

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Видавничий Дім Дмитра Бураго

Наукове видання

«**МОВА І КУЛЬТУРА**»

Випуск 10

Том V (105)

Київ
2008

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Издательский Дом Дмитрия Бураго

Научное издание

«ЯЗЫК И КУЛЬТУРА»

Выпуск 10

Том V (105)

Киев
2008

М 74 МОВА І КУЛЬТУРА. (Науковий журнал). – К.: Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2008. – Вип. 10. – Т. V (105). – 328 с.

Наукове видання «Мова і культура» засноване у 1992 році

Видання зареєстроване Міністерством юстиції України.
Свідоцтво КВ № 12056-927ПР від 4.12.2006 р.

Засновники:

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Видавничий Дім Дмитра Бурого

Видається за рішенням Вченої ради Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка від 19.02.2007 р.

Головний редактор Д. С. Бурого

Редакційна колегія:

канд. філол. наук, доц. *П. П. Алексєєв*; д-р філол. наук, проф. *А. Й. Базмут*; д-р філол. наук, проф. *В. М. Брицин*; д-р філол. наук, проф., академік АН ВШ України *Ю. Л. Булаховська*; д-р філол. наук, проф. *О. П. Воробйова*; д-р філол. наук, проф., академік НАН України *Д. В. Затонський*; д-р філол. наук, проф., академік АН ВШ України, заслужений працівник ВШ України *М. О. Карпенко*; д-р філол. наук, проф. *Т. В. Клеофастова*; д-р філол. наук, проф. *Ю. І. Корзов*; д-р філол. наук, проф. *Н. В. Костенко*; д-р філос. наук, проф., заслужений діяч науки і техніки України *С. Б. Кримський*; д-р філол. наук, проф., член-кор. НАН України *Н. Є. Крутікова*; д-р філол. наук, проф. *Г. Ю. Мережинська*; д-р філол. наук, проф. *А. К. Мойсієнко*; д-р філол. наук, проф. *Ф. О. Нікітіна*; д-р філол. наук, проф. *Н. Г. Озерова*; д-р філос. наук, проф., академік НАН України *О. С. Онищенко*; д-р пед. наук, канд. філол. наук, проф. *Г. В. Онкович*; д-р філос. наук, канд. істор. наук, проф. *Ю. В. Павленко*; д-р філол. наук, проф. *Г. Ф. Семенюк*; д-р філол. наук, проф., академік НАН України, заслужений діяч науки і техніки України *В. Г. Скляренко*; д-р філол. наук, проф. *Н. В. Слухай*; д-р філол. наук, проф. *О. С. Снитко*; д-р філол. наук, проф. *Е. С. Соловей*; д-р психол. наук, проф., член-кор. АПН України *Н. В. Челелєва*.

УДК 17.022.1 (043)

Слоневська І. Б.
(Хмельницький, Україна)

ФІЛОСОФІЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: В ПОШУКАХ ПРІОРИТЕТІВ

Автор звертається до проблеми, мало дослідженої у вітчизняному науково-освітньому полі – філософії літературної освіти; аналізує мету літературної освіти та пропонує методологічні принципи викладання літератури, які, на думку автора, є концептуальними.

Ключові слова: філософія літературної освіти, принцип гуманістичної спрямованості, принципи світоглядного плюралізму, діалогізму, персоналізації знання.

Автор обращается к проблеме, мало исследованной в отечественной научно-образовательной сфере – философии литературного образования; анализирует цель литературного образования и предлагает методологические принципы преподавания литературы, являющиеся, по мнению автора, концептуальными.

Ключевые слова: философия литературного образования, принцип гуманистической направленности, принципы мировоззренческого плюрализма, диалогизма, персонализации знаний.

The author deals with the problem of half researched in the native scientific – educational field – philosophy of literary education; analyses the aim of literary education and proposes methodological principles of literature teaching which from the point of view of the author are conceptual.

Key words: philosophy of literary education, principles of outlook pluralism, dialogism, personiligation of knowledge.

Філософська проблема освіти як соціокультурної детермінанти формування особистості є особливо актуальною і розглядається в низці праць В. Андрущенко, С. Гончаренка, І. Беха, І. Зязюна, О. Савченко, С. Подмазіна, В. Лутая, М. Михальченка та ін. Проблемам літературної освіти, зокрема, велику увагу приділяли О. Бандура, Г. Беленькій, Н. Волошина, М. Жулинський, Д. Затонський, Є. Квятковський, Л. Кудряшова, Д. Наливайко. Сьогодні ними опікуються учителі та провідні науковці, серед яких М. Моклиця, Є. Волошук, О. Пронкевич, З. Кирилук, О. Ніколенко, М. Теплінський, Б.Шалагінов, Л. Мірошніченко, Г. Клочек, К. Шахова та ін.

Ми ж хочемо звернутися до проблеми, мало дослідженої у вітчизняному освітньому полі – **філософії літературної освіти**. Якщо говорити про філософію не тільки як про особливу сферу духовно-практичного засвоєння світу, а і як про сутність конкретних процесів, відносин, які розгортаються в просторі і часі, то мова піде про філософію науки і культури, філософію історії і політики, філософію права і релігії – зазначений перелік можна продовжувати. Яке місце займе у ньому філософія літератури? Саме у

цій сфері, пригадаймо, розгорталися наукові пошуки Арістотеля, М. Бахтіна, Г. – Г. Гадамера, Е. Гуссерля, Е. Кассирера, О. Лосева, М. Хайдегера, К. Ясперса, – дослідження, які давно вийшли за межі «філософії літератури», ставши загальнофілософським гуманітарним надбанням. Акцентуємо: В. Розанов, А. Камю, Ф. Достоевський, Ж. – П. Сартр, Р. Барт, У. Еко, які поєднали в творчості і художню уяву, і концептуальне філософське мислення, є і письменниками, і філософами.

Попри все, поняття «філософія літератури» не стало концептуальним у вітчизняному науковому полі, в якому розгортаються дискусії з приводу літературної освіти. Розглянемо літературну освіту з точки зору філософії – як трансформацію вищезгаданого «духу епохи», відображеного в світовій літературі, в структуру свідомості, духовний світ, світогляд і культуру особистості. Стає зрозумілим, що необхідно, по-перше, корегувати його («духу епохи») суспільну якість і значення; по-друге, впливати на ефективність реалізації педагогічними заходами в умовах і можливостях наявного типу культури; по-третє, визначати відповідність загальноцивілізаційним орієнтирам розвитку людства в загальнокультурному контексті. Цими завданнями, з нашої точки зору, і визначається предметне поле філософії літературної освіти.

Підкреслюючи важливу соціокультурну місію літературної освіти, Ю. Ковбасенко серед її найважливіших завдань визначає наступні:

- забезпечення єдності українського поліетнічного й поліконфесійного соціуму, держави, а також інтеграції української освіти в єдиний європейський освітній простір;
- згладжування/загострення міжнародних, міжетнічних, міжконфесійних та інших конфліктів;
- соціальної адаптації індивіда, формування суспільного ідеалу, а відтак – впливу на реальну поведінку членів суспільства;
- пом'якшення конфліктів людини з навколишнім світом, забезпечення її комфортного буття [1, 58].

Виходячи з проблемного поля філософії літературної освіти, додамо до цих завдань наступні:

- вивчення генези національних літератур, їх базових ціннісних орієнтирів;
- аналіз художніх течій і шкіл як продукту історичної, національної, релігійної ментальності;
- осмислення взаємозв'язку літератури, живопису, музики, театру як прояву закономірностей функціонування феномена художньої культури.

Окрім того, серед завдань літературної освіти на сучасному етапі – створення екзистенційно-світоглядних моделей та еталонів, формування естетичних та етичних цінностей, духовного світу, виховання сучасної ерудованої, мислячої особистості, здатної протистояти впливу маскультури.

Проблеми, дотичні до філософії освіти, пов'язані з методологічними засадами сучасної літературної освіти, знаходять відображення у наукових розвідках Д. Затонського, Д. Наливайка, І. Козлика, Б. Шалагінова, однак, як свідчить аналіз фахової літератури, конструкт «філософія літературної освіти» при цьому не вживається і вітчизняними фахівцями не використовується.

Проте стан літературної освіти ніколи не був проблемою суто педагогічною з огляду на той незаперечний факт, що вона є однією з найважливіших складових гуманітарного виховання, а отже, проблеми літературної освіти мають виміри соціальні, філософські, етичні, естетичні, культурологічні, аксіологічні тощо. Відповідно, якщо освіта була і за-

лишається важливим об'єктом досліджень соціальної філософії, то літературна освіта має отримати свій розгляд у площині філософії освіти.

Простежимо, як діючими освітніми документами визначається мета літературної освіти, яка і визначає її концепцію.

До прикладу, мета вивчення зарубіжної літератури в пояснювальних записках до чинних програм 1998, 2001, 2005 рр. формулюється так:

- Головною метою вивчення предмета є *залучення* школярів до найвищих досягнень світової літератури і культури, загальнолюдських і національних духовних цінностей, виховання естетичного смаку, високої читацької і загальної культури, вироблення імунітету проти низькопробних явищ масової культури. (Програма 1998 (2003) р.)

- Мета предмета – *залучити* школярів до скарбниці світової літератури, а через неї – до фундаментальних цінностей культури у взаємодії їхніх конкретно-історичних та загальнолюдських значень (Програма 2001 р.).

- Головна мета вивчення предмета «Зарубіжна література» в загальноосвітній школі – *залучення* учнів до найвищих досягнень світової літератури і культури, загальнолюдських і національних духовних цінностей, виховання естетичного смаку, високої читацької і загальної культури, вироблення імунітету проти низькопробних явищ масової культури. (Програма (для 12-річної школи) 2005 р.): (курсив наш).

До речі, саме поняття «літературна освіта» не вживається в жодній з пояснювальних записок до чинних програм. Яке ж визначення можна запропонувати?

Якщо розглядати літературу як спосіб мислення, то під **літературною освітою**, на наш погляд, можна розуміти забезпечуване навчальними курсами рідної і зарубіжної літератур набуття знань, умінь, навичок та переконань, які сприяють становленню мислення, адекватного буттю людини у сучасному світі. Виходячи з такого визначення, **мету літературної освіти** ми вбачаємо передусім у формуванні літературної компетентності, яка включає особистісно освоєні знання, пізнавальні та творчі уміння, соціальні навички та світоглядні переконання. «Залучення» до світової літературної скарбниці у зазначеному контексті може виступати як засіб, але аж ніяк не має визначати мету. І якщо проблемі літературної освіти оцінювати з цієї точки зору, з позицій «залучення» до шедеврів світового мистецтва, то ситуація відповідає своєму призначенню: сума знань про літературні факти і явища пропонується досить об'ємна.

Проте, якщо літературну освіту розглядати як певне особистісне утворення, вагомий соціокультурний чинник, який впливає на становлення особистості, то на поверхні опиниться ціла низка проблем. Одна із них – **проблема відчуження знань** – одна з найгостріших у сучасній освіті. Як стверджують фахівці, інтелектуально підготовлена людина може увійти в життя «злим генієм», цинічно зневажаючи все, що не стосується вузькопрямованої професії. Запобігти останньому можна лише «добром», вірніше освітою та вихованням людини в дусі гуманістичних фундаментальних цінностей, виплеканих історією, гирким досвідом розвитку людської культури» [2, 7-8]. В іншому разі масиви знань (в нашому контексті – літературних) про факти і явища залишаються пасивними, учні здебільшого не вивчають літературу, а «проходять» її, а ще точніше – повз неї. Вони отримують інформацію, що є відповідним сформульованій меті, але не отримують знань.

Але, акцентуємо, сьогодні інформація і знання – поняття далеко не адекватні. Навіть найкращі навички користування пошуковими системами не перетворюють інформації в знання, адже останні можна розглядати як культурний капітал, який дає здатність розглядати явище в сукупності аспектів, формувати судження на основі власного досвіду,

переконань. Якщо знання – це результат колосальної внутрішньої духовної роботи, то інформація, до якої «залучено», дістається практично безкоштовно.

Літературна освіта, метою якої є «залучити до скарбниці» – це тільки інтерпретація чужих інтерпретацій. Як справедливо зазначає один з відомих американських культурологів ХХ ст. Т. Роззак, культура виживає тільки завдяки силі, гнучкості та плідності своїх основних ідей – ідей добра, справедливості, свободи, рівності, братства, що є результатом духовної, а не лише інтелектуальної діяльності людини. Інформація старіє, а великі ідеї живуть, вони складають міцну етичну структуру нашої культури. Тому головним завданням системи освіти є формування вміння мислити, оперувати не тільки символами і даними, а й ідеями [3, 164].

Концепція курсу зарубіжної літератури отримала свою послідовну розробку у наукових розвідках провідних фахівців, серед яких – М. Борецький, С. Волошук, Д. Затонський, М. Жулинський, З. Кирилюк, Ю. Ковбасенко, Л. Мірошниченко, І. Мойсеев, Д. Наливайко, О. Ніколенко, О. Пронкевич, Ю. Султанов, Б. Шалагінов, К. Шахова та ін. Проте **методологічні засади**, на які спирається сучасна літературна освіта, донині викликають жваве обговорення, до якого ми хочемо долучитися подальшими власними міркуваннями.

Нам імпонує погляд С. Гончаренка і В. Кушніра на педагогічний процес з погляду філософії ХХ ст. Йому, на думку авторів, властивий поліцентризм (під центром може розумітися певна складна структура, парадигма, теорія, особистість). За такого підходу розвиток педагогічної науки постає як діалог, в якому реалізується принцип доповнювальності знань. «Філософія ХХІ ст.» пропонує свій погляд на педагогічний процес і дає можливість застосування таких методологічних принципів, як діалогіка і діалог, поліфонія, поліцентризм, діамножинність, доповнювальність, розмаїття [4, 24].

Орієнтири освіти визначають характер і змістовну сутність системи методологічних принципів, на основі яких і створюється та чи інша методична концепція. Приєднуючись до тверджень фахівців з проблеми щодо пріоритетів сучасної освіти та виходячи з ідеї щодо плюралістичності сучасної методології педагогічного процесу, спробуємо обґрунтувати ті методологічні принципи, які видаються нам адекватними до завдань сучасної літературної освіти і, зокрема, курсу зарубіжної літератури.

На нашу думку, визначаючи методологічний стрижень курсу «Зарубіжна література», слід виходити з того, що освіта є соціальним феноменом, а отже, об'єктом соціальної філософії. Остання ж на сучасному етапі має чітко визначену методологічну засаду – **принцип гуманістичної спрямованості**, який означає, що проблема людини є головною проблемою філософського освоєння дійсності; інтереси людини, її щастя, добробут, здоров'я, благополуччя – понад усе, незалежно від того, яка проблема розглядається, незалежно ні від чого, крім інтересів людини як самоцілі суспільно-історичного розвитку і його головного суб'єкта [5, 20].

Гуманізація освіти як один із напрямків її модернізації передбачає пріоритет освіти, яка формує особистість, над освітою, яка просто озброює її знаннями. Освіта має бути наповненою життєво важливими поняттями і питаннями, сенс яких студент чи учень мають осягнути через дискусію, співставлення концепцій, думок, поглядів і підходів, що практикується в реальному соціокультурному середовищі, – стверджує В. Андрущенко [6, 10]. При цьому знання слід розуміти не як джерело влади, домінування (наприклад, учителя над учнем), а як засіб внутрішнього особистісного перетворення, тлумачення знання як такого, що проходить становлення, де одночасно виникають і зникають значеннєві форми, де необхідно відійти від однозначності у визначенні істини, – висловлює

точку зору І. Предборська [7, 38]. За всіх часів подібна свобода мислення вважалася ворогом диктатурів і «контрольованих демократій».

Підкреслимо, що визначений нами як засада принцип гуманістичної спрямованості, екстрапольований на літературу, передбачає, що абсолютною домінантою змісту літературної освіти є людина як найвища соціальна цінність. Подібна зміна пріоритету когнітивного аспекту вивчення літератури на аксіологічний аспект можлива лише за умови розроблених евристичних орієнтирів. Щодо останніх, то гуманістична спрямованість курсу літературної освіти передбачає дієвість взаємопов'язаних принципів. Одним з найважливіших, з нашої точки зору, є **принцип світоглядного плюралізму**. Принцип світоглядного плюралізму в літературній освіті виступає у формі співіснування різних інтерпретацій світу, як співіснування різних світоглядів, право автора на власне світобачення та право читача на самостійне сприйняття авторської концепції. Світоглядний плюралізм у літературі виявляється у її деідеологізації, звільненні від стереотипів і шаблонів класових, партійних оцінок, які давалися мистецьким явищам. Літературна освіта, базована на засадах світоглядного плюралізму, не буде соціально заангажованою, а відповідатиме справжнім критеріям високої художності та гуманістичної спрямованості.

Пригадаємо, що радянська літературна освіта базувалася виключно на засадах моноідеологізму; критерії класової значущості та партійної «чистоти» були пріоритетними при визначенні програмовими роману «Мати» М. Горького, «Залізного потоку» А. Серафимовича, «Цементу» Ф. Гладкова. Цими ж принципами керувалися укладачі програм, обираючи небагаточисельні твори зарубіжної літератури. Німецька література ХХ ст. дала світовій класиці Т. Манна і Г. Гессе, Г. Белля і Е. М. Ремарка, але презентована вона була романом А. Зегерс «Сьомий хрест», який не відповідав критеріям художності, зате був «класово своїм». Подібний перелік літературних фактів з радянських навчальних програм можна було би продовжувати.

Саме принцип світоглядного плюралізму дає можливість об'єктивної, вираженої оцінки явищ, подій, фактів, які не є однозначними по своїй суті і спонукають особистість того, хто навчається, до самостійних висновків, тверезих роздумів і узагальнень. У процесі подібної освіти особистість набуває таких рис та якостей, як толерантність, незалежність, свобода вибору, культура спілкування, здатність до культурного діалогу тощо.

Культурні контакти пронизують буття людини на всіх етапах її суспільного розвитку. Теоретична розробка цих ідей здійснювалася у працях С. Аверінцева, Т. Адорно, Г. Апресяна, М. Бахтіна, В. Біблера, І. Іоффе, О. Лосева, Ю. Лотмана, які розглядали історію світового мистецтва в контексті історії художньої культури. В їхніх концепціях відбилося прагнення до універсального, системного розкриття мистецтва в межах культури; вони дійшли висновку, що художня культура є самостійною галуззю загальної культури людства, в центрі якої перебуває мистецтво. Завдяки мистецтву, що здатне легко «входити» в іншу культуру, може здійснюватися діалог між художніми культурами Заходу і Сходу, Європи і Америки, а також відбувається засвоєння культурної спадщини. Заглиблення у мистецтво дає змогу відчутти неповторність культурного життя кожної епохи, акумулює систему цінностей, має надзвичайний вплив на виховання особистості.

Таким чином, на нашу думку, особливої актуальності набуває **принцип діалогізму**, в основі якого – ідеї М. Бахтіна, В. Біблера, М. Бубера. Вивчення літератури на засадах принципу діалогізму створює можливість пізнання інших народів і їхніх культур саме на основі діалогу, адже якраз на цій основі відбувається входження України до світового співтовариства. Літературна освіта, вибудована таким чином, передбачає діалог різних

історичних логік, культур, способів розуміння, забезпечує вихід на одвічні проблеми людського буття. Найсуттєвішим при цьому є те, що знання, здобуті таким чином, є набутими кризь призму власного «Я», свого особистісного досвіду, який передбачає посилення суб'єктного сприйняття літературного твору, осягнення його через персону – автора, літературного героя, читача. Діалогічна взаємодія сприяє атмосфері постійного пошуку, властивого юній особистості, орієнтує цей пошук на ціннісні маяки, перевірені часом.

М. Бахтін зауважив, що головне для діалогових стосунків – згода. До співрозмовника, співучасника діалогу треба ставитися як до особистості, намагатися відчутти його внутрішній світ, побачити його зсередини, вжитися у нього. Саме такий пережитий зсередини стан іншого може спонукати до етичних вчинків: співчуття, допомоги, співпереживання, співпричетності тощо. З останньою умовою тісно пов'язаний **принцип персоналізації знань**, який є важливою складовою концепції особистісно орієнтованої освіти, бо передбачає посилення суб'єктності сприйняття літературного твору, осягнення його через персону – автора, літературного персонажа, читача.

Спіраючись на ідеї М. Бахтіна, роботу читача можна визначити двосединою метою: перша – зрозуміти твір, як розумів автор, побачити його очима створений ним світ. Друга – ще важливіша – включити твір в свій особистісний контекст, тобто, сформувати власну точку зору в процесі діалогу з автором: погодитися з ним або вступити в полеміку, створити умовний світ власними очима. З цієї концепції діалогічної тріади: читач – художній твір – автор – і народжується «співтворчість розуміючих», про яку говорив М. Бахтін [8, 212-213]. Діалогічна взаємодія в літературній освіті, з нашої точки зору, є дуже актуальною і ефективною, визначаючи сучасний педагогічний процес, виступаючи і методологічною засадою його організації, і формою та засобом спілкування і управління, і основою активних методів навчання.

Літературна освіта має підготувати читача, здатного побачити множинність, плюралізм культур, усвідомлювати, що світовий культурний процес – це завжди діалог, вміння чути і поважати голос «іншого» на мозаїчній літературно-культурній карті світу. Вона дозволяє особистості сформувати певну метамову – полікультурний код, який полегшує життя у світі багатоманітних зв'язків епохи глобалізації, стимулює розвиток нелінійного сприйняття реального полікультурного простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковбасенко Ю. Слово на захист слова. Соціокультурні функції художньої літератури та літературної освіти в Україні // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України, 2004. – № 1. – С. 58-61.
2. Андрущенко В. Пріоритети розвитку освіти ХХІ ст. // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – К., 2000. – С. 7-8.
3. Європейська та українська культура в нарисах. – К., 2003. – 318 с.
4. Гончаренко С., Кушнір В. Педагогічний процес з погляду «філософії ХХІ ст. // Шлях освіти, 2005. – № 5. – С. 2-7.
5. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. – К., 1996. – 320 с.
6. Андрущенко В. Вища освіта в контексті глобалізації // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – К., 2002. – Вип. 9. – С. 7-8.
7. Предборська І. Постнекласичні ін(тер)венції в освітньому дискурсі // Вища освіта України, 2003. – № 2. – С. 37-40.
8. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 481 с.

ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНА ТА СВІТОГЛЯДНА ПАРАДИГМА ПОСТМОДЕРНІЗМУ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті розглядаються філософські питання постмодернізму, досліджується його світоглядно-естетична парадигма й ті умонастрої, які визначають мовну палітру українського постмодернізму. Здійснюється пошук та аналіз спектру постмодерністських настроїв: увагу звернено на місце мови, розуміння сутності людини, категорій часу та порядку/хаосу, аксіологічні та гносеологічні характеристики та їх відображення в сучасній українській прозі.

Ключові слова: постмодернізм, настрої/умонастрої, постмодерністське мислення, постмодерністська чуттєвість, інтертекстуальність.

Scientific research deals with investigation of the philosophic issues of the postmodernism, it's esthetic paradigm and mood, which identify the ukrainian postmodern language. The quest and analysis of the set of «postmodern moods» and their reflecting in modern ukrainian prose are making.

Key words: postmodernism, mood, postmodern thinking, postmodern sensitiveness, intertextualism.

Мистецтво – явище духовного, метафізичного плану, воно якнайтонше відчуває поди епохи, культурно-історичних реалій, філософських поглядів та віянь, і, відповідно, втілює всю світоглядну та відчуттєво-почуттєву гаму в свої витвори – музичні, художні, літературні. Мистецтво в рівній мірі вбирає в себе як зовнішній світ у багатьох вимірах та пластах, так і внутрішній світ автора; а мова мистецтва найяскравіше втілює дух сучасності та розкриває душу автора. Ми живемо в дуже цікавий, але парадоксальний час: з одного боку, ми знаходимося на початку розбудови молоді, демократичної, по-європейськи цивілізованої держави, свято віримо в щасливе її майбутнє та створюємо нові ідеї, а з іншого, називаємо епоху «постсучасністю», «постмодернізмом» та відчуваємо хаос буття, зневіру в ті самі ідеї й ідеали, захоплюємося різними песимістичними думками. Дивно, як в українському варіанті гармонійно поєдналися ці два начала: свобода та демократичність, хаос і деконструкція (суспільних та мистецьких поглядів), вульгаризація та інтелектуальність, людиноцентричність та водночас створення віртуального світу, в якому людина відчуває себе самотньою та відчуженою. Постмодернізм по-українськи – досить цікаве філософсько-культурне явище, що, як довела в своїй монографії Т. Гундорова, стало **породженням ядерної (післячорнобильської) доби** [1: 17], та й західні теоретики постмодернізму (Ж. Деріда) наголошували на ядерному дискурсі як основі постмодерністського світовідчуття й світовідтворення.

Філософією та теорією постмодернізму займалися К. Апель, Р. Барт, Ж. Батай, М. Бланшо, Ж. Бодріяр, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоз, Ж. Деріда, Ф. Джеймсон, П. Клосовський, С. Коннор, Ю. Кристева, Ж. Ліотар, М. Мерло-Понті, М. Фуко, І. Хасан та інші. Серед російських дослідників слід відзначити праці таких вчених: О. Вайнштейна, І. Ільїна, Н. Маньковської, І. Скоропанової та ін. В Україні постмодернізм викликає інтерес

здебільшого у культурологів, лінгвістів і літературознавців, які здійснюють дослідження на стикові філософії, психології, мистецтвознавства, лінгвістики, психолінгвістики та літературознавства (І. Бондар-Терещенко, Т. Гуменюк, Т. Гундорова, Д. Затонський, Н. Зборовська, Л. Лавринович, С. Павличко, О. Пахльовська, І. Старовойт, Р. Харчук, О. Черненко та ін.) і власне митців-постмодерністів, хоч вони себе іноді так не називають: О. Забужко, Ю. Андрухович, Т. Прохасько, В. Сшкілев, О. Ірванець, Іздрик (Ю. Дерibas) та ін. Саме комплексні, перехресні дослідження здатні відстежити втілення філософсько-естетичної парадигми постмодернізму в мові української літератури, що і є метою даної статті.

У філософії постмодернізм розглядається як усвідомлення вичерпаності звичного погляду на буття як на динамічну, що вічно перебуває в процесі позитивного розгортання, маніфестацію первісних і непорушних категорій. Новий тип мислення виявляється багатовимірним і плюралістичним, він є адекватним уявленню про світ як хаос, що самоорганізується та зумовлюється синергетикою. Метафізичні та позитивістські характеристики змінюються алінійними, вірогіднісними, процесуальними, плюралістичними.

Постмодерністські умонастрої втілюють розчарування в ідеалах і цінностях Відродження та Просвітництва з їхньою вірою в прогрес, велич розуму, безмежність людських можливостей. Постмодернізм ставить під сумнів такі фундаментальні «аргію» класичного гуманістичного дискурсу [2]: 1) настанову на розумну переробку (гуманізацію) світу людиною; 2) абсолютизацію системності як умови подолання Хаосу Порядком; 3) історичну спадковість змісту буття людства (тобто культурну традицію); 4) абсолютну повноту змісту, який не знає пустот і розривів присутності; 5) непорушність архетипів; 6) можливість універсальної мовної практики (універсального мистецького коду), а, значить, універсального мистецького дискурсу.

Щоб уявити та відчутти спектр постмодерністських настроїв, слід звернути увагу на такі аспекти, як ставлення до ідеології, історії та розвитку, розуміння людини, категорій часу та порядку/хаосу, аксіологічні та гносеологічні характеристики. Так, після модернізму з його наскрізною ідеологізацією та втрати ідеологічних ілюзій приходить відчуття універсальної порожнечі буття, антиутопізму, вірогіднісного детермінізму, глобально-поліцентризму та всебічної деконструкцією. Тому й мислення набуває плюралістичності, з відразу до будь-якої апологетики та відмовою від домінування будь-яких цінностей (цінності – відносні) і систематизації буття. Мислення виривається за межі традиційних опозицій та стійких цілостей: зміст-форма, суб'єкт-об'єкт, ціле-частина, жіноче-чоловіче, наука-мистецтво, дійсність-фантазія, високе-низьке тощо. Час з чисто абстрактної категорії стає однією з координат багатовимірного просторово-часового континууму, в якому всі модуси часу (минуле-сучасне-майбутнє) співіснують (Ж. Дерида). Щодо розуміння історії як цивілізаційного розвитку, так і конкретної літературної історії в художньому творі, на перший план виходять уявлення не так про «кінець історії», як альтернативний, багатоваріантний характер розвитку історії, що постає процесом, у якому переплітаються міради випадкових подій (М. Фуко). У ставленні до людини постмодернізм відкидає пріоритет особистого, наголошуючи на множинності та плінності людських «я», та водночас ґрунтується на відмові від її децентрованості, тобто заглиблюється в душу людини, щоб пізнати всі її таємні почуття та страждання. Як сили та рефлексії людини виходять на поверхню біологія (життя), лінгвістика (мова) та політична економія (праця) [3: 466], постійно висловлюється не тільки індивідуальне, а й соціальне несвідоме.

На нашу думку, постмодерністський стиль мислення, завдяки поєднанню багатьох поглядів та акцентів, плюралізму філософських ідей та неможливості віднайдення єдино правильної, істинної, дає нам унікальні українські літературні твори зі своїми власними мовними структурами та моделями, які слід досліджувати крізь призму постмодерністських настроїв/умонастроїв та філософських характеристик. Стилістика постмодернізму виявляє насамперед його епістемологічні передумови, світоглядно-естетичну основу.

Одним з домінантних умонастроїв постмодернізму є *філософське повернення до мови*, яка виходить на перший план не тільки як засіб передачі ідей, а й визначальний чинник культури, не лише спосіб творення тексту, а й його генеральна ціль. Недарма Р. Рорті визначив *постмодернізм не як ідею, а слово*, яке претендує на ідею. Культурно-мистецький проект, здійснюваний івано-франківцями, В. Єшкілевим та Ю. Андруховичем, має символічну назву «Повернення деміургів», вважаємо, що йдеться про деміургів Слова, культури, духовного світу. Дослідження стилістики постмодерністської літератури дає підстави твердити, що сьогодні письменниками створюється своєрідна *лінгвоцентрична система*, в якій *мова, слово є точкою побудови* і всього тексту твору, і сюжету, і естетичного змісту, і того експліцитного шару мовомислення автора, що виникає у свідомості реципієнта за допомогою того чи іншого слова, його частини, пунктуаційного, графічного знака чи певного стилістичного засобу. Саме в цій лінгвоцентричній системі, мовній тканині тексту втілена філософсько-естетична парадигма постмодернізму. Постмодерністи (українські!) доводять, що, з одного боку, мова дуже гнучка і піддається будь-яким варіаціям (так і хочеться сказати: махінаціям-комбінаціям) і перебуває в полоні авторської свідомості, а з іншого, це самодостатній Автор і володар тексту, який перетворюється на справжній потік мовної свідомості.

Для постмодернізму однією з характерних ознак є те, що мова дозволяє багатьом голосам співіснувати як своєрідна суспільна семіотика, взаємодіючи без жодної перспективи послабити той або інший голос [3: 268]. Серед визначальних рис світоглядно-мистецького напрямку постмодернізму, що безпосередньо втілені в мові постмодерністської літератури, зазначимо такі: *постмодерністська чуттєвість, розуміння світу як тексту (світ як хаос, текст як хаос); знищення протиріч і кордонів між різними мовними рівнями та художніми стилями; головним є не творення первинного й оригінального, а компіляція, колаж з вторинних елементів (інтертекстуальність як увіطنня духовно-культурного досвіду різних часів і народів), цитатність і алюзійність, подвійне кодування, пастиши, дискретність, фрагментарність; асоціативність мовомислення; текстотворення як гра, змагання з мовою; карнавалізація та експресивність, іронічність і самокритичність автора й героїв – такі особливості і форми, і змісту художніх творів*. На думку Ліотара, для митця можлива лише одна перспектива – *уявна деконструкція «політики мовних ігр»*, що дає можливість зрозуміти «фіктивний характер» мовної свідомості. Таким чином, чітко прослідковується *постструктуралістське увіطنня про мову як інструмент для виявлення свого власного «децентрованого» характеру* та відсутності організуючого центру в будь-якому наративі [4]. Мова постмодерністської літератури не демонструє свої «прекрасні форми» та високоестетичний смак, а шукає нові способи зображення, але не з метою отримати від них естетичну насолоду, а щоб з більшою гостротою передати відчуття того, що неможливо уявити, передати всю абсурдність людині відчуженого світу. Динамічність лексичного руху, на нашу думку, визначається такими екстралінгвальними чинниками, як інтелектуалізація та мовний розвиток особистості. Постмодерністська література, всупереч наріканням на вживання

ненормативної лексики, текстовий і сюжетний хаос, є надзвичайно інтелектуальною, тому що розрахована на читача з високим IQ та аналітично-творчим мисленням, вимагає від нього не тільки знання різногалузевої наукової термінології, іноземних мов і художніх творів, але й самому осмислювати прочитане та приєднуватися до процесу текстотворення. Інтертекст і алюзії в постмодерністських творах подаються як *асоціації* з героєм, висловлюванням, твором чи автором, і, на нашу думку, є елементом словесної гри: «*час..., який перетворив ці п'ятдесят два сонячні дні у п'ятдесят два сонячні роки (кларнети)*» [5: 114] – асоціація з назвою збірки та вірша П. Тичини «Сонячні кларнети»; «*... юнак цей був присутнім ще на славновісному сніданку в Канта, коли сердега Іммануїл залишився висміяним і поганьбленим*» [6: 16] – алюзія на епізод розмови Берліоза з Воландом з роману М. Булгакова «Майстер і Маргарита»; «*Плаче-тужить Стефанія вранці в Путивлі на вокзалі*» [6: 60] – парафраз на плач Ярославни зі «Слова о полку Ігоревім», Іздрик іронічно обігрує та пародіює всю поему, доводячи цю гру до абсурду й демонструючи власну майстерність мовної гри.

Ю. Андрухович у своїх «Листах в Україну» влучно зазначає, що *мова розпадається на цитати*, що й доводить своїм романом «Дванадцять обручів», де поезія Богдана-Ігора Антонича проходить наскрізним лейтмотивом стилістики його тексту.

Р. Барт вважав, що інтертекстуальність не може бути зведена до проблеми джерел та впливів, адже «кожний текст є інтертекстом; інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш-менш пізнаваних формах: тексти попередньої культури й тексти оточуючої культури. Кожний текст являє собою нову тканину, зіткану зі старих цитат. Уривки культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагменти соціальних ідіом і т. д. – всі вони поглинені текстом та перемішані в ньому, оскільки завжди до тексту та навколо нього існує мова» [4]. *Алюзійна гра* притаманна всім без виключення творам, складається таке враження, ніби письменники змагаються з мовою та один з одним. Але, хоч постмодерністи й створюють «інтертекст усюдиусущий», та кожен має свій оригінальний почерк і стилістичну манеру.

Пародійне співставлення в творі двох і більше «текстуальних світів», різних способів мовного кодування, художніх стилів ще називають «подвійним кодуванням» (Дженкс), або пастишем (від італійського *pasticcio* – опера, яка складається з уривків інших опер, суміш, попури, стилізація). Спочатку пастиш означав особливу форму пародії – колаж, автопародію. Американський теоретик Ф. Джеймсон вважав, що оскільки пародія стала неможливою через втрату віри в лінгвістичну норму, то на противагу їй пастиш виступає «одночасно і як зношування стилістичної маски (тобто в традиційній функції пародії), і як нейтральна практика стилістичної мімікрії, в якій вже нема прихованого мотиву пародії...» [4], пародія постає через асоціації, гру слів, іронію, об'єктами яких є абсолютно все, пізнаване й непізнаване. В часи панування медіа та заповнення телеекранів пародіями, гумором, комедійними шоу та КВНом, неможливо не сприйняти цю своєрідну манеру та бажання «поприколловатись». Пастиш – одна із визначальних стилістичних рис та найбільш улюблених «еквілібристичних вправ» з мовою українських постмодерністів, зазвичай супроводжується асоціативними ампліфікаційними конструкціями: «... клоунсько-демонські голови заверещали ... «Спілкуйся вільно – Живи Мобільно!» А тоді, з усіх моніторів нараз, одне одного перекривлюючи: «Спілкуйся Вумно – Живи Бездумно!, Спілкуйся Гідно – Живи Фригідно! Спілкуйся Стильно – Живи Дебільно! Спілкуйся Чемно – Живи Нікчемно!» [7: 233]. У іншого письменника-постмодерніста В. Кожелянка бачимо пастиш і пародію на стилістику фіналу повісті О. Купріна «Гранатовий браслет»: «На

облуплених мурах я пишу ім'я Твоє, на зім'ятих цигаркових пачках я пишу ім'я Твоє, на упакованнях від невикористаних презервативів я пишу ім'я Твоє...» [8: 44]. Але, вважаємо, що неможливо провести чіткі кордони та остаточно розмежувати пастиш, інтертекст, алюзію та інші схожі засоби (як-от симулякр), що досить природно для постмодернізму, який є нетерпимий до будь-яких поділів.

Асоціативність мовомислення також є різновидом мовної гри і виражається майстерно створюваними стилістичними фігурами та синтаксичними конструкціями, серед яких найбільш вживаними є паранормативні (паранормальні) структури, гетеронормативи, вживання іншомовної лексики, транслітерованих і транскрибованих мовних конструкцій, варваризація літературного мовлення, ампліфікація та варіативність текстотворення. Зіставляються і поєднуються в одному контексті близько звучні слова з різними значеннями: *фальш – фарш – фарс* [5: 80], *один лиш ляк (шляк би його трафив)* [6: 11], *повтори потвор* [5: 93], *віртуальна вітальність* [5: 98], *доторки докторки, орієнтований на орієнтальність* [5: 57] і т. д. Неможливість виразити почуття, думки **одним** словом чи реченням призводить до творення слів-комполітів, лексичних ампліфікатів, які синтаксично являють собою складні утворення, графічно поєднані за допомогою дефісів або злиттям та являють собою одне поняття, окрему змістову складову або фіксують потік асоціацій мовця; гетеронормативи містять одночасно і сутність, і причину, і наслідок описуваного явища, компоненти, які вказують на додаткові, психоємційні характеристики, умови та обставини дії чи об'єкта – гетеронормативи: *«втомі, котру ти-робиши-вигляд-що-ховаєши-за-байдужістю-аби-видатись-люблячим»* [5: 60]. Особливої уваги заслуговує варіативність слово- і текстотворення, коли подається кілька варіантів слова/речення/тексту й автор, вживаючи в дужках асоціативні елементи – слова, речення, пунктуаційні знаки – створює паралельно два смислових масиви: *«пакети для п(б)лювання»* [7: 31], *«корова (колода? колона? корона?)* [7: 27], *«Ми зустрілися (б) на березі, де дві ріки зливаються в одну, і де купка самотніх коло розкладеного вогнища гамувала (б) спразу самотності вмістом багатьох пляшок. Ми відразу (б) впізнали б одне одного, і я (б) насмілюся просити, а ти дозволила (б) мені зняти маленького жучка, котрий заплутався в твоєму волоссі»* [6: 26]. Такі конструкції є засобом створення віртуальної реальності, а тканина художніх текстів наче створена зі стилістичних засобів, фігур і конструкцій, що також визначає постмодерністський світогляд.

Особливе світобачення, де немає причинно-наслідкових зв'язків і будь-яких ціннісних орієнтирів, децентрований світ постає в свідомості (і автора, і реципієнта) у вигляді невпорядкованих фрагментів, сюжетів, дискурсів отримало визначення **«постмодерністської чуттєвості»** як ключового поняття постмодернізму. Ця чуттєвість інколи набуває ознаки хвороби, звичайно, психічної, звідси з'являються характеристики шизоїдної та параноїдальної свідомості, шизоаналіз тощо. І це цілком логічно, адже психологічні проблеми – невід'ємна складова життя людини постіндустріального суспільства. Романи Іздрика дуже яскраво ілюструють хворобливу, апокаліптичну естетику українського постмодернізму, коли звичайною мовою неможливо передати настрої, стан і відчуття; стилістика його текстів засвідчує народження нової *креолізованої текстуральності* [1: 111], що являє собою симбіоз візуальних і вербальних знаків, символів. Постмодерністська чуттєвість – характеристика більше філософського, ніж власне текстового плану, що узагальнює в естетичну парадигму постмодернізму всі вищезгадані риси. Це особливість і авторського мислення, і світосприйняття, і відповідчуття, і, відповідно, є ментально-психологічним засобом їх передачі в тексті.

Українська постмодерністська література увібрала в себе як елементи високої, так і масової культури, є «*елегантною інтелектуальною фікцією*» [9] що, на нашу думку, значно розширює горизонти літературної мови, розкриває її стилістичний потенціал в атмосфері мовної свободи й розкнутості. Тому комплексний і багатоаспектний аналіз прозових творів українських постмодерністів, що здійснюється на стикові філософії, психології, лінгвістики, на основі світоглядних умонастроїв постмодернізму, дає можливість дослідити естетичну парадигму та усвідомити цінність мовного перформансу української постмодерністської літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. – К.: Критика, 2005. – 264 с.
2. Мала українська енциклопедія актуальної літератури // Плерома. Часопис з проблем культурології, теорії мистецтва, філософії. – Вип. 3. – Ел. ресурс: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma>.
3. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінкіста та В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун; Наук. ред. пер. О. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
4. Ильин И. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. Москва: Интрада, 1996. – Ел. ресурс: <http://www.kulichki.com/moshkow/CULTURE/ILIN/poststrukt.txt>
5. Іздрик. Воццек & воццекурґія. – Львів: Кальварія, 2002. – 204 с.
6. Іздрик. Подвійний Леон. Історія хвороби. – Івано-Франковськ: Лілея-НВ, 2000. – 204 с.
7. Андрухович Ю. Дванадцять обручів. – К.: Критика, 2005. – 275 с.
8. Кожелянко В. Чайна ейфорія // Центрально-європейський літературний часопис «Потяг 76». – 2002. – № 1 – С. 44 – 67.
9. Андрухович Ю. Повернення літератури? // Плерома. Часопис з проблем культурології, теорії мистецтва, філософії. – Вип. 3. – Ел. ресурс: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/andr-pl.htm>.

УДК 811. 111'372

Моїсєнко О. Ю.
(Луганськ, Україна)

MENTAL SPACES OF CONDITIONAL CONSTRUCTIONS IN MEMOIRS (on the material of Margaret Thatcher's memoirs «The Downing Street Years»)

У статті розглядаються умовні відношення у мемуарному жанрі на матеріалі мемуарів Маргарет Тетчер «The Downing Street Years». В основу дослідження умовних відносин покладені когнітивні теорії: теорія ментальних просторів та конструктивна граматики. Запропонований підхід дозволяє простежити когнітивні стратегії створення умовних відношень.

Ключові слова: ментальний простір, конструктивна граматики, умовні відношення, когнітивні стратегії.

© Моїсєнко О. Ю., 2008

В статье рассматриваются условные отношения в мемуарном жанре на материале мемуаров Маргарет Тэтчер «*The Downing Street Years*». В основу исследования положены когнитивные теории: теория ментальных пространств и конструктивная грамматика. Предложенный подход позволяет проследить когнитивные стратегии создания условных отношений.

Ключевые слова: ментальное пространство, конструктивная грамматика, условные отношения, когнитивные стратегии.

Linguists, psychologists and philosophers are interested in the unique and pervasive cognitive patterns displayed in conditionals [see, for instance, 1; 2; 3; 4; 5; 6].

Sweetser and Dacygier point out that «grammars and textbooks seem unanimous in starting their treatment of English conditionals with certain classes of forms. Any textbook will tell you how to say *If it rains, they'll cancel the picnic* or *If I'd done my homework, I'd have done better on the test*; but most of them never gets as far as *If you're so smart, why aren't you rich?* or *If you're free this evening, there's a good movie on*» [7: 28]. Linguists, approaching the grammatical forms involved in encoding conditional reasoning, have generally found plenty of formal complexity to occupy them in if-then constructions, and their crosslinguistic analogues; semanticists in particular have seen these forms as a central case in any theory of logical semantics which maps logical structures onto linguistic forms. In the last twenty-five years, speech-act theorists and pragmatics scholars have uncovered the uses of conditional forms in presenting speech acts, thus setting up a tradition which parallels the logical one and presents problems for it. And some typologists have noted connections between conditionals and topic markers, and have suggested that if-clauses are functionally more topics than premises in many cases [8; 9].

In their book «*Mental Spaces in Grammar. Conditional Constructions*», first published in 2005, Sweetser and Dacygier suggest a new approach to the analysis of conditionals in English. They use the Theory of Mental Spaces and Construction Grammar as the primary tools in building a coherent account of a very broad and complex area of linguistic usage. Sweetser and Dacygier identify one of the main functions of conditional constructions as a predictive one [7].

Despite much debate, the standard analysis of conditional meaning still remains one which parallels unidirectional logical implication – sufficient but not necessary conditionality in the logical world. However, various analysts have noted ways in which the interpretation of conditional structures is not strictly unidirectional. Geis and Zwicky have remarked that the actual interpretation of many conditional sentences is a biconditional («if and only if») interpretation [10]. Sweetser and Dacygier argue (i) that *iff* biconditional interpretation correlates not with conditionals at large, but with specific subclasses of conditionals, and (ii) that those subclasses of conditionals have formal constructional markers which convey the semantics of *prediction* based on *alternatives* [7].

The framework of mental spaces enables researchers to express important generalizations about both the logical and the pragmatic aspects of conditional meaning. At the same time, a constructional analysis of conditional forms allows to describe formal parameters such as choice of verb forms, and to map those formal choices directly onto semantic and functional aspects of conditional constructions. According to Fauconnier if-clause sets up a mental space: a partial or local model of some aspect of mental content, in this case very possibly a model of some situation in the world, or of some speech-act interaction or some reasoning process. The job of *if* is to prompt the set-up of a mental space [11].

Based on the theory of Mental Spaces and Construction Grammar Sweetser and Dacygier identify several types of conditionals: content conditionals, epistemic conditionals, speech-act conditionals, metalinguistic conditionals, meta-metaphorical conditionals [7]. According to Sweetser and Dacygier only content conditionals set up alternative spaces.

Margaret Thatcher in one of her interviews said:

«*If we got a billion off, I would be quite pleased*» (TM 54).

We might say that Margaret Thatcher is first engaged in setting up a space of mental content – that is a state about a possible state of affairs in her world, namely the situation where she gets a billion off. Within this space (further filled out by the speaker's and hearer's general knowledge about the situation referred to), the speaker predicts an added aspect of the content of this mental space: *I would be quite pleased*. She predicts this result only in the space set up by the if-clause; there is no prediction about her being pleased if they are not getting a billion off. These contingency relations are part of the structure of the represented content; that is, the speaker is talking about the possible attempt at getting a billion off, and the conditional construction marks her representation of a contingent relationship between that portrayed event and its predicted result.

Our capacity to imagine the results of alternative courses of events can be used for purposes as minor and everyday, we can also reason in this manner about events on a large scale. Policymakers constantly construct mental scenarios to play out imagined results of different economic and military actions, and choose between the actions on the basis of imagined results [7: 31]. In their book «*Mental Spaces in Grammar. Conditional Constructions*» Sweetser and Dacygier used mostly only the detective stories as the data for their research, so there is a need to analyze the construction of mental spaces in the process of decision making by a policy maker. That is why Margaret Thatcher's «*The Downing Street Years*» has been chosen for the analysis. Margaret Thatcher's «*The Downing Street Years*» is also interesting since her book represents the genre of memoir. The memoir often tries to capture certain highlights or meaningful moments in one's past, often including a contemplation of the meaning of that event at the time of the writing of the memoir. In her book, Margaret Thatcher centers on a problem or focuses on a conflict and its resolution, and on the understanding of why and how the resolution was significant in her life.

Fillmore introduces the notion of epistemic stance, and proposes that epistemic stance is a central parameter in any analysis of conditional form and meaning. In a conditional, epistemic stance refers to the speaker's mental association with or dissociation from the world of the protasis [1].

So a given conditional mental space will have some epistemic stance attached to it. Sweetser and Dacygier argue that the conjunction *if* is associated with non-positive-(neutral or negative) stance space building. Choice of verb forms also regularly reflects epistemic stance; the term distanced verb forms is used to refer to uses which mark negative epistemic stance in particular; non-distanced verb forms are usually ambiguous over the positive and neutral range of epistemic stance [7: 53].

Only context can tell whether the past-tense verb forms are marking tense or epistemic stance. Memoirs are interesting for consideration since conditional space is embedded in past narrative space. In the discourse of past narration conditionals may have several layers of tense marking. For instance, the examples from Margaret Thatcher's «*The Downing Street Years*»:

1. «It was quite clear to me that in the longer run there were only two criteria which could apply to pay in the public as in the private sector. The first was affordability: ultimately, it was

the taxpayer and rate-payer who had to pay public sector wage bills, and *if that burden passed beyond a certain limit, the country's economy would suffer*» (TM 44).

2. «Taken together, these three challenges – long-term economic, the debilitating effects of socialism, and the growing Soviet threat – were an intimidating for a new Prime Minister. I ought perhaps to have been more cowed by them in my imagination than in fact I was as we drove back to Food Street. Perhaps *if I could have foreseen the great roller-coaster of events in the next eleven years, described in this volume, I would have felt greater apprehension*» (TM 9).

All the examples of the conditional mental spaces are embedded in past narrative space, but they all show the forms of different epistemic and temporal distance. Examples like (2) have been labeled as hypothetical, as irrealis or counterfactual (or subjunctive) [7: 59].

Example (2) has one more layer of tense marking. Such «counterfactual» examples involve both past-tense marking (the referent situation is in the past) and epistemic distance, hence past-perfect forms are used, with two morphological layers of marking: *could have foreseen* rather than *could foresee*.

(2)»...*if I could have foreseen the great roller-coaster of events in the next eleven years, described in this volume, I would have felt greater apprehension*».

The two «layers» of past morphology – one representing past tense, and the other negative epistemic stance – are here combined with predictive tense use (future marking in the main clause) to give the observed forms, *could have foreseen* and *would have felt*. It seems natural that forms which express negative epistemic stance with respect to such past conditional predictions would often be interpreted counterfactually. Given that speakers may often be assumed to know what actually happened in a past situation, negative epistemic stance towards a past conditional eventuality can readily be interpreted as meaning that the speaker intends that eventuality to be viewed as counterfactual.

Sweetser and Dancygier stress that for a modern English speaker, the extensive identity of past and negative-epistemic-stance forms is surely a central fact of grammar. One more layer of «past» morphology generally adds one more layer of «distance», either temporal or epistemic. The combination of epistemic distance and temporal distance depends on the perspective of a speaker. Perspective refers to the complex combination of emotional, epistemic, temporal, interpersonal, and special viewpoints which are manifested in mental space structure. As well as, the temporal perspective; indeed, nearly every aspect of linguistic expression may ultimately be recruited for perspective purposes [7: 60-68].

The important type of conditionals is a generic one. Generic predictions take the form *If P-pres, Q-pres* [7: 76]. The analysis of the memoirs by Thatcher shows that generic conditionals preserve their form *If P-pres, Q-pres* even being embedded in the past narration. For example,

«It proceeded from the widespread distrust which their voters had for politicians in countries like France and Italy. That same distrust also fuelled the federalist express. *If you have no real confidence in the political or political leaders of your own country you are bound to be more tolerant of foreigners of manifest intelligence, ability and integrity* like M. Delors telling you how to run your affairs. Or to put it more bluntly, *if I were an Italian I might prefer rule from Brussels too*» (TM 742).

This example shows how in the same context for the expression of the generic meaning Thatcher uses *If P-pres, Q-pres*, and she uses the distance forms for the expression of counterfactuality. The form of the generic preconditions is not surprising. The present form in the P-clause fulfills the requirements for the background clause of a predictive construction and simultaneously manifests the form usually used in English for generic event reference. The

present form in the Q-clause is simply the familiar English «generic present», which is a construction well attested outside of conditionals.

Generic conditionals are predictive, in the sense that they describe a predictive relationship between a state of affairs in P and the causally dependent state of affairs in Q, over a generic class of mental spaces. For any given mental space, if P is known to obtain, then the eventuality with respect to Q will be predictable [7: 95].

However, if-clauses may engage in space building not only as a basis for prediction (setting up alternative spaces and comparing scenarios), but also for non-predictive purposes of contextualization. Speech-act conditionals are apparently by nature non-predictive (and hence do not allow distanced verb forms). Speech act conditionals are cases where the if-clause appears to conditionally modify not the contents of the main clause, but the speech act which the main clause carries out. The reason for these restrictions lies presumably in the fact that a speaker does in fact choose one speech act for presentation, and actually commits that speech act, even if in some conditional guise; while in the domain of content, a different set of contextual beliefs could always bring up some alternative space to the one set up, and hence a different causal chain of reasoning [7: 113].

For example,

«...when I was on a return visit to see Mr. van Agt, about resistance to stationing Cruise missiles in Holland and Germany I replied:

... Do you really expect us to sit back and do nothing? *If you want us not to have Cruise missiles in Europe, as a deterrent to your using yours, then dismantle yours!»* (TM 243).

In this example, the speaker accesses a context in which it is possible that the hearer wants them not to have missiles in Europe, and sets it up as the background to an utterance.

Sweetser and Dacygier also argue for a distinction between content conditionals and epistemic conditionals, which follow the speaker's reasoning process in a conditional manner and set up an epistemic space. Unlike causality in the world, reasoning processes may operate either from known cause to likely effect, or from known effect to possible cause. Effect-to-cause reasoning is frequently manifested in epistemic conditionals. Often the function of such conditional is simply to give background to the addressee, by invoking the relevant parts of the cognitive context which brought about this conclusion [7]. It might even have been the addressee who originally contributed the content of the protasis. No alternative spaces are thus being set up: rather, a single shared space is evoked as background to the reasoning of the speaker. For example,

«It was John Nott who found the procedural way forward. He proposed that we should make no comment on the draft but ask Mr. Haig to put it to the Argentinians first. *If they accepted we should undoubtedly be in difficulties»* (TM 207).

This example displays markers of the epistemic nature of the conditional relationship. First of all, the protasis is about the reasoning process involved. *If they accepted* explicitly mark possible premises as starting points for reasoning. *Undoubtedly* marks the epistemic status of the conclusions drawn from these premises. Sweetser and Dacygier point out that such markers are by no means necessary to communicate epistemic conditionality, but they confirm the epistemic reading [7: 118]. Or one more example,

«Our first opportunity to demonstrate to both friends and opponents that we would not be deterred by the difficulties was the Queen's Speech. The first Loyal Address (as it is also called) of a new government sets the tone for its whole term of the office. *If the opportunity to set a radical new course is not taken, it will almost certainly never recur»* (TM 38).

The speaker in this example is not directly engaged in building alternative spaces. The if-clause is primarily there to lay out the reasoning processes of the speaker and make them accessible, within that single mental space, rather than to engage in comparison between alternative spaces.

Dancygier has set out a further variety of conditional uses, wherein metalinguistic negotiation is involved rather than reasoning or speech-act structure or content. A metalinguistic space is a complex space consisting of a pairing of a content space and a language or code space [7: 126]. For example,

«Geoffrey's speech was a powerful Commons performance – the most powerful of his career. *If it failed in its ostensible purpose of explaining the policy differences that had provoked his resignation, it succeeded in its real purpose which was to damage me* (TM 839).

The apodosis material in this example is in no way dependent on, predictable from, or caused by the protasis material, since the former operates at the content level and the latter at the metalinguistic level.

Sweetser and Dancygier identified also meta-metaphorical conditionals which express a relationship between metaphorical mappings. They provide an example, which is taken from an article contrasting San Francisco's Golden Gate Bridge (a focus of tourism and publicity) with the San Francisco-Oakland Bay Bridge (which carries more traffic but gets less public attention):

«If the beautiful Golden Gate is the thoroughbred of bridges, the bay Bridge is the workhorse» (San Francisco Chronicle, Nov. 11, 1996: A13).

Example establishes and develops a metaphorical relationship between two domains: bridges and horses. The «horse» domain allows one to rank the animals with respect to genealogical history, beauty, and value; only some of these comparisons are naturally possible among bridges. Once we establish a metaphorical mapping allowing us to talk about bridges in terms of the. An interesting fact about such conditionals is that they are, in a sense, a variety of metalinguistic conditionals. Example can thus be read as «If you accept the possibility of metaphorically talking about bridges as if they were horses by agreeing to call the Golden Gate the thoroughbred of bridges, you will also accept calling the Bay Bridge a workhorse» [7: 132]. But the examples of meta-metaphorical conditionals were not identified in Thatcher's memoirs.

Although conditional spaces in memoirs are embedded in past narrative space the analysis based on the theory of mental spaces allows us to see the multiplicity of cognitive strategies of a speaker in her memoirs that involve the epistemic stance and speaker's perspective.

ЛИТЕРАТУРА

1. Fillmore Ch. Epistemic stance and grammatical form in English conditional sentences // Papers from the 26th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. – Chicago: Chicago Linguistic Society, 1990. – P. 137-62.
2. Степанова Н.П. Внутреннее членение сложноподчиненного предложения условия. Дис. ... канд. филол. наук – Киев, 1973. –160 с.
3. Брюховец Н. А. Вариативность способов оформления таксиса в сложноподчиненных предложениях с временными и условными отношениями. Автореф... дис.канд. филол.наук. – М., 1983. – 24 с.
4. Губский Е. Ф. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс, 1994. – 576 с.

5. Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст. М.: Наука, 1986. – 200 с.
6. Давыдова Н. А. Репрезентация условных отношений в английском дискурсе. – Дис. ... канд. филол. наук – Москва, 2006. – 250 с.
7. Dancygier B., Sweetser E. Mental Spaces in Grammar. Conditional Constructions. – Cambridge: Cambridge University, 2005 – 295 с.
8. Jacobsen W. Are conditional topics? The Japanese case // The joy of grammar: A festschrift in honor of James D. McCawley. – Amsterdam: John Benjamins, 1992 – P. 131-59.
9. Schiffrin D. Conditionals as topics in discourse // Linguistics, 1992 – № 30. – P. 753-92.
10. Geis M., L., Zwicky A.M. On invited inferences // Linguistic Inquiry, 1971 – № 2 – P. 561-566.
11. Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003 – 190 с.

ІЛЮСТРАТИВНИЙ МАТЕРІАЛ

TM – Thatcher M. The Downing Street Years. – London: Harper Collins Publishers, 1993. – 914 p.

УДК 811.111:81'42:81'37:81'373.611

Головко О. М.

(Запоріжжя, Україна)

НОВІТНЯ АНГЛОМОВНА АКТУАЛІЗАЦІЯ ЧАСУ ЯК АНТРОПНОГО МОДУСУ

У статті розглядаються новітні номінації метричного часу, оскільки час і простір є основною сіткою координат екзистенції людини. Зміни щодо актуалізації сучасного стану часу пов'язані зі змінами, які відбуваються в соціумі. На основі аналізу неологізмів представлено, що власне тенденція вимірювання часу не змінилася, модифікації зазнав сам спосіб ставлення носіїв мови до певного вимірюного метричного часу.

Ключові слова: час, метричний час, інновація, зміни, лінгвальна актуалізація.

In the article the new nominations of metric time are vied upon as time and space are the basic coordinate grid of a person's existence. Changes concerning actualization of modern condition of time are correlated with alternations that take place in society. On the basis of neologism analysis attention is paid to the fact that the tendency to measure time has not changed, but there are modifications in the way speakers refer to this particular measured metric time.

Key words: time, metric time, innovation, changes, lingual actualization.

Постійні культурні, економічні, політичні, екологічні та інші зміни, безперечно, залишають свій відбиток і на соціальних аспектах життя країни. Сучасне суспільство вимушене рухатися «в ногу» з часом, постійно відповідати його вимогам. Чим більш економічно розвиненим є суспільство, тим більші зміни є характерними для нього. Усі ці альтернації і модифікації не лише впливають на мову, особливості її використання, але і набувають власного плану вираження і змісту.

У сучасній науковій літературі значна увага приділяється не лише новітнім особ-

ливостям лінгвальної актуалізації соціального буття, але і хронотопним параметрам [1; 2; 3; 4]. Актуальність цієї роботи визначається тим фактом, що в науковій літературі не достатньо висвітленим є аспект, як різноманітні соціальні трансформації співвідносяться із особливостями виокремлення новітніх метричних часових параметрів і як носії репрезентують ці зміни новітніми мовними засобами.

Об'єктом нашого наукового дослідження є процеси розвитку лексичної системи англійської мови, предметом – ті екзистенційні параметри, які впливають на метричний часовий континуум, що і актуалізується в мові новітніми лінгвальними засобами. Матеріалом дослідження будуть слугувати неологізми англійської мови. Метою нашої роботи є лінгвальний та екстралінгвальний аналіз неологізмів, що репрезентують певні особливі характеристики новітнього хроносу як одного з параметрів, що актуалізують онтологічні модуси – час і місце. До основних завдань слід віднести такі: виявити, як різноманітні зміни співвідносяться з онтологічним модусом часу і розкрити участь цих змін при творенні інновацій.

У нашому дослідженні ми будемо відмежовувати два аспекти часового континууму: метричний і екзистенційний. Дослідження буде присвячене першому, оскільки саме він може прийматися мовною особистістю за одиницю виміру [5: 53], а зміни у відношенні до часу є, перш за все, змінами в менталітеті носіїв мови. Можна погодитися з Т. Г. Еріксоном, що годинниковий (тобто метричний) час перетворює час у точну, об'єктивну й абстрактну реальність [6: 53].

Застосовуючи логіку наукового дослідження та логічного викладу матеріалу, ми будемо поступово аналізувати новітні лінгвальні одиниці, які актуалізують особливості сучасного року та його частин (певних періодів), днів (як визначених певними історичними, культурними, політичними, економічними чинниками, так і звичайних, ординарних днів) та частин доби.

Першочергово слід відмітити, що 2007 отримав номінацію *Bond year*, що пов'язане з тим, що особистий номер секретного агента Джеймса Бонда є 007, тобто наявний збіг усіх останніх цифр. На основі цієї метонімічної числової кореляції відбувається актуалізація лінгвальної одиниці *Bond year*.

Новітню лінгвальну актуалізацію, у межах нашого дослідження, отримують і деякі періоди (частини, пори) року. Якщо раніше частини року виокремлювали на основі сезонних змін та сільськогосподарських робіт (зима, весна, осінь, зима), то в сучасному англомовному світі для виокремлення новітніх часових просторів економічний та екологічний фактори виявляються провідними, що підтверджують інновації *fallween*, *Winterval*, *Chrissmukkah*, *shoulder season*, *hard eight*, *phantom spring*, *season creep*.

У зв'язку з наявністю постійних процесів комерціалізації та рекламних кампаній, підготовка до свята починається задовго до його приходу з метою привертання уваги покупців до події і можливістю отримати більші прибутки, продавши більшу кількість одиниць товару. Так, у сучасному англомовному суспільстві підготовка до святкування Геловіну та Дня подяки починається з приходом осені, що і представляє одиниця *fallween*, утворена в результаті зрощення одиниць *fall* (осінь) та *Halloween* (Геловін).

Після осінніх свят починаються зимові святкування, які здобули лінгвальну актуалізацію *Winterval*, що є телескопним зрощенням одиниць *winter* (зима) та *festival* (фестиваль). Узимку велика увага суспільства спрямована на святкування визначних подій. Оскільки сучасне англомовне суспільство є поліетнічним та полірелігійним, різні народи та народності, що сповідують різні релігії, святкують власні свята: Різдво, Гануку (євреї),

Кванзу (карибці), Дівалі (індуси) чи День зимового сонцестояння (язичники). Усі ці свята припадають на грудень і передують Новому року, тому утворюють справжній фестиваль різноманітних свят. У сучасному англomовному суспільстві (у зв'язку з процесами толерантності) загальноприйнятний вираз *Merry Christmas and a Happy New Year* змінює план вираження на *Merry Winteval and a Happy New Year*.

Синонімом до *Winteval* є *Chrismukkah* – святкування Різдва та Гануки, що не є значно віддаленими в часовому континуумі і часто слідує одне за одним. Новотвір є зрощенням одиниць *Christmas* та *Hanukkah*, але в процесі словотвору була опущена літера *t* (для надання новітній лінгвальній одиниці максимально зближеної орфографічної та фонетичної кореляції). Слід відмітити, що одиниця *Christmas* у сучасній англійській мові характеризується наявністю амбівекторної формотворчої потенції (можливість утворювати телескопні лінгвальні одиниці за допомогою як ініціального, так і фінального осколків), наприклад, *Clickmas*, *Stressmas*, *Chrismukkah*.

Останні два місяці року є найбільш важкими в торговельній галузі, адже все суспільство знаходиться в пошуку подарунків для дорогих їм людей. Цей період отримав лінгвальну актуалізацію *hard eight* (важкі вісім тижнів). Період піку кількості туристичних подорожей та подорожуючих з обох сторін у часовому просторі обмежується періодом меншої суспільної активності – *shoulder season* (сезон / пора міжсезоння).

Глобальні екологічні зміни, особливо глобальне потепління, призводять до кліматичних змін, що репрезентується одиницею *phantom spring*, тобто несправжня, примарна весна – настільки тепла погода взимку, що починають розпускатися дерева і рости трава. Але оскільки весна починається раніше, то раніше почнеться і літо, тобто відбувається зміщення пор року, що представляє неологізм *season creep*, де *season* – пора року, а *creep* – повільно пересуватися, таким чином, відбувається повільне «переміщення», «зміщення» пор року.

Observers see that as one more sign of what some call «season creep», or evidence of global warming.

(Detroit Free Press, April 3, 2006).

Із представленого аналізу видно, що для новітньої актуалізації пор року використовується одиниця *season*, а для більш точного визначення пори можуть бути задіяні одиниці *fall*, *winter*, *spring*, у зв'язку з чим незабаром можна очікувати на залучення одиниці *summer* у словотворчих та семотворчих процесах та на появу новітньої одиниці, яка актуалізує літо.

Новітня десигнація певних дат пов'язана з великою увагою суспільства до цього соціальної події, яка відбувається в цей день. Так, нами були виділені такі дні: *Black Friday*, *Cyber Monday*, *bissex*, *cannonball Sunday*, *dirty tricks Thursday*, *super-duper Tuesday*, *7/7*, *9/11*, *so September 12*, *September 10*. Високосний рік – це *bissextile* чи *bissextile year*, а 29 лютого отримало план вираження *bissex*. Одиниця утворена в результаті процесу зворотного словотвору.

Понеділок після Дня подяки номінують *Cyber Monday* – це день, коли роздрібні торговці в мережі Інтернет очікують зріст продажу своїх товарів. Цей же робочий тиждень закінчується п'ятницею *Black Friday*, що вважається найбільш завантаженим днем року у сфері роздрібною торгівлі. У неділю, одразу після Різдва, на службу до церкви не іде значна кількість людей. Така неділя отримала лінгвальну репрезентацію *cannonball Sunday*. Неологізм характеризується наявністю процесів метафоризації та гіперболізації, адже семантика одиниці означає, що церква в цей день настільки пуста, що, навіть,

якщо вистрілити гарматним ядром (*cannonball*), то воно нікого не зачепить і ніхто не постраждає.

Поштовхом для актуалізації інших інновацій були різноманітні політичні процеси та події. Так, із виборами пов'язані одиниці *dirty tricks Thursday* та *super-duper Tuesday*. Перша з них – *dirty tricks Thursday* – означає четвер перед виборами – це останній день, коли можна проводити агітацію. Саме в цей день кандидати використовують усіляку «зброю», щоб переманити виборців до своїх лав. Це той день, коли можна навіть опуститися до «брудних прийомів» (*dirty tricks*), тому одиниця і отримала такий план вираження. День висунення партією кандидата на пост президента – *super-duper Tuesday* – надзвичайно важливий (*super-duper*) вівторок для громадян США. Поняттєвий план одиниці *super-duper Tuesday* залучено до синонімічної парадигми, тому можна також зустріти одиниці *Hyper Tuesday*, *Mega Tuesday*, *Mega-super Tuesday*, *Super Grits*, *Titanic Tuesday*, *Awesome Tuesday*, *Super Tuesday*, але в результаті процесу мовного пошуку саме десигнація *super-duper Tuesday* набула найбільшого поширення.

Увага світової спільноти зараз звернена до тероризму та війни проти нього. Дати терористичних атак увійшли до лексики англійської мови в значенні «напад, який відбувся в цей день», наприклад, *9/11* – 11 вересня 2001 року (день терористичного нападу на США). За аналогією з 11 вересня (*9/11*) були створені дати *7/7* та *21/7*, *7/21* (7 та 21 липня 2005 року – дні терористичних актів у Лондоні). Слід відмітити, що 21 липня отримало дві форми вираження – *21/7* та *7/21*, що пояснюється особливостями числової репрезентації дат по обидва боки Атлантики. Лінгвальна одиниця *9/11* є широко залученою до парадигматичних зв'язків [7], але слід відмітити, що на основі цієї дати темпоральне буття сучасного американського суспільства вже розмежоване на дві часові частини: *September 10* – час до терористичного нападу і *so September 12* – час після нього.

«*The anniversary has brought renewed calls for a public inquiry into the bombings from some survivors and relatives of the victims. ... «We need to know what led to 7/7, we need to know the real reasons behind 7/7 and other such atrocities that seem to occur on an almost daily basis the world over»*

(The Guardian, July 7, 2006).

Таким чином, у сучасній англійській мові для новітньої номінації певних дат, що є рухливими, тобто не припадають на якесь визначене число, досить часто використовується назва дня тижня (*Friday, Monday, Sunday, Thursday, Tuesday*), визначена детермінантом, який, згідно з ментальними особливостями, притаманними сучасному англомовному представнику, допомагає носію мови виокремити цей день тижня – з поміж 52 таких днів, точно знаючи, коли буде цей день. Для лінгвальної актуалізації дат, пов'язаних із терористичними подіями, використовується їх цифрова актуалізація, наприклад, *9/11, 7/7*, хоча вона і може бути розшифрована: *nine-eleven* чи *seven-seven*, відповідно. Номінації дат терористичних атак вступають до парадигматичних зв'язків, тим самим відбувається їх повніша, швидша акцептація узусом.

Далі в нашій роботі будуть розглядатися десигнації днів тижня *virtual Friday (logical Friday)*, *virtual Monday (logical Monday)*, *dress-up Thursday*, *Suicide (Blue) Tuesday*. Величезна завантаженість на роботі сприяє постійному накопиченню стомленості, що актуалізується одиницями *virtual Friday* та *logical Friday*. Ці новотвори номінують четвер, але люди вже настільки стомлені, що більше не можуть працювати, тому починають розслаблятися, що перетворює четвер на логічну, віртуальну п'ятницю *virtual Friday (logical) Friday* – останній день робочого тижня. Одночасно тиждень починається тим,

що люди не досить відпочили, і у вівторок робітники ще поведуться як у понеділок – початок робочого тижня, тобто вівторок для них стає логічним, віртуальним понеділком *virtual Monday, logical Monday*.

Для того, щоб створити на робочому місці більш невимушену атмосферу, в англійських суспільствах була розроблена теорія «невимушеної п'ятниці» *casual Friday, dress-down Friday*, той день, коли службовці можуть приходити на роботу не в діловому одязі. Але намір отримав поганий результат, оскільки деякі робітники стали занадто стурбованими стосовно того, що їм одягти в цей день та звичка одягати неділовий одяг поширилася на весь тиждень, а не лише на п'ятницю [8: 50]. Реакційним поштовхом до відновлення ділового стилю в одязі актуалізовано лінгвальною одиницею *dress-up Thursday*, тобто четвер, коли необхідно бути одягненим у діловий костюм. Хоча новотвір містить одиницю *Thursday*, вона має генералізуючу семантику «будь-який день тижня». Атрибутив *dress-up* утворено на антонімічній основі *up – down* з одиницею *dress-down*.

Some companies, finding that casual sometimes means sloppy, are now testing a novel idea: Dress-up Monday or Dress-up Thursday.

(*Christian Science Monitor*, Apr. 2001).

Лінгвальна одиниця *Suicide (Blue) Tuesday* була створена, щоб десигнувати любителів відпочити на вихідних, які стають депресивними після початку робочого тижня, особливо у вівторок, крайньою межею їхнього емоційного стану може стати навіть самогубство. Саме тому одиниця має такий план форми і змісту: *Blue Tuesday* – вівторок депресій та *Suicide Tuesday* – вівторок самогубств. Хоча одиниці і є неологізмами в підсистемі сленгу, за умови подальшого поширення соціального явища депресивності у вівторок, вони можуть увійти до основного корпусу мови.

Із постійно зростаючими можливостями людини зростають і її потреби. Можливість модифікувати своє життя одразу вносить значний контраст між звичайним, постійним, ординарним життям та життям, насиченим різноманітними подіями. День життя, який схожий на всі попередні, зараз номінують *groundhog day* (день бабака), оскільки бабак, що не є розумною істотою, кожен свій день проводить, як і попередні. Це ніби прояв того, що немає завтрашнього дня. Немає часу, щоб рухатися далі, що перетворює життя на штопор [9: 156]. Інновація є назвою однойменного фільму «*Groundhog Day*», завдяки якому відбулася консолідація її форми і змісту. Після цього одиниця *groundhog day* стає полісемічною, а, можливо, давно акцептована одиницею семантика «2 лютого – день, коли бабаки вилазять із нір, щоб перевірити погоду», навіть відходить на периферію.

Далі ми будемо розглядати новітні лінгвальні одиниці, які номінують частину доби, а саме: *rush minute, daypart, cow-dust hour, French hours, vampire time*. Час доби, коли люди поспішають на роботу чи з роботи (особливо в тих районах, де немає значної кількості транспортного зв'язку), отримав лінгвальну репрезентацію *rush minute*, тобто той час, коли всі поспішають. Інновація утворена на основі одиниці *rush hour*, але оскільки, коли людина пересувається пішки, а не на автомобілі, була використана одиниця *minute*.

Та частина доби, під час якої найбільша кількість глядачів дивиться телевизор, а слухачів слухає радіо, десигнується складним словом *daypart*, оскільки це зазвичай роблять увечері, коли є вільний час. Технологія годинника змогла не лише досягти стандартизації часових поясів, але і синхронізації великих мас населення [6: 56], що також підтверджує інновація *daypart*. Сучасні умови на роботі, гнучкий графік можуть значно змінити робочі години. Так, робочий день, який починається о 12 і закінчується о 19-20 години, іде без перерви, отримав лінгвальну актуалізацію *French hours*. Нестандартний робочий

графік зовсім не означає, що людина працює менше. Інновація отримала таку форму, оскільки в США вважається, що коли французи, починають працювати, американці закінчують, тобто актуалізація інновації відбувається за допомогою концептуалізації відмінності часових поясів.

Альтернатива робочих графіків призводить до того, що люди досить часто закінчують робочий день досить пізно, коли наступають сутінки. Такий час доби отримав десигнацію *cow-dust hour (time)*. Таким чином, для лінгвальної актуалізації частини доби використовуються лінгвальні одиниці, які і позначають частину, меншу ніж доба (*part, time*), чи меншу темпоральну тривалість (*hour, minute*).

У зв'язку з постійними техногенними змінами сучасного англомовного суспільства альтернативі, що стосуються антропних модусів (місце і час), безперечно, змінюють сприйняття соціумом часу не лише через призму техногенності, але і вимірюють його за допомогою спеціальної вимірювальної системи, яка отримала назву *Internet time*. Доба була розподілена на 1000 частин, і одна одиниця «Інтернет-часу» (*Internet time*) дорівнює 86,4 секунди. Така система виміру часу була запроваджена з метою «співвіднесення» годинників усіх людей, які користуються Інтернетом.

«So it was that at @786, or about one hour after the sun was overhead in New York City, or 17-52 Greenwich Mean Time, Mr. Carreno, 29, a computer consultant, explained his enthusiasm for what Swatch is calling 'Internet time.' This way, when he meets with friends and colleagues on-line, they 'have an understanding,' he said. 'It's @786 all around the world'».

(The New York Times, March 7, 1999)

У процесі нашого наукового дослідження були проаналізовані новітні лінгвальні одиниці, які номінують особливості сучасного сприйняття метричного часу та його плинності англомовним суспільством. Альтернативі як соціальні, так і концептуальні, безперечно, знаходять відображення і в лінгвальної сфері. Ці альтернативи приймають межі від більш загальних (рік, пора року) до більш конкретних (частина доби, година).

Незважаючи на те, що система виміру часу не змінилася (за винятком *Internet time*), різне ставлення до соціальних, політичних, економічних процесів знайшло своє відображення і в сучасних номінаціях, які десигнують рік, пору року, день, частину доби. Для лінгвальної актуалізації новітнього підходу до сприйняття різноманітних метричних часових альтернатив використовуються одиниці *year, winter, fall, season, spring, Monday, Tuesday, Thursday, Friday, Sunday, day, time, hour, minute*, що допомагають зрозуміти семантику новітньої одиниці, до складу якої вони входять, що, безперечно, сприяє їхній швидшій узуалізації.

Новітні одиниці, до складу яких входять дні тижня, можна розподілити на дві підгрупи: певний день року (хоча дата і не є сталою, наприклад, понеділок та п'ятниця після Дня подяки, останній день агітації перед виборами та ін.) та будь-який день року. Їхні атрибутивні можуть мати еквіполентні характеристики з мовної точки зору, наприклад, колір (*black: blue*), але є принципово різними з соціально-концептуальної, де *black* має семантику «дурний», тобто «важкий, метушливий», а *blue* співвідноситься з поганим настроєм, депресією, і що одночасно можуть бути співвіднесені з онтологічними та антропними параметрами.

Зі збільшенням кількості терористичних актів для виокремлення днів, коли вони відбулися в мас-медійному та політичному дискурсах, використовується їх цифрове скорочення (місяця і дати) *7/7, 9/11*. Політичні аспекти також досить широко представлені при репрезентації сучасного годинникового часу (*Super-duper Tuesday, Dirty tricks Thursday*).

Різноманітні персональні факти, безперечно, сприяють поширенню новотворів, що пов'язані параметрами годинникового часу: соціальні, етнічні, релігійні, зовнішній вигляд, хронопсихологічний тип, настрої. Із розвитком інформаційних технологій значно розвивається комп'ютерна лексика. Семантична деривація комп'ютерних термінів не минула і сфери номінації метричного часу (*Virtual Friday, Virtual Monday, Cyber Monday*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусь А. Ф. Роль параметричних прикметників із просторовою семантикою у формуванні лінгвального образу світу // Проблеми романо-германської філології: Збірник наукових праць. – Ужгород: Ліра, 2004. – С. 33-43.
2. Макаровская Е. В. Концепт «ВРЕМЯ» и его выражение в поэзии Б. Л. Пастернака // Лингвистические основы межкультурной коммуникации: Сборник материалов международной научной конференции 1-2 декабря 2005 г. – Н. Новгород: Нижегородский государственный лингвистический университет им. Н. А. Добролюбова, 2005. – С. 238-239.
3. Мельникова Е. А. Метафора времени в научном гуманитарном дискурсе // Всеукраїнський форум англістів. Сучасна англїстика: стереотипність та творчість. Тези доповідей. – Харків, 2006. – С. 118-120.
4. Цехмістренко О. В. Топоніміка як одне з основних джерел дослідження історії мови // Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія. – Черкаси, 2004. – Число 8. – С. 324-327.
5. Белозорова Ю. С. Макроконцепт «ЧАС» та його системно-польова організація // Нова філологія: Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. 24. – С. 49-55.
6. Еріксен Т. Г. Тиранія моменту: Швидкий і повільний час в інформаційну добу: Пер. з англ. В. Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2004. – 196 с.
7. Семенчук А. Б. «11 вересня» 2001 року в англійській мові // Нова філологія. Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007. – № 27. – С. 251–255.
8. DeLuca M. J., DeLuca N. F. More Best Answers to the 201 Most Frequently Asked Interview Questions. – NY: The McGraw-Hill Companies, 2001. – 251 p.
9. Marsh C., Ortiz G. Explorations in Theology and Film: Movies and Meaning. – Malden: Blackwell Publishers, 1997. – 312 p.

УДК 811.111'373.611

*Єнікєєва С. М.
(Запоріжжя, Україна)*

СЛОВОТВІР СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЯК СИНЕРГЕТИЧНА СИСТЕМА

Статтю присвячено розгляду особливостей організації словотвору сучасної англійської мови як синергетичної системи. Визначено місце і статус словотвору у складі мовної суперсистеми, виявлено фактори, що впливають на функціонування та розвиток словотвірної макросистеми.

© Єнікєєва С. М., 2008

Ключові слова: словотвір, синергетика, словотвірна макросистема, мовна суперсистема, девіації, аттрактор, поліномінація.

Статья посвящена рассмотрению особенностей организации словообразования английского языка синергетической системы. Определено место и статус словообразования в суперсистеме английского языка, выявлены факторы, влияющие на функционирование и развитие словообразовательной макросистемы.

Ключевые слова: словообразование, синергетика, словообразовательная макросистема, языковая суперсистема, девиации, аттрактор, полиноминация.

The article deals with researching of the peculiarities of Modern English word-building as a synergetic system. The status of word-building in the English language supersystem and the factors determining the development and functioning of word-building macrosystem are defined here.

Key-words: word-building, synergetics, word-building macrosystem, language supersystem, deviation, attractor, polynomination.

Фундаментальна наука пройшла у своєму розвитку різні етапи, кожен з яких характеризувався актуальністю певного, обумовленого рівнем розвитку суспільства, комплексу завдань, домінуванням певної методології вивчення явищ живої і неживої природи, використанням певних дослідницьких парадигм. У другій половині ХХ століття на основі розробленої видатним фізиком і філософом І. Пригожиным теорії нестабільності починає формуватися нове розуміння природи і сутності світу як відкритої, нелінійної, багатоваріативної системи, здатної до самоорганізації та саморозвитку.

Для найменування науки, яка стала вивчати закономірності самоорганізації в складних відкритих фізико-хімічних системах, що знаходяться у далекому від стабільності стані, фізиком-теоретиком Г. Хакеном було впроваджено термін «синергетика». Екстраполяція ідей синергетики на вивчення різних явищ живої та неживої природи сприяла встановленню ізоморфії поведінки складних систем, що, в свою чергу, дало підстави говорити про трансдисциплінарність та універсалізм цієї наукової теорії.

Вчені зазначають, що синергетика, або теорія самоорганізації, спрямована «на відкриття універсальних законів еволюції та самоорганізації, на широке застосування моделей, розроблених в її межах» [Князева 2001, с. 99]. Саме тому сучасна фундаментальна наука розглядає синергетику як «нову міждисциплінарну галузь наукових знань, яка вивчає процеси самоорганізації та впорядкування у відкритих нерівноважних системах різної природи» [Чалий 2000, с. 3]. Синергетика передбачає пошук універсальних принципів самоорганізації та еволюції складних систем різної природи, пояснює доцільність існування «асистемних» явищ, дає змогу прогнозувати перспективи подальшого розвитку систем тощо.

На тлі застосування принципів синергетики у практиці дослідження різноманітних лінгвальних явищ у 70-80 роках ХХ століття сформувалася лінгвістична синергетика – дослідницька парадигма, що являє собою «прикладну галузь застосування ідей синергетики, теорії складних нелінійних систем» [Семенець 2003, с. 113]. Широке застосування синергетичного підходу можна спостерігати у різних напрямках сучасної лінгвістики: історії мови [Кузьміна 2000], теорії комунікацій [Тарасова 1996, 2000; Морозова 2003], лінгвістиці тексту [Семенець 2003; Семенець 2004; Лотман 1972; Лотман 1998], дискурсології [Піхтовнікова 2005; Приходько 2003; Фролова 2005] тощо.

Очевидним є те, що синергетика відкриває нові горизонти у дослідженні як мовної

суперсистеми, так і її окремих макро- та мікросистем. Саме тому ми вважаємо перспективним застосування синергетичних ідей для вивчення інноваційних процесів, які відбуваються в окремих макросистемах англійської мови, і встановлення їх ролі у саморегуляції та самоорганізації всієї суперсистеми.

Слід зазначити, що для сучасної англійської мови характерним є надзвичайно велике кількісне зростання словникового складу і помітна якісна зміна у шляхах, способах та засобах утворення лексичних інновацій [Зацный 2000, с. 4]. Актуальним, на наш погляд, є вивчення словотвору як складної відкритої макросистеми, яка в процесі свого функціонування, не лише збагачує та розвиває лексичну макросистему, але й удосконалюється сама, тим самим сприяючи самоорганізації та саморозвитку всієї мовної суперсистеми.

У нашій статті ми ставимо за мету дослідження архітекtonіки (структурної організації) словотвору як синергетичної системи. Для досягнення поставленої мети ми маємо виконати такі завдання: встановити релевантність головних понять синергетики для вивчення словотвору як системи, дослідити екстрамакросистемні зв'язки словотвору в межах мовної суперсистеми та інтрамакросистемні відносини між мікросистемами в межах самого словотвору, виявити внутрішньосистемні ресурси розвитку та самоорганізації словотвірної макросистеми.

Основними поняттями та ідеями синергетики є відкритість системи (тобто здатність обмінюватися із зовнішнім середовищем матерією, інформацією та енергією), нелінійність, дисипативність, локалізація, нерівноважність, конструктивний хаос, флуктації, точки біфуркації, структура-атрактор. Всі вони описують умови самоорганізації та саморозвитку системи. В нашій статті ми спробуємо шляхом екстраполяції вищезазначених понять та ідей встановити їх релевантність для пояснення принципів структуризації конститuentів словотвору як його матеріальних одиниць у мікросистемі, які здатні шляхом взаємодії між собою формувати більш складні організації в межах словотвірної макросистеми.

В першу чергу, ми маємо встановити, чи є словотвір відкритою, нелінійною системою. Нагадаємо, що відкритою вчені називають таку систему, «яка здатна постійно обмінюватися речовиною, енергією, інформацією з оточуючим середовищем і має як *«джерела»* – зони підживлення її енергією оточуючого середовища, дія яких сприяє зростанню структурної неоднорідності даної системи, так і *«стоки»* – зони розсіювання, «скидання» енергії, в результаті дії яких відбувається згладжування структурних неоднорідностей у системі» [Василькова 1999, с. 18-19]. Відкритість словотвірної системи, на нашу думку, обумовлена самою природою словотвору, його трансформаційним призначенням, яке полягає в утворенні лексичних одиниць з конститuentів інших рівнів мовної системи.

На відміну від базових (фонетичного, морфемного, лексичного, синтаксичного) рівнів мовної системи словотвір не має власних конститутивних одиниць і «вимушений» задля створення лексичних інновацій використовувати в якості будівельного матеріалу конститuentи інших рівнів. Відомо, що словниковий склад англійської мови збагачується, головним чином, шляхом словотворення (формування абсолютно нових у плані вираження і у плані змісту лексичних одиниць) та словоперетворення (формальної або семантичної модифікації вже існуючих у мові лексем). Базовими одиницями для вербокреації слугують одиниці різних рівнів мови: у словотвірних актах беруть участь конститuentи морфемного, лексичного та синтаксичного рівнів, а словоперетворення здійснюється на базі одиниць лексичного рівня.

Слід зазначити, що словотвір є своєрідним, не схожим на інші, рівнем мовної системи. Його «унікальність» виявляється у різноплановості та неоднорідності лінгвальних

одиниць, що виконують функції конститuentів словотвору, у тісному багатовекторному зв'язку з іншими рівнями мовної суперсистеми. Словотвір, проникаючи до макросистем інших рівнів мовної суперсистеми, «запозичує» їх базові конституенти для створення шляхом застосування різних вербокreatивних механізмів нових лінгвальних одиниць, які поповнюють арсенал конститuentів лексичного рівня мови. Таким чином, в межах мовної суперсистеми словотвір набуває *трансрівневого* характеру.

Система словотвору сучасної англійської мови, як ми вже зауважували, має декілька джерел підживлення (конституенти морфемного, лексичного та синтаксичного рівнів мовної системи) і лише один, але дуже потужний, «стік» – словниковий склад мови. Таку організацію вербокreatивного процесу можна розглядати як структуру словотвірної системи, оскільки, за синергетичними принципами, структурою є «локалізований у певній ділянці середовища процес» [Князева, Курдюмов 2002, с. 31]. Структуру словотвірної системи, таким чином, формують упорядковані та взаємозв'язані механізми і способи вербокreatції.

З огляду на його екстрамакросистемні зв'язки словотвір являє собою класичний приклад дисипативної системи, яка характеризується відкритістю, нерівноважністю, нелінійністю. Під відкритістю системи слід розуміти її здатність обмінюватися із зовнішнім середовищем матерією, енергією або інформацією або тим та іншим одночасно [Бранский 2000, с. 114]. Як вже зазначалося, базовими одиницями словотвору є вербоформанти – конституенти морфемного, лексичного та синтаксичного рівнів мовної суперсистеми, які здатні слугувати будівельним матеріалом для формування лексичних інновацій. Таким чином, між словотвірною та іншими макросистемами мови здійснює обмін матерією, що свідчить про її відкритість.

На нашу думку, словотвір як система є відкритим не лише для «речовини» (різномірних конститuentів), яку він перетворює на якісно нову субстанцію (слово), що потім «скидається» до іншої (лексичної) системи, але і для своєї «енергії». Коли у суспільстві виникає необхідність номінації нових явищ і процесів, у колективній свідомості носіїв мови відбувається наростання «психічної занепокоєності», причиною якої є суперечність між потребою у комунікації та відсутністю вербальних засобів для задоволення цієї потреби.

Енергетичне напруження ззовні передається словотвору, трансформуючись у напружений пошук тих механізмів та засобів, за допомогою яких можна було б створити лексему, котра найбільш адекватно і точно, на думку комунікантів, відбивала би сутність явища, що потребує номінації. Перед словотвором постає, так би мовити, «надзавдання» – на базі існуючого у мові арсеналу словотворчих засобів і механізмів створити номінативну одиницю. Виконавши це завдання, словотвір «звільняється» від інноваційного продукту, таким чином «скинувши» енергетичне напруження за межі своєї системи.

Інколи в процесі словотворення формується не один, а декілька варіантів номінативних одиниць, але подальша їх доля визначається вже за межами словотвірної системи. «Споживач» продукту словотворення – лексична система мови, здійснює, в свою чергу, відбір та узалізацію лексичних інновацій. У цьому зв'язку слід зазначити, що в сучасній англійській мові широке розповсюдження набуло явище «поліномінації», коли одне поняття має багато найменувань [Зацный 2000, с. 56]. Особливо багато таких одиниць утворюється навколо понять, пов'язаних з інформаційною революцією.

Так, наприклад, спеціаліст у галузі комп'ютерної техніки позначається такими словами: *cyberguru, cybernerd, supernerd, techguru, technogeek, technoguru, technonerd, ьbernerd*; людина, яка активно користується мережею Інтернет називається *cyber-citizen, cybersurfer, e-surfer, internaut, netter, nethead, netsurfer*.

Являючи собою макросистему, що входить до складу мовної суперсистеми, словотвір одночасно складається з підсистем та мікросистем, кожна з яких має свій тип організації. Так, наприклад, складна система вербоформантів складається з підсистеми базових вербоформантів (морфем, лексем, словосполучень, речень) та підсистеми службових вербоформантів (префіксів, суфіксів, афіксоїдів), у підсистеми словотвірних моделей розрізняють ад'єктивні, іменні та дієслівні моделі і т. ін.

Центральною одиницею словотвору є похідне слово, що складається з базової одиниці та словотворчого форманта. Відношення послідовно-упорядкованої похідності, що об'єднує твірні основи та їх деривати, відбиваються у словотвірних ланцюжках та гніздах. Останні являють собою мікросистеми, субстанцію яких складають сукупності усіх похідних базового слова, а структура формується ієрархічними відносинами похідності між субстанціональними дериватами. Тотожність словотвірного гнізда забезпечує основа, що має гніздоутворюючі потенції.

За тотожністю словотворчого форманта похідні лексичні одиниці групуються у словотвірні ряди, а у випадках неморфологічного словотвору («нульформантної» деривації) похідні об'єднуються у словотвірні типи на основі спільного механізму вербокреації або верботрансформації. Термін «словотвірний тип» у такому випадку вживається для позначення групи дериватів, створених за певною структурно-семантичною схемою.

Словотвірні гнізда і ряди мають здатність утворювати більш складні та значні за своїм обсягом одиниці – алігатури. Алігатури гнізд являють собою кінцеву множину ієрархічно упорядкованих елементів, зв'язаних складними словами, а алігатури рядів об'єднуються словами, які включають до свого складу декілька афіксів.

Уся сукупність упорядкованих і ієрархічно організованих підсистем генеративного, трансформаційного та продукційного характеру формує макросистему словотвору. Генеративна підсистема складається з базових та службових вербоформантів, трансформаційну утворюють способи та механізми вербокреації та верботрансформації. Продукційну підсистему формують ієрархічно організовані мікросистеми похідних лексичних одиниць, починаючи із словотвірних ланцюжків і гнізд, словотвірних рядів і типів, і закінчуючи алігатурами гнізд та рядів. Інтрасистемні зв'язки між підсистемами та мікросистемами в межах словотвірної макросистеми формують її структуру.

Кожна із зазначених мікросистем характеризується відкритістю, тобто здатністю до обміну матерією та енергією з іншими мікросистемами у межах словотвірної макросистеми та із «зовнішнім середовищем», яке представлено іншими макросистемами у середині мовної суперсистеми. В межах словотвірної системи може відбуватися «перерасподіл» матеріальних ресурсів мови. Так, наприклад, у разі утворення за зразком композита або телескопізма цілої серії слів з незмінним компонентом, останній може перетворитися на словотворчий елемент, а похідні одиниці змінити свій статус на афіксальний.

Таким чином, в межах словотвірної макросистеми відбувається перерасподіл матерії між підсистемами базових та службових вербоформантів. Так, наприклад, афіксоїди – *abuse*, *-friendly*, *-free*, *-line*, *-near*-, *-speak*, *-watcher*, *-wise* поповнили арсенал словотворчих засобів сучасної англійської мови в результаті афіксалізації компонентів композитів, а словотворчі елементи *-(a) holic*, *-(a)thon*, *-crat*, *-erati*, *-gate*, *-nomics*, *-preneur*, *-tainment*, *-zine* з'явилися у мові завдяки афіксалізації фрагментів телескопізмів.

Нааявність «макроскопічних процесів обміну речовиною, енергією та інформацією між елементами самої дисипативної системи» [Бранський 2000, с. 114] свідчить про її нерівноважність. Такий обмін слугує запорукою саморозвитку і саморегуляції всіх систем-

них рівнів мови. Якщо випадкові зміни в окремих ділянках макросистеми перевищують «рівень чутливості», то ентропія (безлад) зростає і може спричинити її реорганізацію, якщо ж зміни не перевищують зазначений рівень, то ентропія стирається.

Оскільки структура словотвору є динамічним явищем (процесом), тому вона «запрограмована» на варіювання та зміни. Виходячи з принципу позитивного зворотнього зв'язку, будь-яка відкрита система здатна засвоювати зовнішній вплив, перебуваючи у постійному змінюванні – флуктації. Під флуктацією вчені розуміють «випадкові відхилення миттєвих значень величин від їх середніх значень, тобто від стану рівноваги» [Василькова 1999, с. 19].

«Флуктації, – зауважують вчені, – можуть привести систему до спрямованих змін, до виникнення різноманітних нових, відносно стійких структур, не просто до попереднього стану рівноваги. Якщо флуктація є недостатньо великою, то система повернеться до попередньої рівноважної структури, «скотитися» на той самий атрактор» [Князева, Курдюмов 2002, с. 24]. Прикладом флуктацій у мові можуть слугувати різного роду оказіональні утворення.

Якщо інновація стає одиницею перманентно-необхідною для задоволення комунікативних потреб носіїв мови, вона зазнає узуалізації і перетворюється з оказіоналізму в неологізм, що з часом може стати звичайною лексичною одиницею словникового складу мови. Якщо ж нове слово слугує лише разовою, «випадковою» одиницею комунікації, створеною задля задоволення ситуативних потреб комунікантів, воно зникає, коли дані події та явища втрачають свою актуальність.

Вчені наголошують на тому, що «процеси обміну відбуваються не лише через кордони системи, що самоорганізується, але і у кожній точці даної системи» [Князева, Курдюмов 2002, с. 33]. У сучасній англійській мові ми можемо спостерігати різного роду «випадкові відхилення», що у подальшому можуть призвести до формування нових (здебільшого комплексних), способів словотвору і нових засобів вербокреації. Так, наприклад, наприкінці ХХ – початку ХХІ століть в англійській мові були створені лексичні інновації, які не вкладаються в «прокрустове ложе» традиційної дихотомічної таксономії способів вербокреації: *B4, B2B, B2C, CYL8R, dotcom, eco-friendly, Eurocrat, G7, G8, 3G, Gen X, Gen XL, Gen Y, Sk8, X-mas, X-press, X-tra*.

Різного роду відхилення (флуктації) у процесі вербокреації, як правило, вносять елемент невизначеності в упорядковану систему словотвору і у подальшому, через формування нових словотвірних засобів, моделей і навіть нових способів словотворення, можуть спричинити реорганізацію всієї макросистеми. Таким чином, флуктації на мікрорівні «детермінують вибір одного певного напрямку еволюції з цілого спектра можливих напрямків» [Князева, Курдюмов 2002, с. 27].

Критичний, зламний момент розвитку називають точками біфуркації – «точки «розгалуження» можливих шляхів еволюції системи» [Василькова 1999, с. 19]. Увесь процес розвитку системи являє собою чергування зон розгалуження шляхів еволюції, коли з тієї чи іншої причини система втрачає рівновагу й основною її ознакою стає «віртуальний характер альтернативних сценаріїв подальшої еволюції» та періодів «усталеності», рівноваги, коли система організується навколо атракторів. Зона біфуркації характеризується принциповою непередбачуваністю – «яку з можливих структур у певній точці «обере» система, яким шляхом піде її подальший розвиток або навіть відбудеться її розпад – все це залежить від випадкових факторів і передбачити це не можна» [Цикин 2003, с. 21].

На мікрорівні зонами біфуркації слід вважати розгалуження шляхів формування вербальних одиниць для номінації певного об'єкта дійсності. У сучасній англійській мові, як

вже зазначалося, можна спостерігати явище так званої «поліномінації» – утворення цілої серії вербальних знаків для найменування окремого предмета (явища, ознаки, процесу). Особливо багато таких «номінативних синонімів» зустрічається серед «кібернеологізмів».

Яскравим прикладом номінативних синонімів можуть слугувати терміни, що позначають «*всесвітню комп'ютерну мережу*», в процесі створення яких автори-носії мови скористалися різними способами словотворення і фразотворення: *cyberspace, cyberworld, e-bahn, global information highway, info-highway, information superhighway, i-highway, internet, net, World Wide Web, web*. Більше десятка неологізмів було створено для позначення так званої «електронної торгівлі» – здійснення торговельних операцій через комп'ютерну мережу, серед них: *cybercommerce, cybershopping, e-commerce, e-shopping, electronic shopping, Internet shopping, I-shopping*.

Які саме з вищезазначених термінів витримають конкуренцію і залишаться у словниковому складі зараз передбачити важко, проте можна припустити, що більшість з них, зазнавши семантичної модифікації, набувши стилістичної спеціалізації, залишаться в мові, але частина номінативних синонімів імовірно зникне.

Окрім відкритості та нерівноважності синергетична система характеризується нелінійністю, «здатністю до непропорціональної реакції» на зовнішній вплив. Науковці встановили, що «непропорційність залежності стану системи від стану середовища робить такі системи, з одного боку, виключно стійкими у відношенні до великомасштабних несприятливих дій середовища, а з іншого боку – надзвичайно чутливими до незначних коливань стану середовища» [Бранский 2000, с. 114]. Будь-яка мова має «стійкий імунітет» проти агресивної дії зовнішнього середовища, однак охоче реагує на окремі зовнішні «подразники», змінюючись на мікрорівні. Таким «подразником» може стати, наприклад, відсутність лексичної одиниці для номінації нового явища дієності.

Реорганізація макросистем і мовної суперсистеми в цілому може відбутися лише внаслідок кількісного зростання «мікрорівневих» змін, яке спричинює необхідність якісної перебудови різних рівнів суперсистеми. У цьому зв'язку слід зазначити, що стабільність та усталеність будь-якої складної, відкритої, нелінійної системи (а саме такою є мова) має відносний характер, оскільки саме «функціонування такої системи є одночасно безперервним процесом її змінювання» [Гречко 2003, с. 105]. Суспільство, яке є носієм і користувачем мови, постійно відчуває зростаючі потреби у мовному вираженні своєї різнохарактерної діяльності, своїх здобутків.

Саме ці потреби спричинюють утворення нових елементів мови, формування нових правил функціонування мовних одиниць, нових структурних відносин між елементами мовної системи. Різного роду відхилення (флуктації) в окремих точках системи, при умові їх зростання від мікроскопічних до макроскопічних розмірів, можуть в результаті спричинити «порушення загального темпу росту складної структури, необхідного для підтримки її цілісності та усталеного розвитку» [Князева, Курдюмов 2002, с. 14-15]. Таким чином, для складної організації взагалі нерелевантним є уявлення про усталеність і планомірно-стабільний розвиток. Складна організація (структура), скоріше за все, лише «метастабільно усталена» [Князева, Курдюмов 2002, с. 13].

Таким чином, специфічною рисою мови як високоорганізованої системи є поєднання принципу високої впорядкованості детерміністичного типу з імовірнісним (стохастичним) принципом роботи. Певна впорядкованість та структурованість системи, детермінованість функціональних проявів забезпечують її усталеність і відносну стабільність, спадкоємність еволюційних процесів, а стохастичні відхилення від заданого алгоритму можуть, при умові їх інтенсифікації, спричинити реорганізацію всієї системи.

Динаміка розвитку мовної суперсистеми характеризується чергуванням випадкових, стохастичних дисипативних процесів з періодами виходу на структуру-атрактор – максимально стійкий стан системи. Безперервність і континуальність мовних явищ яскраво виражені у ядерно-периферійному принципі організації рівнів мовної системи. Словотвірна система англійської мови теж має яскраво виражену «зональну» організацію – чітке ядро (традиційні способи і засоби вербокреації) і розмиту периферію (імовірні та випадкові шляхи вербокреації).

Така організація відповідає «уявленню про «розмиті множини», периферійні елементи яких можуть за рядом ознак належати до сусідніх множин» [Семенець 2004, с. 24]. Останнє стає очевидним, якщо розглянути «ймовірнісні» способи утворення лексичних одиниць. Наприклад, якщо за ступенем абстрактності значення та формальною кореляцією з вільними лексемами нові словотворчі елементи, які ми називаємо афіксоїдами, і не можуть вважатися повноцінними словотворчими засобами, то за словотворчою активністю та продуктивністю вони впереджають традиційні словотворчі афікси. Інакше кажучи, нові вербокreativeвні елементи і відповідні моделі, створені за їх участю, знаходяться на межі ядра і периферії словотворчої системи.

Отже, динаміка розвитку словотвору сучасної англійської мови обумовлюється трансрівневим характером його структурних взаємовідносин з іншими рівнями мовної системи (перш за все, лексичним), динамізмом самих вербокreativeвних процесів, мобільністю, поліфункціональністю та «полікомбінативністю» словотворчих засобів та механізмів. Періодична модернізація ядерневих засобів та механізмів вербокреації за рахунок периферійних, створення нових комбінацій способів словотворення, збагачення арсеналу словотвірних засобів шляхом трансорієнтації внутрішньорівневих та іншорівневих конститутивних одиниць і одночасне «скидання» до периферійної зони «застарілого», вербокreativeвно-пасивного матеріалу – все це визначає характер еволюційного руху системи словотвору сучасної англійської мови.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що словотвір сучасної англійської мови являє собою відкрити, нерівноважну, нелінійну макросистему, здатну до самоорганізації та саморегуляції. Екстрамакросистемні зв'язки словотвору з іншими рівнями мовної суперсистеми визначають його трансрівневий характер. Інтрамакросистемні зв'язки між підсистемами і мікросистемами словотвору визначають його внутрішню структуру. Під вплив зовнішнього середовища, на мікрорівні словотвірної макросистеми можуть виникнути флуктації, які, у разі їх посилення, здатні спричинити реорганізацію всієї макросистеми. Така «чуттєвість» словотвірної макросистеми на зовнішні подразники обумовлена відкритістю і нерівноважністю її мікросистем.

Репрезентований у статті досвід застосування синергетичного формату дає змогу стверджувати, що основні поняття та принципи синергетики релевантні для вивчення вербокreativeвних процесів сучасної англійської мови. Предметом подальшого дослідження може стати визначення ролі конструктивного хаосу у саморозвитку та саморегуляції словотвірної макросистеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бранский В. Н. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 112- 120.
2. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации. – СПб: Лань, 1999. – 480 с.

3. Гречко В. А. Теория языкознания. – М.: Высшая школа, 2003. – 375 с.
4. Зацный Ю. А. Англо-русский словарь новых слов и словосочетаний (рубеж столетий). – Запорожье: Запорожский гос. университет, 2000. – 243 с.
5. Кузьмина Н. А. Закономерности развития языка в постсоветский период в свете теории интертекста // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе. Материалы международного семинара. – Вып. 1. – Луганск: ЛГПУ им. Т. Шевченко, 2000. – С. 84-98.
6. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. – СПб.: Алетейя, 2002. – 414 с.
7. Князева Е. Н. Саморефлективная синергетика // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 99-113.
8. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Интуиция как самодоураивание // Вопросы философии. – 1994. – № 2. – С. 110-122.
9. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Л.: Просвещение, 1972. – 272 с.
10. Лотман Ю. М. Структура художественного текста // Лотман Ю. М. Об искусстве. – СПб: Искусство-СПб, 1998. – С. 14-285.
11. Морозова Е. И. Онтологические основы лингвистического описания лжи // Вісник Харківського національного університету. Серія: Романо-германська філологія. – Харків: Константа, 2003. – № 609. – С. 106-109.
12. Піхтовнікова Л. С. Стилїстика і синергетика дискурсу // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Харків: Константа, 2005. – С. 29-35.
13. Піхтовнікова Л. С. Языковые фильтры: неравновесные состояния и развитие языка // Нова філологія. – 2002. – № 1. – Запоріжжя. – С. 33-38.
14. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
15. Приходько А. Н. Синтаксис естественного языка в фокусе когнитивно-дискурсивной парадигмы словообразования // Вісник Харківського національного університету. Серія: Романо-германська філологія. – Харків: Константа, 2003. – № 609. – С. 84-89.
16. Семенець О. О. Синергетика модальностей у поетичній творчості / Філософські науки. Зб. наук. праць (за матеріалами Всеукраїнської конференції «Філософські проблеми синергетики: посткласична трансформація наукового знання»). – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. – С. 112-120.
17. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
18. Тарасова Е. В. Синергетические тенденции в современной лингвистике // Вісник Харківського національного університету. – № 500. – Х.: Константа, 2000. – С. 3-9.
19. Фролова І. Є. Вербалізація конфлікту у дискурсі // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен. – Харків: Константа, 2005. – С. 237-262.
20. Цикин В. А. Синергетика как постклассическая трансформация научного знания // Філософські науки. Зб. наук. праць (за матеріалами Всеукраїнської конференції «Філософські проблеми синергетики: посткласична трансформація наукового знання»). – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. – С. 18-25.
21. Чалий О. В. Синергетичні принципи освіти та науки. – К., 2000. – 253 с.

УДК 811.161.2:81'38

Нечипоренко А. Ф.
(Київ, Україна)

ПРИСЛІВНИКИ – ІНТЕНСИФІКАТОРИ ОЗНАКИ У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Статья продолжает серию публикаций, посвященных экспрессивно-стилистическим возможностям наречий и их реализации в поэтическом тексте.

Ключевые слова: *интенсивность, эпитет-интенсив, стилистическая функция.*

The article continues the series of papers devoted to the question of expressively stylistic possibilities of adverbs and their realization in the poetry.

Key words: *intension, epithet, stylistic function.*

Потреба в якісній диференціації дії та ознаки пов'язана з процесами розвитку пізнавальних можливостей людини. Будь-яка ознака або дія може бути притаманна тому чи іншому предмету в різній мірі, мати більшу чи меншу інтенсивність, до того ж рівень вияву ознаки сприймається суб'єктивно.

Під інтенсивністю слід розуміти мовну категорію, яка служить для відображення ступенів прояву якісної ознаки величин, що порівнюються через загальний еталон [1: 8]. Сприйняття викликає різні емоції, і людина шукає шляхи для їх вираження. Тож у мові склалася система виразових засобів, серед яких прислівник широко представлений семантичною групою квантитативності та категоріальною здатністю до міжрозрядного переходу якісної ознаки в кількісну за рахунок внутрішніх зсувів та перерозподілу у категорії прислівника. На думку вчених, специфіка прислівників як частини мови в аспекті цієї категорії полягає в тому, що у полі даного гетерогенного класу слів виділяються адвербіальні лексеми міри і ступеня, які можуть претендувати на роль ядра в лексичному полі міри [2: 97].

На противагу означальним прислівникам, такі адвербіальні одиниці залежать не лише від дієслів як виразників динамічної ознаки, а й від прикметників та прислівників, що виражають статичну ознаку, вказуючи на ступінь вияву динамічної чи статичної ознаки [3: 104].

Мета наукової розвідки – виявити та описати прислівники у поетичному тексті, які виступають епітетами-інтенсивами, визначити їх місце у системі мовних виражальних засобів.

У дослідженнях, у яких розглядається проблема інтенсивності (Баран Т. С., 1987, Лойком О., 1990; Полянський О. М., 1978; Онищенко І. В., 2005) вказується на безпосередній зв'язок цієї категорії з явищем оцінки, яке відображається як у значеннях лексичних одиниць, що належать до класу ознакових слів, так і в їх використанні [1:9]. Тож, прислівники у художньому тексті теж вживатимуться у ролі інтенсифікаторів ознаки з певною оцінною функцією. На цій думці базується визначення: під прислівником-інтенсифікатором слід

розуміти експресивно-стилістично марковані прислівники, які вказують на дуже високий ступінь якості, інтенсивності дії чи стану [4: 99] і виражають, як правило, суб'єктивне ставлення мовця до валентного слова [5: 18].

Прислівники можуть вказувати як на посилену, так і на послаблену ознаку. Тож логічно, що існує поняття міри, початкової точки відліку, відносно якої вони симетрично проявляються.

У сучасному мовознавстві є кілька класифікацій квантитативних прислівників, серед них 3 групи виділяє російська дослідниця Д. Салміна: а) прислівники визначеної та невизначеної кількості; б) порівняно-відносної та абсолютної градаційної семантики; в) прислівники, що вказують на послаблення чи посилення дії чи якості [4: 17]. Уточнене та розширене групування пропонується вітчизняною дослідницею Т. Ніколашиною, яка додає до названих груп адвербіальні лексеми із семою «повна міра» (серед наведених у дослідженні прикладів спірним є питання про віднесення до цієї групи лексеми *достобіса*, враховуючи її лексичне значення – «дуже багато, надзвичайно» – А. Н.) адвербіальні лексеми із семою «міри величини» та адвербіальні одиниці, що вказують на числове вираження ступеня ознаки або дії [2: 98-100].

У досліджуваних поетичних текстах зустрічаються прислівники різних груп: а) ті, що вказують на достатню міру: *і ти пізнав удосталь на віку* (І. Драч); б) ті, що реалізують сему «незначного ступеня посилення (послаблення) ознаки»: *Мамо моя худесенька, в гімнастерці трійки на виріст* (С. Йовенко); в) які вказують на вищий ступінь посилення (послаблення) ознаки: *Якось вельми загадково* (Б. Олійник); *Усе це аж надто логічно: В землі воскресє стерня*. (Т. Коломієць).

На особливу увагу заслуговують прислівники на позначення максимального ступеня інтенсивності ознаки, які можна назвати гіперболічними епітетами. Такі лексеми утворені шляхом переосмислення значень прислівників, які втрачають зв'язок з похідною основою і функціонально наближаються до посилюючих часток: *Спасибі серби, незборимо горді!* (Б. Олійник); *І раптом – злетіли! Немисливо звихрено темп* (Б. Олійник); *Незрівнянно чудесні горді діти землі* (В. Симоненко); *Деся чужа ти, аж стогін тьмяніє, Деся, як смерть, невблаганно своя* (І. Драч); *І божевільно славно їй; А він безпросвітно дурний, І просто безтямно красивий; Твій успіх бездонно щирий* (І. Драч).

Ядром розряду епітетів – інтенсивів у досліджуваних текстах є прислівники із суб'єктно-емоційним навантаженням, співвідносні із значенням похідної основи прикметників семантичного класу «людина». Вони поєднуються з ад'єктивами, що вказують на ознаки зовнішності: *безтямно красивий*; ознаки фізичного та психологічного стану: *тяжко хворий, божевільно славно їй*; вікової ознаки: *проклято юний*; інтелектуальних інтенцій суб'єкта: *безпросвітно дурний*; ознак «психологічного» портрету: *бездонно щирий*. Саме така група посилюючих прислівників є переважною у мові поезії, оскільки основою художнього світovidтворення є сильні почуття та емоції. Постійна потреба в вираженні ставлення до предмета зображення породжує нові лексеми з семною характеристикою міри вияву ознаки.

У приядерній зоні прислівників-інтенсивів, що є активними стилістемами поетичного тексту, – прислівникові еквіваленти слова: *нестерпно до онімніня; багатий до сказу; регочуть до чаду; любили до плачу, і був до біса молодий, втомлений по горло; всмерть побілили*. Зазначені одиниці, як правило, засвідчують у системі мови емоційне світосприйняття її носіїв, які виявляють нахил до перебільшень, проявів крайнощів в оцінюванні подій [6:17] і носять розмовний характер, проте народна мова «не спрощує, не притуплює

мовлення, а навпаки, відточує його, слугує особливо тонкому вираженню думки» [7: 6].

Периферійну зону створюють група прислівників, похідних від числівника, в яких кількісна ознака переходить у якісну: *стократ запльована любов* (І. Жиленко); *розперетричі ви йому втеклися* (Л. Костенко).

Отже, за кількістю слововживань і за кількістю синонімів група гіперболічних епітетів є переважаючою. У деяких прислівників, що розвинули кількісні із якісних значень, здобуте значення стає домінуючим, тобто у них втрачається предметно-логічні значення, вони і в приад'єктивній і при адвербіальній позиції сприймаються як емоційні виразники ступеня ознаки чи дії. Такі прислівники можуть групуватися за семантикою похідних основ прикметників:

А) прислівники, похідні від прикметників, що мають загальне значення «неможливість виконати, здійснити щось», тобто вказують на винятковість, неповторність. Посилуючи ознаку, автор зосереджує увагу читача саме на ній: *Я в душі неотторканно чистим / Для одної для неї зберіг* (В. Симоненко): неотторканно – «до якого ніхто не торкався, не чіпав та ін.» [8 (5: 301)]; епітет-інтенсив демонструє захоплення автора предметом зображення: *Незрівнянно чудесні горді діти землі* (В. Симоненко): незрівнянно – від прикм. незрівнянний – «якого не можна ні з ким, ні з чим порівняти. Дуже великий» [8 (5: 322)]; прислівник містить оцінку, особисте ставлення автора до дії чи предмета: *ратом злетіли! / Немислимо звихрено темп* (Б. Олійник): – під прикм. немислимий – «якого важко собі уявити, неможливий» [8(5: 346)].

Б) прислівники, що походять від прикметників із загальним значенням «той, що не має кінця, меж у просторі та часі»: *Коли лучилась доля львівська / У дні бездонно молоді* (І. Драч): бездонно – від прикм., бездонний – «той, що не має дна, дуже сильний» [8(1:126)]; *А він безпросвітно дурний, / Просто безтямно красивий* (І. Драч) – від прикм. безпросвітний → який визначається великою мірою негативної ознаки» [8 (1:143)] та прикм. безтямний – «надзвичайно сильний» [8 (1: 150)].

В) прислівники, що походять від прикметників, які виражають ступінь ознаки через емоційні оцінки, що виникають як емоційна або психологічна реакція суб'єкта на прояв якості [9: 281]: *Їй так тривожно, ніжно ніяково і божевільно славно їй.* (І. Драч) – божевільний – «дуже великий, сильний, надмірний» [8 (1: 211)]; *Вся паморочливо проста* (І. Драч) – від прикм. паморочливий – «який притуплює свідомість, позбавляє здатності ясно, чітко мислити» [8 (6: 31)].

Отже, прислівники з ознакою посилення займають провідне місце у поетичному словнику української мови, виконуючи емоційну, експресивну та оцінну функції. Чисельність таких адвербіальних епітетів є підтвердженням багатого виражального потенціалу даної частини мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лойко М. О. Функционально-семантическая категория интенсивности признака: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Минск, 1990. – 18 с.
2. Ніколашина Т. І. Семантична типологія прислівників у сучасній українській мові: Дис. кандидата філол. наук: 10.02.01. – Слов'янськ, 1997. – 196 с.
3. Вихованець І. Р. Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Салмина Д. В. О сочетаемости наречий-интенсификаторов с отьдъективными

- глаголами// Глагол в лексической системе современного русского языка. – Ленинград, 1981. – С. 99-104.
5. Салмина Д. В. Наречие и его лексикографическое описание в двуязычных словарях. Автореф. дисс. канд.филол.наук. – Ленинград, 1975. – 21 с.
 6. Лучик А. А. Еквіваленти слова в українській та російській мовах: Автореф. дис ... д-ра філол. наук. 10.02.01; 10.02.02/АНУ. Інститут мовознавства. – К., 2001. – 34 с.
 7. Чичерин А. В. Сила поэтического слова: Статьи. Воспоминания. – М.: Советский писатель, 1985. – 320 с.
 8. Словник української мови: в 11-ти тт. – К., 1971.
 9. Золотова Г. А. Изменения в наречных словосочетаниях/Изменения в системе словосочетаний в русском литературном языке XIX в. – М.: Наука, 1964. – С. 263-287.

УДК 81'371=161.1

*Герасименко И. А.
(Донецк, Украина)*

СМЫСЛОВОЕ НАПОЛНЕНИЕ КОЛОРАТИВОВ РУМЯНЫЙ, РУСЫЙ, РЫЖИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ И ДРЕВНЕРУССКИХ ТЕКСТОВ)

Стаття присвячена дослідженню смислового наповнення кольоропозначень в російській мові. Метою є розкриття етнокультурної інформації, що закодована в кольоропозначеннях. Об'єктом дослідження є колоративи рум'яний, русий, рудий.

Ключові слова: колоратив, смислове наповнення, семантика, фольклорний текст, давньоруський текст.

This present paper is limited to the examination of functional meaning of color names in Russian. The objective of the paper is revelation of the ethnocultural information coded in it. The object of illustration is the color designations rosy, light brown, red.

Key words: color designation, meaning, semantics, folk text, Old Russian text.

Колоративная лексика, обладая широким набором значений, выступает ценным источником знаний о наивной картине мира. В фольклорных и древних текстах можно найти целый ряд цветообозначений (далее ЦО), которые принадлежат к канонизированным образцам пласта народнопоэтической речи и являются частью как свободных, так и связанных сочетаний. Однако, несмотря на то, что колоративы (в том числе и прилагательные *румяный, русый, рыжий*) активно изучаются лингвистами различных школ и направлений (см., например, работы Н. Б. Бахилиной, Л. В. Зубовой, М. А. Суровцевой, О. В. Юдиной и др.), смысловое наполнение этого пласта слов, их функциональная семантика в рамках разного рода сочетаний остаются малоисследованными. Цель данной статьи – описание набора значений указанных ЦО в произведениях устного народного творчества и древнерусской книжности и изучение характера сочетаний (свободные / несвободные), в состав которых в указанных текстах входят данные лексемы.

Конкретным материалом исследования послужили сборники частушек ([1]), былин ([2], [3]), сказок ([4]), народной прозы ([5]), поэзии [6] и драматургии [7], сборники произведений литературы Древней Руси ([8], [9], [10]). Учтены факты словарей древнерусского языка И. И. Срезневского ([11]) и Р. И. Аванесова ([12]), толкового словаря

русского языка В. И. Даля ([13]). Используются и другие источники, в частности, книги «Пословицы русского народа» ([14]) и «Пословицы и поговорки русского народа» ([15]); сборники «Русский фольклор» под редакцией В. П. Аникина ([16]), «Русские народные загадки, пословицы, поговорки» (сост. Ю. Г. Круглов) ([17]) и «Во сыром бору» (сост. Л. Гулыга) ([18]); тексты художественной литературы ([19], [20]).

Как нами уже отмечалось (см.: [21]), адъективы *румяный*, *русый*, *рыжий* восходят к **ru-*, **rud-* и этимологически связаны со словами *руда*, *рудой*, *рдеть* [22 (3: 517, 527)], [23 (2: 189-190, 223, 225-226)], [24: 277], [25 (2: 126)], [26: 22-23]. В силу этого они имеют сходную семантику, называя близкие цвета. Так, слово *румяный* передает алый, красный цвет; лексема *русый* известна как колоратив, выражающий светло-коричневый, светло-бурый или темно-рыжий оттенки; ЦО *рыжий* реализует значения ‘красный’, ‘огненный’, ‘красно-желтый’, ‘красно-коричневый’ [13 (4: 113, 115, 117)], [27: 598, 599], [28: 143], [29: 192]. Указанная цветовая семантика наших прилагательных последовательно отражена в фольклоре и древнерусской книжности. Например: *Только вышла на крыльцо, / Идет румяное лицо* [1: 118]; *Не последний ли годочек / Русу косоньку плету* [1: 81]; *День-то был морозный; вот он прозяб и заехал в кабак обогреться; входит – за стойкой сидит рыжий целовальник* [4 (3: 419)]; *Гораздно на нь зрети Δ лице ж его, яко снег, и румяно, яко червец, брови же черны имяше, перси ж его сажени шире* [8: 174]; *Ни роуць, ни чермень, ниже кудавъ* (Оп. II. 2. 460; цит. по: [11 (3: 198)]); *Конъ вѣлы и рыжѣе пожираше* (Георг. Ам. (Увар.) 233; цит. по: [11 (3: 210)]). Как видно, лексемы *румяный*, *русый*, *рыжий* репрезентуют близкие к смыслу ‘красный’ цветовые признаки. Однако ввиду того, что этот ряд «уже давно перестал быть синонимичным» [30: 104] и в нем нет доминанты, в которой бы последовательно пересекались функции и значения его членов, в народнопоэтических и древнерусских текстах (как, впрочем, и в паремииологии; см.: [21]) отсутствуют случаи взаимозаменяемости анализируемых слов.

Примечательно, что лексемы *руда*, *рудой* также неплохо представлены в фольклорной и древнерусской традиции. При этом существительное *руда* имеет (помимо значения ‘горная порода’) значение ‘кровь’, характеризующее как устаревшее и диалектное [25 (2: 126)]. В свою очередь ЦО *рудой* (диал. *рудый*) передает смыслы ‘рыжий’, ‘рыже-бурый’ и используется и как самостоятельный колоратив (в фольклоре), и как компонент ‘редкого слова» *рудожелтый* [31: 11], выражающего красновато-желтый цвет (в фольклоре и древнерусской книжности; об этом см.: [32: 40, 109-110]). Ср. примеры: *Ты, невестка, невестушка! / Сноха, бела наша голубушка! / Да и что у тебя во саду за рудица? / – Деверья мои, деверья! / Уж как два ясные сокола! / Белую рыбицу я чистила, / Во сад руду вылила* [16: 210]; *Дед рудый, баба руда!* («песня, в которой перечитывается родня, и вся она рыжая») [13 (4: 108)]; *На сапожки тут боярин да поглядывает: / – А сказали было: Киев град в чести в добри, / Ай же в Киеве да не по-нашему, / Постланы мосты да все кирпичныи, / Сыпаны пески да рудожелтыи* [3 (1: 201)]; *Возьмите Дуная за белы руки, / А сведите Дуная во глубок погреб, / Задвиньте доски железнымма, / И засыпьте песками рудожелтыма* [3 (2: 186)]; *Идутъ они по улицы широкой, / Мостовья рудожелтыми песочками изнасытаны, / Сорочинские суконца приразостланы, / Не замараеишь-то сапожков зелен-сафьян, / Идуцись во церковь во божшо* [3 (2: 517)]; *Надевал он сапожки зелен-сафьян, / Надевал кафтанчик рудожелт – камки / Подпоясывал опясошкой шелковой* [2: 193]; *Даровъ от него ... 3 поставя Ипского сукна рудожелтыхъ* (Новг. II л. 6984 г.; цит. по: [11 (3: 188)]). Выделенные слова в фольклоре и литературе Древней Руси имеют ограниченную сочетаемость, они не используются в составе устойчивых

оборотов. Соответственно, они не встречаются и в паремиологическом корпусе русского языка, где употребляются только их производные *румяный, русый, рыжий* ([21]).

Каждое из указанных ЦО в произведениях устного народного творчества и древнерусской книжности входит в конкретный набор выражений и выполняет «определенные сочетаемостные функции» [30: 100]. Причем в большинстве случаев слово *рыжий* обозначает цвет волос (а), окрас животных (б) и масть (в), прилагательное *русый* – цвет волос, а колоратив *румяный* – цвет лица. Как показывает фактический материал, из всех анализируемых прилагательных слово *рыжий* в фольклоре является составляющим наибольшего числа таких сочетаний (что, кстати, имеет место и в паремиологии: [21]). Например: (а) *Полно, белая береза, / Кудри до земли клонить. / Полно, рыжая девчонка, / На меня вину валить* [1: 400]; *На ту самую пору попадетя навстречу рыжий мужик с возом* [4 (3: 419)]; *А поп у них был рыжий* [4 (3: 213)]; *А он вышел и говорит: «Вот, мир православный, должен я вам сказать одно слово: все ребята в нашей деревне, которые рыжие, все от попа родились!»* [4 (3: 213)]; (б) *Пришла из лесу птичица / В рыжей шубке / Кур посчитать (лиса)* [16: 55]; *Белка! Вон её дупло. А вот и она сама, рыженькая, с черными кисточками на ушах. А хвостик, как зонтик* [18: 13]; *Ой бежит лисонька / Бежит рыженька. / Уж я, зайка, темным лесом, / Темным лесом – далеко, / Чисто поле широко* [18: 11]; (в) *Снаряжается он хорошохонок, / Одевает платья красныи, / Коней подпрягают все же рыжих, / Кареты подпрягают золоченыи* [3 (1: 241)]; *Лиханов на рыжем коне ездил* [5: 443]; *А суседка говорит старику: «Проси-ка ты у свата саней с персидским ковром, проси рыженьких лошадак да бери синий кафтан с золотыми пуговицами, ещё шапочку соболью и перстень с самоцветным яхонтом* [5: 420]. Как видим, прилагательное *рыжий* передает в рамках общего смысла ‘красный’ конкретные цветные признаки, при этом в случае описания конской масти (в) оно выражает «красно-коричневый цвет» [29: 192].

Интересно, что, участвуя в описании цвета волос, ЦО *рыжий* используется в фольклоре и как нейтральное, и как отчетливо негативное слово. Ср.: *Так и так, рыжий целовальник из соседнего села* [4 (3: 419)]; *Эй, старые, усатые, / Рыжие, бородатые, / Девки-вострушки, / Старушки-хлопотушки, / Свахи-сводницы / И московские огородники* [7: 392]; *Вы, господа, на меня глядите, а от рыжего карманы берегите* [7: 329]; *Отвяжись от меня! Уж один рыжий надул меня, и ты надуешь* [4 (3: 419)]; *Царь наш рыжий, конопатый, бритый, рябой да дурной* [4 (3: 89)]; *Богач было схватил нож, чтобы руку отрезать, а и увидел под окном рожу: глаза оловянные, лицо черное, изрытое оспой, и с рыжими волосами. «Ступай за мной», – сказал черт* [5: 443]. Безусловно, отраженная в ЦО *рыжий* отрицательная оценочность «лежит» не на поверхности слова, она вытекает из общей семантики высказывания, из контекста. Не случайно Р. Барт о роле слов по отношению друг к другу писал: «Сущность любого знака зависит от окружения, а не от его корней» (Р. Барт; цит. по: [33: 94]).

Следует иметь в виду, что негативные коннотации слова *рыжий* (понимание рыжего цвета как знака причастности к нечистой силе) регулярно реализуются и в паремиологии. Ср.: *С черным в лес не ходи, рыжему пальца в рот не клади, лысому не верь, а с курчавым не вяжись* [14 (1: 613)]; *Черному, черемному, рыжему, завидливому, уродливому, прикошливому – соли в глаза* [14 (2: 177)]. Интересно, что лексема *рыжий* используется в повествовательных фольклорных текстах как составляющая речений, построенных по той же синтаксической модели и реализующих те же значения, что и в паремиологии. Ср.: <...> *рыжие да плешивые сами люди фальшивые* [7: 335] и *Рыжий да красный*

– человек опасный [14 (1: 612)]. Имеют место случаи, когда слово *рыжий* употребляется в широких фольклорных текстах только как компонент идиомы, в рамках её так называемого «сигнального фрагмента» [34: 145]. Например: *Водись после того с рыжими да с красными* [4 (3: 419)]; *Полно, брат! Рыжий да красный всякий бывает; бывает плут, бывает и добрый человек* [4 (3: 419)]. По сути, колоратив *рыжий*, передавая неестественно яркую внешность человека, которая выделяет его из общей массы и делает в представлении русского народа другим, чужим, присутствует в повествовательном народном творчестве в качестве части узнаваемой формулы.

Однако в жанровом фольклоре есть случаи, когда семантика прилагательного *рыжий* отличается от той, что закреплена в паремиологии. В частности, при описании выделяющейся внешности наш колоратив сигнализирует и положительные коннотации. Например: *Белобрысых нынче много, / Чернобровых не люблю, / Как увижу девку рыжую / наглядеться не могу* [1: 355]. Это свидетельствует о том, что у адъектива *рыжий* значения ‘редкий’, ‘другой’ с известного времени стали осмысливаться как ‘хороший’, ‘красивый’. Пример иллюстрирует тенденцию к изменению стереотипного представления о красоте в русской культуре.

Если говорить об использовании лексемы *рыжий* в древнерусских житийных и летописных текстах, то здесь её сочетаемость эже, чем в устном народном творчестве. Указанное ЦО в большинстве случаев участвует в описании масти. Например: *Дали ми в приданыѣ лошак рыжь* (Дух. Ос. Окинф. 1459 г.; цит. по: [11 (3: 210)]); *конь рыжь* (Апокал., XII–XIII вв.; цит. по: [32: 34]); *Конѣ и велья и рыжиѣ* (ГА, л. 231б; цит. по: [32: 47]). Есть единичные примеры, когда прилагательное *рыжий* характеризует ветер: *От рая рыжь вѣтръ яко и желтъ* (Сб. Паис. XIV–XV, л. 157 об. – 158; цит. по: [32: 47]). Однако такое использование рассматриваемого колоратива не является типичным. Как свидетельствует фактический материал, слово *рыжи* – «самое частотное по употреблению наименование конской масти» [29: 193].

Лексема *русый* в произведениях устного народного творчества и текстах Древней Руси реализует меньше значений, чем колоратив *рыжий*. Так, в фольклоре слово *русый* характеризует цвет волос и окрас, а в языке древнерусской литературы только цвет волос (светло-коричневый [27: 598]). При этом слово *русый* в анализируемых текстах несет нейтральную или положительную семантику. Ср.: *Кудри русые, густые / У милого моего* [1: 563]; *До чего красива девушка / и русая коса, / Позолочена гребеночка, / Витые волосы* [1: 355]; *Что у месяца рога золоты, / И у солнышка лучи светлые; / У Ивана кудри русые – / Из кольца в кольцо испронизаны!* [16: 151]; *Члвѣци ... ово русъ, ово вѣлъ* (Пал. 1406, л. 17 г.; цит. по: [32: 47]); *Камык нарицаемый онѣхонѣ русъ едства* (Пал. 1406, л. 139 г.; цит. по: [32: 47]). Показательно, что в народнопоэтических текстах наиболее последовательно наш колоратив участвует в описании цвета волос, чем в передаче окраса животных. Характеризуя цвет волос, прилагательное *русый* сочетается здесь со словами *волосы, коса, кудри, головушка* и их формами. Например: *Моя маменька ругала / В поле на полосыньке, / Она за черные глаза, / За русые волосыньки* [1: 39]; *Ты прощай, прощай, миленочек, / Прощай, мой дорогой, / Прощай, русое волосыще, / Не гуливать с тобой* [1: 462]; *О злосчастная моя буйна голова, / Горько-горькое моя руса коса!* [6: 76]; *Повалятся да русы кудри / Со буйные головушки, / Как у тебя, да сокол брателко, / твои да всё русы кудри!* [16: 217]; *Александрийская рубашка с телом смешана, / Казмирова сибирочка вся изорвана, / Русые кудеречки прирастрепаны* [16: 263]; *У меня на голове / русая кудриночка. / Кто со мной всех чаще пляшет, / Тот мой ягодиночка* [1: 269];

Обождите, не стригите, / Вон сударушка идет, – / Мои русые кудерочки / На память приберет [1: 124]; *У окошечка сидит / Русая головушка, – / Это милому сестра, / Будет мне золовушка* [1: 78]. В языке древнерусской книжности данный адъектив, описывая цвет волос, не имеет такой широкой сочетаемости, как в фольклоре. Наше ЦО или а) входит в состав оборотов со словом *волосы*, или, репрезентуя цвет волос человека, б) употребляется без какого-либо сочетания с существительным. Например: а) **Власы ... черьмны или роусы** (КР 1284, л. 162а-б; цит. по: [32: 47]); **Елена ... роусовласа на желть** (Ио. Мал. Хрон. (Калайд. 178); цит. по: [11 (3: 198)]); б) **Пишется ведьь: Рүсый же род с прежде создавшими город этот всех изманатян поведят и Бедьмоломный примүт с теми, кому принадлежит он искони по закону, и в нем воцарятся, и үдержат Бедьмохолмый рүсы, язык шестой и пятый, и посадят в нем плоды, и вкүсят от них досыта, и отомстят за святыни!** [10: 265]. Как видим, в (б) рассматриваемое прилагательное участвует в описании цвета как конкретного расового признака.

Как было сказано выше, в отличие от фактов древнерусской летописной и житийной литературы в народнопоэтических текстах ЦО *русый* характеризует окрас животных. В этом случае данный адъектив сочетается со словом *лиса*: *Как бы русая лиса голову клонила, / Пошла-то Чуриля к заутрени* [6: 362]. Соответственно, лексема *русый* имеет однореферентную со словом *рыжий* сферу употребления (сравните этот пример с вышерассмотренным *Ой бежит лисонька / Бежит рыженька. / Уж я, зайка, темным лесом, / Темным лесом – далеко, / Чисто поле широко* [18: 11]). В языке древнерусской книжности подобное употребление для слов *русый*, *рыжий* и их взаимозаменяемость не выявлены, здесь, как было сказано выше, с помощью колоратива *русый* репрезентует только цвет волос.

Если сопоставить использование и сочетаемость слова *русый* в повествовательном фольклоре с тем, что отражено в паремиях, то обнаружим некоторые сходные черты. В частности, в устойчивых сочетаниях данное ЦО в большинстве случаев также характеризует цвет волос. При этом оно сочетается с теми же существительными *волосы*, *коса*, *кудри* и имеет ту же положительную семантику, что и в других жанрах устного народного творчества. Ср. описание ситуации замужества посредством речения *русая коса*: *Пошла руса коса из кута по лавочке (замуж)* [15: 555]; *Свет моя руса коса, моя девья краса* (плачет невеста, хотя и желает выйти замуж) [13 (4: 115)]; *Раструбила трубонька рано по заре, / Распалакалась девушка по русской косе* (свадебное причитание) [16: 154]. Соответственно, можно говорить об использовании в фольклорных текстах устойчивых оборотов с компонентом *русый*.

Что касается адъектива *румяный*, то в устном народном творчестве он обозначает цвет лица и цвет зари. В языке древнерусской литературы данное ЦО характеризует только цвет лица и здорового тела. При этом и в языке фольклора, и в языке древнерусской книжности рассматриваемое прилагательное и близкие к нему соответствия достаточно последовательно передает физическое здоровье человека, являясь показателем «молодости, красоты» [35: 103], знаком «жизненной силы, здоровья и <...> благополучия» [30: 102]. Например: *Ой, подружка дорогая, / До чего ты хороша! / Лицо белое, румяное, / Открытая душа* [1: 198]; *Посланъи двѣ женѣ, рѣмяная естъ законъ ветхъи ... , а вѣдая новая стая правая вѣра* (Златоуст. XIV в.; цит. по: [11 (3: 188)]); **На нь зрети Δ лице же его, яко снегъ, и рүмяно, яко червецъ, брови же черны нмяше, перси жь его сажени шире** [9: 44]; **Вовлеци рүкү си в пазүхү си; и иза ю ѿ пазүхи свое и пакы вты в рүманне плоти свое** (Исх. IV. 7. по сн. XIV в.; цит. по: [11 (3: 186)]); **Δѣа кдина рүмяно лице имүще учи смаглѣ а дргүгаж оүглажена и вѣло лице имүще**

(ЗЦ к. XIV, 576; цит. по: [12: 363]). Как видим, колоратив *румяный* в данных примерах заключает в себе исключительно положительные коннотации. Надо сказать, что употребление слова *румяный* для передачи здорового цвета лица наблюдается и в паремиях. Ср.: *Бела, румяна – ровно кровь с молоком* [14 (2: 326)]; *Мы далеко ездили, / Мы дородну привезли / В дому кукобницу; / А в поле работницу; / И бела, и румяна, / Личиком написана, / А умом насытана* [16: 161]. Соответственно, описания типа *и бела, и румяна* присутствуют в фольклоре как устойчивые конструкции.

Если говорить об описании цвета зари с помощью колоратива *румяный*, то таковое представлено и в фольклорной традиции. Например: *Вестовой начал читать: / Когда солдат в строй вступает, / Тяжко вздыхает и говорит: / Отче наш, / Румяная заря играет, / Рожка командира ожидает* [4 (3: 320)]. Здесь лексема *румяный* выступает символом начинающегося дня, несет позитивную оценку. Показательно, что выражение *румяная заря* как устойчивое в паремиологическом фонде русского языка не отмечено. Однако оно считается «народно-поэтическим» и «традиционным» в художественной литературе [30: 102]. Ср.: «Морожено!» *Солнце. Воздушный бисквит. / Прозрачный стакан с ледяною водою. / И в мир шоколада с румяной зарею, / В молочные Альпы мечтанье летит* (О. Мандельштам) [19: 371]; *Ещё нигде не румянилась заря, но уже забелелось на востоке. Все стало видно, хотя смутно видно, кругом* [20: 94]. Данные примеры свидетельствуют о том, что образ *румяной зари*, не будучи единицей паремиологии, закрепился и последовательно реализовался в языке в виде фольклорной цитации.

Надо сказать, что в повествовательном устном народном творчестве и древнерусской книжности ЦО *румяный* не употребляется для выражения отрицательных коннотаций, для описания физического здоровья человека как результата праздной и беззаботной жизни. Последнее типично для речений типа *Не будь красна и румяна, а чтобы по двору прошла да кур сочла* [17: 226], отмеченных в паремиологическом корпусе русского языка. Как свидетельствует фактический материал, слово *румяный* в фольклорных и древних текстах, передавая цветовую семантику, закрепило за собой исключительно положительные значения.

Итак, из вышесказанного можно сделать следующие выводы. Во-первых, колоративы *румяный, русый, рыжий*, будучи родственными, передают в устном народном творчестве и древнерусской книжности цвета близкие по спектру цвета с общим смыслом ‘красный’. Во-вторых, рассмотренные ЦО закрепили за собой в языке фольклора и языке древнерусских текстов ограниченный набор смыслов и характеристик; при этом набор сочетаний с названными колоративами в народнопоэтических текстах шире, чем в древних житейских и летописных источниках. В-третьих, несмотря на сходную семантику наши слова не образуют иерархизованный синонимичный ряд, поэтому спорадически пересекаются в языковом функционировании (только в фольклоре лексемы *русый* и *рыжий* используются для описания цвета волос и окраса животных). В-четвертых, имеют место случаи, когда указанные прилагательные используются в устном народном творчестве как компоненты устойчивых выражений (*русая коса; бела и румяна*), а также являются фольклорными цитациями в художественной литературе (*румяная заря*).

ЛИТЕРАТУРА

1. Частушки / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ф. М. Селиванова. – М.: Сов. Россия, 1990. – 656 с.

2. Былины и песни южной Сибири / Собр. С. И. Гуляева; Под. ред. В.И. Чичерова. – Новосибирск, 1952. – 334 с.
3. Онежские былины / АН СССР; Ин-т рус. лит-ры / Записанные А. Ф. Гильфердингом. – Изд. 4-е. – М. – Л.: Изд-во АН СССР. – Т. 1. – 1949. – 735 с.; Т. 2. – 1950. – 811 с.
4. Сказки / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ю. Г. Круглова. – М.: Сов. Россия. – Кн. 3. – 1989. – 624 с.
5. Народная проза / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. С. Н. Азбелева. – М.: Русская книга, 1992. – 608 с.
6. Русская народная поэзия. Эпическая поэзия: Сборник / Вступ. статья, предисл. к разделам, подг. текста, коммент. Б. Путилова. – Л.: Худож. лит., 1984. – 440 с.
7. Народный театр / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. А. Ф. Некрыловой, Н.И. Савушкиной. – М.: Сов. Россия, 1991. – 544 с.
8. Изборник (Сборник произведений литературы Древней Руси) / Библиотека всемирной литературы. – Сер. 1. – Т. 15. – М.: Худож. лит., 1969. – 800 с.
9. Памятники литературы Древней Руси: XIII век / Вступ. статья Д. С. Лихачева; Общ. ред. Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М.: Худож. лит., 1981. – 616 с.
10. Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века / Вступ. статья Д. С. Лихачева; Сост. и общая ред. Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М.: Худож. лит., 1982. – 688 с.
11. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка: В 3 т. / Репринтн. изд. – Т. 3. – Ч. 1: Р – С. – М.: Книга, 1989. – 910 с.
12. Словарь древнерусского языка (IX-XIV вв.): в 10 т. / АН СССР. Ин-т рус. яз.; Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М.: Рус. яз., 1988. – Т. 1. – 1988. – 526 с.
13. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х томах. – М.: Рус. яз. – Т. 4. – 1982. – 683 с.
14. Пословицы русского народа: Сборник В. Даля: В 3 т. – М.: Русская книга, 2000. – Т. 1. – 640 с.; Т. 2. – 704 с.
15. Пословицы и поговорки русского народа. Из сборника В. И. Даля / Под общ. ред. Б. П. Кирдана; Вступ. ст. М. А. Шолохова; Послесл. В. П. Аникина. – М.: Правда, 1987. – 656 с.
16. Русский фольклор / Сост. и примеч. В. Аникина. – М.: Худож. лит., 1986. – 367 с.
17. Русские народные загадки, пословицы, поговорки / Сост., авт. вступ. ст., коммент. и слов Ю. Г. Круглов. – М.: Просвещение, 1990. – 335 с.
18. Во сыром бору: Русские народные песни, загадки и пословицы о лесе / Сост. Л. Гулыга. – М.: Малыш, 1989. – 24 с.
19. Серебряный век русской поэзии: Сборник / Сост., авт. коммент.: И. Г. Панченко, Л. В. Скуратовский; Авт. предисл. В. Л. Скуратовский. – К.: Дніпро, 1991. – 639 с.
20. Тургенев И. С. Записки охотника. – М.: Лесная промышленность, 1980. – 240 с.
21. Герасименко И. А. О смысловом наполнении колоративов румяный, русый, рыжий в составе русских паремий // Лексико-грамматические инновации в современных восточнославянских языках: Материалы III Международной конференции / Днепропетровск 18-21 апреля 2007 г. / Составитель Т. С. Пристайко. – Днепропетровск: «Пороги», 2007. – С. 102-106.
22. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачев. – 2-е изд., стереот. М.: Прогресс, 1986-1987. – Т. 3. – 832 с.
23. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка: в 2-х т. – М., 1959. – Т. 2. – 1284 с.

24. Шанский Н. М., Боброва Т. А. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1994. – 400 с.
25. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. – 7-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз. – Медиа, 2006. – Т. 2. – 559 с.
26. Кезина С. В. История цветообозначений в русском языке: Учеб. – метод. пособие к спецкурсу / Пензен. гос. пед. ун-т им. В. Г. Белинского. – Пенза, 2000. – 50 с.
27. Ожегов С. И. Словарь русского языка: ок. 57 000 слов / Под ред. чл. – корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1986. – 797 с.
28. Суровцова М. А. Выражение цветовых значений в общеславянском языке // Этимологические исследования по русскому языку. – Вып. 8. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – С. 136-155.
29. Одинцов Г. Ф. История русских гиппологических цветообозначений // Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – М.: Наука, 1978. – С. 172-221.
30. Зубова Л. В. Этимологически родственные цветообозначения рдяный – ржавый – румяный – рыжий в поэзии М. Цветаевой (к вопросу об отражении языковых потенциалов в поэтическом тексте) // Семантика слова в диахронии / Межвуз. темат. сб. науч. тр. / Редкол. Р. В. Алимпиева и др. / Калинингр. гос. ун-т. – Калининград, 1997. – С. 99-105.
31. Бобунова М. А., Хроленко А. Т. Пробная статья «Рудожелтый» // Фольклорная лексикография: Сб. науч. тр. – Вып. 4. – Курск: Изд-во КГПУ, 1995. – С. 11-12.
32. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1975. – 288 с.
33. Кристева Ю. Избранное / Расширение поэтики / Пер. с франц. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 656 с.
34. Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание. (Избранные работы.) Учебное пособие для студентов пед. ин-тов. Сост. Б. Л. Богородицкий, Н. А. Мещерский. – М.: Просвещение, 1977. – 224 с.
35. Юдина О.В. Специфика функционирования прилагательного «румяный» в культурно-историческом аспекте // Актуальные проблемы лингвистической семантики: Сб. науч. тр. / Калинингр. гос. ун-т. – Калининград, 1998. – С. 101-105.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

Апокал., XII-XIII вв.:	Апокалипсис с толкованиями Андрея Кесарийского. – Рукоп. БАН, Ник., № 1. XII в.
Георг. Ам. (Увар.) 233:	Временник Георгия Амартола по списку библиотеки гр. А.С. Уварова 1456 года.
Дух. Ос. Окинф. 1459 г.:	Духовная Осипа Окинфова, написанная до 5 марта 1459 г. (в подл.)
Златоуст. XIV в.:	Златоуструй по сп. XIV в. – Пов. о напад. Скиф. во время Иракл. – Повесть о нападении скифов во время императора Ираклия.
ЗЦ к. XIV, 57б:	Златая цепь, конца XIV в., ГБЛ, Тр. – Серг., № 11, 122 л.: л. 1в-78 г – поучения, л. 78г-86г см.: СвЛ XIII, сп. к. XIV, л. 86г-119в – поучения.

- Ио. Мал. Хрон. (Калайд. 178): Хронография Иоанна Малалы по сп. XV в. из Сборника Моск. главн. Архива Мин. иностранных дел.
- Исх. IV. 7. по сп. XIV в.: Книга Исхода. По рукописи Троицко-Серг. лавры XIV в.
- КР 1284, л. 162а-б: Кормчая Рязанская 1284 г., ГПБ Фп. 1, 1.
- Новг. II л. 6984 г.: Новгородская вторая летопись. Полн. собр. Рус. лет. III, стр. 121 и след; Новг. летописи Археогр. ком.
- Оп. II 2. 460: Описание Славянский рукописей Моск. синодальной библиот., сост. А.В. Горским и К. И. Невоструевым. – М., 1855 и след.
- Пал. 1406, л. 17 г.: Палея толковая. 1406 г. – ГБЛ, ф. 304 (Тр. Серг), № 38.
- Сб. Паис XIV-XV, л. 157 об. – 158: Паисиевский сборник кон. XIV – нач. XV в. Рукоп. ГПБ. Кир. – Белоз., № 4, 1081.

УДК 811.111+81'42

Ильичева И. Л.
(Брест, Беларусь)

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОСТРОЕНИЯ РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА

В статті розглядаються національно-культурні особливості побудови рекламного дискурсу. Автор вважає, що до мовленнєвих засобів, які вживаються для передачі національно-культурної інформації, відносяться прецедентні феномени, з допомогою яких відбувається апеляція до фонових знань адресату.

Ключові слова: мова, культура, прецедентні феномени.

В статье рассматривается национально-культурная специфика построения рекламного дискурса. Автор статьи считает, что в передаче национально-культурной информации главная роль отводится прецедентным феноменам, которые в рекламном дискурсе могут актуализироваться с помощью знаков разных семиотических систем. Переключаясь с другими вербальными текстами культурно-семиотического пространства, рекламные тексты вступают с ними в разнообразные связи и аккумулируют их смыслы.

Ключевые слова: язык, культура, рекламный дискурс, прецедентные феномены.

The article deals with national and cultural features of structure in advertising discourse. The author thinks that culture is closely connected with language which is often regarded as a way of culture existence. It is stated in the article that cultural and national features can be reflected in advertising discourse with the help of verbal and non-verbal precedented phenomena.

Key words: culture, language, advertising discourse, precedented phenomena.

Национально-культурная специфика построения рекламного дискурса непосредственно связана с языком, на котором осуществляется данный вид дискурсивной деятельности, поскольку именно в языке отражается общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, система ценностей, традиции и обычаи. Язык называют специфическим способом существования культуры, фактором фор-

мирования культурных кодов, а также продуктом и условием существования культуры.

В этой связи многими учеными тексты, в том числе и рекламные, рассматриваются как важнейшие компоненты картины мира. Они, как указывает В. А. Маслова, пронизаны множеством культурных кодов и хранят «информацию об истории, этнографии, национальной психологии, национальном поведении, то есть обо всем, что составляет содержание культуры, в то время как язык рассматривается как механизм, способствующий кодированию и трансляции культуры» [1: 81]. Используемые в тексте языковые средства отображают код культуры – «сетку», которую культура «набрасывает» на окружающий мир, членит, категоризирует, структурирует и оценивает его [2: 300].

К языковым средствам, участвующим в передаче национально-культурной информации, многие исследователи (Т. С. Глушак, Д. Б. Гудков, Ю. Н. Караулов, В. В. Красных, Ю. М. Лотман, Ю. Е. Прохоров, Г. Г. Слышкин и другие) относят прецедентные феномены, с помощью которых осуществляется апелляция к фоновым знаниям адресата. Как известно, термин «прецедентный феномен» был предложен Ю. Н. Карауловым, под которым автор понимает «феномены, 1) значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношении, 2) имеющие сверхличностный характер, то есть хорошо известные широкому окружению данной личности, включая предшественников, современников, 3) такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [3: 106].

Ю. Е. Прохоров, рассуждая о прецедентности, уточняет понятие данного феномена. Во-первых, прецедентные тексты, по его мнению, есть принадлежность языковой культуры данного этноса, использование которых связано с реализацией в достаточно стереотипизированной форме стандартных для данной культуры ситуациях речевого общения. Именно в этом случае, являясь принадлежностью прагматикона некоторой этнокультурной языковой личности, прецедентный текст может быть использован в общении, так как подразумевает аналогичное его наличие у другой личности. Во-вторых, отсылка к прецедентным текстам имеет как прагматическую направленность, выявляя свойства языковой личности, ее цели, мотивы и установки, ситуативные интенциональности, так и лингвокогнитивную, реализация которой включает личность в речевое общение именно данной культуры на данном языке [4: 155-156]. За каждым прецедентным текстом стоит своя уникальная система ассоциаций, вызываемых им в сознании носителей языка. Такая включенность в ассоциативные связи с другими языковыми концептами обуславливает, как указывает Г. Г. Слышкин, регулярную актуализацию прецедентных текстов в различных видах дискурса [5: 40].

По мнению Д. Б. Гудкова, следует различать четыре вида прецедентных феноменов: прецедентный текст (ПТ), прецедентное высказывание (ПВ), прецедентная ситуация (ПС) и прецедентное имя (ПИ).

Прецедентное высказывание (ПВ) есть репродуцируемый продукт речемыслительной деятельности, законченная и самодостаточная единица, которая может быть или не быть предикативной. Это сложный знак, сумма значений компонентов которого не равна его смыслу. К числу ПВ принадлежат цитаты из текстов различного характера, а также пословицы [6: 60].

Статусом прецедентных имен обладают индивидуальные имена, которые входят в когнитивную базу лингвокультурного сообщества и инвариантное представление обозначаемого ими «культурного предмета» является общим для всех членов данного общества. Прецедентное имя (ПИ) есть индивидуальное имя, связанное или с широко

известным текстом или с прецедентной ситуацией. Это также сложный знак, при употреблении которого в коммуникации осуществляется апелляция не к собственно денотату, а к набору дифференциальных признаков данного ПИ [6: 13].

Под прецедентной ситуацией (ПС) подразумевается некая «эталонная» ситуация, связанная с набором определенных коннотаций, дифференциальные признаки которой входят в когнитивную базу. Означающим ПС могут быть прецедентное высказывание или прецедентное имя [2: 290].

Прецедентный текст и прецедентная ситуация «хранятся» в когнитивной базе в виде инвариантов восприятия и могут быть при необходимости вербализованы. Они могут быть актуализированы посредством вербальных средств через активацию самого инварианта восприятия или через какую-то деталь, атрибут или символ прецедентного феномена.

Внедрение в рекламный текст знакомой ситуации, связанной с тем или иным референтом, на наш взгляд, способно облегчить адресату восприятие рекламы и предопределить верную интерпретацию смысла. Прецедентный феномен является «пусковой кнопкой» развертывания в большей или меньшей степени известного сценария, за которым закреплено устойчивое эмоциональное переживание (преимущественно позитивное), формирующее соответствующее отношение к рекламируемому товару или услуге.

Нам представляется, что при исследовании прецедентных текстов в рекламном дискурсе смысл этого термина следует понимать шире, учитывая нелинейный характер рекламного текста. Во-первых, можно говорить о том, что в рекламном дискурсе прецедентные феномены могут иметь вербальную или невербальную природу, иными словами маркерами прецедентности могут выступать знаки разных семиотических систем. Во-вторых, помимо эксплицитно выраженных прецедентных феноменов, в рекламном дискурсе ощущается присутствие «прецедентных жанров» (термин Г. Г. Слышкина) [5: 36]. Рассмотрим особенности использования прецедентных феноменов в рекламном дискурсе.

Мы полагаем, что в рекламном тексте дифференциальные признаки прецедентного имени составляют сложную систему определенных характеристик, отличающих данный предмет от предметов ему подобных. На основе такого отличия нередко и строится рекламный текст. В качестве иллюстрации приведем фрагменты текстов рекламы швейцарских сигар, средства от простуды и гриппа: 1) *Montecristo. Consistent. Worldly. Knows no equal. And that's just the cigar*; 2) *Эф-туссин. Комбинированное противокашлевое средство от простуды и гриппа. Из всех известных препаратов ни один не даст гарантий полного излечения, когда у Вас простуда, но снимет жар, и боль, и кашель. Эф-туссин не золотая рыбка, к сожаленью, но ждите маленькое чудо!*

Достаточно часто прецедентные собственные имена становятся рекламными именами и товарными знаками. В рекламе продукции кондитерской фабрики *Коммунарка* названием является имя главной героини известной сказки Ш. Перро «Красная Шапочка». Реклама туристической фирмы *«Гулливер»* пользуется именем главного героя знаменитого романа Д. Свифта «Путешествия Гулливера». В приведенных двух примерах прецедентные антропонимы (Красная Шапочка, Гулливер) выполняют схожие функции – функции наименования товара и отсылки к инварианту культурного восприятия данных «культурных предметов».

Еще одним источником прецедентности в рекламном тексте высказывания известных людей, фразеологические единицы, крылатые фразы, аллюзии, паремиологический

фонд языка (пословицы, поговорки, слова из песен). Фразеологические единицы и паремологический фонд отражают в своей семантике длительный процесс развития культуры народа, фиксируют и передают от поколения к поколению установки, стереотипы, эталоны и архетипы и таким образом представляют своеобразный микромир, отображающий «следы» национальной культуры [7: 5]. Внутренняя форма фразеологизмов создает смыслы, которые придают им культурно-национальный колорит.

В ходе исследования было отмечено, что широкая известность и распространенность пословицы как прецедентной единицы позволяет адресанту производить различные лексические и синтаксические преобразования прецедентного текста пословиц без ущерба понимания ее смысла посредством установления параллелей между предложенной формой пословицы и традиционно закрепленной в памяти носителя языка формой пословицы. В связи с этим, мы выделяем следующие способы цитирования текста пословицы: 1) цитирование текста целиком без какой-либо трансформации; 2) цитирование текста, совмещенное с различными трансформациями исходного текста (усечением, изменением синтаксической структуры, лексическими заменами, добавлениями).

При трансформации прецедентных имен и высказываний возникают некоторые сдвиги в семантике, повышающие экспрессивность и образность созданных инвариантов [8: 105]. Говоря об изменениях в семантике, В. В. Красных подчеркивает, что «прецедентные феномены никогда не бывают «прозрачными», они всегда активно участвуют в формировании смысла высказывания, при этом основной акцент падает именно на то слово или словосочетание, которое замещает «классическое» в «каноническом», то есть активно используется прием, который может быть назван «обманутое ожидание» [2: 210].

При семантической трансформации полностью сохраняется исходная форма текста или его части, однако, в процессе вторичного употребления происходит ситуативное переосмысление структурно неизменного знака, в силу того, что меняется референция: *Actimel a day keeps a doctor away*. Как видно из примера, известная английская пословица *An apple a day keeps a doctor away* представлена в рекламном тексте в усеченном виде с измененным референтом. В некоторых случаях структурную основу трансформации может составлять замена одного компонента или его части словом иной стилистической маркированности (*ПростоКашино* трансформация *ПростоКвашина*, *Pop Secret* трансформация *Top Secret*, *To bend or not to bend? Don't let arthritis joint pain decide for you* трансформация шекспировского *to be or not to be*).

В отдельных случаях семантическая трансформация настолько значительна, что рекламный текст только структурно напоминает текст, выбранный в качестве ссылки. В данном случае можно говорить о прецедентной схеме построения текста. В качестве такого текста приведем текст рекламы сухих завтраков фирмы Kellogg's, содержащий аллюзию на известную английскую пословицу «*An apple a day keeps a doctor away*»: *A bowl a day helps you fly away. Don't let this opportunity fly by you. Collect certificates from specially marked boxes of Kellogg's cereal and redeem them for American Airlines Advantage Miles. Let Kellogg and American Airlines help you turn your mornings into miles for the trip you have been waiting to take*. Семантическая связь, возникающая путем аллюзии, усиливается в данном примере ритмико-синтаксическим повтором, характерным для пословицы-источника. В результате семантической трансформации воссоздается ритмический рисунок аллюзивной пословицы, что и углубляет смысловые ассоциации в рекламном тексте.

Различного рода трансформации оказывают на адресата не только эмоциональное

воздействие. Важную роль играет и тот факт, что отсылка к исходному тексту дается намеком, то есть от адресата требуются дополнительные интеллектуальные усилия для извлечения информации, выдвигаемой в качестве аргумента. Следовательно, чем больше будет затрачено усилий на осмысление и приватизацию знаний, предложенных ему в качестве аргумента, тем аргумент эффективнее.

Среди невербальных маркеров прецедентности встречаются разнообразные знаки, представляющие произведения живописи, скульптуры, архитектуры, портреты известных представителей лингвокультурного социума. Так, в рекламе английского чая фирмы Lipton в качестве прецедентных феноменов использована не только вербальная часть (*Lipton – Taste of London*), но и изображение известной башни Big Ben.

Используемые в рекламном дискурсе прецедентные невербальные феномены вербальной и невербальной природы нередко обладают прагматическим характером. Адресант вводит в рекламный текст прецедентные феномены, которые являются эталонными носителями определенных типичных качеств и способны выступить в качестве имен-символов. Так, в рекламе часов фирмы *Omega* дан портрет знаменитого гонщика Михаила Шумахера и изображение часов, о которых сказано *Michael Schumacher's Choice. The Omega Speedmaster is the only chronograph that survived NASA's two-year tests. Since then it has proven itself in the extreme conditions of space travel reaching speeds of up to 40, 000 km/h and operating in zero gravity. It is only natural that five-times world champion Michael Schumacher wears the most tested watch in the universe.* В результате рекламируемые часы предстают как атрибут талантливых и преуспевающих людей, которые при выборе товара превыше всего ставят его качество

В рекламном дискурсе, как указывалось выше, существуют прецедентные жанры, представленные текстами, в основе которых лежит легко узнаваемый адресатом «определенный целостный композиционный план» [5: 36]. Помимо фиксированной композиции для таких текстов характерна высокая степень клишированности языка. Используемые адресантом различные жанры текстов успешно активизируют в сознании адресанта воспоминания о множестве усвоенных ранее текстов, обладающих сюжетно-композиционным и языковым сходством. Так, в рекламе сухих завтраков фирмы *Post Healthy Classics* вербальная часть текста представляет собой инструкцию, графически разделенную на три части: *Lose 10lbs. The heart healthy way. It's as easy as 1-2-3: 1. Replace two meals a day a serving of Post Healthy Classics, like Grape-Nuts and Shredded Wheat, with 1/2 cup fat-free milk and fruit. 2. Focus on portion control at mealtimes. 3. Add more physical activities to your day. Research by a leading cardiologists showed that following this plan can help you lose up to 10 pounds...and decrease your blood pressure, lower your triglyceride levels, and trim your waistline...thus helping reduce risk factors for heart disease.* Каждая часть текста представляет отдельный этап инструкции для адресата.

Таким образом, проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что в рекламном тексте, как ни в одном другом медиа тексте наиболее ярко проявляется такая важная часть картины мира, как его самосознание, представление о «своем» и «чужом». Национально-культурное своеобразие отображается посредством использования в рекламном тексте прецедентных феноменов, которые, в силу гетерогенного характера, могут актуализироваться с помощью знаков разных семиотических систем. Переключаясь с другими вербальными текстами культурно-семиотического пространства, рекламные тексты вступают с ними в разнообразные связи и аккумулируют их смыслы. Использование прецедентных феноменов различной природы в рекламном тексте служит также

средством оптимизации затрат усилий, направленных на достижение перлокутивного эффекта убеждения в рекламном дискурсе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. – М.: Издат. цент «Академия», 2001. – 208с.
2. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.
3. Караулов Ю. Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности //VI Международный конгресс МАПРЯЛ. Современное состояние и основы проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы: Доклады советской делегации. – М., 1982. – С.105-125.
4. Прохоров Ю. Ф. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в межкультурной коммуникации // Функциональные исследования. Сб. статей по лингвистике. Вып. 4. – М.: МГУ, 1997. – С.5-21.
5. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М.: Academia, 2000. – 128 с.
6. Гудков Д. Б. Прецедентное имя. Проблемы денотации, сигнификации и коннотации // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. – М.: МГУ, 1997. – С. 116-129.
7. Глушак Т. С. Интертекстуальность прецедентных текстов // Вопросы германской филологии и методические инновации в обучении и воспитании: материалы X республиканской научной конференции (Брест, 24 марта 2006). – Брест: Академия, 2006. – 280 с.
8. Белецкая А. Ю. Пословица как прецедентная единица в аргументативном дискурсе: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Самара, 2000. – 202 с.

УДК 808.26

*Прозарава Л. І.
(Мазыр, Беларусь)*

МАДЭЛІРАВАННЕ РЭЧАІСНАСЦІ Ў ПОЛІРЭФЭРЭНТНЫХ ТЭКСТАХ-УВАСАБЛЕННЯХ (на матэрыяле паэтычных твораў беларускіх аўтараў)

У дадзеным артыкуле на матэрыяле твораў сучасных беларускіх паэтаў разглядаюцца тэксты-ўвасабленні полірэферэнтнага характару, дзе ў ролі персанажаў выступаюць адразу некалькі рэферэнтаў-неасоб. Тэксты характарызуюцца з пункту погляду семантыкі груп рэферэнтаў і прэдыкатаў, якія ім прылісваюцца. Выдзяляюцца тэкстатыпы на характару груп рэферэнтаў з боку семантычнай аднароднасці – неаднароднасці. Высвятляецца характар чалавечых сітуацый, якія мадэліруюцца шляхам увасаблення прыродных аб'ектаў.

***Ключавыя словы:** увасабленне, тэкст-увасабленне, рэферэнт, прэдыкат, полірэферэнтнасць, тэкстатып.*

© Прозарава Л. І., 2008

У даній статті на матеріалі поетичних творів сучасних білоруських поетів розглядаються тексти-уособлення поліреферентного характеру, де в ролі персонажів виступають відразу декілька референтів-неосіб. Тексти характеризуються з погляду семантики груп референтів і приписуваних ним предикатів. Виділяються текстотипи по характеру груп референтів з боку семантичної однорідності – неоднорідності. З'ясовується характер людських ситуацій, які моделюються шляхом уособлення природних об'єктів

Ключові слова: уособлення, текст-уособлення, референт, предикат, поліреферентність, текстотип.

On the works of contemporary Belarusian poets the personification texts of the polyreferential type when the characters are some non-personal referents are analyzed. The texts are characterized from the point of view of semantics of the group of referents and predicates which are ascribed to them. According to the type of the groups of referents due to their semantic homogeneity-heterogeneity the types of the texts are revealed. The character of the human situations which are created with the help of the personification of the nature objects is stated.

Key words: personification, personification text, referent, predicate, polyreference, type of the text.

Значною роллю ў мове сучаснай беларускай літаратуры адыгрываюць спецыяльныя мастацка-выяўленчыя сродкі, або тропы. Яны з'яўляюцца элементамі творчага мыслення, адлюстроўваюць нацыянальную і індывідуальную карціну свету, вобразнае аўтарскае бачанне. У паэзіі апошніх гадоў не толькі павялічваецца роля тропы, але і пашыраецца кола спосабаў выражэння пэўных сэнсавых сувязей.

Адным з самых распаўсюджаных вобразных сродкаў з'яўляецца ўвасабленне (грэч. *prosopopoeia*, ад *prosopon* – твар + *poieo* – раблю) – наданне чалавечых уласцівасцей неадушаўлёным прадметам, рэчам, абстрактным паняццям, з'явам прыроды [1: 110]. Увасабленне – мастацкі сродак, які цесна звязаны з працэсамі фарміравання вобразнага мыслення чалавека. Яно ўзыходзіць сваімі каранямі ў даўніну, калі ў свядомасці чалавека адушаўлены і неадушаўлены свет атаясмяляліся. У аснове гэтага тропы ляжыць псіхалагічны паралелізм, заснаваны на супастаўленні жыцця прыроды, навакольнага свету з жыццём чалавека. Увасабляцца могуць асобныя характарыстыкі, пачуцці і ўласцівасці, абстрактныя паняцці, якія ў рэальнасці зусім не маюць прадметнай асновы, а набываюць яе ў выніку дадзенага працэсу. Тэматычнае кола прадметаў, якім надаюцца чалавечыя рысы, незвычайна шырокае: раслінны і жывёльны свет, прыродныя з'явы, прамежкі часу, фізічны стан прыроды, зямная паверхня, водны абшар, неба і нябесныя целы, прадметы, абстрактныя паняцці. Чалавек пераносіць на навакольнае асяроддзе не толькі рысы сваёй знешнасці, але і пачуцці, эмоцыі, якасці характару, уласцівасці, дзеянні і ўчынкi.

У лінгвістычных даследаваннях назіраюцца розныя падыходы да вызначэння разумення ўвасаблення і яго прыкмет.

Звычайна гэты вобразны сродак разглядаецца як від метафары. Дадзенага пункту гледжання прытрымліваюцца такія даследчыкі, як А. А. Патабня [2], Н. А. Кажэўнікава [3], В. М. Тэлія [4], А. І. Рэвучкі [5], В. Д. Старычонак [6] і інш.

Як адну з шматлікіх трапеічных фігур разглядаюць гэты вобразны сродак А. А. Някрасава [7], В. С. Ахманова [8], З. І. Хаванская [9], С. К. Канстанцінава [10] і інш.

Даследчык І.М. Чабатарова зазначае, што «прычына дадзенай сітуацыі, па-першае, звязана з тым, што спецыфіка працэсу адушаўлення носіць скрыты характар, па-другое,

з пэўнай аморфнасцю матэрыялу, які вывучаецца, а таксама з пагранічным характарам самой з’явы, так як увасабленне як прадмет даследавання знаходзіцца на скрыжаванні лінгвістыкі, літаратуразнаўства, фалькларыстыкі і псіхалогіі» [11].

Тэрмін «увасабленне» мае шырокае і вузкае разуменне. Шырокае – перанос прыкмет жывой сутнасці на нежывыя прадметы, вузкае – перенос толькі людскіх прыкмет на неадушаўлены свет. У артыкуле мы будзем зыходзіць з больш вузкага разумення паняцця ўвасаблення, на наш погляд, гэта больш адпавядае сутнасці дадзенага тропа.

Увасабленне можа мець лакальны характар або выконваць ролю асобнага тропа ў тэксце, можа таксама выходзіць на ўзровень тэкставага фрагмента. Але як прыём тروпаваасці яно можа распаўсюджацца і на цэлыя паэтычныя тэксты, што дае нам падставу для іх кваліфікацыі як тэкстаў-увасабленняў, галоўную асаблівасць якіх складае разгортванне па трапеічнай мадэлі «асоба – неасоба». У дадзеным выпадку асноўнымі паказчыкамі тروпаваасці ўсяго тэксту мы лічым выхад элемента-неасобы, які параўноўваецца, на ўзровень тэкставага рэферэнтара, а элемента-асобы, з якім параўноўваецца, на ўзровень тэкставага прэдыкатара.

Мэта нашага даследавання – вызначыць семантычныя групы тэкстаў-увасабленняў полірэфэрэнтнага характару, устанавіць тыпы чалавечых адносін, якія ў іх мадэліруюцца.

Праведзены аналіз твораў сучасных беларускіх паэтаў (Р. Барадуліна, П. Панчанкі, Г. Бураўкіна, А. Вялюгіна, А. Пысіна, С. Законнікава, У. Паўлава, М. Рудкоўскага і інш.) паказаў, што сярод тэкстаў-увасабленняў шмат полірэфэрэнтных, дзе ў ролі персанажаў выступаюць адразу некалькі рэферэнтаў-неасоб. Даследаваны матэрыял дае нам падставу для вылучэння ў складзе тэкстаў, якія мы разгледзелі, двух асноўных тэкстатыпаў.

Да **першага тэкстатыпу** мы аднеслі такія тэксты, у якіх два або некалькі рэфэрэнтаў належаць да адной і той жа семантычнай групы. Гэта могуць быць некалькі назваў:

а) стыхійных з’яў прыроды. Напрыклад, у вершы Р. Барадуліна «Б’е пярун прамой наводкай ...» у якасці дамінантных слоў са значэннем асобы выступаюць такія як *пярун*, *маланкі*, *хмары*, *дождж*, якія ўсе разам ствараюць уражанне набліжэння нейкага войска, гарматнай страляніны: *Б’е пярун прамой наводкай, / А маланкі неба крэсяць, / Як з бюро надвор’я зводку / Аб бяшмар’і на ўвесь месяц, / Вось адна адной на спіны / Налягаюць грузна хмары, / Вось – правуцца, / вось – лавінай / Дождж нястрымны чохне зараз* [12: 37].

У дадзеным тэксце ўсе рэфэрэнты адносяцца да семантычнай групы «*назвы стыхійных з’яў прыроды*»;

б) расліннага свету. У вершы П. Панчанкі «Сустрэча з бярозай» у якасці ключавых слоў выступаюць назвы расліннага свету (*кіпарысы*, *бяроза*), якія ствараюць вобраз натоўпу сяброў: *...Ад цішыні я раптам аглух / І выйшаў, як п’яны, на луг. / Насустрач выбелі кіпарысы: / «Ад нашага сонца, таварыш, прыкрыйся».* / *І раптам, расштурхваючы натоўп / Крыклівых паўдзённых дрэў, / Бяроза рынулася: / «Браток, / Як слаўна, што ўрэшце мяне ты сустрэў!» / ...Я ішла за табой..., / мясіла дрыгву., калела ад сюжы... [14: 281].* У вершы П. Броўкі «Пераклікаюцца кветкі...» ў якасці рэфэрэнтаў-неасоб, што адносяцца да адной тэматычнай групы, перад намі паўстаюць кветкі (*васількі*, *рамонкі*, *ружы*, *лілей*), якія надзелены такой чалавечай якасцю, як гаварэнне: *Пераклікаюцца кветкі. / З поля жытнага – блакітныя вочкі. / – Мы для спатканняў, – шумяць васільчкі. / – Мы ў адзіноце не чутна, не звонка, / – Любіць, не любіць, – скажуць рамонкі. / – А пакахае, не згасіць і сюжы, / – Скажуць ля вокнаў чырвоныя ружы... [15: 271];*

в) воднай паверхні. Напрыклад, у вершы Р. Барадуліна «Людкі» перад намі паўстае возера, якое вельмі стамілася, працуючы ўвесь дзень. Ствараецца асацыяцыя *возера – працаўнік*: *Прыбіўшы да берага / чарот патрушчаны, / Засынае возера, / ад сівэру сіняе. / Стамлённа дыхаюць хвалі, / як грузчыкі – / На плячах / гарачае сонца / насілі. / Нерастуюць льдзінкі / халоднымі плоткамі... [13: 43]* і інш.

Да другога тэкстатыпу мы аднеслі тэксты-ўвасабленні з тэматычна неаднароднымі рэфэрэнтамі. Даследаванне семантыкі лексем, якія ўвасабляюцца, дазволіла нам аб'яднаць іх у пэўныя семантычныя групы. Гэта могуць быць:

а) расліна – месяц (адрэзак часу): *Бяроза голая, як ісіца, / Ды сок прагнуўся пад карой, / Шукаючы вясяла выйсця на / Прасцяг, / Святлейшы за настрой. / І сакавік халоднай глоткаю / Уранні з конаўкі глыне – / Аж у бярозы на спіне / Мурашкі пабягуць / Салодкія... [12: 41]; ...яблыні сарамлівыя / з саду кінуліся ў лугі. / Завязалі на памяць завязь, / і дасвецецм з ціхіх хат / наваколлю ўсяму на зайздрасць / зноў вярталіся ў родны сад. / Жнівень першы кісліцы зведаў, / ім паставіў сваё плячо... [16: 204];*

б) расліна – стыхійная з'ява прыроды. Напрыклад, у вершы Р. Барадуліна «Вечар над Таболам» перад намі ўяўляюцца адразу тры персанажы-неасобы, надзеленыя рознымі чалавечымі якасцямі: *дзіці* (назва расліннага свету), як маленькія дзеці «*пазаялюшчвалі павеці і сцяць, ліст-далонь падклаўшы пад шчаку*»; *веецёр* (стыхійная з'ява прыроды) стаміўся, «*так залётаўся, што, урэшце, / Тут падрамаць у чараты прылёг*»; *кавылі* (назва расліннага свету) «*на беразе засмяглым бестурботна / Аб нечым ціха шэпчаць*» [2: 41];

в) нябеснае цела – месяц (адрэзак часу): *Шэпчаць зоркі закаханым: / – Ты даўно чакаў нас сам. / Ходзіць чэрвень хмельны, п'яны, / Ходзіць чэрвень Каўнасам [12: 45];*

г) пара года – расліна: *Акрылася жоўтым плашчом, / Бабулькай ззінаецца восень. / ...Грыбніца спуścцілася ў лог. / І, каб даказаць, што не зломкі, / Хаваючы тварыкі ў мох, / Апошнімі лезуць зялёнкі [16: 33].: А цішыня такая нечуваная / Апала на балоты і палі, / Што крапке качка ў трысці туманным, – / За многа вёрст пачуе недзе ліст. / Такая цішыня... Здаецца, клёны слухаюць / І хочуць адгадаць, якой дарогай, дзе / З сібернымі вятрамі, з завірухамі / У ботах ледзяных зіма ідзе... [14 (2: 85)];*

д) нябеснае цела – расліна: *Мой лес! Мой бор! Вяічун таемны, / Заўсёды ты ў душы майёй. / Ах, каб ты ведаў, як прыемна / З табой стрэнуцца вясной. / Вясной, як сонца праз галіны / Абудзіць лозы, верасы, / Калі пралеска вокам сінім / Кранецца самае душы... / Вачамі роснымі чарніцы / З імішараў цешацца на іх... [15: 118]* і інш.

Падобным чынам пабудаваны такія вершы, як «Заспаная раніца мжыстая», «Перадзім'е», «Вечалле», «Свінуха» Р. Барадуліна, «А прырэчча шалела ліўнямі...» С. Панізніка, «Сонца купалася ў жыцце...» М. Чарняўскага, «Асенняе гняздо» Г. Бураўкіна, «Грыбы» А. Пысіна і іншыя.

Вобразная і семантычная структура тэкстаў, рэфэрэнты якіх належыць да розных тэматычных груп, з'яўляецца больш складанай. Часта персанажы выступаюць у якасці кантэкст-партнёраў у сітуацыях, якія адлюстроўваюць сямейныя, сваяцкія, сяброўскія адносіны. Напрыклад, у вершы А. Пысіна «Раберціна Ларэці» перад намі паўстаюць два рэфэрэнты-неасобы – *планета і песня*, якія мадэліруюць паводзіны маці і дзіцяці. Маці адводзіцца роля планеты: *Маці-планета войкнула, – / Што нарабіла? / Маці-планету пахолае / Ўласнае дзіва. / Боязна ёй становіцца..., а дзіцяці – песні: Прарэзалася юная песня, / Падратала яна / І мацнела... [17: 193].*

У творах сучасных беларускіх паэтаў на ўзровень тэкста часта выходзіць трады-

цыйнае прыпадабненне рэферэнтаў-неасоб мужчыне і жанчыне: *Гамоняць з небаў тут жыты. / А з-за пагорка роснага / Сюды, / на Бераг Залаты, / Прыйшла бярозка босая. / І перад ёю, / ну, нібы / Князеўнаю-свавольніцай, / Жытамі волаты-дубы / На паядынкі сходзяцца [14: 67].* У вершы Р. Барадуліна «Станцыя грамы» апісваецца сцэна начной прагулкі *мая і поўні: Тут у ноч чаромхавую, белую / Ходзіць май сп'янелы, сам не свой, / І, ад салаўёў асалавеляя, / Поўня круціць круглай галавой [12: 61].*

У сітуацыях, якія характэрны для людзей, найменні супрацьлеглых па шкале каштоўнасцей маральных паняццяў могуць сімвалізаваць змаганне добра і зла. Гэта можна наглядна ў вершы Р. Барадуліна «Сумны вывад», дзе «ходзіць ісціна з кульбай пад пахаю, а лянота ляжыць калодаю [13: 128].

Такім чынам, аналіз твораў сучасных беларускіх паэтаў паказваў, што значнае месца сярод тэкстаў-ўвасабленняў займаюць тэксты полірэферэнтнага характару, дзе ў ролі персанажыў выступаюць адразу некалькі рэферэнтаў-неасоб. У выніку даследавання такіх тэкстаў намі былі выяўлены два тэкстатыпы. Да першага адносяцца тэксты-ўвасабленні, у якіх два або некалькі рэферэнтаў належаць да адной і той жа семантычнай групы. Часцей, у прааналізаваных тэкстах-ўвасабленнях, сустракаліся назвы *стыхійных з'яў прыроды, расліннага свету, воднай паверхні*. Да другога тэкстатыпу мы аднеслі тэксты-ўвасабленні з тэматычна рознымі рэферэнтамі: *назвы раслін і месяцаў, назвы нябесных свяцілаў і месяцаў, назвы раслін і стыхійных з'яў прыроды, назвы пораў года і раслін і інш.*

ЛІТАРАТУРА

1. Рагойша В. П. Паэтычны слоўнік. – Мінск: Вышэйш. Шк., 1979. – 320 с.
2. Потебня А. А. Мысль и язык. Полное собрание трудов. – М.: Лабиринт, 1999. – 300 с.
3. Кожевникова Н. А. Об обратимости тропов // Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – С. 215–225.
4. Телия В. Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 272 с.
5. Ревуцкий О. И. Метафорическое развёртывание темы в текстах-олицетворениях // Язык и межкультурные коммуникации. Зб. научн. статей / редкол. В.Д. Старичёнок [и др.]; отв. ред. В. Д. Старичёнок. – Минск: БГПУ, 2007. – с. 284–286.
6. Старычонок В. Д. Метафара ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў: манарафія. – Мінск: БДПУ, 2007. – 190 с.
7. Некрасова Е. А. Олицетворение как элемент художественного идиостиля (фрагменты сопоставительного анализа) // Стилистика художественной литературы. – М.: Наука, 1982. – С. 34–45.
8. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 296 с.
9. Хованская З. И. Принципы анализа художественной речи и литературного произведения. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1975. – 429 с.
10. Константинова С. К. Семантика олицетворения. – Курск: Изд-во КГПУ, 1997. – 112 с.
11. Чеботарева И. М. Олицетворение в детской речи: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Белгород, 1996. – 199 с.
12. Барадулін Р. Выбраныя творы. У 2-х т. – Мінск: Маст. літ., 1984. – Т. 1: Вершы. – 415 с.
13. Барадулін Р. Трэба дома бываць часцей. – Мінск: Маст. літ., 1993. – 352 с.

14. Панчанка П. Збор твораў. У 4-х т. – Мінск: Маст. літ., 1981. – Т. 1: Вершы і паэмы. – 366 с.
15. Броўка П. Крыніца з-пад Вушачы: Вершы і паэмы. – Мінск: Маст. літ., 2003. – 366 с.
16. Пад сэрцам у Радзімы: Сучасная беларуская паэзія / Складальнік М. У. Скобла. – Мн.: БелЭн, 1997. – 368 с.
17. Пысін А. Выбраныя творы. У 2-х т. – Мінск: Маст. літ., 1980. Т. 1: Вершы. – 304 с.

УДК 808. 2-73

Ревуцкіў О. І.
(Мозырь, Беларусь)

РАЗВЕРТЫВАНИЕ МЕТАФОРИЧНОСТИ В ТЕКСТАХ СО СРАВНИВАЕМЫМ ЭЛЕМЕНТОМ «ЛИЦО»

В статье исследуются способы развёртывания метафоричности в текстах-тропах со сравниваемым элементом «лицо». Обосновывается положение о метафорическом развёртывании текста как о процессе координации актантных структур глаголов, которые принадлежат плану сравниваемого и плану сравнивающего. Описываются отдельные текстотипы.

Ключевые слова: *лицо, развёртывание метафоричности, текст, троп.*

У статті досліджуються способи розгортання метафоричності в текстах-тропах з порівнюваним елементом «особа». Обґрунтовується положення про метафоричне розгортання тексту як про процес координації актантних структур дієслів, які належать плану порівнюваного і плану того, що порівнює. Описуються окремі текстотипи.

Ключові слова: *особа, розгортання метафоричне, текст, троп.*

The methods of metaphoriti development in texts-tropes with the comparable element «person» are under research in the article. The principle of metaphorical development of the texts is substantiates, this development being the process of co-ordinations of the actualizing structures of verbs, with belong to the plan of the compared and to the plan of the comparing. Some textotypes are described.

Key words: *person, metaphorical development, text, trop.*

В последние два десятилетия понятия троповости и метафоричности распространились на целый поэтический текст, что привело к появлению терминов текст-тропы, текст-метафоры и т. п. [1; 2]. Это определило проблему создания классификации подобных текстов основанной на учёт как текстовых, так и тропических признаков, которая давала бы возможность адекватного системного описания текстов-тропы с учётом степеней их развёрнутости и семантической сложности и позволяла бы сводить всё многообразие текстов тропического характера к набору сходных по способам выражения метафоричности текстотипов.

В своём исследовании мы исходим из того, что развёртывание текста может осуществляться и «вширь» (по оси парадигматики), и «вглубь» (по оси синтагматики). В первом случае реализуется параллельный типа развёртывания, который заключается в увеличении числа функционально однородных референтов или предикатов. Развёртывание «вглубь» связано с нарастанием числа признаков, приписываемых одному и тому

же референту и отличающихся функциональной и грамматической неоднородностью. В связи с тем, что такой вид усложнения метафоричности соответствует типовым схемам построения суждений и моделирующих суждения грамматических структур, в своём исследовании мы будем опираться на основные положения теории семантических падежей Ч. Филлмора и учения Л. Теньера об актантах, получившего дальнейшее развитие в рамках Московской семантической школы.

Подобный способ моделирования метафоричности определяется природой текста как коммуникативного феномена, где традиционные подходы к исследованию тропов как сочетаний двух или большего количества слов даже при учёте их грамматической природы, недостаточны, поскольку такой подход на уровне текста неизбежно оказывается формальным и неспособным привести к познанию механизмов тропического текстообразования.

В соответствии с экстоцентрическим подходом, в основе генерации троповости лежит не отдельное слово, т. е. субъект метафоры, а ядро высказывания, в состав которого включается глагол и производитель глагольного действия. Таким образом, в роли сравнивающего выступает не слово, а минимальное по объёму высказывание.

Исходя из этого, процесс развёртывания метафоричности понимается как реализация уподоблений по тем направлениям, которые задаются всей присущей базовому глаголу системой актантов, и чем разветвлённее система, тем больше может быть реализовано потенциально возможных направлений метафоризации.

Характер развёртываемости текста зависит и от актантной структуры сравнивающего, которая координируется со структурой сравниваемого и в результате семантически различающиеся элементы обеих структур сходятся в одних и тех же позициях, образуя фокусы локальных метафор. Пример такой координации мы находим в стихотворении Л. Татьяничевой «Кристалл», базовая метафорическая ассоциация которого «писатель – гранильщик алмазов». Поскольку составляющие данную тропическую бинарму референт и предикат текста принадлежат к семантической группе «представитель определённого рода деятельности» оба они связываются с глаголами, имеющими общую актантную схему, куда входят семантические актанты «материал», т. е. то, что подвергается обработке, «предмет, на который направлено действие», «инструмент», «изделие».

В результате координации семантических полей сравниваемого и сравнивающего по общей для них схеме возникает метафоричность на уровне отдельных актантов. Так, в позиции «предмет труда» при сравнении поэта с гранильщиком алмазов у Л. Татьяничевой оказываются семантемы *алмаз* и *слово*, а в позиции «результат труда» – семантемы *брильянт* и *поэма*.

Разумеется, метафоричность может распространяться не на все актантные позиции в сравниваемом. Это зависит от степени согласованности обеих актантных структур, от семантических и грамматических особенностей связанных с обоими планами значения лексических элементов, их концептуального «веса», генеративного потенциала сложившихся в поэзии метафорических архетипов, особенностей авторских идиостилей и т. д.

Это даёт основание говорить о разных степенях метафорической развёрнутости. (напомним, что речь в данном случае идёт о развёрнутости на синтагматической оси). В соответствии с принятым в данной статье подходом исследуемые тексты подразделяются на две группы: неразвёрнутые и развёрнутые. К первым мы будем относить такие, в которых в роли сравнивающего оказывается коммуникативное ядро текста, включающее, как уже упоминалось, базовый глагол и производитель глагольного действия (агенс) при

возможной импликации одного из названных элементов. К числу развёрнутых мы относим тексты, в которых, метафоричность распространяется и на другие позиции актантной структуры глагола.

Исследование проводится на материале метафоричных текстов русской поэзии, соответствующих моделям «лицо – нелицо» и «лицо – другое лицо». Выбор текстов именно этих групп определяется тем, что индивидуальное, личностное начало выходит в поэзии на первое место и находит выражение в таких основополагающих для поэтических текстов характеристиках, как эготивность и апеллативность [3].

Вначале отметим специфичность в лексическом выражении левого и правого элементов в текстах рассматриваемых метафорических моделей. Наблюдения над текстовым материалом показали, что в большинстве случаев левым, т. е. сравниваемым элементом текстовой метафоры становится местоимённое обозначения первого лица, имеющее статус Я-субъекта. Это может быть обобщённый образ лица или лица, близкого реальному автору стихотворения. Реже в роли носителей подобных функций выступают другие личные местоимения, **ты**, **вы** и т. п.

Реже сравниваемым элементом становится имя существительное, которое может иметь общее значение (например человек) или называть лицо определённой профессии или рода деятельности. Очень часто в роли предмета сравнения выступает слово поэт.

В качестве сравнивающих элементов чаще всего используются обозначения живых существ, растений, предметов материальной культуры (названий инструментов, средств передвижения) и т. п. Семантика сравнивающего определяет дробление выделенных нами базовых моделей с левым элементом «лицо» на субмодели, например, «человек – представитель фауны», «человек – растение» и т. д.

Вначале обратимся к текстам с одним базовым референтом, которые мы относим к разряду неразвёрнутых, в которых референтам-лицам приписываются предикаты, выраженные только метафоричными глагольно-именными группами или одним из названных элементов при импликации другого.

Анализ показал, что среди однореферентных текстов неразвёрнутого характера большинство составляют такие, которые строятся по модели «лицо – нелицо», что, помимо прочих факторов, можно объяснить и меньшей разветвленностью актантной структуры сравнивающих глаголов, несоотносимых с лицами. Например, актантная структура глагола лететь, помимо субъекта птица, включает только позиции второстепенных участников ситуации, т. е. сирконстантов, например «место», «цель», «время», в то время как семантические актанты типа «материал для обработки», «изделие», «инструмент» и т. п. в ней отсутствуют.

Тексты этого типа мы находим у В. Маяковского, О. Мандельштама, Н. Заболоцкого, В. Ходасевича, Р. Казаковой, А. Вознесенского, К. Ваншенкина, Л. Мартынова и других авторов.

Основой метафоричности неразвёрнутых по синтагматической оси однореферентных текстов часто становятся функции имён существительных, используемых в роли текстовых предикатов. Это ведёт к одновременной метафоризации как самого сравнивающего имени, так и связанного с ним глагола. Например, в тексте Л. Мартынова «Мгновенье» в роли именной метафоры к слову *поэт* выступает слово *метеорит*, а в роли глагольной – слово *гореть*, реализующее одновременно два значения: «сгорать, о материальном предмете» и «гореть душой», «жить, отдавая всего себя творчеству»: ... *и вместе с ним горю / Я в небесах, И гасну / С ним я вместе.*

То же самое можно наблюдать в тексте Л. Мартынова «Рояль», где основой сравнения лирического субъекта с роялем является функция последнего, т. е. способность производить музыкальные звуки. Это влечёт за собой и метафоризацию глагольного сочетания, которое передаёт способность Я-субъекта чутко улавливать воздействия извне и реагировать на них звучанием: *Сегодня я уж больше не служу / Рукам умелым, как и неумелым, / Но сам себе я струнами гужу / И весь дрожу своим древесным телом. / И клавишами тихо шевеля, / Я обращаю это в звуки.*

Реализация сем процессуального характера (т. е. характеристики предмета по действию) может осуществляться и при отсутствии обозначающих данный процесс глагольных слов. В качестве примера можно назвать стихотворение В. Брюсова «Лик медузы», где базовая метафорическая бинарма *поэт – эхо всех живых и мощных сил* не подкрепляется называющим характерную функцию эха глаголом *отражать*, хотя он, безусловно, подразумевается и может быть легко реконструирован.

Аналогичным образом создаётся метафоричность в стихотворении Р. Казаковой «Женщина в мире...», базовой метафорой которого является сочетание *женщина в мире – шлюпочка в море*, в то время как процессуальная сема «плавание» имплицирована.

Известны и такие примеры, где основное внимание сосредоточено на выполняемых субъектом действиях. Это ведёт к включению в тексты метафоричных глаголов, в то время как связанные с ними имена оказываются имплицированными. Так, в стихотворении С. Острового «Закон» сравниваемому референту *поэты* приписывается ряд признаков, выраженных (в виде пожелания) глагольно-именными группами: *тут надо ... взвалить себе на плечи шар земной / И не согнуться в поясе...* и далее *тут надо ... начиная с камешка, с золы, / Воздвигнуть мир. В деталях неповторных...* Первый из приведенных фрагментов подсказывает имплицированное именное звено метафоричности («поэты – богатыри, способные нести фантастически тяжёлую ношу»), а второй – звено «поэты – строители».

Подобные примеры подтверждают положение о том, что ядром метафоричности текстов (сложным субъектом метафоры) в большинстве случаев являются глагольно-именные группы.

Среди текстов рассматриваемых метафорических моделей распространены такие, в которых употребляемое в роли метафоры имя выступает в роли актанта различающихся ситуаций, которые могут быть как тесно связанными между собой, так и достаточно «далёкими». Это влечёт за собой метафоризацию двух (или большего числа) глаголов, в том числе и совершенно разных по значениям. Например, в стихотворении Н. Заболоцкого «Разве ты объяснишь мне – откуда...», реализуется субстантивная метафора *поэты – мотыльки*, а признак сравнения передаётся глагольными сочетаниями *веселиться над пропастью и обжигать крылья*. подобные примеры иллюстрируют разрастание метафоричности «вширь» на уровне предикатов.

Обратимся теперь к метафоричным текстам развёрнутой структуры, где присутствуют звенья, замещающие, помимо агенса, позиции семантических актантов другого характера. В их числе группы текстов, соответствующие обоим исследуемым нами метафорическим моделям, включающим субмодели «человек – представитель фауны», «человек – средство передвижения», «представитель одной профессии – представитель другой профессии и т. п.

Из этих групп наиболее распространена последняя, в которой в качестве сравниваемого элемента в большинстве случаев фигурирует слово *поэт* или замещающее его

личное местоимение *я*. Это можно объяснить прежде всего чёткой соотносимостью актантных схем глаголов, связанных со всеми ситуациями трудовой деятельности, что предопределяет возможность распространения метафоризации на позиции каждого из семантических актантов и создания нескольких метафорических фокусов. Этот тип развёртывания метафоричности встречается в ряде стихотворений Л. Татьянической, в числе которых, помимо уже упоминавшегося стихотворения «Кристалл», такие, как «Живёт поэт, не хлопоча о славе» и «Гончары». Подобным образом построенные стихотворения имеются и у С. Кирсанова, Б. Ахмадулиной, Н. Тихонова, Е. Евтушенко и других авторов.

Характер семантического взаимодействия сравниваемого и сравнивающего на уровне отдельных метафорических фокусов детерминирован не только актантной структурой, но и конкретной семантикой сравнивающего. Например, ассоциация «поэт – гончар» у Л. Татьянической задаёт цепь уподоблений, связанных именно с работой гончара, где представлен метафорический ряд «я (поэт) – гончар», «творю – мну глину», «сказки и былины – изделия гончара (кувшин, кружка, хлебница)». Уподобление поэта шахтёру в стихотворении «Живёт поэт, не хлопоча о славе...», ведёт к актуализации метафорической серии, «поэт творит – врубаётся в глубинные пласты угля», «творение поэта – уголь, превращённый в алмаз».

В процессе создания текста базовая актантная схема может расширяться путём включения дополнительных, соответствующих тем или иным позициям семантических элементов. Это можно наблюдать, например, в тексте С. Кирсанова «Работа в саду», в котором создаётся ряд уподоблений «поэт – мичуринец», «слова – стебельки», «плоды на дереве – плоды творчества поэта». При этом фрагмент текста, занимающий позицию «предмет труда», является более развёрнутым и в силу этого семантически более сложным, чем другие: слова характеризуются и как стебельки для посадки (*над стебельками слов моя – / Упорная прищуренность*) и как материал для прививок (*дичок подвиг и вот гибрид...*).

В стихотворении Я. Смелякова «Иван Калита» метафорически выражены элементы актантной структуры, характерной для глаголов *собирать*, *накапливать* и, соответственно, для существительного *собиратель*. Здесь представлена метафорическая серия «я (поэт) – Иван Калита», «собрание слов – накопление запасов», «кладовая слов – кладовая сокровищ». По набору метафорически выраженных актантов этот текст сходен с приведенными выше, однако имеется различие в семантическом наполнении актанта «результат труда», т. е. не произведение искусства, а «большой запас слов».

Метафорическая репрезентация разных элементов актантной структуры характерна и для текстов, строящихся на параллели «поэт – священнослужитель». Например, в тексте стихотворения В. Брюсова «Желанье, ужасу подобное...» метафорически представлены позиции «средство, предмет деятельности» (слова поэта – молитва, речь во время богослужения) и «место деятельности» («мастерская поэта» – храм).

Развёртывание метафоричности по оси синтагматики часто наблюдается в текстах, сравниваемый элемент которых принадлежит семантической группе «транспортное средство». В этом плане показателен текст Л. Мартынова «*Когда-то с якорем срывался я...*», где создаётся ряд: «я (поэт) – корабль», «живу – плыву по жизни», «перестаю «плыть» – бросаю якорь».

Распространение метафоричности на семантические актанты, не имеющие статуса агенса, встречается и в текстах, соответствующих субмодели «человек – представитель

фауны». В стихотворении А. Вознесенского «Строки», базовая метафорическая ассоциация которого «я (поэт) – сторожевой пёс эпохи», один из метафорических фокусов находится в позиции объекта при глаголе чувственного восприятия. Об этом говорят начальные строки стихотворения: *Пёс твой, Эпоха, я вою у сонного ЦУМА –/ чую Кучума!* Метафоричным в тексте, помимо существительного *пёс*, является глагол *чують*. Кроме того, метафоричность распространяется на актант с объектным значением: сравнивающий семантический план этой метафоры выражен строками *чую Кучума*, а к сравниваемому, т. е. человеческому плану относится смысл «чую опасность для страны».

Проведенный анализ приводит к выводам о том, что развёртывание метафоричности поэтических текстов-тропов во многом предопределяется актантной структурой глаголов, которые, совместно с актантом, выполняющим роль субъекта действия, представляют ядро текстовой метафоры и задают направления её дальнейшего развёртывания. Количество реализующихся в тексте метафорических фокусов зависит и от степени соответствия актантных структур сравниваемого и сравнивающего.

Детерминируемые актантной структурой сравнивающего метафорические ряды являются доминантами образной структуры текстов, которая может расширяться и модифицироваться.

ЛИТЕРАТУРА

1. Иванюк Б. П. Стихотворение-троп как тип художественного целого (на материале произведений Ф.И.Тютчева): Дис. ... канд. филол. наук: 10.01.08. – Донецк, 1988. – 186 с.
2. Кураш С. Б. Метафора и её пределы: микротекст – текст – интертекст. – Мозырь: МГПИ им. Н. К.Крупской, 2001. – 121 с.
3. Левин Ю. И. Избранные труды. Поэтика. Семиотика / Ю. И. Левин. М.: Язык русской культуры, 1998. – 824 с.

УДК: 821.111:81'42

*Підгорна А. Б.
(Запоріжжя, Україна)*

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНЦЕПТОПОЛЯ У ТЕКСТОПРОСТОРІ СЕСТЕР БРОНТЕ

У роботі розглядається специфіка вербалізації та функціонування конститuentів психологічного концептополя у текстах романів сестер Бронте. У дослідженні використовується метод концептуального аналізу, що передбачає вияв концептуальних характеристик через значення мовних одиниць, що вербалізують концепт, їх словникові тлумачення та мовні контексти.

Ключові слова: *концепт, вербалізація, психологічне концептополе, лінгвоконцептосфера, текстопростір, функціонування, контекст.*

The article deals with the peculiarities of verbalization and functioning of psychological conceptual field constituents in the texts of Bronte sisters' novels. The method of conceptual analysis is used in the article. It presupposes that certain conceptual characteristics should be

© Підгорна А. Б., 2008

revealed through the lexical meaning of the units which verbalize the concept and the context of their functioning in the text.

Key words: *concept, verbalization, psychological conceptual field, linguistic conceptual sphere, text space, functioning, context.*

Дослідження авторських моделей світу, представлених у художніх текстах, є досить актуальним питанням у сучасній лінгвістичній науці, що зумовлено загальним інтересом науковців до специфіки концептуалізації світу та її відбиття засобами мови. Вивчення лінгвоконцептосфери художнього тексту передбачає надання особливої ваги ролі емотивів як активізаторів психологічного концептополя текстопростору.

Модель світу художнього тексту – це результат авторської діяльності, продукт свідомості та прояв внутрішнього світу письменника. А згідно дослідникам проблеми емоцій, «всі умови та детермінанти, що визначають життя та діяльність будь-якої особистості, стають внутрішньо та психологічно дієвими лише у випадку їх проникнення у сферу емоційних відносин та закріплення в ній» [1: 8]. Отже, зважаючи на цей факт, художній текст неможливо відокремити від емоцій, що беззаперечно супроводжують процес авторської діяльності, і, як слідство, ця емоційність знаходить відбиття у мові як інструменті текстотворення.

На сучасному етапі розвитку мовознавства проблема дослідження номінативно-емотивної лексики і на матеріалі лексикографічних джерел, і у контексті художнього твору, активно розробляється багатьма науковцями [2 – 6], що звичайно свідчить про її беззаперечну актуальність. Метою цієї статті є вивчення функціонування елементів психологічного концептополя на матеріалі автентичних текстів романів сестер Бронте («Wuthering Heights» Емілі Бронте, «The Tenant of Wildfell Hall» Енн Бронте та «Shirley» Шарлоти Бронте). Об'єктом дослідження виступає авторська модель світу письменниць, а предметом – лінгвальні засоби вербалізації концептів психологічного концептополя та специфіка їх функціонування у романах.

Першим формальним показником концептуального статусу певної лексики є частотність її використання у певній семантичній сфері, однак, не менш вагомим є її функціональне та стилістичне значення. Так, визначаючи концептуально значимі елементи психологічного концептополя романів сестер Бронте, ми спиралися на кількісні дані випадків їх активації у текстах творів, а також специфіку їх функціонування та вербалізації.

До конститuentів психологічного концептополя романів сестер Бронте ми відносимо концепти «JOY», «SADNESS», «ANGUISH», «ANXIETY», «FEAR», «ANGER», «LOVE», «HATRED» та декілька інших менш значущих. Слід зазначити, що активація концептів у романах може відбуватися на асоціативній основі, тобто не тільки через ті лексеми, що є ім'ям концепту. У цьому випадку ми говоримо про засоби вербалізації концепти, які в рамках художнього тексту можуть носити індивідуально-авторський характер та свідчити про певну специфіку світосприйняття та світовідбиття.

На відміну від елементів інших концептополів лінгвоконцептосфери сестер Бронте (природничого та соматичного) функціонування концептів психологічного концептополя не відрізняється багатоплановістю. Вони виконують одну, але досить важливу для художнього твору, функцію – передають почуття героїв твору та, як наслідок, викликають відповідні почуття у читача. Однак, хоч функція у цих концептів і єдина, засоби її актуалізації – різні.

Найелементарнішою з них є десигнація емоцій за допомогою лексем, які за своєю семантикою номінують почуття безпосередньо:

- 1) *She seemed **agitated**, and even **dismayed**, at my arrival* [7: 85].
- 2) *They were **transfixed*** [8: 8].
- 3) *She was so **flurried*** [9: 82].

Тобто, авторки прямо вказують на почуття героїв, не вдаючись до якихось специфічних мовних засобів, стилістичних прийомів.

Часткова стилістична забарвленість з'являється за такої передачі почуттів при вживанні авторками епітетів для позначання сили чи якості емоцій, що описуються:

- 4) *They mounted, and rode off— Moore laughing at their abrupt dismissal, Helstone **deeply indignant** thereat* [8: 56].
- 5) *I was about to burst away, in **wrathful indignation**, from the house* [7: 96].
- 6) «*Remain where you are*», he said with **sorrowful despondency** [9: 110].
- 7) *She'd be **sadly grieved** to hear that* [9: 91].

Як видно з прикладів, такого роду епітети посилюють значення іменника, який вони означають, і є досить численними у романах, що аналізуються: *the intensest anguish, uncontrollable grief, deep-rooted fear, the greatest distress, helpless fear, intolerable torture* тощо.

Приклади (5), (6), (7) демонструють іншого роду інтенсифікацію значення, будучи, у певній мірі, тавтологією, адже і іменник, і його означення є активізаторами одного концепту: *wrathful indignation* («ANGER»), *sorrowful despondency* («SADNESS»), *sadly grieved* («SADNESS»).

Яскравим засобом передачі почуттів є використання ідіоматичних висловів, які досить образно передають душевний стан героїв:

- 8) **радість**: *The surprise bewilders me – it will **put her out of her head!*** [9: 90].
- 9) **злість**: *...the very thought of which **made my blood boil in my veins*** [7: 90].
- 10) **здивування**: *The haggardness of her appearance **smote him speechless**, and he could only glance from her to me in horrified astonishment* [9: 117].
- 11) **страх**: *I half rushed, half staggered from the spot where horror had **kept me rooted*** [7: 91].
- 12) **сором**: *It was my doing, and one of those silly deeds it distresses the heart and **sets the face on fire** to think of* [8: 233].

Крім того, слід зазначити, що у більшості цих прикладів (8), (9), (12) для побудови ідіоматичних висловів письменниці активізували концепти соматичного концептополя (*head, blood, veins, face*), тобто ми спостерігаємо один із випадків перетину концептополів, що є невинятковим. Важливим є також, що саме на базі психологічного концептополя найчастіше можна спостерігати такі поєднання концептополів, адже, як ми відмічали при аналізі попередніх тематичних концептополів, однією з функцій кожного з них є передача емоційного стану героїв, і особливо виразно це простежується у соматичному концептополі.

Ми вважаємо можливим говорити про активізацію декількох концептополів одночасно, спираючись на твердження П. Рикера про те, що багатозначні слова, називаючи одну річ, у той же час визначають і іншу, не перестаючи при цьому визначати першу: «Це – алегорична функція мови: говорячи одне, говорити і інше» [10: 102]. Доказом цьому слугують наступні приклади, що репрезентують засіб передачі почуттів героїв через опис зовнішності:

13) *I began, but checked by some impediment in my utterance, and finding that my whole frame trembled with fury* [7: 85].

14) *She grew pale with pure annoyance* [9: 92].

15) *She panted, and her face grew red with passion* [9: 203].

16) *...a faint blush mantling on her cheek* [7: 28].

Як видно з прикладів, авторки десигнують зміни у вигляді героїв, що є зовнішньою ознакою певного емоційного стану. Тобто, відбувається активація концептів психологічного концептополя через вербалізацію конститuentів соматичного концептополя. Описуючи, у такий спосіб, зміну у кольорі обличчя, наприклад, авторка передає роздратування (*grew pale*), лють (*grew red*) чи збентеження (*blush mantling on her cheek*), яке відчуває персонаж твору. Додатково номінується іноді і почуття (*fury, passion, annoyance*), адже подібні зміни у зовнішності можна часом зрозуміти двоюко.

Ще одним засобом передачі емоцій через вербалізацію концептів соматичного концептополя є опис чи назва певних рухів, які підсвідомо асоціюються з якимось почуттям:

17) *She panted, flinging her arms round his neck...And she tightened her embrace to a squeeze* [9: 91].

18) *And her pale lips quivered with agitation* [7: 104].

19) *«Ah!» said the monitress, shaking her head, and heaving a deep sigh* [8:72].

20) *Mr. Moore's dark face mustered colour; his lips smiled, and yet were compressed; his eyes laughed, and yet he resolutely knit his brows* [8: 86].

Подібні описи рухів допомагають читачеві створити уявну картинку того, що «відбувається». Читач асоціює ці рухи з, так званими, невербальними компонентами комунікації з його реального життя, які підсвідомо зрозумілі як певні емоції чи думки: *flinging her arms round his neck; tightened her embrace to a squeeze* – вияв любові, теплих почуттів по відношенню до того, кого обіймають; *lips quivered* – стурбованість, хвилювання; *shaking her head* – розчарування, незгода (залежно від контексту, ситуації); *lips smiled* – радість, щастя. Отже, назвою рухів автор відтворює ситуацію у свідомості читача.

Можна сказати, психологічне концептополе приблизно наполовину вербалізується саме через концепти, які первинно є концептами соматичного концептополя. І така тісна взаємодія концептополів є природною, адже згідно з класифікацією концептів, що проводиться нами в рамках текстопростору романів сестер Бронте, макроконцепти «SOMATIC CONSTITUENT», що дорівнює соматичному концептополю, та «PSYCHOLOGICAL CONSTITUENT», яке відповідає психологічному концептополю, є складовими гіперконцепту «HUMAN», отже, близько пов'язані між собою.

Подібної тісної кореляції психологічного концептополя з природничим відзначити не можна, однак, ще раз підкреслимо наявність функції передачі почуттів у концептів природничого концептополя. І хоч ілюстративні випадки перетину природничого та психологічного концептополів не є чисельними, це не робить їх менш показовими:

21) *Here are two people sadly in need of a third to thaw the ice between them* [9: 99].

22) *I was thunderstruck* [7: 231]

Вище надані приклади (21), (22) завдяки частотності використання представляють собою вже усталені вислови. Так, фразеологізм *to thaw the ice* («розтопити лід») означає потепління у відносинах, адже лід, що асоціюється із «холодом», байдужістю, тоне лише, коли стає тепліше. Вислів *to be thunderstruck* (бути приголомшеним) демонструє асоціативну паралель, що ґрунтується на спільності відчуттів від несподіваності удару грому при грозі чи, наприклад, від неприємних подій, що були неочікуваними.

Однак більшість з випадків, у яких можна спостерігати подібні поєднання концептополів, свідчать про певні особливості індивідуального стилю письменниць, який частково зумовлений умовами та місцем їх існування. Так, за допомогою концепту *storm*, що асоціюється з бурхливими проявами погодних умов, авторки передають подібні погодним прояви людських емоцій (23), (24) – *stormy thoughts, a domestic storm*.

23) *Such stormy thoughts – so many different resolutions crowded in upon me, that my mind was little better than a chaos of conflicting passions* [7: 85].

24) *...even though I should wake a domestic storm* [9: 102].

У прикладі (25) проводиться паралель між хмарою, що затьмарює небо, та похмурістю, що відчуває та проявляє людина при негативних емоціях – *the hovering cloud cast over me*.

25) *The hovering cloud cast over me by my aunt's views* [7: 141].

Приклади (26), (27) демонструють поєднання трьох центральних концептополів романів, адже для передачі почуттів героїв (психологічне концептополе) використовуються концепти природничого (*ice, beams and dews, vegetation, foliage, blossom, frosty, north wind*) та соматичного (*heart*) концептополів.

26) *You keep those walls of impenetrable ice about your still warm and palpitating heart* [7: 257].

27) *Now and then a poor man's heart, when certain beams and dews visit it, may swell like a budding vegetation in yonder garden on this spring day, may feel ripe to evolve in foliage – perhaps blossom, but he must not encourage the pleasant impulse; he must involve Prudence to check it; with that frosty breath of hers, which is nipping as any north wind* [8: 71]

Таким чином, психологічне концептополе відрізняється не лише частотністю використання концептів, що його репрезентують, а і значимістю їх ролі у лінгвоконцептосфері письменниць. По-перше, почуття та емоції героїв та їхні прояви завжди відіграють визначну роль у будь-якому романі; по-друге, засоби передачі цих емоцій у романах, що аналізуються, відрізняються різноманітністю та стильовою своєрідністю. І що найвагоміше, з точки зору лінгвокогнітології, психологічне концептополе є яскравим прикладом поєднання тематичних концептополів, і при аналізі уможливорює виявлення цілої низки специфічних значень, що є особливістю стилю всіх трьох письменниць і додатково свідчить про існування єдиної концептосфери сестер Бронте.

Дослідження, представлене у статті, не є вичерпним аналізом функціонування та вербалізації концептів психологічного концептополя романів сестер Бронте, однак, воно демонструє певну методологію аналізу, розкриваючи перспективи подальшого вивчення лінгвоконцептосфери авторок у цілому та психологічного концептополя, зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вилюнас В. К. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2004. – 496 с.
2. Волостных И. А. Уровни языковой репрезентации эмоций в художественном тексте // Проблемы лингвокультурологии и теории дискурса. – Волгоград: Перемена, 2003. – С. 150 – 151.
3. Красавский Н. А. Концепт «печаль» (опыт лингвокультурологического анализа русских и немецких пословиц) // Аксиологическая лингвистика: проблемы изучения культурных концептов и этносознания. – Волгоград: «Колледж», 2002. – С. 10 – 23.

4. Нурахметов Е. Н. Эмоциональный компонент в картине мира художественного текста // Текст как отображение картины мира. – М.: МГПИИЯ им. М.Тореза, 1989. – С. 81 – 87.
5. Сарбаш О. С. Лексикографічна репрезентація номінативно-емотивної лексики // Вісник ХНУ. – № 726. – Вип. 49. – Харків: Константа, 2006. – С. 196 – 200.
6. Riabtseva N. K. Mental Vocabulary in a Cognitive Perspective // Вопросы филологии. – 2001. – № 2. – С. 16 – 25.
7. Bronte A. The Tenant of Wildfell Hall. – London: Penguin Books, 1994. – 378 p.
8. Bronte Ch. Shirley. – London: Penguin Books, 1994. – 666 p.
9. Bronte E. Wuthering Heights. – London: Penguin Books, 1994. – 279 p.
10. Рикер П. Конфликт интерпретаций. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2002. – 624 с.

УДК 811.161.2*373.2 (043)

Цілина М. М.
(Київ, Україна)

ІНТЕНЦІОНАЛЬНА МОТИВАЦІЯ СУЧАСНИХ ЕРГОНІМІВ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню власних назв ділових об'єднань людей столиці України. Ергоніми міста Києва розглядаються з боку інтенціональної мотивованості. Зокрема, з'ясовано структурно-семантичні особливості демонстрем, іконем, інформем, літерем, ексклузем, об'єктем. Дослідження власних найменувань підприємств, закладів та фірм столиці України суттєво розширить сферу наукового пізнання в галузі ономастики.

Ключові слова: *інтенціональна мотивація, демонстрема, іконема, інформема, літерема, ексклузема, об'єктем.*

Статья посвящена исследованию собственных наименований деловых объединений столицы Украины. Эргонимы города Киева рассматриваются с точки зрения интенциональной мотивированности. В частности, определено структурно-семантические особенности демонстрем, иконем, информем, литерем, эксклюзем, объектем. Исследование собственных наименований предприятий, учреждений и фирм столицы Украины расширит сферу научного познания в области ономастики.

Ключевые слова: *интенциональная мотивация, демонстрема, иконема, информема, литерема, эксклюзема, объектема.*

The article represents the study of proper names of business associations in the capital of Ukraine. Here is shown the intentional motivation of erhonims, given a structure and semantic specific demonstrerms, iconems, informers, literers, ecclusems, objecters. The detailed study of Kyiv erhonims shall develop the scientific knowledge in the sphere of onomastic.

Key words: *intentional motivation, demonstrer, iconem, informer, literer, ecclusem, objecter.*

Мотивація сучасних ергонімів – одне з найменш вивчених, проте найбільш проблемних питань ономастики, що стало об'єктом дослідження лише в поодиноких українських ономастичних студіях, зокрема, у працях О. О. Белея [1], А. В. Беспалової [2], Н. В. Ку-

тузи [3], Л. Н. Соколовой [5], С. О. Шестаковой [6]. Суть проблеми, до того ж, полягає й у тому, що причина появи нової власної назви є екстралінгвістичною, часто зовсім не пов'язаною з особливостями самого підприємства чи фірми і створеною без урахування вимог культури мовлення. На відміну від дореволюційних і радянських найменувань підприємств, що практично завжди були інформативно повноцінними текстами, своєрідними «візитними картками» фірм або мали інформативну мотивацію, сучасні ергоніми міста Києва є більш диференційними з погляду інтенціональної мотивації.

Розглянемо послідовно всі типи назв ділових об'єднань людей із позиції їх комунікативної спрямованості. Аналізуючи ергоніми з цієї точки зору, можна говорити лише про їх гіпотетичну мотивованість. Це буде тільки достатньо суб'єктивна інтерпретація, закріплена, тим не менше, у ході інтерв'ю з номінаторами-власниками підприємств. Отже, спираючись на класифікацію назв комерційних підприємств російського дослідника Д. А. Яловець-Коновалової ([7]), можна подати такі типи найменувань підприємств та фірм міста Києва:

1. Демонстрація. Ергоніми цього типу, будучи семантично неповним узусом, найчастіше створюються за моделлю «Бажаю собі (тобі) Х». Інформативна немотивованість, викликана відсутністю експлікації семи роду діяльності, географічного розташування або імені власника, дає підстави припустити, що ергоніми-демонстрації, не надаючи реципієнту об'єктивної інформації про діяльність фірми, мають виключно експресивну мотивацію:

1. Продемонструвати побажання керівників підприємств: ТОВ «Злагода», АТ «Достаток», готель «Затишок». Якщо розгорнути ці ергоніми в тексти, то отримаємо «Бажаємо вам (собі) злагоди», «Хочу, щоб у вашому (нашому) домі завжди був достаток», «Нехай у нашому готелі вам буде затишно».

2. Показати престижність для клієнта послуг цієї фірми: перукарня «Шарм», ТОВ «Блиск», агентство «Пріоритет». Розгорнемо ці ергоніми в тексти: «Послуги нашої фірми додадуть вам шарму», «Надаємо якісні послуги», «Співпраця з нашою фірмою – привілей для кожного».

3. Продемонструвати свою могутність: магазин «Беркут», ТОВ «Пітон», бар-ресторан «Спрут», ТОВ «Ірбіс». Такі найменування побудовані за моделлю «Я (моя фірма) дуже сильні». Для експлікації семи сили часто беруться лексеми з «хижою» семантикою (назви сильних звірів, птахів тощо).

4. Заявити про свої позитивні наміри до клієнта: юридичні клініки «Допомога», «Захист». Розгорнувши ці ергоніми в тексти, маємо утворення типу «Ми надамо вам допомогу», «Наша фірма забезпечить ваш захист». На перший погляд здається, що перед нами назви не тільки з експресивною мотивацією. Перераховані вище найменування можна було б розглянути з погляду комісивної мотивації, бо їх модель «Ми обіцяємо вам Х». Проте так вважати, на нашу думку, не логічно, оскільки комісивна мотивація тут виконує винятково рекламну функцію. Вона не підкріплена реальною мотивацією, без якої неможливий комісив як текст, що обіцяє реальному (або гіпотетичному) реципієнту реальні послуги, за які можна нести відповідальність.

5. Викликати в реципієнта позитивні асоціації: ТОВ «Намхнення», ресторан-бар «Фаворит», бар «Перлина», ресторан «Дружба», ТОВ «Іділія» агентство «Гармонія». Ергоніми із цієї мотивацією зазвичай створюються за одним шаблоном: назвою стає слово з абстрактною семантикою, безвідносною до діяльності фірми й намірами її засновників, але не породжує негативних асоціацій, бо є або конотативно нейтральним,

або наділене позитивною конотацією. Структура цих власних найменувань така: «Нам просто подобається слово Х і вам також».

6. Реферувати мету своєї діяльності. Наприклад, назва фірми «*Долар*» може інформувати, що власник хоче бути багатим, забезпеченим. В основу номінації покладена сема багатства.

2. Іконема. Ергоніми цього типу репрезентують узус із семантикою, що опосередковано виражає різні асоціативні зв'язки між об'єктом номінації й об'єктом-посередником. Назви ділових об'єднань демонструють ерудицію номінатора і припускають відносну тотожність аперцепційної бази номінатора й реципієнта. Ергоніми-іконемами мають в основному інформативну мотивацію: цілодобова ветеринарна клініка «*Айболить*» – вказівка на рід діяльності фірми; від імені доброго доктора, який займався лікуванням тварин, із казки К.Чуковського «Доктор Айболить»; «*Феміда*» – приватна юридична фірма (вказівка на рід діяльності, від імені богині правосуддя Феміди); фірма «*Астарта*», що займається розміщенням шлюбних оголошень та організацією весіль. Походить від імені жіночого божества плодючості, богині місяця, покровительки шлюбу й любові; «*Ясон*» – агентство туристичної реклами (однойменний герой очолив похід аргонавтів за золотим руном на кораблі «Арго»).

3. Інформема – узуальне слово з прозорою семантикою, що маніфестує значимі для об'єкта номінації реалії, тобто їх можна визнати апіорі інформативно повноцінними, орієнтованими на потенційного клієнта, який повинен отримати інформацію про діяльність фірми з її назви. Комунікативна мотивація цих ергонімів виявляється в тому, що:

1. Реферується рід діяльності підприємства і його географічне розташування: «*Київський радіозавод*», «*Київська агенція подорожей*», «*Київська фабрика технічних паперів*», «*Печерський торговельний центр*», «*Українська група розвитку*», «*Українська спелеологічна асоціація*».

2. Реферується контингент, для якого призначені товари й послуги, потенційні клієнти: магазини «*Новосел*», «*Фермер*», «*Господарка*», «*Майстер*», «*Сантехнік*», «*Рибалка*», «*Фотоамастор*».

3. Реферується рід запропонованих товарів або послуг: магазини «*Автохімія*», «*Все для дому*», «*Килимові покриття*», «*Кришталь*», «*Молоко*», «*Інструмент*», «*Госптовари*», «*Овочі і фрукти*», «*Горілчані вироби*», «*Спецодеяд*», «*Хліб*», «*Українські страви*».

4. Реферується географічне розташування підприємства: магазин «*Оболонь*», універмаг «*Подільський*», салон «*На Десятинній*», готель «*Київ*», «*Кафе на Татарці*», кафе-бар «*На Георгівській*», «*Київський драматичний театр «На Подолі*», санаторій «*Конча-Заспа*», торговий дім «*Святошино*», «*Цирульня на Бесарабці*».

5. Реферується власна назва керівника (власника) підприємства: ТОВ «*Альберт*», ПП «*Вадим*», магазин «*Лара*», кафе «*Любаша*», агентство «*Адамівєва*», ПП «*Данилов*», приватна нотаріальна контора «*Кравченко І.В.*», перукарня «*Пані Наталія*», «*Рекламне агентство Губернікова*», МПП «*Віктор і компанія*», юридична фірма «*Ілляшев і партнери*».

4. Лігерема – це фонетичний узус, що відрізняється від узуального слова лише графічно. Зсув семантики узуального слова й лігеремі не спостерігається. Ці ергоніми мають виключно рекламну мету – звернути увагу потенційного клієнта до назви фірми чи підприємства шляхом візуального виділення графем. Із точки зору комунікативної спрямованості подібні ергоніми тотожні демонстрамам, що мають виключно експресивну мотивацію:

1. Продемонструвати свою силу: фірма «*АНАКОНДА*».

2. Викликати позитивні асоціації у реципієнта: ТОВ «ЗГОДА», *Видавничий будинок «МАКСИМУМ»*.

3. Привернути увагу незвичною графікою: магазини «СПЕЦОДЯГ», «СОФІ».

5. Ексклюзема – це неологізм з абстрактною у відношенні до діяльності фірми семантикою. Початкова відсутність інформативної мотивації ексклюземи дозволяє припустити наявність у ній експресивної мотивації, тобто ексклюзема, як компресований текст, не несе інформації про діяльність організації. В окремих випадках найменування може бути частково мотивованим посередництвом метафори чи метонімії. Ексклюзема може:

1. Демонструвати свою могутність: агентство «*lion*» (від англійського «лев»).

2. Заявляти про свої позитивні наміри: фірма «*Help*» (від англійського «допомога»).

3. Мати імперативну семантику: «*Act in holidays @ travel*» (у перекладі з англійської – «Бери участь у святах і подорожах»).

4. Викликати у реципієнта позитивні асоціації: ТОВ «*Humana*» (пор. англійське *humane* – гуманний, людський), «*Fenci тойз*» (пор. англійське *fancy toy* – фантастична іграшка), «*Дрім хауз*» (у перекладі з англійської – «будинок мрій»).

Як бачимо, такі найменування дуже схожі до вже розглянутих ергонімів-демонстрем. Відмінності між ексклюземами й демонстрами виявляються лише в плані вираження, оскільки у плані змісту вони нівельовані (звичайно, за тотожності апперцепційної бази номінатора й реципієнта, якщо вони знають англійську мову). Іншомовні назви в основному запозичено з англійської мови й відтворено як латинською, так і кириличною графікою. Отже, можна підтвердити думку дослідника самарських емпоронімів Т. П. Романової про наявність серед запозичених власних назв ділових об'єднань столиці України ергонімів-варваризмів та ергонімів-екзотизмів [4].

6. Об'єктема – це семантично наповнений неологізм, що початково має інформативну мотивацію, реферуючи значимі для об'єкта номінації реалії, пов'язані з його функціонуванням: географічне розташування, ім'я власника, сферу діяльності підприємства. Однак, визнаючи об'єктем однією з форм компресивного тексту, що виконує певне комунікативне завдання й орієнтується, перш за все, на реципієнта, можна констатувати, що ергоніми-об'єктеми з обов'язковою експресивною мотивацією з точки зору реципієнта не завжди мають прозору інформативну мотивацію. Наприклад, фірма «*ТОП*» (Тищенко Олександр Петрович), підприємство «*ЧуКо*» (Чистяков і компанія), «*КиРек*» (київська реклама), «*УКРпослуги*» (українські послуги).

Таким чином, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що назви ділових об'єднань людей столиці України, як різновиди компресивного тексту, мають інтенціональну мотивацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей О. О. Сучасна українська ергонімія (на матеріалі власних назв підприємств Закарпатської обл.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2000. – 17 с.
2. Беспалова А. В. Мотивированность эргонимов и их номинационные особенности // Сопоставительные исследования в области номинации и словообразования: Сборник научных трудов. – Донецк: Донеччина, 1993. – С. 11 – 16.
3. Кутуза Н. В. Структурно-семантические модели эргонимов: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 18 с.

4. Романова Т. П. Самарские рекламные эргонимы // www.ethnonet.ru.
5. Соколова Л. Н. Типи мотивованості ергонімів // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 65 – 69.
6. Шестакова С. О. Лексико-семантичні інновації у системі сучасної української номінації (на матеріалі ергонімів і прагмонімів): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – 17 с.
7. Яловец-Коновалова Д. А. Названия коммерческих предприятий: Ономаσιологическая классификация и функционирование в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Челябинск, 1997. – 177 с.

УДК 811.112.2'42(045)

*Соломатина Н. Г.
(Минск, Беларусь)*

ПОТЕНЦИАЛ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ГНЁЗД В ТЕКСТОВОЙ РЕАЛИЗАЦИИ

В статье рассматриваются отношения между узואльно закреплёнными фрагментами словообразовательных гнёзд и их текстовой реализацией. Выявленные соотношения словаря и текста демонстрируют, с одной стороны, взаимосвязь языка как системного потенциала с реализацией потенций в коммуникации; с другой стороны, они показывают, что языковая система не налагает строго ограничительных запретов на формирование реализационных цепочек в тексте.

Ключевые слова: словообразовательное гнездо, глагольно-девербативные коллокации, совстречаемость.

The article examines the relations between the fragments of word families fixed in a dictionary and their text realization. Ascertained relations of the dictionary and the text demonstrate, on the one hand, interconnection of a language as a system potential with the realization of potencies in communication; on the other hand, they show that the language system doesn't put a ban on formation of intensional chains in the text.

Key words: word family, verbal-deverbativ collocations, cooccurrence.

Язык в функционировании постоянно испытывает воздействие тенденций к обобщению (приблизительному соответствию), к дифференциации (конкретному соответствию), к формированию наборов вариативных, структурно и семантически связанных единиц для номинации некоего факта или объекта действительности. Возможности вариативного означивания в речи предопределяются потенциями языковой системы, которые, в свою очередь, коррелируют с тем, что только через функциональное варьирование единиц номинации, т. е. через реализацию их номинативных потенций достигается адекватное осуществление языком коммуникативной функции.

В контексте коммуникации чаще всего формируется поле номинаций как для отдельного предмета, так и для ситуации, причём в последнем случае оно может быть особенно разнородным, т. е. содержать номинативные единицы разных уровней, от слова и словосочетания до предложения и сверхфразового единства. В применении к объекту данной работы главным членом номинативного поля является предложение с предикат-

ным глаголом – производящей базой и далее производные от глагола имена разных моделей словообразования. Фрагмент текста, или микротекст выступает как матрица совместимости глаголов и производных имён, имплицитно взаимодействующие в языке видов именования – глагольного (предложенческого) и субстантивного (словного). Только функциональный «простор» текста способен обеспечивать условия для реализации потенциала номинационных возможностей, при этом очень часто через совмещения единиц номинации, воплощаемых коллокациями. Под коллокацией в работе понимается формула внедрения в структурную канву текста совместной встречаемости или конкуренции наблюдаемых единиц. Формула, не существуя в языковой системе, имеет функциональный статус, т. е. получает свою актуальность и соответствующую наполняемость в тексте. Здесь предлагается понимание коллокации в духе её приспособления именно к словообразованию, а не то, которое распространилось в немецкой лингвистике как тематически ожидаемое совмещение типа: *Hund – bellen – dunkel – Nacht* [1: 215].

Вхождение в текст отглагольных производных по принципу совместимости, т. е. в виде коллокаций членов словообразовательного гнезда, создаёт определённые «скопления» со своими качественными и количественными признаками. Первые вытекают из того набора словообразовательных моделей или конструкций, который присущ коллокации; вторые кроются в реальных количественных соотношениях разнооформленных производных внутри коллокаций и самих коллокаций. На нижнем количественном пределе в коллокации может участвовать число членов, равное двум, а на верхнем пределе – а priori неизвестное число, которое можно вывести только из определённых данных. При этом важно учитывать, кроме зафиксированных в лексиконе дериватов, реализуемые новации, возникающие по принципу окказионального словотворчества. Это свойство узальности/окказиональности подлежит осмыслению не только по критерию связи со значением производящего глагола как ономаσιологической базы, но и по критерию потенциалов, заложенных в словообразовательных моделях, т. е. по связи конкретной производной единицы со своей моделью в контексте актуализации.

Исходным этапом анализа стал корпус экспериментального материала (микротекстов), в диапазоне которого и устанавливался верхний количественный предел совместимости глагола и его дериватов, при том что нижний предел был задан (коллокация из двух единиц). По простому подсчёту в результате внешнего обзора микротекстов количественные показатели для верхнего предела удалось вывести в цифрах 3, 4, 5. Значит, кроме простейших двухчленных коллокаций, в материале зафиксированы коллокации с составом из трёх, четырёх, пяти членов. Весь расчёт выполнялся на базе 737 текстовых фрагментов, которые в свою очередь получены из корпуса в 4366 страниц текстовой протяжённости. Её составили выборочные «пробы» из художественных произведений немецких писателей 2-ой половины XX в. (G. Grass, Ch. Wolf, H. Hesse, S. Lenz, M. Frisch, W. Koeppen, E. Strittmatter). Строгих статистических процедур анализа не применялось.

Для получения данных о том, как сквозь призму коллокаций просматривается связь системы языка и речи, потребовалось частичное обращение к толковому словарю, в котором систематизированы словообразовательные гнезда. Таким словарём оказался *Deutsches Wörterbuch, G. Wahrig* [2], из которого для сравнения было извлечено 38 словообразовательных гнезд. Было естественно предполагать, что всё гнездо целиком не реализуется в каком-то речевом контексте, но выявить, какие же случаи реализации наиболее характерны, представляло определённый интерес. Обнаружились следующие тенденции:

1. Состав коллокации формируется центральным фрагментом словообразовательно-го гнезда, начиная с глагола, например: *retten – Retter – Rettung*. Это, фактически, «макет» не только гнезда, но и реализуемой части гнезда.

2. В состав коллокации по словарю и в тексте входят разные субстантивные члены из состава гнезда: если, например, в словаре зафиксировано гнездо *Geschrei – Schrei – schreien – Schreier – Schreierei*, то в материале отмечается реализация *schreien – Schrei – Geschrei*; или в случае словарного гнезда *Taufe – taufen – Täufer – Täufling* в тексте реализуется коллокация *taufen – Taufe – Täufling* и т. д.

3. Хотя состав реализуемой в тексте коллокации не представляет всех возможностей, зафиксированных в словаре, она способна обновляться за счёт окказиональной субстантивации. Иначе говоря, обновление представительства дериватов в коллокации достаточно регулярно происходит благодаря включению субстантивированных инфинитивов и причастий, например: гнездо в словаре *Geliebte(r) – Liebe – Liebelei – lieben – Lieblich – Liebschaft*, в текстовой же коллокации *lieben – Liebe – Liebende*. Второй пример: гнездо в словаре содержит *backen – Bäcker – Bäckerei – Gebäck*, в текстовой коллокации *backen – Gebäck – Gebakenes*. Третий пример: гнездо в словаре *Tanz – tanzen – Tänzer*, в текстовой коллокации *tanzen – Tanz – Tanzen* и т. д.

4. В составе коллокации наличествует также обновление за счёт окказионально-семантической активизации суффиксальных словообразовательных моделей, особенно таких, которые несут в себе потенциальный эмоционально-оценочный компонент смысла. Это модели имён деятеля с суффиксом *-rich* (*Pfadfinderich*) и имён действия с суффиксом *-ei*, префиксом *Ge-* и суффиксом *-o/e* (*Knallerei, Rederei, Geknall, Gerede*). Окказиональным употреблением с коннотацией может характеризоваться и модель имён деятеля с суффиксом *-er*. Примеры из выборки (*Knirscher, Hinker*) свидетельствуют о том, что контекстуальная активизация всех указанных моделей приводит к образованию «характерологических имён», целью которых, в случае *nomina agentis*, является представление деятеля как «индивида с присущими ему индивидуальными свойствами психологического склада, характера, особенностями внешнего облика ...». Тем самым характеристика, помещаемая в основу наименования, имеет «двустороннюю смысловую соотнесённость: во-первых, с объективными свойствами именуемого субъекта, во-вторых, с оценочной интенцией именуемого субъекта» [3: 129–131]. Иными словами, окказионально создаваемые имена деятеля могут отличаться более или менее «высокой степенью экспрессивности», «содержать элемент оценки» [3: 130]. Следовательно, коллокация, наряду с расширением состава её членов, претерпевает и обогащение эмоционально-оценочным содержанием.

Анализом устанавливаются далее следующие типичные соотношения между узуально закреплёнными фрагментами словообразовательных гнезд и их текстовыми реализациями:

а) текстовая коллокация шире узуальной за счёт окказионального словообразования, при том, что узуальный потенциал использован ею не полностью, как в случае: *Knall – knallen – Knaller – Knallerei* (словарь), но *knallen – Geknall – Knallerei* (текст); *beten – Beter – Gebet* (словарь), но *beten – Beten – Beterei* (текст);

б) текстовая коллокация исчерпывает узуальные возможности и ещё расширяется за счёт окказионального включения в словотворчество словообразовательных моделей: *husten – Husten* (словарь), но *husten – Husten – Gehuste* (текст); *hinken – Hinken* (словарь), но *hinken – Hinken – Hinker* (текст).

Итак, если в текстовом воплощении отражается превышение узואально (словарно) закрепленного объёма (гнезда), то это означает привлечение либо субстантивации, либо потенциально стилистически заряженных словообразовательных моделей, например: *lernen – Lerner*, но *lernen – Lernen – Gelerne – Gelerntes*; *knirschen – Geknirsche* (Duden Deutsches Universalwörterbuch – 4: 622), но *knirschen – Knirschen – Knirscher* и т. д.

Выявленные соотношения словаря и текста демонстрируют то, о чём говорилось вначале: с одной стороны, взаимосвязь языка как системного потенциала с реализацией потенциалов в коммуникации; с другой стороны, они показывают, что языковая система не налагает строго ограничительных запретов на формирование коллокаций в тексте. Более того, там, где система «посылает» из гнезда в речь ограниченный выбор производных единиц, рамки коллокационных совмещений расширяются за счёт актуализации потенциалов словообразования. Однако, существенно следующее: имеется определённая пропорция между языковой нормой (узусом) и её реализацией, и как раз выводы 3 и 4 иллюстрируют действенность в художественных текстах двух равноправных тенденций – соблюдение нормы и стремление отклониться от неё. Формирование коллокаций под воздействием второго фактора, думается, связано ещё и с внутренней спецификой художественного текста, в формировании которого всегда проявляют себя индивидуализация и эмоционализация, как раз и обуславливающие производство живых семантических связей в текстовой канве.

Итак, экспериментальный материал позволяет разделить в рамках рассматриваемого явления на двух-, трёх-, четырёх- и (редко) пятичленные коллокации: *Schrei – schreien*, *Erzählung – Erzählen – erzählen*, *beten – Betende – Gebet – Beten*, *Wunder tun – Wundertun – Wundertäter – Wundertäterei – Wundertat*. При этом повторно-многократное появление какой-то модели в одной и той же коллокации не рассматривается как изменение приведённых количественных характеристик, например, в случаях: *knirschen – knirschen – Knirscher – Mitknirschen*, *Maler – Maler – malen – Malen*. Не влияя на количественную сторону и конфигурацию коллокации, повторное включение повышает удельный вес соответствующего смыслового компонента в тексте, как повтор оно связано с семантико-стилистическим аспектом языкового представления денотативного содержания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Fix U. / Poethe H. / Yos G. Textlinguistik und Stilistik für Einsteiger. Ein Lehr- und Arbeitsbuch. – Frankfurt am Main: Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2002. – 236 s.
2. Wahrig G. Deutsches Wörterbuch. Neu herausgegeben von Dr. Renate Wahrig-Burfeind. – Gütersloh: Bertelsmann Lexikon Verlag, 1996. – 1824 s.
3. Тохтарбаева А. М. Место характерологических наименований деятеля (лица) в лексико-семантической системе немецкого языка и их социолингвистическое содержание // Структурно-семантические исследования немецкой лексики. – Калинин, 1980. – С. 129–131.
4. Duden Deutsches Universalwörterbuch. 4., neu bearbeitete und erweiterte Auflage. – Mannheim: Dudenverlag, 2001. – 1892 s.

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОТИСТАВЛЕННЯ «СВІЙ – ЧУЖИЙ» В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

У статті мова йде про уявлення українського народу про своє та чуже, зафіксоване у прислівному фонді. Категорія «свій – чужий» розглядається як універсальний класифікатор етнокультурних стереотипів, який досить широко представлений у мові. Через процес відокремлення себе від «чужих» народ прагне осмислити (у звичних для нього жанрах) свою несхожість і свою відмінність від інших етносів. Паремійні тексти підтверджують прагнення народу до вираження його ідентичності. Крім того, «чужим» для народу є все те, що виходить за межі соціального існування людини.

Ключові слова: прислів'я, протиставлення, опозиція, тематична група.

The article deals with the idea of the Ukrainians of their own people and property and of strange people and property, which is fixed in the proverbial fund. The category «own – strange» is considered to be the universal classifier of ethnocultural stereotypes which is widely represented in the language. The people tries to comprehend (in genres, usual for it) its unlikeness and its difference from other peoples. Proverbial texts prove people's aspiration for expression of its identity. Besides, everything that exceeds the bounds of the social human existence is «alien» to the people.

Key words: proverb, contrasting, opposition, thematic group.

Добре відомо, що розуміння українського фольклорного тексту передбачає знання не тільки мови, але і фольклорної картини світу, що складається з елементів трьох рівнів: досимвольного, шару символів і найбільш глибокого зрізу – семіотичних опозицій. Безумовно, сказане справедливе і по відношенню до прислів'їв. Адекватна інтерпретація прислів'їв можлива тільки в контексті фольклорної картини світу, з урахуванням семантичних особливостей фольклорного слова.

В даній статті ми спробуємо розкрити і проаналізувати фактори відображення опозиції «свій – чужий», спираючись на дані фольклору, зокрема на прислівний фонд нашого народу.

Протиставлення «свій – чужий» – це найдавніша опозиція міфопоетичної моделі світу. Вона належить до «загальнолюдських моральних механізмів вибору між ознаками категорій добра і зла» [1: 51].

Опозиція «свій – чужий», на думку Ю. С. Степанова, пронизує всю культуру і є одним із головних концептів будь-якого колективного, масового, народного, національного світосприйняття, і це протиставлення створюється не тільки об'єктивними даними, але і суб'єктивним відображенням у свідомості [2: 126]. В народній культурі ставлення до чужого часто визначається поняттям етноцентризму, коли «свої» традиції, «своя» мова, звичаї уявляються єдино «правильними». Все «чуже» насторожено заперечується як «неприйнятне». Це протиставлення є базовою опозицією, тобто такою, що має практично універсальний характер для усіх народів світу. Наявність мовних універсалій у різних мовах можна пояснити існуванням «єдиної логіко-розумової бази», на якій будуються різні концептуальні картини світу, зафіксовані у різних мовних системах [3: 51]. На фун-

даменті із базових опозицій культура створює цілу систему із вторинних опозицій і формує культурно-специфічні зв'язки між ними.

Опозицію «свій – чужий» ми можемо з впевненістю співвіднести із поняттям про межу (кордон). І тоді це протиставлення уявляється нам як «внутрішнє – зовнішнє» (наприклад, *сторонній*). В дослідженнях фольклору межа – умовно-територіальна, з нею пов'язується господарська діяльність людини. С. С. Нікітіна називає житло і двір з господарськими будівлями «своєю» територією, за якою починається неподільний «чужий» простір (пор. свій край – чужі краї). Кордон як «загальне нічир» є умовою безпеки тих, хто знаходиться всередині нього. «Ідентифікація себе із своїм краєм (країною, етносом), усвідомлення власного «я» часткою етнічного «ми» стають мірилом найвищих моральних цінностей, що, зрештою, виливається у високі патріотичні почуття» [1: 51].

На думку Н. Д. Арутюнової, «позиція патріота має найбільшу інвертивну здатність: вона не рахується ні з жертвами, ні з поступками» [4: 290]. Патріотичні почуття і погляди формуються під впливом багатьох факторів і є, з одного боку, компонентом особистісної ідентичності людини, а з іншого – результатом її соціалізації. Почуття відданості своїй батьківщині і любові до рідної домівки, до рідних та близьких, до найближчого оточення завжди суттєво пов'язане з «Я – концепцією» індивіда, з його уявленнями про себе самого, про своє майбутнє та з усвідомленням себе у якості «людини діяльної». Звичайно передбачається, що об'єкт патріотичних почуттів завжди один – *вітчизна*. Разом з тим, синонімічний ряд у цього поняття досить широкий: *вітчизна* – це і *країна*, і *батьківщина*, і *місце*, *де народився і виріс*, це і *рідна сторона*, і *рідний край*, і *рідна земля*.

Категорію «свій» ми представили чотирма тематичними групами: 1) «сім'я і рід»; 2) «майно, домівка, хата»; 3) «рідна земля, рідний край, батьківщина»; 4) «внутрішній світ людини». Вони мають такі основні семантичні ознаки: «свій» світ – це світ унікальних і індивідуальних об'єктів; світ конкретний, близький, родинний; в ньому переважають матеріальні, майнові і сімейно-родові відносини.

Найміцніше об'єднання людей – це сім'я. Її члени багато в чому схожі один на одного, підтримують один одного у всьому. Спостереження над подібністю батьків і дітей виробило стихійне розуміння народом діалектичної причинно-наслідкової логіки, яка і зафіксована у прислів'ях. «Причому тут часто наводяться аналогії зі світу природи. Ці аналогії давнього походження, вони утворили структурну формулу *як А, так і Б*, за якою твориться багато паремійних висловів» [5: 11]. Прикладами таких структур є наступні прислів'я: *Як дерево, такий клин, який батько, такий син; Як дерево, такі й його квіти, який батько, такі й його діти; Яка клепка, така й бочка, яка мати, така й дочка*. Але, поряд з такими структурами прислів'їв, ми спостерігаємо інші зразки народної мудрості, що мають форму звичайного простого речення: *У добрих батьків добрі й діти; По татку й дитятку; Яблуко від яблуні недалеко падає*. Народ у своїх поглядах відстоює міцну сім'ю як основу щасливого життя (*Сім'я міцна – горе плаче; Нащо й лінший клад, коли в сім'ї лад; Вся сім'я вмісті – так і душа на місці*). У прислів'ях віддається перевага великій дружній сім'ї (*Один син – не син, два сини – півсина, три сини – ото тільки син; Де одинець, там худобі кінець, а де сім, там щастя всім; Одна дитина – не дитина, а багато дітей – радість; Як двоє дітей у батька, то так, як одно, а як одно, то так, як ні одного*). Багато прислів'їв відображають важливість роду і спільного життя для людини (*Свого доправляйся, роду не чужайся; До свого роду хоч через воду; Нема в світі, як родина, то вам скаже і дитина*).

В наступну тематичну групу входять слова на означення поняття «своє майно, домівка, хата».

Загальновідомо, що все, що оточує людину у рідній домівці, робить її життя простішим і легшим. Яскраву позитивну конотацію складають наступні прислів'я: *На своїм подвір'ї і собака пан; За морем тепліше, та дома миліше; По своєму ліжку простягай ніжку; Своя рогіжка красніша від чужого килима; Своє гніздо найтепліше; В своїм добрі всяк хазяїн; Кожен мельник на свій млин воду жене; Свій куток кожному милій.* Характерними особливостями цих прислів'їв є те, що створюється образ домівки, де не завжди тепло, зручно, але завжди світліше. Тут присутній особливий семантичний відтінок поступки: хоча чужина і манить своїми благами, але, безсумнівно, для української людини рідна домівка залишається найдорожчим місцем.

Значна частина прислів'їв групується навколо опорних слів *хата, стріха, поріг, ніч*. Людина, що не має рідної домівки, зіставляється з бездомною собакою (*Бодай і собака свою хату мала; Зимною й собака свою хату ставить*). По хаті визначали добробут і заможність господаря (*Пустка така, що вітер по хаті гонить; Там така хата: вітром обгороджена, небом укрита*). Люди цінували своє житло і підкреслювали переваги рідної домівки над чужою: (*Своя хата – не ворог: коли прийдеши, прийме; Своя стріха – своя втіха; Своя хата ліпша чужої світлиці*). Прислів'я *Своя хатка – родимая матка* вкотре ілюструє особливість української культури – персоніфікувати батьківщину і використовувати при цьому образ жінки.

«З-поміж паремій, що відображали інтер'єр хати, найбільш чисельні гнізда мають вислови з опорним словом *ніч*, що пояснюється її побутовою поліфункціональністю: в печі варили їсти, пекли хліб, вона обігрівала хату, на ній спали, лікували простуду, сушили зерно, фрукти тощо» [6: 31]: *Добра річ, як у хаті ніч; З своєї печі і дим солодкий; Своя ніч найліпше гріє.*

Прислів'я *Вдома і стіни помагають* містить живу внутрішню форму.

Образна складова є елементом плану змісту цього прислів'я і впливає на його вживання у мовленні. У цьому прислів'ї спостерігається такий семантичний компонент, який створює образ «домівки-фортеці».

Тематична група «рідна земля, рідний край, батьківщина» є найширшою з усіх груп. Концепт «рідна земля» Ю. С. Степанов роз'яснює на прикладі опису цього концепту М. М. Пришвіним, виділяючи в ньому наступні компоненти: 1) «біль» за свою землю, 2) «природне багатство», 3) сама земля, 4) рідна людина, 5) природа, увінчана рідним словом [2: 171]. Концепт «батьківщина» – це лінгвокультурна домінанта, яка присутня у будь-якій етнічній культурі і є універсальною. Вона може бути виражена різними мовними засобами і тому потребує особливого підходу, тобто врахування етнокультурного фону, на якому осмислюється прислів'я. Так як основу пізнання світу людиною складає порівняння, при об'єднанні прислів'їв у семантико-логічні комплекси враховується, що поряд із цінністю, як правило, існує її антипод – «антицінність». В даному випадку таким антиподом виступає концепт «чужина». Концепт «батьківщина» відноситься до культурних концептів. Ці концепти, за визначенням А. Вежицької, «відображають минулий досвід суспільства стосовно дій та роздумів про різні речі певним способом і сприяють увічненню цих способів» [7: 20].

В. М. Телія розглядає два активних найменування для поняття «батьківщина» – *Батьківщина1* і *Батьківщина2*. Вона виділила наступні основні концептоутворюючі сфери найменування *Батьківщина1*: *Батьківщина1* – це завжди особистісне, персональне сприйняття «свого» демографічного простору, відображаюче наступну структуру знання: місце (чи/ або місця). Ціннісне ставлення до нього суб'єкта визначається тим, що це місце народження і сприйняття себе як частини мікро- і макрокосма, це місце

усвідомлення свого внутрішнього світу і оволодіння рідною мовою. Суб'єкт зазнав тут і продовжує зазнавати емоційно позитивне ставлення до рідних місць, до своїх батьків, до близьких людей, до знайомих з дитинства традицій, до рідної мови. *Батьківщина1* асоціюється із рідною землею як годувальницею і поїльницею, а тим самим – з матір'ю – прародителькою. Найменування *Батьківщина2*, вітчизна фокусує перш за все простір загальний, не персональний, що належить всьому народу, проживаючому на цій території («наш»), оскільки ці концепти орієнтовані на контекст державно-історичної єдності не тільки території, але й всього соціуму, що на ній проживає. *Батьківщина1* – це «когнітивно-культурологічний» кістяк для всієї вказаної групи найменувань» [8: 466].

Прислів'я цієї групи наголошують на значущості батьківщини для людини (*Своє гніздо найтепліше; Рідний край – земний рай; В своїм гнізді і ворона сміла; Де пташка родилась, туди й носиком стоїть; Погана птиця, що своє гніздо паскудить; Рідна сторона – мати, а чужа – мачуха*) та визначають батьківщину як важливу частину в житті (*Всяка пташка своє гніздо боронить; За рідний край хоч помирай; Нема в світі, як своя країна; Всяка сосна в своєму бору шумить*).

Четверта тематична група прислів'їв метафорично відображає внутрішній світ людини, її почуття. Кожну людину хвилюють, перш за все, її власні проблеми та негаразди. Вона турбується про свій добробут та щастя.: *Своя сорочка ближча до тіла; Своя рука тільки до себе тягне; Кожний майстер своє ремесло хвалить; У кого що болить, той про те й говорить; Кожному своя хвороба тяжка; Всяк живе своїм розумом*.

Концепт «чужий» постає у прислів'ях у значеннях: 1) «не моєї родини»; 2) «не тієї країни, де я народився». «Чужий» світ – це світ соціально і культурно сторонній, ворожий, далекий і невідомий, інколи незрозумілий і нерідний.

До першої тематичної групи належать прислів'я, в яких ми простежуємо наступні думки: *Своє майно, господарство завжди краще, ніж чуже (Хто чужим волом оре, той криві борозни тягне; На чужому коні далеко не поїдеши; З чужого воза серед дороги злізай; З чужого добра не стройть двора; Чужий хліб пуше, а свій суше; Як батька чужими пирогами поминать, то краще без поминок)*. Чужа хата для людини така ж огидна, як і лиха свекруха (*Хата чужая – як свекруха лихая; В чужій хаті і тріска б'ється; Не надійся на чужу хату, бо під тином доведеться умирати; Чужа хата – гірше ката., Чужу хату топить – свої очі сліпить*). З чужою людиною завжди треба бути насторожі, оскільки вона прагне дотримуватись насамперед своїх інтересів (*Не довіряй вовку череду; Поставили козла город стерегти; Такий сторож з вовка при вівцях, як з кози при капусті; Не давай зайцеві моркву берегти, а лисиці курей стерегти; Говорить, як лисиця, а за пазухою камінь держить*). Свій при нагоді допоможе своєму, а не чужому, навіть всупереч законам справедливості (*Ворон воронові ока не виклює; Лис лиса не кусає; Собака собаці хвоста не одкусить*). У справі своїх чужі втручаться не повинні (*Де пси кусаються, нехай чужі не мішаються; Свій з своїм бийся, а чужий не мішайся*).

Друга група прислів'їв розглядає поняття «чужина» як антипод поняттю «рідна сторона». «Чужа країна (чужина) асоціюється з чужими (не батьківськими) звичаями, законами (*Чужа чужина – не батьківщина*), з незвичним довкіллям (*На чужій стороні і весна не красна; На чужині і сонце не гріє; В чужім краю і солоні лем цвірінькають*)» [1: 51]. Чужа земля робить людину самотньою, порушує її душевний спокій. Вона сумує, страждає, тужить (*Болить мене голова, що чужая сторона; За своїм краєм серце болить*). Тому чужина в українських прислів'ях порівнюється з домовиною (*На чужині, як у домовині*).

Отже, аналізуючи протиставлення «свій – чужий» в українських прислів'ях, ми прийшли до висновку, що у центрі цієї опозиції завжди знаходиться людина, яка розглядає простір та людей, що її оточують з позиції належності собі, близькості, значущості для себе, чи віддаленості від «свого світу» – «чужини». Протиставлення «свій – чужий» є універсальним і широко представленим в українських пареміях.

Ми переконались, що любов до рідного краю, рідної домівки, сім'ї можна вважати невід'ємною рисою українського національного характеру.

Поняття «батьківщина» має в національній свідомості абсолютну цінність.

Все «чуже» ж, навпаки, сприймається насторожено, заперечується як неприйнятне.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48 – 63.
2. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
3. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – 108 с.
4. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие, Факт. – М.: Наука, 1988. – 338 с.
5. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд. М. М. Паз як. – К.: Наукова думка, 1990. – 528 с.
6. Прислів'я та приказки: Природа, Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Паз як. – К.: Наукова думка, 1989. – 480 с.
7. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Наука, 2001. – 288 с.
8. Телия В. Н. Рефлексы архетипов сознания в культурном концепте «родина». – М., 1999. – С. 466 – 476.

УДК 811.111'42

Vlokh N. M.
(Lviv, Ukraine)

TEXTUAL STRATEGIES IN THE POSTMODERNIST NOVEL («Snow White» by Donald Barthelme)

Стаття присвячена проблемі нарративних стратегій у сучасному художньому постмодерністському тексті, який є одним із способів уявлення людської комунікації як процесу. Автор статті робить спробу простежити як певні стратегії тексту, а саме, фрагментація, нелінійність, пародія, колаж, інтертекстуальність та ін. впливають на читача та на його інтерпретацію тексту загалом.

Ключові слова: *постмодерністський текст, нарративні стратегії, фрагментація, колаж, пародія, нелінійність, інтерпретація.*

Статья посвящена проблеме нарративных стратегий в современном художественном постмодернистском тексте, который становится одним из способов представ-

© Vlokh N. M., 2008

ления человеческой коммуникации как процесса. Автор статьи делает попытку рассмотреть как некоторые стратегии текста, а именно, фрагментация, нелинейность, пародия, коллаж, интертекстуальность и др. влияют на читателя и на его интерпретацию текста в целом.

Ключевые слова: постмодернистский текст, нарративные стратегии, фрагментация, коллаж, пародия, нелинейность, интерпретация.

A major consequence of recent developments in literary and cultural theory has been the renewed critical interest in the experience of reading. The text, which for conventional critics constituted the locus of this experience, is now seen as, rather than unified and unifying, broken and fractured in more senses than one. Creative writing has kept pace with the development, and this accounts for the productive abundance in recent times of metafictional writing that shows a clear propensity for literary self-consciousness. This self-reflexivity, however, is only one of the strategies that the text adopts in order to jettison its formal unity. The text can do this also by rupturing its physical shape as well as by dispersing the narrative voice within itself. It can produce similar effects again by diffusing the subject within the discourse and by narrating the story from several alternative standpoints at the same time. What appears to be involved in all this are certain textual strategies that frustrate the reader's expectations of textual representation and closure, expectations that form the keystone of conventional theories of reading.

One interesting aspect of these developments in contemporary postmodernist fiction is their tacit implication in the ideology of the aesthetic text which, in spite of the various historical changes that it suffered over a period of time, has stayed with the institution of literature since its fabrication a couple of centuries ago [1]. This ideology, which places a premium on creative imagination with the attendant notions of the fictionality of literature and its self-referentiality, can in many ways be seen as operating behind our common-sense assumption about literature and reading. That academic attitudes to literature – including some informed as well by contemporary literary critical insights – can also be tainted by this ideology is indicated by critical responses to fictional texts that self-consciously undermine the reader's expectations regarding literary representation and textual unity. This in a sense is part of the critic's attempt to smuggle the ideology of the aesthetic back into the structure even of such texts that in the first place were constructed consciously to oppose it. The present paper on Donald Barthelme's novel *Snow White* (1967) attempts to discover how the textual strategies employed in the novel can be interpreted, contra explanations offered by the ideology of the aesthetic, as devices for thematising the relations between subject and history and between narrative and culture.

Snow White certainly is a novel that characteristically displays the qualities associated with literary self-consciousness. Embedded on the thin story line of the novel, which itself is a parody of the old Grimm's tale and its modern-day Disney incarnation, are bits and pieces of information about everyday events juxtaposed with passages from history, sociology, psychology and philosophy as well as mock presentations and digressions about matters of learning and scholarship. If this heterogeneous assemblage of elements in the Barthelme's novel can encourage a critic to develop an «aesthetics of trash» [2: 99] it can, with equal force, lead another toward a theory of the «suppression of the text» [3: 147], by which is meant the traditional text of unity and coherence. In either case what is foregrounded is the fragmentary nature of narration which leaves no room for formal unity and closure.

Indeed even a casual look at the novel would reveal how strikingly different the text of *Snow White* is from conventional narratives. The novel is divided into three parts and each part

is further subdivided into unnumbered sections, each section not more than one or two pages long. The sections do not follow any linear ordering, some of them are random statements in a sentence or two. Here, for example, is a whole section:

«*Vacillations and confusions of Snow White*: «But who am I to love»? Snow White asked hesitating, because she already loved us, in a way, but it wasn't enough. Still, she was slightly ashamed» [4: 12].

Some of the sections contain only words and/or sentences printed in bold type which are either apparently unrelated to the main story or which draw attention to some aspect of the story. Here is a bannerhead which alludes directly to the story, printed on a whole page:

«THE PSYCHOLOGY OF SNOW WHITE:
IN THE AREA OF FEARS, SHE FEARS
MIRRORS!
APPLES
POISONED COMBS» [4: 17].

On the other hand, on another page is printed a bold statement which has no apparent connection with the story:

«**THE REVOLUTION OF THE PAST GENERATION IN THE RELIGIOUS SCIENCES HAS SCARCELY PENETRATED POPULAR CONSCIOUSNESS AND HAS YET TO SIGNIFICANTLY INFLUENCE PUBLIC ATTITUDES THAT REST UPON TOTALLY OUTMODED CONCEPTIONS**» [4: 54].

There is also a questionnaire at the end of Part One [4: 82 – 83] which quizzes the reader on his/her response to the story so far. The ending of the novel is also characteristic in that, in addition to frustrating the reader's expectation by allowing Paul, the prince-figure to meet with his death, the novel on its last page opens out on a bannerhead which proclaims:

«THE FAILURE OF SNOW WHITE'S ARSE
REVIRGINIZATION OF SNOW WHITE
APOTHEOSIS OF SNOW WHITE
SNOW WHITE RISES INTO THE SKY
THE HEROES DEPART IN SEARCH OF
A NEW PRINCIPLE
HEIGH-HO» [4: 181].

Much, of course, can be said about this kind of framing device and the accompanying textual fragmentation in contemporary postmodernist fiction. This is not the place to go into, the philosophical debates on the ontological status of the world created out of these framing devices on which theorists like L. Hutcheon, B. McHale and P. Waugh have written extensively [5; 6; 7; 8]. What is interesting to note here is the fact that this textual fragmentation prefigures the fragmented nature of all perception, indeed of our sense of reality itself, which by its very nature is to be considered incoherent and contradictory. Ideology is what provides coherence to this perceptual dispartateness. Inscribed as it is in specific signifying practices – discourses, myths, literary representations and so on – it allows the participants to gloss over the contradictions inherent in a situation. The ideology of the aesthetic does precisely this for the literary text, presenting it as a transparent representation of events and supplying it with a sense of formal coherence and unity. What the Barthelme's novel does is to draw the reader's attention to

this ideology, and to deconstruct it in the process. It is not merely by fracturing the body of his fictional text that Barthelme effects this deconstruction of the ideology of the aesthetic. Other metafictional strategies in *Snow White* also discharge the same function. Lois Gordon in her extended study of Barthelme's fiction suggests that Barthelme has created, especially up through his second novel *Dead Father* (1975), «a unique form of comedy with language as its subject» [9: xii]. Although this observation might be open to the charge of methodological reductionism, it is true that language is a matter of central concern for the author of *Snow White*, as indeed it is for most writers of postmodernist fiction. This manifests not only in the repeated parodyings and ironic transpositions of learned style and conventions in all sections of *Snow White*, but especially in the close focus the novel gives to individual words and turns of expression that acquire new significances in the fictional context. Here are two examples:

«But Bill has not told her in so many words that he is tired of her. He has not had the heart to unfold those cruel words, we speculate. Those cruel words remain locked in his lack of heart, Snow White must assume that his absence from the shower room, in these days, is an aspect of his not liking to be touched. We are certain she has assumed that. But to what does she attribute this 'not-liking' itself? We do not know» [4: 4 – 5].

«This filthy», Henry said, «this language thinking and stinking everlastingly of sex, screw, breech, 'part', shaft, nut, male, it is no wonder we are all going round the bend with this language dinning for ever into our eyes and ears. .». «I am not going round the bed». Dan said, «not me». «Round the bend», Henry said, «the bend not the bed, how is that I said 'bend' and you heard 'bed'.» [4: 29 – 30].

While the above passages can still be read as instances of language use for communication, there are also passages in *Snow White* that make explicit references to the self-reflexive use of language. The following comments by Dan, which can also be read as a parody of Barthelme's text itself, are related to this self-reflexive aspect of language:

«You know, Klipschorn was right I think when he spoke of the 'blanketing' effect of ordinary language, referring, as I recall, to the part that sort of, you know, 'fills in' between the other parts. That part, the filling, you might say, of which the expression 'you might say' is a good example, is to me the most interesting part, and of course, it might also be called the stuffing I suppose. ...» [4: 96].

Dan goes on to say how with the expansion of the area occupied by «the stuffing» of language, its «sludge» quality has increased, making it imperative for man to progressively become assimilated to it. This indicates an ironic attitude towards language that seems to be shared by almost all characters in *Snow White*. The irony again serves the purpose of deconstructing the ideology of the aesthetic. This is particularly so in those parts of the novel where,

in the fashion of typical metafiction, the text appears to make a comment on itself by resorting to the technique of *mise-en-abyme*. There is a reference in Part Two of *Snow White* to the dwarfs' response to a novel by a certain Dampfboot which can perhaps be regarded as emblematic of standard response to the Barthelme's novel:

«It wasn't rave, that volume; we regretted that. And it was hard to read, dry, bread-like pages that turned and then fell, like a car burned by riotors and resting, wrong side up, at the edge of the picture plane with tire smoking. Fragments kept flying off the screen into the audience, fragments of rain and ethics. ..We like books that have a lot of dreck in them, matter which presents itself as not wholly relevant (or indeed, at all relevant) but which carefully attended to, can supply a kind of «sense» of what is going on» [4: 105 – 106].

What the passage does is to double Barthelme's novel, which in so doing also directs the reader subtly towards the reading strategy that is to be employed for it. An instance, again, of the practice of debunking the ideology of the aesthetic. This is also an outcome of the elusive narrative consciousness of the novel. As in the «Dampfboot» book, here is a novel whose fragments, in terms of subjectivity, in terms of perspective, keep «flying off the screen into the audience». A novel which though it does not produce a coherent vision or a unified perspective supplies nevertheless a kind of sense of what is going on.

Indeed it is possible to read the textual strategies in *Snow White* as formal devices for producing specific literary effects, similar to the ones that are produced by the ideology of the aesthetic. Larry McCaffery seems to articulate this view when he refers to «the inward metafictional quality of (Barthelme's) writing, the way he uses his fiction to explore the nature of story telling and the resources left to language and the fiction-maker» [2: 100]. Lois Gordon, likewise, is a little reductive when she traces Barthelme's central concern in *Snow White* to «our anaesthetization in roles and words ... and our need ... to break free in new words» [9: 76]. These and similar views are misplaced in as much as they are blind to the ghosts of the ideology of the aesthetic lurking round the corner. An alternative position would be to read the kind of strategies employed by Barthelme's novel as devices for thematising certain relations that are generally suppressed by the ideology of the text: relations between, say, subject and culture or between narrative and history. Such a reading, which would entail a shifting of the analytical focus away from the text to what can be called the intertext of the novel, would go a long way to explain the subversions of the text involved not only in *Snow White*, but in other metafictional narratives of our times.

What, then, are the constituents of the intertext that gets constructed in the ambience of the Barthelme's novel? That the world of *Snow White* is a world reverberating with echoes of literary voices from other ages/other societies is no new knowledge. As has been pointed out by critics of Barthelme, forming the background to *Snow White* are, in addition to Grimm's and Disney's versions of the fairy tale, the tales of Frog Prince and Rapunzel. There are also parodies of Shakespeare, Rimbaud, T.S. Eliot, Freud and many others. But more important than all this is the presence in *Snow White* of bits and pieces of contemporary American culture that provide the fairy tale with a new ideological context. *Snow White* is a collage (a term adopted from the vocabulary of painters to denote a work which contains a mixture of allusions, refer-

ences, quotations and foreign expressions [10: 145]), just as New York City is, as Barthelme says elsewhere [11: 51]. Barthelme has this to say on his collage which consists of references to breakfast cereals, psychoanalytic discourse, unemployment offices, voting rights, Chairman Mao poems, People's Volunteer trousers and so on: «The point of collage is that unlike things are stuck together to make, in the best case, a new reality. This new reality, in the best case, may be or imply a comment on the other reality from which it came, and may be also much else... [11: 51 – 52]. This to be sure is a revealing statement. What this implies is that Barthelme does not consider his fictional world to be a totally self-referential domain, but is willing to see the vital connections between the world of fiction and the other, «real», world from which it has emerged. In fact the fiction is to constitute a comment on the other world. Which is what *Snow White* too does in many senses. Approached thus, the fragmentation of language and text in Barthelme's novel turns out to be a way of confronting a reality – the reality of contemporary American culture – that is consumerist, technocratic, dehumanized, morally debased and unashamedly male-centred. A dwarf reality, in short. One certainly need not argue for a paradigmatic presence for this reality in the face of its putative absence in the text of *Snow White*. When Charles Molesworth talks about the absence of «a central philosophical, historical or metaphysical given» in the fiction of Barthelme [12: 81], or when Richard Patteson, following Molesworth, describes Barthelme's fiction as «a fiction of absences» [13: 10], the two critics are in effect undertaking to squeeze the writer into the straitjacket of a fictional theory that perhaps may allow them to rest content with their own varieties of culturally bankrupt post-modernism. This is so because the kind of reality that is referred to above is centrally present in the narrative of *Snow White*. It is in this context that the linguistic promiscuity dramatised in the novel becomes not just the language game of a postmodernist as some critics suggest, but a strategic ploy to articulate an alternative reality. «Oh I wish there were some words in the world that were not the words I always hear», says Snow White early in the novel [4: 6]. She does indeed use some words that we seldom hear, as when she makes a sexually loaded reference to «a thousand tiny points of perturbation» and «more perturbation» during her union with one of the dwarfs in the shower stall [4: 34]. Another such word is «horse wife», which is first used while making a general statement on the miseries of Snow White [4: 43], and later integrated into the specific critique of American culture that appears somewhere in the middle of the novel:

*«...The horsewife! The very base bone of the American Plethora!
The horsewife! Without whom
the entire structure of civilian life would crumble!
Without the horsewife, the whole raison d'être of
our existences would be reduced, in a twinkling,
to that brute level of brutality for which we so
rightly reproach the animals...» [4: 99].*

Here then is unexpressed criticism of a wicked world that is systematically ruthless in its oppressive practices, abetted as they are by commercialism and consumerism. Even the sexual act, which is titillatingly described with a great deal of linguistic pun more than once in the novel, is in danger of being commercialized. At one point Snow White even wonders whether artificial insemination would not be more interesting than her routine sex with the dwarfs:

*«And why are there no in-flight movies in shower
stalls, as there are in commercial aircraft? Why
can't I watch Ignace Paderewaki in Moonlight
Sonata through a five mist?» [4: 34].*

This is not an isolated instance. The dwarfs are proud of the fact that the «vats» have made them rich and that no mother can resist their attractively packaged baby food with such exotic names as «Baby Dim Sum» and «Baby Jing Shaw Shaw Bow» [4: 18]. The whole thing appears so sickening for Show White. She laments:

*«Here everyone has a penny. Here everyone
Worships the Almighty penny. Well at least
with pennies one knows what they add upto,
under the decimal system» [4: 102].*

It is such a culture, then, that gets enmeshed in the textual fragments of *Snow White*. The textual strategies employed in the novel, ultimately, are devices for negotiating the relation between the two worlds that Barthelme himself alluded to. This negotiation is done in open defiance of the ideology of the aesthetic that persistently attempts to obscure the relation. If Barthelme's later fiction is more «referential» than self-referential in import, as has been pointed out by some of his recent critics [14; 15], it stands to reason to assume that he must have been devising ways of resisting this ideology through successive stages of his writing career.

REFERENCES

1. Eagleton T. *The Ideology of the Aesthetic*. – Oxford: Basil Blackwell, 1990. – 342 p.
2. McCaffery L. *The Metafictional Muse: The Works of Robert Coover, Donald Barthelme and William H. Gass*. – Pittsburg: University of Pittsburg Press. – 300 p.
3. Bruss P. *Victims: Textual Strategies in Recent American Fiction*. – Lewisburg: Bucknell University Press, 1981. – 259 p.
4. Barthelme D. *Snow White*. – New York: Atheneum, 1972. – 181 p.
5. Hutcheon L. *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. – New York: Routledge, 1988. – 268 p.
6. Hutcheon L. *The Politics of Postmodernism*. – New York: Routledge, 1989. – 195 p.
7. McHale B. *Postmodernist Fiction*. – London: Routledge, 1999. – 264 p.
8. Waugh P. *Metafiction: the theory and practice of self-conscious fiction*. – London: Methuen, 1984. – 176 p.
9. Gordon L. *Donald Barthelme*. – Boston: Twayne Publishers, 1981. – 225 p.
10. Cuddon J. A. *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. 4th edition. – Oxford: Blackwell, 1998. – 991 p.
11. Bellamy J. D. *The New Fiction: Interviews with Innovative American Writers*. – Urbana: Illinois University Press, 1974. – 207 p.
12. Molesworth C. *Donald Barthelme's Fiction: the ironist saved from drowning*. – Columbia: University of Missouri Press, 1982. – 89 p.
13. Patterson R. *Critical Essays on Donald Barthelme*. – New York: GK Hall, 1992. – 220 p.
14. Wilde A. *Middle Grounds: Studies in Contemporary American Fiction*. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1987. – 198 p.
15. Robertson M. *Postmodern Realism: Discourse as Anti-Hero in Donald Barthelme's Brain Damage* // Patterson R. Editor. *Critical Essays on Donald Barthelme*. – New York: GK Hall, 1992. – P. 124 – 139.

УДК 372.8:811.111

Адинцова А. И.
(Минск, Беларусь)

РАЗМЫШЛЕНИЯ О ПРИРОДЕ ПЕРЕКЛЮЧЕНИЙ С ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА РОДНОЙ ЯЗЫК В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Преподавателю английского языка в своей повседневной практической деятельности приходится сталкиваться с таким явлением, как переключение студентов с английского языка на их родной язык на занятиях по английскому языку. В статье речь идет о самопроизвольных, не контролируемых преподавателем, переключениях в ходе выполнения студентами заданий, требующих использования английского языка. В статье предпринимается попытка разобраться в природе этого явления, классифицировать различные случаи переключений, а также обосновать их необходимость.

Ключевые слова: самопроизвольное переключение, с английского языка на русский язык, природа явления, классифицировать, необходимость.

Every teacher of English is well-aware of what is termed as code-switching. The article deals with uncontrolled instances of code-switching occurring when a student is supposed to use English but instead starts to employ Russian, his mother tongue. The author of the article makes an attempt at identifying the nature of code-switching and categorizing its different cases. The results of the research and investigation work allow the author to conclude that code-switching is not only an inevitable event but should be looked upon as necessary.

Key words: uncontrolled instances of code-switching, to use Russian instead of English, the nature of code-switching, categorizing, necessary.

Преподавателям иностранного языка хорошо знаком термин *интерференция*, под которым в общих чертах понимается влияние родного языка¹ тех, кто изучает иностранный язык, на различные аспекты изучаемого иностранного языка, будь то фонетический строй, грамматика, или лексические показатели. Это явление достаточно полно представлено как в теоретических исследованиях, так и в практических разработках, содержащих конкретные рекомендации по преодолению его последствий на различных этапах обучения иностранному языку. Достаточно было бы перечислить лишь некоторые из последних публикаций на эту тему, чтобы удостовериться в вышесказанном.

Однако есть и другое явление, с которым преподаватель иностранного языка постоянно сталкивается в своей повседневной практической деятельности. Речь идет о самопроизвольном переключении обучаемых с иностранного языка на родной язык в процессе

¹ здесь необходимо пояснить, что нами понимается под *родным языком*, поскольку в работах отдельных авторов можно встретить различное толкование этого понятия, в частности, у У. Ф. Маккея [1: 200-201]. В определении родного языка мы исходим из того, что «родной язык понимается как первое средство передачи представлений о реальности, бытующих в обществе <...> [1: 200].

совершения ими актов речевой деятельности на занятиях по английскому языку. В данной работе делается попытка разобраться в природе этого явления, и взглянуть на него скорее с положительной, нежели с отрицательной точки зрения, убеждающей не только в неизбежности, но и полезности подобных переключений. Представленные размышления и выводы были сделаны на основании наблюдений, полученных на занятиях по английскому языку, преимущественно деловому английскому языку, в группах студентов 1-2 курсов факультета международных экономических отношений Белорусского государственного экономического университета.

Что же следует понимать под самопроизвольным переключением с иностранного языка на родной язык? Нам представляется, что под этим подразумевается спонтанный, и, следовательно, неконтролируемый преподавателем переход с иностранного языка на родной язык в процессе выполнения обучаемыми различных видов заданий, требующих использования иностранного языка. Приведем простейший пример: студентам предлагается обсудить в парах, какие из перечисленных в тексте личных качеств руководителя высшего звена они считают наиболее важными, а затем представить результаты обсуждения на рассмотрение всей группы. Приступая к парной работе, студенты нередко обращаются друг к другу на родном языке, в силу чего преподаватель вынужден напомнить им о том, что обсуждение следует проводить на иностранном языке. Знакомая ситуация? Без сомнения. Возникает закономерный вопрос: почему же происходят подобные переключения?

Ответ, лежащий на поверхности, может содержать, по крайней мере, две причины, а именно: 1) студенты недостаточно подготовлены для выполнения таких заданий с точки зрения предварительного овладения ими соответствующими лексическими единицами, грамматическими структурами и т. д., необходимыми для совершения акта речевого взаимодействия, и 2) у них не сформирован опыт участия в такого рода речевых взаимодействиях. Не исключая полностью указанных причин, хотелось бы, тем не менее, подчеркнуть, что процесс переключения с иностранного языка на родной язык обусловлен более глубокими явлениями – как внутренними, так и внешними.

Напомним, что, по мнению многих преподавателей-практиков и представителей теоретической мысли, количество высказываний на родном языке при проведении занятий по иностранному языку должно быть сведено до минимума с тем, чтобы повысить эффективность процесса обучения иностранному языку. Так, Джон Элдридж отмечает: *English language teachers who teach in monolingual environments have for a very long time been concerned about reducing or even abolishing student use of the mother tongue in the language classroom. The reason for this is presumably to maximize the amount of time spent using the target code, and thus improve learning efficiency* [2: 303]. С другой стороны, до настоящего времени многие авторы твердо убеждены в том, что время, отведенное для высказываний преподавателя английского языка на занятии (*TTT* или *teacher's talking time*) не должно превышать 30% от общего времени занятия. Жесткая регламентация времени говорения самого преподавателя призвана-де обеспечить студентам возможность использования изучаемого иностранного языка в течение всего остального времени. Чрезмерное увлечение прогрессивным по своей сути подходом привело к тому, что употребление обучаемыми своего родного языка на занятиях априори рассматривалось как негативное явление, отрицательно влияющее на степень усвоения ими иностранного языка. Требование же того, чтобы время говорения самого преподавателя на занятии не превышало установленных временных ограничений, определяло в значительной степени и характер высказываний преподавателя: они состояли преимущественно из инструкций

по выполнению тех или иных заданий, и/или из комментария относительно успешного/ неуспешного выполнения обучаемыми этих заданий. Директивная и контролирующая функции преподавателя приобретали, таким образом, первостепенное значение. Своеобразным подтверждением этого положения служит справочное издание «Учебное общение на уроке английского языка» [3], значительная часть которого содержит всевозможные инструкции к разнообразным упражнениям и рекомендации по их выполнению.

В свете вышесказанного, переключение с иностранного языка на родной язык без установки на таковое со стороны преподавателя могло бы свидетельствовать об отсутствии у обучаемых стойких побудительных мотивов участвовать в процессе обучения иностранному языку и/или несформированности навыков и умений, позволяющих обучаемым активно включаться в этот процесс (о чем уже говорилось выше). Отсюда и стремление преподавателей иностранного языка вовлекать обучаемых в иноязычное говорение, используя для этого весь арсенал имеющихся у них методических рекомендаций и проверенных на практике способов, к числу которых принадлежит, кстати, и побудительно-принудительная установка *Let's speak English!* Однако то обстоятельство, что переключению с иностранного языка на родной язык подвержены и студенты, отличающиеся высоким уровнем активности на занятиях, хорошей и даже отличной успеваемостью (эмпирический факт), говорит о том, что вышеизложенное утверждение не следует считать непреложным.

Нам представляется, что на формирование описываемого выше подхода значительное влияние оказали воззрения крупнейшего философа XX столетия Людвиг Витгенштейна, который, в частности, отмечал: *Языковое соглашение осуществляется посредством связи высказывания с его верификацией. «Понять» – значит быть приведенным посредством языкового соглашения к правильному ожиданию. Об ожидании мы можем сказать, что оно должно иметь ту же степень логической сложности, что и событие. Высказывание должно иметь ту же степень логической сложности, что и факт, к которому оно относится* [4: 277]. Проще говоря, язык изучается нами в процессе его употребления.

Итак, почему же происходит самопроизвольное переключение обучаемых с иностранного языка на родной язык в процессе речевой деятельности на английском языке? В приводимом ниже высказывании Шарля Балли, одного из самых известных последователей Фердинанда де Соссюра, имплицитно представлена подсказка: *Любой язык используется, прежде всего, для устного общения, повседневных разговоров. В этом отношении все языки схожи друг с другом, и это не должно нас удивлять: ведь повседневная жизнь практически повсюду одна и та же, и основные компоненты ее неизменны (физические и материальные потребности, сексуальная жизнь, одинаковые и периодически повторяющиеся природные явления и т. д.) Разговорные формы разных языков удивительным образом похожи друг на друга: вспомним хотя бы об игре вопросов и ответов в диалоге, и об их повсюду одинаковых формах. Взятый из реальной жизни диалог можно перевести на другой язык без каких бы то ни было значительных изменений, ведь последние, так затрудняющие перевод, возникают, прежде всего, из фонетических и морфологических различий, накопленных в течение веков: в настоящее время они сохраняются в языке, уже никак не будучи связанными с особенностями нашего мышления* [5: 163]. Эта относительная схожесть, о которой говорит Шарль Балли, формирует своего рода предпосылки для языкового переключения. Исходя из известного посыла Фердинанда де Соссюра о том, что составными частями речевой деятельности являются язык и речь,

процитируем высказывание современных авторов: *Язык – это своеобразный код; речь – реализация, использование этого кода человеком, отдельной личностью* [6: 37]. Таким образом, мы с неизбежностью приходим к выводу о том, что возможность переключения кодов содержится уже в самом факте осуществления речевой деятельности. Позволим себе предположить, что переключение кодов может осуществляться на основе:

– речевой ротации, когда участники акта речевой деятельности включаются в различные виды этой деятельности, например, *говорение, чтение* и т. д.;

– функциональной ротации, когда участники акта речевой деятельности меняются ролями в зависимости от того, передают ли они сообщение, либо принимают его: *я слушаю – ты говоришь*, и наоборот;

– языковой ротации, включающей фрагменты переключения с одного языка (*the target code*) на другой (*the mother tongue*) в процессе осуществления акта речевой деятельности. Нас интересует именно этот вид ротации, однако сразу оговоримся: речь не идет о переходе с одного языка на другой при переводе. Кроме того, подчеркнем: нами изучаются случаи языковой ротации применительно к определенной ситуации общения – в процессе устно-речевого общения на занятиях по английскому языку.

Отнесем обозначенную нами возможность к явлениям внутреннего порядка. Таковыми следует считать и сложные психические процессы, протекающие в голове у человека в процессе речевой деятельности. Практически доказано и теоретически обосновано, что даже человек, свободно владеющий иностранным языком, стремится к переключению на родной язык в тот или иной момент. Не случайно, поэтому, в работе переводчика-синхрониста обязательно учитываются временные рамки предъявления перевода. Опытные переводчики-синхронисты прекрасно знают: за превышением временного порога может последовать своего рода «замыкание». Наблюдения за студентами, изучающими иностранный язык, которые оказались «в среде обитания» носителей этого языка и находились там некоторое время, подтверждают периодический характер таких переключений.

В основу изучения, анализа и систематизации наиболее типичных случаев переключения студентов с английского языка на их родной (русский язык) в процессе устно-речевого общения на занятиях по английскому языку был положен ряд факторов. Среди них мы выделили:

- а) уровень подготовленности студентов к выполнению того или иного задания;
- б) формы взаимодействия студентов в ходе выполнения задания;
- в) их интерес к заданию;
- г) наличие нестандартных ситуаций общения, обусловленных определенными психологическими причинами или конфликтными проявлениями.

К числу высокочастотных переключений, связанных с уровнем подготовленности студентов, следует отнести целенаправленный поиск эквивалентов в английском языке в процессе речевого высказывания. В качестве иллюстративных примеров приведем следующие предложения:

– *А как сказать по-английски скрытая безработица?* Чаще всего, такой вопрос адресуется преподавателю. Подобные переключения, в основном, обусловлены либо незнанием необходимых для полноценного высказывания лексических единиц (в том числе и относящихся к активному словарю по теме), либо поиском наиболее подходящих лексических единиц при предъявлении высказывания. В процентном отношении такие переключения составляют примерно от 55 до 60 процентов от общего количества переключений, относящихся к вышеозначенному типу;

– *A latent unemployment означает скрытая безработица?* В этом случае студент, возможно, не уверен в том, действительно ли упомянутое им словосочетание имеет именно это значение. Впрочем, есть основания полагать, что вопрос задается с целью самопроверки, поэтому он может быть адресован не только преподавателю, но и другим студентам (15-25%);

– *А я не знаю, как по-английски будет скрытая безработица (или: А я не знаю, что означает latent unemployment!)* Аналогичные переключения, по наблюдениям, являются свидетельством того, что ситуация, в которой оказался студент, рассматривается им как стрессовая. Например, на экзамене студент не смог правильно ответить на вопрос экзаменатора по тексту, причиной чего, по его мнению, явилось незнание им этого термина (25-30%);

– *Что, что он сделал?* С этим вопросом один студент обращается к другому после прослушивания на английском языке небольшого текста на уроке по устной практике. С одной стороны, можно допустить, что студент, задающий вопрос на родном языке, не понял или не расслышал какую-то часть текста. С другой стороны, правомерно предположить, что студент проявляет повышенный интерес к поступку конкретного лица. Таким образом, переключения подобного рода могут быть отнесены к категориям, обозначенным выше буквами *a* и *b* соответственно (до 30% от общего количества переключений).

Участвуя в парной и групповой работе, студенты во многих случаях (до 80%) считают совершенно естественным прибегать к родному языку при обсуждении и подготовке задания. При этом замечено, что *обратное переключение* не вызывает особых затруднений, связанных с уровнем подготовки студентов (подчеркнем, что речь идет не о качестве речевых высказываний, а о потребности их произвести), и, как правило, не сопровождается противодействием и/или отказом со стороны студентов включаться в английский язык. Велика роль положительной установки преподавателя на это включение, его умения и желания следовать принципу *Add a penny for your positive thoughts* [7: 90]. Заслуживает внимания и то обстоятельство, что вероятность переключений тем выше, чем выше приверженность студентов-лидеров в парах или группах таким переключениям, поскольку именно эти студенты задают тон всему ходу обсуждения.

Как показывает практика, частота переключений и их объем напрямую зависят от интереса, который вызывает у студентов само задание. В этом мы неоднократно убеждались, предлагая студентам нестандартные ситуации для разрешения на занятиях по деловому английскому языку. Так, на одном из занятий в рамках темы *Decision-making* студентам второго курса предстояло решить, от кого из путешествующих вместе с ними на воздушном шаре представителей разных профессий (студенты при этом получают перечень профессий, который в ходе предварительного обсуждения может быть ими дополнен) они бы избавились, если бы от этого зависела жизнь всех остальных путешественников. Принятие решения во всех группах и всегда сопровождается ожесточенным обсуждением на родном языке, что не мешает студентам-второкурсникам, однако, представить свои суждения на английском языке. Многочисленные наблюдения приводят к парадоксальному выводу: вероятность переключений возрастает при повышенном интересе студентов к заданию, иными словами, зависимость между тем и другим прямо пропорциональная! Этот ошеломляющий вывод неоднократно находил свое подтверждение и в группах студентов старшего возраста (3-4 курсов).

Иной раз приходится сталкиваться с ситуациями, когда преподаватель говорит со студентом на английском языке, а студент отвечает на родном языке, причем высказывание

студента может содержать несколько последовательно представленных ответных реплик. Такие переключения, на наш взгляд, подпадают под последнюю из классификаций, указанных выше. Кроме того, они могут свидетельствовать и об уровне коммуникативной компетенции студентов. Подтверждая эту мысль, приведем высказывание о том, что умение *использовать язык не только в соответствии со смыслом лексических единиц и правилами их сочетания в предложении, но и в зависимости от характера отношений между говорящим и адресатом, от цели общения и от других факторов, в том числе и собственно языковых, составляет коммуникативную компетенцию* [8: 63].

Накопленный практический опыт подтверждает и то, обстоятельство, что на периодичность и объем переключений влияют и определенные внешние явления. К ним можно отнести фактор *места проведения занятия*. Действительно, каково это студенту не переключаться с английского языка на родной язык в кабинете, где до этого проводилось занятие по другому предмету на русском языке? В школах существует практика проведения занятий по предметам, в том числе и по иностранному языку, в специально оформленных и оборудованных для этого кабинетах. В высших учебных заведениях, как правило, подобный подход не практикуется.

Упомянем здесь и другой фактор, условно названный нами фактором *отрицания коммуникативной компетенции*. Что под этим подразумевается? Преподаватели английского языка всячески поощряют высказывания студентов на английском языке, однако, используемые и теми, и другими невербальные способы общения (жесты), интонация, манера обращения, реагирования на происходящее в классе и за его пределами остаются неизменными, свойственными им как носителям русского языка. Таким образом, еще больше подчеркивается искусственность создаваемой на занятии обстановки.

В качестве еще одного внешнего фактора назовем фактор *формальной заинтересованности* преподавателя в использовании студентами английского языка, который проявляется, скажем, в том, что преподаватель неохотно выходит за рамки обозначенного им же формата занятия.

Как же следует относиться к подобным переключениям?

Несмотря на то, что приведенные внешние факторы несут в себе отрицательный потенциал, это вовсе не означает, что переключения студентов с иностранного языка на родной язык в процессе речевой деятельности являются по своей сути явлением отрицательным. Более того, попытки обосновать представленные наблюдения приводят к выводу о том, что переключения студентов с иностранного языка на родной язык способствуют снятию языкового и психологического напряжения, неизбежно возникающего в процессе осуществления устно-речевой деятельности на иностранном языке. Об этом достаточно красноречиво свидетельствует и количественный анализ переключений в группах студентов первого курса, использующих в первом семестре на занятиях по деловому английскому языку в качестве базового учебника First Insights into Business [9], в котором нет ни слова на русском языке, а во втором – учебное пособие, составленное одним из преподавателей этого же учебного заведения [10] и содержащее упражнения с включением заданий, предусматривающих использование русского языка. В процентном отношении количественные показатели составляют примерно 12-20% и 5-8% соответственно.

Многолетняя практика работы с учебником First Insights into Business [9] в группах студентов первого курса показывает, что степень усвоения, скажем, слов и выражений активного словаря выше, если для их закрепления используются разнообразные упраж-

нения с применением русского языка. Интерес представляет и другое наблюдение: согласно методическим предписаниям, в начале занятия на английском языке необходимо проводить *warming-up activities* – несложные, нередко занимательные задания на английском языке, направленные на облегчение процесса переключения студентов с русского на английский язык. Но такого же характера задания, только на русском языке, целесообразно практиковать хотя бы раз или два в середине занятия, чтобы дать выход накопившемуся у студентов психологическому напряжению. Следовательно, переключения необходимы.

На вопрос о том, следует ли на занятиях по деловому английскому языку использовать русский язык в определенных ситуациях, абсолютное большинство студентов 1-2 курсов ответили утвердительно. Более того, во многих случаях переключения обусловлены стремлением студентов продолжать участие в речевой деятельности на английском языке. По утверждению того же Джона Элдриджа, *code-switching appears to be a natural and purposeful phenomenon which facilitates both communication and learning* [2: 310].

ЛИТЕРАТУРА

1. Маккей У. Ф. Значение языков в современном мире / А. Е. Михневич, И. И. Токарева, Г. Н. Третьякова // Язык. Знание. Коммуникация. Культура: Аутентичные материалы для самостоятельной работы. – Мн., 2003. – С. 196-205.
2. Eldridge, John. Code-switching in a Turkish secondary school / John Eldridge. – ELT Journal Volume 50 Number 4 October 1996, Oxford University Press, 1996. – pp. 303-311.
3. Маслыко Е. А. Устное общение на уроке английского языка / Е. А. Маслыко. – Минск, «Вышэйшая школа», 1990. – 317 с.
4. Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель / Пер. с англ. // Сост. и заключит. ст. В. П. Руднева. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1993. – 352 с.
5. Балли, Шарль. Язык и жизнь / Пер. с фр. – Эдиториал УРСС. М., 2003. – 230 с.
6. Михневич А. Е., Токарева И. И., Третьякова Г. Н. Язык. Знание. Коммуникация. Культура / А. Е. Михневич, И. И. Токарева, Г. Н. Третьякова // Язык. Знание. Коммуникация. Культура: Аутентичные материалы для самостоятельной работы. – Мн., 2003. – С. 5-42.
7. Holton, Bil and Cher. The Manager's Short Course, A Complete Course in Leadership, Skills for the First-Time Manager / Bil and Cher Holton. – The United States of America: John Wiley & Sons, Inc., 1992. – 237 p.
8. Бережной И. А. Социальный характер предопределенности вербального поведения / И. А. Бережной // Социокультурные аспекты межъязыковой коммуникации: Материалы международной языковой конференции 16-17 октября 2002 года. – Гродно, 2004. – С. 58-64.
9. Robbins, Sue. First Insights into Business / Sue Robbins. – Pearson Education Limited, 2000. – 175 p.
10. Бедрицкая Л. В. Английский для экономистов / Л. В. Бедрицкая. – Минск, «Книжный Дом», «Экоперспектива», 2004. – 235 с.

Ротарь А. Б.
(Кишинев, Молдова)

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ЗНАНИЯ – ОСНОВА УСПЕШНОЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Статья раскрывает некоторые лингвистические вопросы, касающиеся общения и межкультурной коммуникации, такие как социокультурный словарь, словарь культурного минимума, эквивалентная и безэквивалентная лексика, фоновые знания, культурологические лакуны и способы их заполнения. В статье приводятся примеры семантической вариации, затрудняющие адекватное понимание инокультурной речевой деятельности.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, социокультурный словарь, словарь культурного минимума, эквивалентная лексика, безэквивалентная лексика, фоновые знания, культурологические лакуны, семантическая вариация.

Стаття розкриває деякі лінгвістичні питання, які стосуються спілкування і міжкультурної комунікації, такі як соціокультурний словник, словник культурного мінімуму, еквівалентна та нееквівалентна лексика, фонові знання, культурологічні прогалини та засоби їх заповнення. У статті також можна знайти приклади семантичної варіації, які ускладнюють адекватне розуміння міжкультурної мовної діяльності.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, соціокультурний словник, словник культурного мінімуму, еквівалентна лексика, нееквівалентна лексика, фонові знання, культурологічні прогалини, семантична варіація.

The article deals with some linguistic issues related to intercultural communication, such as sociocultural vocabulary, basic cultural vocabulary, equivalent and non-equivalent vocabulary, background knowledge, cultural gaps and approached to their elimination. In the article some examples, illustrating the cases of semantic variations, hampering adequate understanding of intercultural communication activity, are given.

Key words: intercultural communication, sociocultural vocabulary, basic cultural vocabulary, equivalent vocabulary, non-equivalent vocabulary, background knowledge, cultural gaps, semantic variation.

Теоретические поиски в области описания лексики вообще и изучения способов выявления и семантизации культурной информации, содержащейся в слове, в частности, оказываются тесно связанными с такими прикладными задачами как отбор лингвистического материала в процессе преподавания иностранных языков. Поэтому вполне оправданы дальнейшие попытки рассмотрения лексики с точки зрения ее отражения в словарях различных типов.

Первая из попыток рассмотрения социокультурного словаря состоит в описании лингвострановедческой теории слова и лингвострановедческих словарей. Слова являются «лексическими понятиями» – «набором признаков, с помощью которых люди определяют, можно ли назвать данный предмет данным словом» [2:12]. Особенно важным моментом в обучении межкультурной коммуникации является разделение лексики на эквивалентную (слова, лексические понятия которых являются межъязыковыми) и безэквивалентную (слова, содержание которых невозможно сопоставить с какими-либо иноязычными лексическими понятиями).

По отношению к вышеуказанному, особо важной является проблема фоновой безэквивалентности. Под фоновыми знаниями следует понимать свойства слов, которые характеризуются отсутствием понятийности, т. е. не относятся непосредственно к дифференциации признаков означаемого словом предмета. Другими словами, фоновые словарные единицы не служат прямо для идентификации понятия. Примером тому могут служить, скажем, не слова «стол», «стул», «книга», ясно дифференцирующие признаки означаемых этими словами предметов а слова «друг», «знать» и т. п., которые легко могут стать предметом различения понятий, указываемых ими, такие как «знакомый», «коллега», «товарищ», «друг».

Проиллюстрируем данную идею примером:

«Мой хороший знакомый, американец, несколько лет живущий в Москве и хорошо владеющий русским языком, обратился ко мне со следующими словами: «Сейчас придет мой друг, с которым мы познакомились позавчера на одной презентации». Помню свое удивление тем, что человек, знакомство с которым началось лишь пару дней назад, был назван другом».

Объясняя специфику значения употребления слов «друг» – «friend» (являющихся эквивалентными, согласно словарю), и знакомя инофона с соответствующими синонимами этого слова «друг, знакомый, приятель, коллега» – нельзя оставаться только в границах языковой системы. Слова «друг» – «friend» понятийно совпадают, но выражаемое ими отношение занимает различное положение на шкале ценностей каждого из данных лингво-культурных социумов, что приводит к различному употреблению названных понятий в речи носителей русского и английского языков.

Для участника межкультурной коммуникации важно знать о существующей специфике межличностных отношений внутри определенного социума. Например, словом «friend» в США можно назвать знакомого, приятеля, товарища, коллегу, что весьма отличается от такого рода отношений, например, в Молдове, Украине или в России. Поэтому казалось бы, эквивалентная лексическая единица может представить на самом деле безэквивалентные – непонятные ассоциации.

Этот пример выявляет еще одну проблему, мало учитываемую в лингвострановедении, а именно – функции слов. Специфика их употребления не может быть полностью объяснена, если ограничиться рамками одного языка. Часто употребление словарной единицы регулируется узусом. Бывает, что слова разных языков оказываются понятийно и фоново-эквивалентными, но употребление этих слов в соответствующих лингво-культурных сообществах существенно различается. Поэтому, правомерен вывод, что узуальные аспекты лексики имеют огромное значение в контексте адекватного социокультурного владения языком.

Также мы придерживаемся того мнения, что учет узуса, в большей степени, чем нормы, должен пониматься как один из основных принципов отбора социокультурной лексики. Таким образом, зарегистрированная лексическая единица должна быть представлена с максимальной разновидностью ее возможных узусов.

Следует обратить внимание на то, что социокультурный словарь не является целью, а лишь средством обучения. Слова применяются как минимальная номинальная единица, которая, в силу своих функций, норм и узусов, несет в себе, фоновую информацию. Мы должны использовать лексику в процессе обучения социокультурным знаниям не с целью обогащения тезауруса как такового, а для того, чтобы фоновая информация этих слов создала в сознании и в концептуальных системах студента соответствующие ассоциации, обогащая тем самым его картину мира.

Следующая проблема, которую хотелось бы отметить в канве обучения социокультурных знаний это **словарь культурного минимума**. Проблема словарей подобного типа активно обсуждается с момента появления теории «культурной грамотности» Е. Хирш [6: 71; 7]. Основной целью его словаря является социализация индивида в современном американском лингво-культурном сообществе, с указанием на то, что именно должен знать любой американец о том или ином «культурном предмете», какие именно представления необходимо иметь о культурном явлении, как последний должны оцениваться.

Очевидно, что ориентировка на социокультурную лексику является безусловным шагом вперед в отборе дидактического материала, возможного для использования в процессе обучения иностранным языкам с целью подготовки участника межкультурной коммуникации. Но очевиден и тот факт, что человек, будучи представителем определенной национальной культуры и (используя термин Д. Гудкова) «национальной когнитивной базы» нуждается в более углубленном объяснении сути явлений в инородной культуре. Более того, отметим, что так называемый «толковый культурный словарь» может стать недоступным для осмысления иноязычными студентами, если его применять на начальных этапах обучения иностранным языкам.

В связи с обучением социокультурным знаниям, было бы целесообразно рассмотреть еще одну проблему, и именно – проблему **элиминации культурологических лакун** в иноязычной межкультурной коммуникации. Одним из способов элиминирования лакун в тексте, адресованном инокультурному реципиенту, будет, **способ заполнения**, представляющий собой процесс раскрытия смысла некоторого понятия/слова (словосочетания), принадлежащего незнакомой культуре [4]. Как мы понимаем, существующая картина мира, так называемый «банк» знаний, заполняется теми (отсутствующими) знаниями, которые необходимы для адекватного освоения и реагирования на иноязычное высказывание.

Очевидным является тот факт, что с помощью «метода элиминации лакун» возможно понять национально-специфические черты единиц, которые, неизбежно затрудняют адекватное понимание инокультурной текстовой деятельности. Именно объяснение таких национальных специфических «черт» вербального поведения родного носителя языка поможет обучаемым проникнуть в сущностные характеристики его языкового сознания, в реальность, отражаемую его мыслями.

Проиллюстрируем эту позицию примером. В семантике английского глагола «go» обнаруживаем такие семантически вариации как «wander», «slap» «waddle» со следующими соответствиями на русском языке:

«wander» «путешествовать (пешком), странствовать, бродить»

«slap» «шлепать (по грязи, по воде)»

«waddle» «идти, переваливаясь с боку на бок, ходить вразвалку».

В толковом словаре английского языка [7] выясняется, что глагол «wander» восходит к среднеанглийскому wander «постоянно крутить, наматывать», который восходит, в свою очередь, к древнему wanten «шестьствовать». Однако, даже если в языковом сознании носителя языка стерлась (или не присутствует) этимология данного глагола, у него все равно конечный понятийный образ будет иной, нежели у инофона, не осмыслившего этот образ в своем сознании. Поэтому, одна из задач обучения состоит в том, чтобы создавать через соответствующие контексты в сознании обучаемых адекватный образ психической модели данного фрагмента действительности путём представления всего ряда слов для осмысления.

Для того, чтобы в сознании студента не возникали соответствующие «лингво-культурные сбои», при обучении необходимо учитывать и элиминировать с помощью соответствующих приемов подобные различия в лингво-культурном фоне значений соответствующих единиц.

Для того, чтобы адекватность осмысления инокультурного высказывания могла быть максимально реализована, необходимо сосредоточить основное внимание, во-первых, на тех реестрах языкового материала, которые маркированы национально-специфическими индикаторами на уровне семантики (в широком смысле слова), а, во-вторых, на тех реалиях социокультурного реестра, которые также призваны формировать тезаурус обучаемого и которые, являясь отражением некоторого фрагмента опыта другой культуры, представляют собой национально-культурный и социально-исторический репертуар того или иного этноса. К этим единицам неминуемо будут относиться понятия, конституирующие соответствующие и восходящие к процессам объективации миропонимания человека, образа мира, картины мира в языке, в различного рода социокультурных стереотипах поведения людей.

Материализованная в языке посредством текстов картина мира другой лингво-культурной общности неизбежно проявится в насыщенности этого текста лакунами разной степени потенциальной осмысленности со стороны обучаемых. Поэтому включение в обучение материала, маркированного индикатором культурологического и социально-исторического характера, необходимо как с точки зрения процесса понимания текстов, так и с точки зрения закладывания основ тезауруса в структуру знаний языковой личности изучающего иностранный язык.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бурденюк Г. Особенности обучения английскому языку взрослых. Conferința Metodico-Științifică. Învățământul Universitar din Republica Moldova: Dezvoltare și Tendințe de Reformare în Contextul Procesului de la Bolgne. – Кишинев, 2006. – 4 с.
2. Гудков Д. Б. Межкультурная коммуникация: проблемы обучения, лекционный курс для студентов РКИ. – М.: Издательство Московского Университета, 2000. – 87 с.
3. Ротарь А., Обучение социокультурным иноязычным знаниям как основа для формирования социокультурной компетенции (английский язык, непрерывное образование). – Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук. – Кишинев, 2007. – 210 с.
4. Халеева И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи. – М.: Высшая школа, 1989. – 342 с.
5. Hirsch E. D., Cultural literacy. – What every American needs to know, Boston: Houghton Mifflin, 1987. – 251 с.
6. Hirsch E. D., Joseph F. Kett, James Trefil, Исследование культурно-образовательного уровня населения США, Справочник универсального содержания, предназначенный для американцев. – Boston Houghton Mifflin co, 1988. – 586 с.
7. Liebeck H., Pollard E., Oxford English Dictionary, Fourth Edition. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – 834 с.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Стаття розкриває особливості лінгвокультурної інтерференції, яка виникає в процесі міжкультурної комунікації. Певна увага приділена визначенню терміна «міжкультурна комунікація», наводяться приклади інтерференції, яка виникає при взаємодії представників декількох культур в процесі міжкультурної комунікації.

Ключові слова: культура, міжкультурна комунікація, інтерференція.

Статья раскрывает особенности лингвокультурной интерференции, возникающей в процессе межкультурной коммуникации между представителями различных культур. Внимание уделяется определению понятия «межкультурная коммуникация» и «лингвокультурная интерференция», приводятся примеры интерференции в межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: культура, межкультурная коммуникация, интерференция.

The article deals with the peculiarities of lingocultural interference which occurs during the process of cross-cultural communication. Attention in the article is paid to the eliciting of terms «cross-cultural communication» and «interference». The author gives examples of the interference as the result of communication between the representatives of different cultures.

Key words: culture, cross-cultural communication, interference.

На рубеже второго и третьего тысячелетий становится все более очевидным, что человечество развивается по пути расширения взаимосвязи и взаимозависимости различных стран, народов и их культур. Этот процесс охватил различные сферы общественной жизни всех стран мира. Сегодня невозможно найти этнические общности, которые не испытали бы на себе воздействие как со стороны культур других народов, так и более широкой общественной среды, существующей в отдельных регионах и в мире в целом. Современное общество характеризуется бурным ростом культурных обменов и прямых контактов между государственными институтами, социальными группами, общественными движениями и отдельными индивидами разных стран и культур. Можно утверждать, что одним из факторов развития современного общества является постоянное умножение, ускорение, уплотнение и глобализация коммуникаций. Расширение взаимодействия культур и народов делает особенно актуальным вопрос о межкультурной коммуникации как одной из составляющих подобного взаимодействия.

Межкультурная коммуникация в широком смысле означает взаимодействие между представителями разных языковых сообществ. Такое общение предполагает, что речевые партнеры владеют как минимум двумя языками – родным (русским, японским, итальянским и т. д.) и неродным (в частности, английским), то есть в их языковом и культурном сознании сочетаются две языковые системы, две картины мира, или, иными словами, два лингвокультурных кода. В процессе использования иностранных языков эти две системы неизбежно накладываются друг на друга, что приводит к возникновению лингвокультурной интерференции.

Проанализировав теоретический материал по вопросу межкультурной коммуника-

ции, можно сделать следующий вывод – понятие «межкультурная коммуникация» включает в себя следующие основные компоненты:

- 1) владение языком, а также грамотное употребление формул вежливости;
- 2) невербальную коммуникацию (мимика, жесты);
- 3) правила социального поведения [1: 557].

Ряд авторов трактуют межкультурную коммуникацию как адекватное взаимопонимание участников коммуникации, принадлежащих к разным национальным культурам. Наиболее полное определение данного понятия было сформулировано И. Хлеевой: «Межкультурная коммуникация есть совокупность специфических процессов взаимодействия людей, принадлежащих к разным культурам и языкам. Она происходит между партнерами по взаимодействию, которые не только принадлежат к разным культурам, но при этом осознают тот факт, что каждый из них является другим и каждый воспринимает чужеродность партнера» [2].

В приведенных и других формулировках межкультурной коммуникации имеется один общий фактор, а именно: участники межкультурной коммуникации различаются в языках, в невербальных средствах общения, в ценностях, образе мышления, т. е. принадлежат к различным культурам, при этом, вступая в коммуникативную взаимосвязь друг с другом, они оказываются в ситуации, при которой зачастую возникает лингвокультурная интерференция.

Традиционно в лингвистике принято выделять широкое и узкое понимание явления интерференции. В соответствии с первой точкой зрения (У. Вайнрайх, Ю. Дешериев, Ю. Жлуктенко, И. Озерова, Н. Пашковская, И. Протченко и др.) под интерференцией следует понимать явления отклонения от языковой нормы, которые можно наблюдать в речи билингов в результате языкового контакта [3: 44 – 52]. Известно лингвистическое определение интерференции, предложенное Ю. Жлуктенко, который рассматривает ее как «изменения в структуре языка и его семантизации, которые определяются межязыковым взаимодействием в ситуации языкового контакта» [4: 76]. Таким образом, особенностью широкого подхода к изучению интерференции является, во-первых, включение в понятие интерференции всех форм взаимодействия и сближения языков, а во-вторых, отсутствие ограничений в вопросе действия последней в условиях коммуникации.

Сторонники узкого понимания интерференции (Е. Ахунзянов, Л. Лазаренко, Л. Проклова, В. Розенцвейг, В. Семчинский, Н. Тоцкая и др.) считают, что только случаи нарушения норм иностранного языка под влиянием родного, которые имеют негативный характер, следует считать интерференцией. Строгое отделение данного понятия от других форм взаимодействия языков, указание на исключительно негативный характер интерференции, а также направление действия от родного языка к иностранному – все эти черты определяют специфику узкого понимания явления интерференции.

В настоящей статье под лингвокультурной интерференцией мы будем понимать полное или частичное несовпадение английских культурных коннотаций с культурными коннотациями других языков, вступающих в контакт друг с другом.

Лингвистический аспект исследования интерференции требует проведения четкой границы между интерференцией в языке и интерференцией в речи. Как результат этого принято выделять две формы интерференции: языковую и речевую. В речи интерференция проявляется в высказываниях билинга и представляет собой результат взаимодействия родного и иностранного языков. В языке мы можем столкнуться со случаями интерференции, которые в результате неоднократного повторения стали нормой и закрепились в употреблении.

В современных условиях бурное развитие межкультурной коммуникации происходит в самых разных сферах человеческой жизни: туризме, спорте, военном сотрудничестве, личных контактах и т. д. Все больше людей переступают раньше разделявшие их культурные барьеры. С помощью родного языка человек воспринимает мир, учится обустроить его, жить в нем и понимать явления окружающей действительности. Иностранный же язык расширяет модель восприятия мира и понимания нового. Эта модель все больше расцветается красками иных культур, интегрированных через язык, обогащаясь ими, умножая богатство мировосприятия и мироощущения владеющего несколькими иностранными языками, «полилингвального», человека: его личностное пространство становится мильтикультурным [5: 77]. При этом усвоение определенных языковых структур и форм больше не является самоцелью, они выступают скорее как инструмент для реализации коммуникативных намерений говорящего. Грамматически правильно выстроенная фраза – не основное требование к говорящему, важнее контекстуально-ситуативно-адекватное понимание и активность в реальных ситуациях общения на иностранном языке.

Правильное понимание культурной ситуации взаимодействия определяет адекватность выбора языковых средств: чтобы действовать, не вызывая противодействия и неприятия, человек должен постараться, чтобы его поняли. Ведь одно и то же слово в разных языках и культурах может иметь различное значение, а кажущиеся идентичными понятия выражаются по-разному. Незнание возможных интерпретаций слова в разговорной речи может привести к конфронтациям в толковании понятий и в конечном итоге к недопониманию или полному непониманию. Например, в Германии приглашение к себе домой «на чашку кофе» (*Einladung zum Nachmittagskaffee*) означает то же самое, что во Франции приглашение на аперитив (*l'invitation a l'aperitif*) – выраженное желание продолжить знакомство в интимной обстановке [6: 98]. Поэтому передача заложенного в слове значения путем простого перевода (денотативного соответствия) может создать проблему.

Таким образом, с целью избежания ситуации возникновения лингвокультурной интерференции в процессе межкультурной коммуникации необходимо помнить о том, как и какие средства коммуникации используются при общении с представителями других культур. Так, представители западных культур больше внимания обращают на содержание сообщения, на то, что сказано, а не на то, как сказано. Поэтому их коммуникация в слабой степени зависит от контекста. Для таких культур характерен когнитивный стиль обмена информацией, при котором значительные требования предъявляются беглости речи, точности использования понятий и логике высказываний. Представители подобных культур стремятся развивать свои речевые навыки. Такой тип коммуникации характерен для американской культуры. Большинство американцев в повседневном общении используют *small talk* (короткий разговор): они задают друг другу вопросы, на которые не предполагают получить ответы («Как дела?», «Прекрасный денек, не правда ли?» и т. п.).

И, напротив, в культурах восточного типа при передаче информации люди склонны в большей степени обращать внимание на контекст сообщения, на то, с кем и при какой ситуации происходит общение. Эта особенность проявляется в придании особой значимости форме сообщения, тому, как сказано, а не тому, что сказано. На этом основании коммуникация в условиях восточных культур характеризуется расплывчатостью и неконкретностью речи, избытком приблизительных форм высказывания («вероятно»,

«может быть» и т. п.). Именно поэтому японцы в деловых взаимоотношениях обычно ведут разговор «вокруг да около», долго рассуждая обо всем, только не об основном предмете общения. Эта стратегия позволяет им лучше узнать о намерениях партнеров, чтобы настроиться на главную тему, либо противостоять, не уронив при этом достоинства своих партнеров.

Таким образом, мы можем сказать, что тот или иной вид культуры порождает свой тип общения. Так, представители коллективистских культур Востока стараются избегать прямых взаимодействий и делают акцент на невербальных средствах коммуникации, которые, по их мнению, позволяют им лучше выяснить и понять намерения собеседника, определить его отношение к ним. Со своей стороны, представители индивидуалистских культур Запада предпочитают прямые формы общения и открытые способы решения конфликтов. Поэтому в процессе коммуникации они используют преимущественно вербальные способы.

Лингвокультурная интерференция может возникать также в ситуациях, когда одна и та же языковая форма, обладая в разных языках разным, подчас несопоставимым прагматическим потенциалом, используется иностранцем в соответствии с нормами его родного языка [7]. Иными словами, лингвокультурная интерференция может происходить во время переноса навыков общения и поведения, усвоенных на родном языке, на язык иностранный. Ярким примером может служить следующий эпизод, произошедший с французским журналистом в Афганистане. Переодевшись в женское платье и скрывшись под чадрой, журналист, тем не менее, был немедленно опознан и схвачен талибами, которые готовы были его казнить. А причиной его разоблачения было нарушение им норм поведения мусульманской женщины, не имеющей права проходить между двумя говорящими мужчинами [7: 81].

Как видим, нарушение коммуникативных норм в процессе межкультурной коммуникации между представителями различных культур может вести к недоразумениям и конфликтам. Некоторые лингвисты считают, что диалог между представителями различных культур чаще терпит фиаско не из-за языковых факторов, а из-за незнания культурного фона, который является одним из компонентов межкультурной коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Культура и культурология. Словарь / Под ред. А. И. Кравченко. – М., 2003. – С. 557.
2. Барышников Н. В. Параметры обучения межкультурной коммуникации в средней школе // ИЯШ. – 2002. – № 2. – С. 28 – 32.
3. Козаченко О. М. Врахування особливостей лінгвістичної ситуації двомовності та явищ інтерференції в навчанні польської мови // Мовознавство. – 2002. – № 2. – С. 44 – 52.
4. Тимачев П. В. Механизмы возникновения лингвокультурной интерференции. – М.: Феникс, 2000. – 364 с.
5. Хохлова В. В., Хохлова Ю. В. Особенности восприятия культуры страны изучаемого языка // ИЯШ. – 2004. – № 2. – С. 76 – 80.
6. Lüger H. N. Routinen und Rituale in der Alltagskommunikation. – Berlin, 1997. – 415 p.
7. Милосердова Е. В. Национально-культурные стереотипы и проблемы межкультурной коммуникации // ИЯШ. – 2004. – № 2. – С. 80 – 84.

О НЕКОТОРЫХ ТРУДНОСТЯХ ВОСПРИЯТИЯ УСТНОГО ИНОЯЗЫЧНОГО ТЕКСТА

В статье приводятся примеры не вполне корректного восприятия участков устной английской речи носителями русского языка при прослушивании текстов художественной прозы (сказок, фильмов). Классификация и объяснение подобных трудностей играют существенную роль в предупреждении интерферентного воздействия родного языка на изучаемый иностранный в условиях субординативного двуязычия

Ключевые слова: родной язык, иностранный язык, восприятие, носители языка, интерферентное воздействие родного языка, субординативное двуязычие.

The article reveals some examples of miscomprehension of difficult for non-speakers fragments of oral English speech. The research is based on the texts of English films and fairy tales. The classification and analysis of such difficulties will contribute to prevent the interference of the native language in conditions of subordinative bilingualism.

Key words: non-speakers, miscomprehension, oral English speech, interference, the native language, subordinative bilingualism.

Каждый из нас время от времени замечал то, что не всегда способен разобрать куплет понравившейся песни на родном языке. Однако вряд ли кому-нибудь могла прийти мысль сосчитать то количество повторных прослушиваний, которые, в конечном итоге, позволяли дословно воспроизвести непонятый фрагмент. В рекламе выступлений популярных украинских артистов В. Данильца и А. Моисеенко прозвучала фраза *известные «кролики» нашей эстрады*, которая была воспринята как многими любителями комедийного жанра, так и не сведущими зрителями *известные комики нашей эстрады*.

Нередки и примеры того, что человек может с абсолютной точностью передать звуковой состав неизвестной ему по лексическому наполнению фразы. В частности, отрывок из «Алисы в стране чудес» Л. Кэрролла представляет собой бессмысленный звукоряд: *Варкалось. Хливкие шорьки пырялись по наве, и хрюкотали зелюки, как мюмзики в мове...* Часто артистам и певцам приходится учить наизусть тексты песен и монологов на языке, который изначально никогда не был им знаком, с точностью передавая их фонетическое оформление.

При просмотре художественного учебного фильма на английском языке «Legally Blond» («Блондинка в законе») студентам 3-го курса было предложено максимально близко к тексту воспроизвести заключительную речь главной героини, Эл Вудс, фрагмент которой звучал следующим образом: *At the beginning of my first year here, in Harvard, a very wise professor quoted Aristotel: «Law is reason free from passion». No offence to Aristotel. Passion is the key ingredient in the study of law... and life.* Вместо *no offence to Aristotel* ряд студентов услышали вариант *don't fancy*. Изначально, фраза *no offence to Aristotel* 'не в обиду Аристотелю' не содержит подлежащее, что создаёт у слушающего проблему определения адресата. В результате этого, большинство слушающих, ассоциируя себя со зрительской аудиторией, выбрали вариант обращения именно к себе *don't fancy*. Когда их попросили перевести услышанный вариант на русский язык, то прозвучали ответы 'не

представляйте Аристотеля', 'не думайте об Аристотеле' вместо 'пусть Аристотель не обижается'. Данная погрешность восприятия была устранена при помощи повторного просмотра указанного фрагмента и обращении к последующей фразе *Passion is the key ingredient...*, которая содержит противоречие предыдущему высказыванию.

Какие же механизмы лежат в основе подобных случаев проявления неадекватного восприятия, и можно ли теоретически предвидеть погрешности такого рода на разных лингвистических уровнях?

Ответ на этот вопрос, и, следовательно, на вопрос о том, как в условиях чужой языковой среды достичь уровня слухового восприятия речи, приближенного к тому, которым обладает носитель языка, и возможно ли это вообще, имеет особую важность в связи с постоянно расширяющимися языковыми контактами. Ввиду этого представляется актуальным определить оптимальный сегмент для адекватного восприятия иноязычного текста и понимания его трудного фрагмента, в том числе и в зависимости от уровня владения языком слушающего.

Материалом для проведения исследования мы выбрали устные тексты английских сказок объемом 3800 слов, начитанные профессиональными дикторами, носителями языка.

Подбор осуществлялся в соответствии со структурой текстов. Предпочтение было отдано текстам, построенным по типу оппозиции или примыкания, поскольку они могут быть поняты легче, чем тексты, включающие сложные подчинения и дистантные конструкции, требующие выделения отдельных смысловых ядер и их сличения, т. е. содержание которых может быть понято только в результате активного анализа.

Кроме того, при подборе текстов мы преследовали цель проследить особенности восприятия экспрессивной выразительности иноязычной речи, когда сознание реципиента ориентировано не только на смысловое содержание, но и на звуковую форму услышанного.

Рассмотрим погрешность восприятия, допущенную испытуемыми в тексте сказки «Джек и бобовый стебель».

The ' beans had 'sprouted in the `night, / and ,from them / had ' grown an en'ormous `beanstalk./

Вместо формы прошедшего времени глагола *to sprout (sprouted)* испытуемые слышали *scrowlded [sk`rauldid], crowded [`kraudid]*.

С фонетической точки зрения мы наблюдаем трудность идентификации глухих щелевых или взрывных согласных, а именно замену сочетания [sp] сочетанием фонем [sk] или [k], глухого взрывного [t] звонким взрывным [d].

Из двух вариантов 'собрались в кучу' и 'проросли' испытуемые выбрали 'проросли'.

Таким образом, выбор нужного смысла осуществляется при семантическом анализе неверно интерпретированного высказывания: при лексичном анализе происходит устранение несуществующего слова *scrowlded* из возможных вариантов выбора, в то время как при смысловом происходит выбор нужного значения из нескольких возможных. Правильный вариант слушающие находят при обращении ко второй части фразы, содержащей ключевое слово *beanstalk*, поскольку для того, чтобы бобовый стебель вырос, необходимо, чтобы бобы проросли.

Нами замечено, что слушающие с высоким уровнем владения языком в редких случаях нуждаются в грамматическом анализе высказывания, а чаще в семантическом или просто в повторном прослушивании того или иного фрагмента.

Однако для них, как и для не достаточно подготовленных в языковом плане испытуемых, сохраняется проблема стыка, интерференции и аллофонической вариативности. У слушающего, в достаточной степени владеющего иностранным языком, возникает проблема выбора правильного варианта из нескольких возможных, корректных с точки зрения грамматики фраз.

Общий смысл высказывания может быть интерпретирован неправильно в том случае, когда слушающий неправильно идентифицирует ключевое слово.

Рассмотрим пример:

She` quickly / ' sat an e` normous ' plate of' plump ' roast `geese / on the ,table, / and, / 'grumbling to ,himself, / the 'giant 'sat `down / and 'ate 'every `one.//

У испытуемых возникла трудность идентификации имён существительных *pigs* и *geese*.

С фонетической точки зрения мы наблюдаем неразличение оппозиции [i-i:] в указанных словах, а также трудность идентификации глухого взрывного [p] и звонкого взрывного [g]. Погрешность восприятия такого рода не всегда удаётся устранить, поскольку значение данных слов не раскрывается в последующем контексте.

Однако нам погрешность такого рода кажется не настолько существенной, чтобы служить препятствием в понимании смысла всего текста, поскольку разница в том, что ел великан – жареных поросят или гусей – не оказывает влияния на ход дальнейших событий. Единственный способ устранить данную погрешность восприятия – замедленное прослушивание синтагмы, содержащей вызывающее сомнение слово.

По результатам нашего эксперимента можно сделать вывод о том, что при устранении погрешности восприятия очень редко используется один вид анализа. Почти всегда приходится анализировать один и тот же отрезок текста на разных уровнях. Нередко приходится сталкиваться с возможностью выбора как одного, так и другого слова, в равной степени удовлетворяющих контексту. В первую очередь, это касается синонимов.

Приведём пример.

When at ' last his ' head was a `bove the ,clouds, ^Jack` found himself / in a 'vast ' barren` land / with 'nothing in `side / but a 'great for' bidding `castle. //

Вместо слова *barren* испытуемые восприняли *bare*. Несмотря на разницу в фонетическом составе слов, нужный смысл был идентифицирован правильно, поскольку значение ‘пустошь, бесплодная земля’ раскрывается в последующей синтагме *with nothing inside*.

Известно, что речь человека представляет собой континуум акустически неоднородных звуков, которые сливаются в более сложные единицы, занимающие более высокое положение в иерархии языковых единиц. Слушающий опознаёт слово по части признаков и контексту [1].

Рассмотрим несколько примеров.

Once he 'said ` that / he 'snatched up a ' bag of ` pearls / and 'stamped a ` way. //

Русскоязычные испытуемые безошибочно распознали звуковой состав слова *to snatch* ‘схватить’ (*snatched up* ‘подхватил’), однако в их словаре данное слово отсутствовало. Тем не менее, когда слушающих попросили угадать его значение, то большинство выбрало варианты ‘взял’, ‘подобрал’. Функция прогнозирования помогла им в данном случае правильно распознать смысл текста, не зная значения отдельного слова.

Вместо глагола *to stamp* ‘топать, тяжело ступать’ (*stamped away* ‘потопал прочь’) испытуемые восприняли *stepped away* ‘быстро зашагал прочь’. Глагол *to stamp* отсут-

твовал в их словаре и был заменен стилистически более нейтральным и сходным по звуковому составу *to step*.

С фонетической точки зрения произошло неразличение гласных звуков [ж] и [е], звонкого и глухого губно-губных согласных [m] и [p]. Поскольку указанные погрешности восприятия существенно не влияют на распознавание смысла текста, то их можно отнести к коммуникативно нерелевантным.

Нами были выявлены случаи восприятия устных текстов английских сказок, когда слушающие не испытывали трудностей в идентификации ритмической структуры прослушанных фраз. Тем не менее, смысл воспринятой фразы существенно отличался от задуманного при производстве речи.

Подобные явления характерны как для эмоционально окрашенных, так и нейтральных фраз.

Рассмотрим несколько примеров.

«This is the`end of me: / ,sags, / ,bags, / ,wrinkles and`all», / – ,thought` ,Sooky, / and he`let out`one`last`trumpeting`bellow. //

Вместо *one last trumpeting bellow* 'последний трубящий крик, т.е. протрубил последний раз' испытуемые восприняли *one last choppering bellow* 'последний прерывистый крик'.

С фонетической точки зрения наблюдается замена сочетания глухой взрывной [t] – переднеязычный альвеолярный сонант [r] аффрикатой [tr]. При рассмотрении значений глагола *to trumpet* 'трубить' и *to chop* 'крошить' слушающие выбирают контекстуально более подходящий. Глагол *to chopper* не существует. Для устранения данной погрешности восприятия испытуемым пришлось осуществить семантический анализ неверно понятого фрагмента.

Поскольку существует разница в ритмической организации английского и русского высказывания, то нередко приходится сталкиваться с возможностью употребления нескольких вариантов в одной и той же позиции.

В частности, некоторые испытуемые усомнились в выборе между *trumpeting bellow*, *choppering bellow* и *choppy* 'часто меняющийся (о ветре), беспокойный (о море)', *ting* ('звонить, звякать') *bellow*. Правильный вариант был найден при семантическом анализе нераспознанных компонентов, а именно при обращении к словарю.

Таким образом, нами подтверждено предположение о том, что членение потока речи на слова при восприятии является скорее результатом, чем предпосылкой распознавания и понимания смысла высказывания.

Фонетическое слово (ритмогруппа) не всегда совпадает с лексическим словом, которое как лексическая единица входит в синтагму, становясь фонетическим словом (ритмогруппой) или его частью. Особенно яркими примерами этого являются эмоционально окрашенные высказывания.

В частности, на просодическом уровне мы наблюдаем высокую мелодическую шкалу, которая характерна для эмоционально-окрашенных высказываний с отрицательными эмоциональными коннотациями (злость, раздражение). Темпоральные характеристики в различных видах эмоционально-окрашенных высказываний во многом сходны. Проявляется тенденция к убыстрённому произнесению слогов в мелодической шкале [2, 3, 4, 5].

Рассмотрим пример.

'Oh, you, 'feeble-`fingered, /`fat-headed, /'fumbling`females», / – ,roared the ,little ,man, / «`you, /`wicked, 'weak-witted``woodworms!!!... //

Несмотря на отсутствие слова *feeble-fingered* в словаре испытуемых, его значение, с опорой на слово *fingers*, угадывается из предыдущего контекста и воспроизводится как 'руки, как решето, безрукие'.

Значение слова *fat-headed* угадывается исходя из значения составляющих его основу имени прилагательного *fat* 'жирный' и имени существительного *head* 'голова' и воспроизводится слушающими как 'глупышки', т. е. 'с заплывшими жиром мозгами, тугоду-мы'.

Значение производного от глагола *to fumble* 'ронять, терять' причастия испытуемыми не идентифицируется ввиду отсутствия этого слова в их словаре. Однако его непонимание не влечёт за собой непонимания смысла высказывания, поскольку этот смысл уже передан при помощи имени прилагательного *feeble-fingered*.

Таким образом, наличие в позиции перед именем существительным обладающих сходными значениями прилагательных способствует пониманию услышанного высказывания даже при непонимании отдельных слов, в случае если эти непонятые слова от-вечали уже встречавшимся значениям.

К погрешностям восприятия на фонетическом уровне можно отнести услышанный вариант *fat-head and vambling* вместо правильного *fat-headed, fambling*. С фонетической точки зрения мы наблюдаем трудность идентификации стыка [id-fa] (ГС//СГ). К перцептивным смещениям относится замена глухого губно-зубного фрикативного [f] звонким фрикативным [v], т. е. явление озвончения.

Для устранения этой погрешности восприятия испытуемым пришлось осуществить морфологический анализ слова *fat-headed*, после чего им ещё раз был предъявлена синтагма, содержащая ряд непонятых слов.

То же самое явление мы наблюдали при распознавании второй части высказывания, где трудность относилась к восприятию сочетания *weak-witted woodworms*, которое было идентифицировано слушающими как *weed-headed wood-dwarfs* 'глупые древесные карлики'. Внимание испытуемых было обращено на вторую часть имени существительного *wood-dwarfs* 'древесные карлики', содержащую главное слово *dwarfs*, в результате чего слово *wood* было опущено, что повлекло за собой уменьшение количества неправильно воспринятой информации.

Отсутствие слова *weed* 'сорняк' в словаре слушающих, равно как и имени прилагательного *weak-witted*, не помешало найти правильное значение имени прилагательного *weak-witted*, которое было идентифицировано как *weed-headed*, поскольку все составные, относящиеся к слову *head*, воспринимались испытуемыми с опорой на предыдущий контекст, а именно в сопоставлении со словом *fat-headed*.

При неверном распознавании фонетического состава прилагательного *weak-witted* его смысл был точно угадан. По-видимому, в данном случае имела место функция прогнозирования.

Что касается существительного *woodworms*, то его идентификация произошла после многократного прослушивания непонятой синтагмы и обращению испытуемых к словарю.

Убыстрение темпа произносимых диктором эмоционально окрашенных высказываний оказывает отрицательное влияние на их распознавание носителем языка, поскольку замедляет преобразование вербального в образное.

Результаты исследования позволяют сделать следующие **выводы**:

- Поскольку речевой поток представляет собой единое целое, то его перцептивная

сегментация осуществляется на уровне подсознания бесконтрольно. Однако в условиях субординативного двуязычия необходимо искусственно выделить необходимый сегмент с целью обеспечения максимально полного понимания сообщения.

- Поскольку перцептивные смещения наблюдаются, прежде всего, в процессе коммуникации, предполагающем наличие двух сторон (источника информации и реципиента), то изучение процесса речевосприятия невозможно без обращения к процессу речепродуцирования. Более того, контроль понимания слитного потока устной речи может быть проведён только при обращении к её продуцированию.

- Взаимосвязь процессов производства и восприятия речи на фонетическом уровне проявляется в единстве членения и синтеза единиц всех уровней [6, 7, 8] и практически может быть проиллюстрирована либо неразличением испытуемыми стыка, либо искусственным членением нечленимых акцентных единиц, восприятием одного звука вместо нескольких и наоборот.

- Минимальным сегментом, который выбирает слушающий при повторном воспроизведении непонятого участка с целью устранения погрешности восприятия, является синтагма, поскольку полная смысловая реализация значения слова происходит именно в контексте. Выявление необходимого сегмента в каждом конкретном случае зависит и от того, какой вид анализа должен быть использован для устранения той или иной погрешности восприятия.

Чаще всего при субординативном двуязычии встречаются следующие погрешности восприятия: погрешности восприятия предлогов (37,5%); погрешности восприятия, связанные со случаями употребления сходных по звучанию слов (32,5%); погрешности восприятия, допускающие замену синтагм сходными по звучанию (30%); грамматически неправильно оформленные фразы (10%); синтаксически неправильно оформленные фразы (10%); погрешности восприятия, связанные с употреблением несуществующих лексических единиц (17,5%); а также погрешности восприятия смешанного характера (27,5%).

Нами выявлена зависимость вида анализа и необходимого для устранения погрешности восприятия сегмента. Отмечено, что при необходимости смыслового (семантического) анализа испытуемому следует предъявлять для прослушивания синтагму, фразу или сверхфразовое единство, а при необходимости лексического, морфологического и синтаксического анализа – синтагму.

Полученные нами данные подтвердили предположение о том, что в каждом конкретном случае слушающий использует разную стратегию восприятия. Поэтому мы согласны с мнением ряда исследователей об отсутствии универсальной единицы восприятия, особенно художественного текста [1, 9, 10].

В условиях субординативного двуязычия восприятие осуществляется с учётом особенностей системы родного языка. Поэтому проблемы интерференции, вариативности восприятия, распознавания слов в потоке речи заслуживают особого внимания при рассмотрении и классификации погрешностей восприятия при попеременном использовании родного (первичного) и иностранного (вторичного) языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. – М., 1977. – С. 18 – 25, 33 – 35, 96 – 102, 165 – 170.

2. Васильев В. А. Теория фонетического строя современного английского языка (в сопоставлении с русским): Автореф. дис.... д-ра филол. наук. – М., 1969. – 70 с.
3. Вишневская Г. М. Некоторые рекомендации по преодолению основных интонационных ошибок студентов //Смежные проблемы филологии, психолингвистики и методики преподавания иностранных языков. – Иваново, 1978. – С. 149.
4. Вишневская Г. М. Экспериментально-фонетическое исследование интонационной структуры и функциональных особенностей низкой мелодической шкалы в английской речи: Автореф. дис. ... канд. филологич. наук: 10.02.04 / МГПИ им. В. И. Ленина. – М., 1973. – 27 с.
5. Вишневская Г. М. Английская интонация (в условиях русской интерференции): Уч. пособие. – Иваново: ИГУ, 1985. – 84 с.
6. Шевалдышева Е. З. Модификации консонантных стыков акцентных единиц. Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / АКД филол.наук. – Мн., 1979. – 21 с.
7. Михальчук В. А. Модификации английских гласных в связной речи (на мат-ле вокалического стыка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / РГПУ им. А. И. Герцена – СПб., 1999. – 21 с.
8. Крешина О. Б. Исследование восприятия артикуляторно-слуховых признаков аллофонии на материале английских текстов // Фонетика и психология речи. – ИВГУ, 1981. – С. 80 – 91.
9. Леонтьев А. А. Речевая деятельность// Основы теории речевой деятельности / Отв. ред. А. А. Леонтьев. – М.: Наука, 1974. – С. 171 – 187.
10. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики (извлечения). Психологическая модель порождения речи Ч. Осгуда. Трансформационный метод исследования языковых структур по Н.Хомскому // Психолингвистика в очерках и извлечениях: Хрестоматия. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт. – сост. В. К. Радзиховская, А. П. Кирьянов и др. Под общ. ред. В. К. Радзиховской. – М.: Изд. центр «Академия», 2003. – С. 447 – 452.

УДК 811.161

Чемес В. Ф.
(Київ, Україна)

**МОВНОКУЛЬТУРНА АДАПТАЦІЯ ОСІБ УКРАЇНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ
В РУМУНСЬКОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ
БУКОВИНСЬКОГО ПОЛІЕТНІЧНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ**

У статті йдеться про особливості мовнокультурної адаптації осіб українського походження в румунськомовному середовищі Чернівецької обл. за умов державного статусу української мови. Аналізуються дані так зв. мовних автобіографій особи як дискурс її мовно-етнічного самоствердження. Робиться висновок про динамізм ментальнісних установок і переконань у процесі конструювання мовноетнічної ідентичності особи.

Ключові слова: соціолінгвістика, мовна автобіографія, мовно-етнічне самоствердження, українська мова, румунська мова.

The article deals with the features of language and cultural adaptation of the Ukrainian origin persons in the Rumanian speaking environment of Černivci region in conditions of the official status of Ukrainian. The data of so-called linguistic autobiographies of person as a discourse of his ethnic and language self-affirmation were analyzed. It is drawn the conclusion about dynamism of mental purposes and convictions in the constructing of language and ethnic identity of person.

Key words: sociolinguistics, linguistic autobiography, ethnic and language self-affirmation, Ukrainian language, Rumanian language.

Південно-західні області України, зокрема Одеська, Закарпатська, Чернівецька, як відомо, характеризуються феноменом регіональної багатомовності – там, крім українців, проживають громадяни інших національностей, серед яких і румуни (молдовани). Розпад СРСР призвів до фундаментальних змін в мовному бутті українського суспільства і кожного індивіда зокрема. Тут можна говорити про феномен пострадянської ментальності, маючи на увазі спосіб мислення, сукупність розумових і духовних установок, властивих окремій особі або суспільній групі. Поза сумнівом, питання – чи стане українська мова фактором консолідації української нації має бути досліджене (змодельоване) у всій його складності. Важливо, відтак, враховувати всю сукупність соціально-психологічних факторів з метою з'ясування всіх можливих негативних і позитивних ефектів у мовному житті сучасного українського соціуму, зокрема і в зазначених поліетнічних і дво- три- мовних регіонах. Провідну роль у цьому спектрі мотивацій відіграє, безперечно, прагнення особи подолати відчуття певної етно-мовної роздвоєності чи вагання. На «допомогу» особі приходить деклароване державою існування (чи формування) української політичної нації. Але етнічне і мовне самовизначення / самоствердження особи – це не декларативний акт, а своєрідний психологічний стан як результат більш-менш тривалих (постійних) рефлексій особи над відповідними категоріями з проекцією на власну

життєву біографію. Але, попри певні здобутки і напрацювання пострадянської української соціолінгвістики, інструментарій таких досліджень і їхнє методичне забезпечення з орієнтацією лише на макросоціолінгвістичну парадигму (анкетування, опитування у певних соціальних страгах суспільства, інтерпретація даних Всеукраїнського перепису населення 2001 р. тощо) виявили певну односторонність у висвітленні проблеми, оскільки за соціумом «ховасться» певна мовна особистість з конкретною історією її мовної соціалізації (в багатьох випадках – ресоціалізації).

У донезалежницький період України у відповідних регіонах, де українське населення не було з кількісного боку переважаючим, тобто було своєрідною регіонально меншиною (соціологи вважають меншинами «лише ті, члени яких перебувають у невідгданому становищі» супроти більшості населення і мають певне відчуття *групової солідарності*, спільності своєї долі. Те, що вони є об'єктом упередження та дискримінації, зазвичай посилює почуття єдності та спільних інтересів» [1: 285-286]), існувала така типова мовна ситуація (з урахуванням мов спілкування у місцевостях з населенням мішаного характеру): 1) румунська (або болгарська, або угорська тощо) як мова місцевої етномовної більшості; 2) російська мова як мова, що виконує функцію *інструменту*, відповідно до її виключної ролі за часів колишнього СРСР, коли вона була мовою міжнародного спілкування і мала соціокультурний престиж аж до, як це часто бувало, виконання нею функції мови викладання у середній школі в зазначених регіонах; 3) нарешті, українська мова, престиж якої у таких регіонах був дуже низький. Як результат – дезінтегрованість, розмивання і втрата вирішального компонента української етнічної ідентичності – рідної мови і відповідно – формування у цей період комунікативного індивіда українського походження з його рідною мовою, яка вживалася лише у його родинному етнічному колі або ж не вживалася зовсім, коли мав місце мішаний шлюб (російсько-український чи українсько-російський, румунсько-український чи українсько-румунський тощо). Українська мова, отже, не мала достатньої культурно-комунікативної вартості у цьому конкретному поліетнічному і різномовному (мікро)середовищі, що спричинило надто складну ситуацію на кінець 80-их рр. минулого століття. Об'єднані фактором спільного проживання у конкретному мікрорегіоні (аж до окремого села включно) етноси такого єдиного поліетнічного середовища були роз'єднані мовно, психологічно, соціально тощо. Починаючи з 90-их рр. українська мова на функціональному рівні увійшла як формально більш потужний і активний суб'єкт у процеси регіональної взаємодії мов в Україні, що є цікавим для традиційної макросоціолінгвістики (страги, спільноти, народності тощо) і мікросоціолінгвістики (групи, об'єднання, соціальні осередки, окремі особи тощо). Але отримані в результаті відповідних спостережень усереднені дані не дають можливості дослідити процеси, сферою об'єктивації яких є свідомість індивіда. Актуальною відтак є потреба дослідження і тлумачення психосоціальних феноменів сфери етномовного буття особи у спосіб найменшою мірою формалізований і генералізований і, водночас, найбільшою мірою об'єктивний, завдяки особистій вербальній (дискурсивній) формі презентації рефлексій індивіда щодо його етномовної самооцінки. Цим умовам, безперечно, відповідає такий соціолінгвістичний прийом, як *мовна (авто)біографія* особи. Важливо, що у процесі своєрідної сповіді перед самим собою індивід оцінює себе, крім усього іншого, і через призму оцінки його мовно-етнічних пріоритетів іншими людьми. Така циклічна заочна віртуальна взаємодія між індивідом і мікро- та макросоціумом прояснює і кристалізує у свідомості індивіда у концептуалізованій формі такі судження, оцінки, висновки, зміст котрих не є спровокованим або обтяженим певною наперед виробленою

робочою гіпотезою самого дослідника і які соціолінгвіст не зміг би передбачити і «видобути» для подальшого аналізу жодними опитуваннями і анкетами.

Отже, отримані дані можуть можуть засвідчити: 1) втрату / збереження етнічного самоототожнення за нових соціально-політичних умов в Україні; 2) конфлікти (на основі певних вагань і так зв. *аномій*, якими, як відомо, засновник французької школи соціології Еміль Дюркгайм вважав почуття безпорадності або розпаду, що його вселяє сучасне суспільне життя. Звичайно ж, такі почуття об'єктивуються насамперед в свідомості окремого індивіда) у свідомості осіб з відповідних поліетнічних багатомовних регіонів щодо етнічного і / або мовного самовизначення; 3) залежність втрати / збереження мовної ідентичності від певних демографічних і соціальних чинників (рівень освіти особи, її соціальний статус, фах, тип шлюбу батьків і власний тощо, зміна місця проживання тощо).

Об'єктом нашого дослідження були двомовні і багатомовні особи – українці (зокрема й так звані російськомовні), а також частково росіяни з походження і особи з мішаних родин (різна етнічність батьків), які належать переважно до так зв. середнього класу (шоправда, швидше соціально, ніж матеріально), зокрема й представники різних місцевих еліт. Зонами дослідження було обрано, як уже зазначалося, поліетнічні і багатомовні місцевості, насамперед з переважанням румунськомовного і українськомовного (з присутністю також російськомовного) компонентів в населених пунктах зазначених областей. Загалом протягом 2004-2005 рр. було здійснено більше 60 магнітофонних записів. *Предмет* дослідження становив феномен так зв. соціолінгвістичної *індивідуалізації*, яка, за визначенням проф. Лейпцизького університету Клауса Бохманна (Vochmann), даним у доповіді з нагоди відкриття очолюваного ним Міжнародного наукового проекту «Мова і ідентичність в ситуації багатомовності. Мовна ідентифікація в поліетнічних регіонах Східної Європи (Р. Молдова і Україна)» (лютий, 2003): «окреслює ментальний процес, в якому індивід усвідомлює свої як власне мовні, так і соціолінгвістичні особливості через досвід соціальної комунікації, соціальну практику, яка йому говорить, якою є соціальна старість його мови і мов інших».

Спонтанні рефлексії особи над її мовно-етнічними і соціо-культурними пріоритетами у формі усної оповіді дають досліднику можливість аналізу певного тематично-мотиваційного дискурсу особи. Дослідження виконувалося частково і у контрактивному аспекті завдяки записам текстів мовних біографій осіб українського походження, що проживають у Румунії з метою з'ясування особливостей форм і характеру їхнього мовно-етнічного самоототожнення, спричинених відомими позамовними факторами (неспівмірний статус української мови в Україні і в Румунії, особливості двомовності українців у прикордонних регіонах обох країн тощо) – див. [2].

Дослідницький прийом *мовних (авто)біографій* слід вважати виключно продуктивним ще й тому, що він дає можливість зафіксувати наживо нарративну вербалізацію відповідних концептів етнічної і мовної свідомості особи у ситуаціях багатомовності і поліетнічності для подальшого моделювання мотиваційно-аргументативної структури у контексті конструйованого цією особою специфічного дискурсу, який є важливим «методологічним» інструментом координації і корекції її мовно-етнічної поведінки у мікро- і макросоціумі. Зазначена поведінка може бути скерована на збереження або на зміну мовного і / або етнічного самовизначення або ж іноді навіть і своєрідної її реконструкції (проф. К.Бохманн окреслює у цьому контексті своєрідну триаду можливої динаміки розвитку мовно-етнічної свідомості індивіда, говорячи про процеси *конструювання, деконструкції і реконструкції* «індивідуальної і колективної ідентичності» [3:76], оскільки

«з урахуванням контактів між носіями різних мов і / або низки соціолінгвістичних видозмін протягом життя окремих індивідів, виключний інтерес становлять ключові події, у яких індивід усвідомлює соціокультурні відмінності і протиріччя, які його відокремлюють від учасників мовного контакту у певних випадках або ж, навпаки, єднують його з ними» [3:75]. Ще одна значна перевага мовних (авто)біографій полягає в тому, що вони можуть відфільтрувати елементи мовної свідомості, ставлення до мови, судження про мову та її оцінювання, а також неостаточні мовні отождоження, які поряд з аспектами «чисто» індивідуальними містять і соціальні аспекти». [3:75] Самі мовні (авто)біографії є специфічним типом неінституціалізованого тексту своєрідної композиції і структури, який часто містить у собі дифузну багатомірну сукупність різних мікродискурсів, серед яких, зокрема: 1) патріотичний (пор., напр., Ніна Б., 65 р., с. Шевченкове Кілійського р-ну Одеської обл.: *Так воно повинно так бути, якщо ми українці, то ми повинні говорити по-українськи [...] Ми ж живем в Україні, чи де ми живем? [...] В мене таке питання не стояло ніколи, тому що я українка [...] Я ніколи свого язика не міняю.*); 2) пуристичний (Віра О., 63 р., там само: *На початку шістдесятих років, коли я тільки навчалась, то сільські люди говорили чистішою мовою, ніж вже в останні роки вісімдесяти*); 3) мовно-культурної толерантності (отець Микола Г., 27 р., с. Мирне Кілійського р-ну Одеської обл.: *Мы все таки уважаем этот язык, украинский [...], потому что мы живем на Украине*); 4) мовно-релігійний (отець Микола Г.: *религия должна быть в первую очередь, потому что [...] религия есть – русский язык будет*); 5) реконструкції історії (Михайло З., с. Щербинці Новоселицького р-ну Чернівецької обл., 85 р.: *Це тожже було іздєвательство, те саме, що було при руминах, таке саме в то время при большевиках – що хотіли, те й робили*, а також естетичний, націоналістичний, космополітичний, прагматичний та ін., про що йтиметься нижче). Ця особливість перетворює кожну мовнобіографічну оповідь на своєрідний гіпертекст, зокрема й з погляду можливостей аналізу його окремих фрагментів як тематично самодостатніх при застосуванні так званого прийому декомпозиції дискурсу на кілька глибинних рівнів в душі Т.А. ван Дейка.

І хоч панівна сьогодні постмодерністська парадигма соціологічного аналізу має свої методологічні недоліки, бо «на протигагу наголосу на універсальності, закономірності, однарності, прозорості тощо соціології часів модерну» прийшла «принципова різноманітність, випадковість і амбівалентність спостережень, висновків і узагальнень, якими оперують соціологи», і в результаті «нинішня соціальна реальність постає здебільшого як дискурсивна активність, потік рефлексивності, інтерпретації та реінтерпретації, а тому . соціолог не може претендувати на роль «рефері», «тлумача істини», а радше є «інтерпретатором», «рівним серед інших» [4:131], все ж іншого способу наближення до зрозуміння психосоціальних операторів процесу індивідуалізації особи як людина (оповідач) *через людину* (дослідник, інтерпретатор), як нам видається, сьогодні не існує. Втім це не виключає можливості і потреби комплексного аналізу всієї мовнобіографічної оповіді з урахуванням усіх пресупозицій і алюзій, як можуть бути виділені, «розшифровані» і проаналізовані у певний текстологічний спосіб.

Зміна місця проживання особи є універсальною передумовою запуску складних адаптаційних механізмів її психологічного пристосування до нових умов. При зміні ж при цьому мовноетнічного середовища ці механізми виявляють особливу інтенсивність, активізуючи в свідомості особи потреби мобілізації всього попереднього буттєвого досвіду і попередньо набутих ментальних установок і стереотипів стосовно представників місцевої спільноти з метою вибору схеми монокультурної поведінки: 1) прийняття;

2) протистояння. Місцева спільнота, у свою чергу, теж послуговується певними стереотипами, що становлять певну єдність нав'язаних ззовні переконань (соціально-ідеологічні міфи, упередження тощо) і емпіричних даних, набутих самою особою для ілюстративного закріплення у свідомості відповідних ідей. Австрійська дослідниця Р. Водак (R. Wodak), наприклад, до вербалізованих проявів таких упереджень в австрійській національній спільноті відносить 1) постійне вживання конотативних виразів, що створювали б загальний імідж соціальних меншин як чужорідних; 2) використання постійних негативних епітетів, що характеризували б типові національні вади, начебто властиві представникам національних меншин; 3) створення «ми-дискурсу», метою якого є виховання почуття національної єдності, національної переваги як підстави для відторгнення певних етнічних груп та ін. [5:91-92]. У цьому контексті надзвичайно цікаво було б здійснити записи мовних біографій тих українськомовних (російськомовних, румунськомовних тощо) громадян України, які тимчасово виїхали до Західної Європи на заробітки, на предмет їхньої соціо-мовноетнічної адаптації. Напр., в одній із мовних біографій (№ 53, с. Маршинці Новоселицького р-ну Чернівецької обл.) респондентка – етнічна українка розповіла, що, опинившись у цьому румунськомовному селі, вивчила мову від людей через спілкування (працювала продавцем у гастрономі), а виїхавши до Італії на заробітки і пробувши там 10 місяців, опанувала італійську – в цьому їй допомогла «молдавська», якою вона попервах спілкувалася з літньою італійкою, працюючи доглядачкою, а та її розуміла (говорила ж по-італійському вона вже через 2-3 місяці).

Звернімося відтак до побіжного аналізу показових фрагментів однієї із мовних автобіографій, записаних у Чернівецькій області.

Світлана Д., 47 р. (м. Герца). Мовна біографія Світлани Д., етнічна самоідентифікація якої не є проблемною (українка з моноетнічної родини!), цікава, насамперед, формами свого етнічного самоствердження і адаптації до іншомовного середовища. На різних етапах її життя це самоствердження відбувалося відповідно до мовно-культурної ситуації нового місця проживання, яких у неї було кілька. Коли до 10-річного віку мовою її щоденного спілкування була переважно російська (тримовне місто Новоселиця, Чернівецька обл.), то після переїзду до бабусі (Косівський р-н Івано-Франківської обл.) на тривалий час середовище стало моноетнічним, українськомовним, причому з виразними діалектними ознаками побутового мовлення. Тут респондентці довелося долати серйозну особисту психологічну травму – крім втрати матері, чим, власне, й був зумовлений переїзд до бабусі, вона вперше зустрілася з неприйняттям її з боку середовища (ефект «свій – чужий»), що полягало в упередженому ставленні однолітків до її російськомовності і неволодіння місцевим українським діалектом (*підлітки мене не сприймали своєю там [...] І тому перший рік проживання там мені було важко*). З причин політкоректності Світлана Д. не уточнює, як саме з неї глузували однолітки, але зізнається, що це була образлива назва росіян. Риси особистої вдачі – адаптивність до нового середовища, налаштованість на подолання життєвих перешкод і бажання самоствердження в мікросоціумі зумовили швидке подолання цієї етнокультурної кризи (*За один рік я опанувала повністю місцеву мову, і вже сприйняття мене було там зовсім іншим; Я намагалася цих самих дітей шкільним своїм життям переконати в іншому. І це мені вдалося [...] І бар'єр був подоланий*). Крім того, Світлана Д. вважає, що певне упереджене ставлення до неї мало місце і з боку вчительки української мови (*сприйняла також мене мене чомусь агресивно*) – оцінка з української мови була нижчою від оцінки з російської. Згадані факти, як випливає з оповіді Світлани Д., значною мірою визначили

її подальшу мовну і життєву біографію. Вона обрала фах вчителя української мови і літератури (*хотілося [...] її [вчительку] переконати, що я, все-таки, зможу цей бар'єр подолати остаточно*). Світлана Д. вербалізувала ще один життєвий універсалістський принцип, який був сформований у шкільні роки і реалізується тепер, коли вона сама виховує школярів, етномовний статус яких (румуні) відрізняється від її власного (*Це мені допомогло вже в цьому районі дивитися на дітей уже зовсім інакше – не ділити їх на нації, а просто ділити їх на особистості*) – принцип етнічної і мовної толерантності. Одним із свідчень цього світоглядного переконання є те, що вона при одруженні (мішаний румунсько-український шлюб) не надавала особливого значення і не цікавилася національністю свого (майбутнього) чоловіка, а також не здогадувалася про його етнічність, оскільки він володів трьома мовами, навчався в російськомовній школі, де вивчалася й українська. Отже, після тримовного слов'янсько-румунського середовища, потім одномовного українського, згодом двомовного українсько-російського (навчання в університеті, м. Чернівці) відбулася наступна і остання зміна середовища. Світлана Д. переїхала із чоловіком-румунуном у переважно румунськомовне м. Герца, і отримала після проголошення незалежності України престижну посаду у районному відділі освіти (у зв'язку з потребою методичного забезпечення у середніх закладах освіти району вивчення української мови і літератури). Відтак гостро і невідворотно постала проблема опанування румунської мови, якою ведеться викладання у більшості шкіл району (*І перший рік мені було дуже важко, тому що мова була абсолютно не з тієї групи мов*). «Румунізація» Світлани Д. тривала *«років шість»*. Причому, негативний комунікативний досвід шкільних років зумовив тактику внутрішнього накопичення знань і умінь для спілкування румунською мовою, щоб уникнути глузливих жартів і насмішок (*Спілкуватися я ще не ризикувала, тому що я не хотіла показатися смішною, щоб мене не сприйняли трошки інакше [!]*). Достатньою мірою оволодівши мовою середовища, чому сприяли інтернаціоналістські переконання і, не меншою мірою, – кар'єрно-прагматичні мотивації, Світлана Д. свій теперішній статус і посаду трактує у місіонерський спосіб: *І частіше з своїми фахівцями, з якими я працюю, [...] я все-таки говорю з ними українською мовою, тому що вони вже всі подолали і свій бар'єр [...]. Це моя місія, це я повинна була це впроваджувати*. Все ж успіхом у завоюванні авторитету серед місцевої педагогічної інтелігенції вона завдячує опануванню їхньої рідною мовою: *Мене тому і зрозуміли люди, що я спілкувалася з ними на доступній їм мові. Якщо би я отак підкреслювала конкретно, що українка, я буду лише українською з вами, я би відитовхнула їх від себе і від моєї мови, а так я їм дала можливість зі мною спілкуватися, і вже в процесі спілкування трошки направляла на саме ось таку позицію, що треба сприймати цю [українську] мову*. Причому, як сильна особистість, Світлана Д. реалізувала цю місію і у власній родині, зумівши прищепити двом своїм синам особливу шанобу до всього українського, чим пишається. Так, старший син обрвав фах філолога-україніста, він пише вірші, зокрема й українською мовою. «Українськість» своїх синів респондентка пояснює, міфологізуючи роль матері в родині загалом: *Авторитет матері – раз! І друге – все таки, [...] я змогла довести оту кровну лінію, і я вважаю, що європейський народ правильно визначає походження людини за національністю матері*. В сімейному колі домінує українська мова, що Світлана ставить собі у заслугу, акцентуючи свою увагу на *«авторитеті матері в сім'ї»: І невідомо [!] спрямовуючи вибір усіх трьох – чоловіка і синів, ми [!] прийшли до спільного результату – що дійсно треба вміти володіти [українською]*. Втім, дотримуючись «канонів» інтернаціоналістського

дискурсу, вона зазначає, що ніколи не наполягала на тому, щоб у сім'ї була одна мова: *Ми можемо спілкуватися і українською мовою – вільно всі вчотирьох – і російською мовою, і, коли вже при свекрусі, то ми можемо всі перейти і на румунську мову*. Попри домінування в родині української мови (хоча наприкінці своєї мовно-біографічної оповіді вона твердить інше: *домінує у нас, все-таки, [...] домінує російська мова [!]*), а крім того, сини респондентки між собою спілкуються російською мовою [!], що аж ніяк не завадило їм самовизначитися українцями за національністю. Цей «акт» мав місце при заповненні анкет перед вступом до університету. «Голова» сім'ї, чоловік, був поставлений дружиною перед доконаним фактом: *«Без обр'я!»*, а сини спробували напівжартома остаточно закрити питання їхньої національності: *«Тату, досить нам [є] твого прізвища й по-батькові»* (прізвище родини є румунською назвою однією з поширених диких тварин). Ця родинна сценка, переказана Світлою Д., свідчить, як ніщо інше, про цілком прихильну атмосферу і здорову самоіронію у цій тримовній румунсько-українській родині.

У своїй оповіді респондентка раз по раз звертається до періоду проживання у бабусі, коли перший соціокультурний конфлікт сформував у ній міцний життєвий стрижень (*зміна тоді така була різка в моєму житті*). Вербалізуючи асоціативний ряд пам'яті роду і малої батьківщини, вона зазначає, що, провідуючи могили родичів, вона дозволяє собі дати волю думкам, образно переживаючи *«німі хвилини спілкування з тим найдорожчим»*. Попри весь життєствердний оптимізм і об'єктивний, але раціонально контрольований виклад думок і переконань протягом всієї автобіографічної оповіді, наприкінці Світлана Д. на хвилі розчуленості від спогадів про найдорожче робить зізнання про відносність і умовність повної адаптації людини в чужому етномовному середовищі, де її можуть утримувати інші життєві приписи, пов'язані, насамперед, з обов'язком перед родиною, дітьми: *щоб сказати, що я тут остаточно прижилася, як то дерево на моїй батьківщині, то напевно, ні [...] Але тут мене тримає те, що вже на цій землі дерева садили мої діти*.

Проаналізована тут лише одна мовна біографія, як видається, засвідчує надзвичайно цікавий польовий матеріал для дослідження мовно-етнічної самоідентифікації і самоствердження особи при зміні середовища проживання, який може бути використаний і для з'ясування низки інших динамічних параметрів мовної особистості, які виходять за межі власне соціолінгвістичної проблематики і цієї статті зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Giddens, Anthony. *Sociology*. – Polity Press, 1977. – Цит. за: Гіденс Ентоні. Соціологія / Перекл. з англ. – К.: Основи, 1999. – С. 285-286.
2. Чемес В. Ф. Проблеми мовного буття українського вчителя в сучасній Румунії // Актуальні проблеми вербальної комунікації: язык и общество. Сб. науч. трудов. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – С. 259-270;
3. Bochmann, Klaus. Istoriografia lingvistică drept istorie socială trăită. Cu privire la valoarea euristică a biografiilor lingvistice // Revistă de lingvistică și știință literară, nr. 1-3, 2005. – P. 69-77.
4. Танчер В. Соціологія та ідеологія в ракурсі постмодерного мислення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2000. – № 4. – С. 125-132.
5. Ориг. праця: Wodak R. *Discourse Analysis: Problems, Findings, Perspectives* // Text. – N.Y., 1990. – № 10 – цит. за: Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – Київ: АртЕк, 1998. – С. 91-92.

**КУЛЬТУРНО-СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ В ПРОСОДИИ
ДИРЕКТИВНЫХ ИЛЛОКУТИВОВ НЕМЕЦКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ**

В статье рассматриваются вопросы просодической организации директивных иллокутивных актов немецкого и русского языков. Как показывают данные экспериментального исследования просодической манифестации названных речевых актов, отличие двух языков обнаруживаются на уровне распределения всех трех составляющих просодической структуры – частоты основного тона, интенсивности и длительности – в предтакте, ритмическом корпусе и затакте. Характер развития просодических признаков отражает культурно-специфические черты двух национальных языков

The article deals with the problem of prosodic organization of directive illocutionary acts in the German and Russian languages. According to the experimental research data of speech acts prosodic manifestation the differences between two languages are revealed in the sphere of distribution of all three acoustic components of prosodic structure – main tone frequency, intensity and duration. The character of the development of prosodic features reflects specific cultural peculiarities.

В научной литературе, посвященной разработке вопросов, связанных с типологизацией речевых актов (РА), представлены различные взгляды на рассматриваемую проблематику. Существующие классификации опираются на критерии достаточно несхожие и зависят от ракурса конкретного исследования и точки зрения автора на изучаемое явление. Поэтому виды речевых актов, выделяемые с позиции лингвиста, логика, психолога и т. д., не могут совпадать априори. Кроме того, даже в рамках лингвистической науки предлагаемые типологии часто имеют разнородный характер, поскольку в лексических, грамматических, фонетических описаниях для разграничения речевых актов используются свои специфические признаки. Несмотря на значительные расхождения в трактовке РА, их количества и характера, существование одного из общепризнанных разрядов иллокутивов – побудительных речевых актов – в связи с их ярко выраженным социальным аспектом никогда не вызывало сомнений. Среди этого множества закрепился термин «директивы», которым Дж. Серль [1] обозначил класс побудительных РА особого свойства. Автор характеризует класс директивов как иллокутивные акты, представляющие собой попытки (от скромных до весьма настойчивых) со стороны говорящего добиться того, чтобы слушающий нечто совершил.

Директивные иллокутивы встречаются в повседневной практике достаточно часто, так что внимание к данному иллокутивному типу вполне объяснимо. Так, М. П. Брандес отмечает, что управление людьми в обществе осуществляется разными путями и к ним относится, прежде всего, директивное, прямое воздействие на поведение людей посредством законов, приказов, инструкций [2]. Вместе с тем, прямые устно формулируемые директивные указания тесным образом связаны с ментальностью нации, культурой сложившихся межличностных отношений, поэтому, как показывают наблюдения, они часто несут национально-специфическое проявление, что обнаруживается прежде всего на уровне просодии исполнения директива.

Таким образом, «ДИРЕКТИВ» обозначает «указание», «предписание», «распоряжение» [3] и может исходить от индивидуумов, располагающих полномочиями осуществления подобных РА. Они всегда нацелены на ответные действия, которые могут последовать либо незамедлительно, либо через определенный промежуток времени. Директивы представлены такими формами РА, как приказы, распоряжения, завещания, предписания, повеления, разрешения и т. д. Основополагающим фактором директивных высказываний является непрерываемость исполнения волеизъявления, защищенного юридически закрепленными нормами или социальным статусом говорящего. Данное обстоятельство позволяет разделить директивы на волевые и прескриптивные. Первые определяются обычно только социальным статусом говорящего и связаны часто с эмоциональной формой репрезентации (чем эмоциональнее выраженность, тем выше иллюкутивная сила директива), вторые – с социально или юридически закрепленными нормами, что делает обязательность их соблюдения ингерентным признаком иллюкутивов этой группы и является гарантом беспрекословного их исполнения. Завещания, приказы, распоряжения, предписания относятся к юридически и/или социально обусловленным действиям. Принуждения, повеления, разрешения скорее имеют статус только социально обусловленных действий.

Осуществление побудительных РА происходит в характерной для них ситуации, представляющей собой одну из разновидностей ситуации речи. Специфика ситуации побуждения состоит в том, что «с одной стороны, она предельно конкретна, представлена в повседневном социальном опыте: в ней участвует конкретный говорящий и конкретный адресат, которые могут осуществлять в коммуникативном акте различные социальные роли и которые могут быть социально и лично охарактеризованы, с другой стороны, в то же самое время это ситуация предельного обобщения: здесь выступает любой говорящий и любой адресат, которые в речевом акте могут меняться ролями» [4].

Ситуация побуждения определяется как типовая ситуация, основными элементами которой являются: 1) говорящий (субъект побуждения); 2) слушающий (адресат побуждения); 3) условие непосредственного общения; 4) некоторые прагматические условия, характеризующие участников коммуникативного акта; 5) контекст общения; 6) каузация (волеизъявление говорящего); 7) каузируемое действие (содержание волеизъявления), направленное на преобразование ирреальной ситуации в ситуацию, которая по замыслу говорящего должна стать реальной в презентно-футуральной перспективе; 8) языковые средства, пригодные для разных коммуникативных контекстов (Бондарко, 1990; Разгуляева, 2000) [5][6].

Побудительный РА можно охарактеризовать как двусторонний, инициативный, универсальный (первичный) РА [7]. Это означает, что побуждения встречаются в обычных, неинституализированных ситуациях общения в любой национально-культурной общности. Они знаменуют начало речевой интеракции в диалогическом дискурсе, для успешной реализации которой требуется ответная реакция со стороны адресата. Ожидаемая реакция адресата состоит в том, чтобы он выполнил каузируемое действие, либо способствовал его выполнению. Если адресат следует принципу кооперации, то есть ведет себя в соответствии с ожиданиями говорящего и выполняет действие, интеракция имеет минимальную протяженность. Если адресат ведет себя «некооперативно» и отказывается выполнить действие, то протекание интеракции возможно по двум направлениям: а) говорящий принимает отказ и интеракция заканчивается, б) говорящий не принимает отказа и настаивает на выполнении желаемого действия. В последнем случае

речевое действие либо изменяет свой характер по степени **эмоционально-волевой насыщенности** в рамках одного РА (просьба – умоляющая просьба, приказ – требование), либо переходит в разряд более авторитарных разновидностей побуждения (например, при отказе со стороны слушающего выполнить просьбу, говорящий с целью достижения необходимого эффекта может прибегнуть к имплицитному или эксплицитному использованию принудительных форм речевого воздействия в виде ветотивных, директивных или минативных РА [8].

С целью установления особенностей просодической манифестации одного и того же иллокутивного акта в разных языках был проведен фонетический эксперимент, суть которого заключалась в моделировании аутентичных ситуаций носителями языка, для которых языки исследования являются родными, получении фонограмм реализации директивных иллокутивных актов и их последующей акустической обработки с помощью компьютерной программы «PRAAT». В эксперименте приняли участие по три испытуемых с каждой стороны. Запись материала осуществлялась в студии звукозаписи Лаборатории устной речи Тамбовского государственного университета им. Г. Р. Державина. Дальнейшая обработка проводилась в соответствии с принятым порядком проведения экспериментально-фонетических исследований [8].

Полученные абсолютные цифровые значения подвергались нормировке [9], что необходимо для снятия индивидуальных и ингерентных языковых различий в характеристиках экспериментального материала. Различия считались статистически существенными, если они соответствовали уровню 80% и выше.

В качестве сопоставительных характеристик брались общесловесные значения просодических признаков, а далее сопоставлялись контрольные слоги, обозначенные точками А, Б, В, Г, Д, Е, Ж [8], по которым строились графические изображения.

Обработка акустических данных показала следующее:

ЧАСТОТА ОСНОВНОГО ТОНА

1. Средние фразовые значения директива в разных языках дают основание говорить о них как дифференцированных по данному признаку, принадлежащих разным выборкам. Статистический критерий различий превышает минимальный порог более чем три раза.

2. Тональный диапазон немецкого директива превышает показатель русского в 1,6 раза (см. график 1).

В предтакте статистически значимо дифференцированы оба слога, хотя различия показателей оказались не очень существенными.

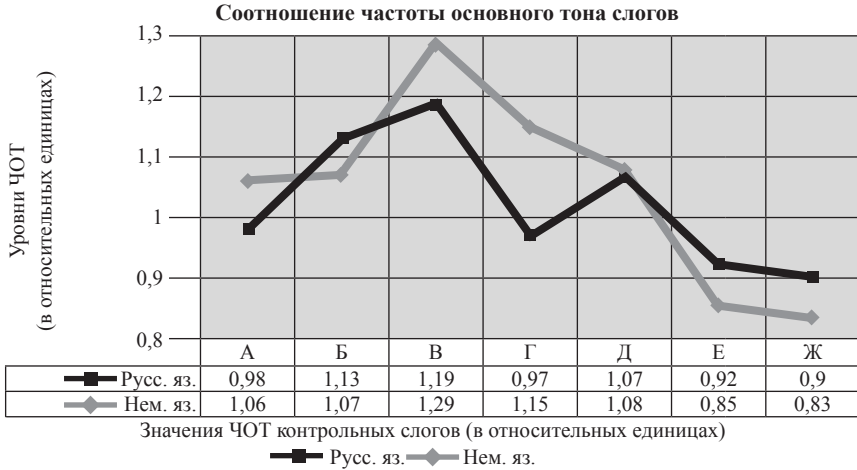
В ритмическом корпусе различия ЧОТ выявлены в точках В и Г, причем показатели признака разнятся убедительно.

Главнударный слог статистически значимых расхождений не обнаружил. Показатель тона дифференцирован в очень малой степени и занимает в обеих выборках третий уровень.

Слоги затакта также различают данный иллокутив в двух языках. Однако относительные показатели признака ЧОТ и здесь разнятся не очень существенно, хотя статистически установленный порог различий достигнут.

3. Характер мелодических контуров и соотношение уровней релевантных слогов обнаруживают некоторое сходство. Максимальные значения ЧОТ в обоих иллокутивах приходятся на инициальный слог ритмического корпуса. Начиная с максимального значения, мелодика понижается до уровня разрядки в директивах немецкого языка. В

График 1

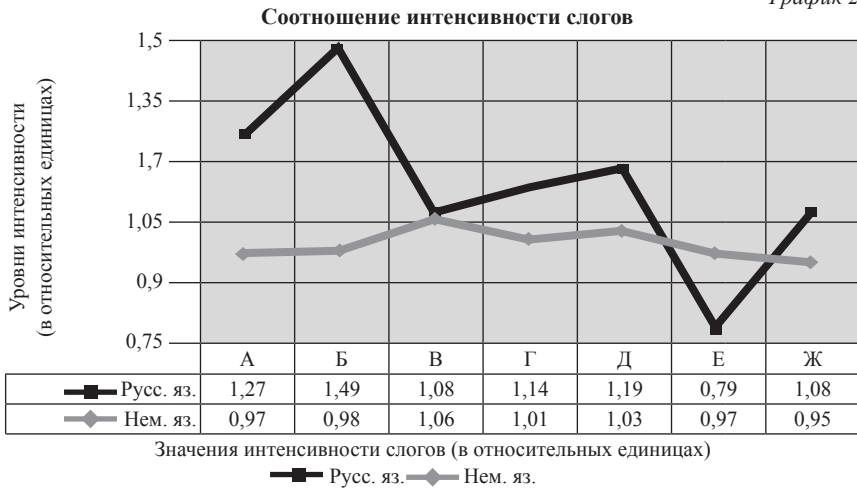

директивах русского языка контур имеет волнообразный затухающий рисунок. Наблюдается некоторая мелодическая синхронность с переменной позиций слогов. Подобная мелодическая синхронность осуществляется с разницей в слоговых тональных уровнях, которые выше в директивах немецкого языка.

ИНТЕНСИВНОСТЬ

1. Средние фразовые уровни интенсивности позволяют дифференцировать сравниваемую пару директивных иллокутивов по данному параметру. Критерий различий соответствует показателю 5, что в 2,1 раза выше минимального порога расхождений.

График 2

2. Диапазон интенсивности директива русского языка превышает значение немецкого директива в 6,4 раза (0,7/0,11).

3. Дифференциации на уровне зон сегментации представлены точками локализации всех слогов, кроме точки начальной фазы ритмического корпуса. соответственно, смысловоразличительными являются предтакт, основная часть ритмического корпуса и затакт. Статистическое подтверждение различий установлено в начальном слоге фонации. При выявленном расхождении значений данные различия соответствуют 95%. Аналогичное соотношение установлено для слога, завершающего предтакт.

В ритмическом корпусе показатель различий названных слогов находится на уровне 90%, что, по условиям эксперимента, является убедительным показателем различий двух языков (см. график 2).

Аналогичная картина обнаружена в области затакта.

4. Движение фразовой интенсивности показывает, что оба директива значительно различаются по форме изменения изучаемого признака. Немецкий директив исполняется, как правило, без значительных перепадов громкости, в то время как в русском языке манифестация директива сопровождается контрастными повышениями и понижениями воспринимаемого признака.

ВЫВОДЫ. Немецкий и русский директивы дифференцированы среднефразовым уровнем громкости, а также показателями признака всех трех зон сегментации. Причем немецкий директив более ровный по громкости, которая развивается преимущественно во втором уровне интенсивности.

В русском языке интенсивность манифестации директивных признаков колеблется в пределах всех пяти уровней и имеет изломанный контур.

ДЛИТЕЛЬНОСТЬ

1. Различия немецкой и русской звуковых манифестаций директива по параметру среднефразовой длительности подтверждаются статистически с достаточно высокой степенью вероятности (более 90%).

2. На слоговом уровне различия установлены в шести точках из семи, дифференциаций не отмечено лишь в точке Г – слоге, предшествующему главному ударному. Длительность слогов директива русского языка преобладает в начальной фазе фонации, в точках А, Б и В. В точках Д, Е и Ж (часть каденции и финал фонации) доминирует долгота немецких иллокутивов (см. график 3).

3. Анализ характера распределения длительности в релевантных слогах показывает, что в повышении и понижении долготы контрастных слогов между иллокутивами отмечается близкая синхронность, в обоих случаях рисунки имеют трехвершинный контур с повышением признака в точках В, Д и Ж.

4. Прямые корреляции ЧОТ и интенсивности немецких директивов сконцентрированы в точках А, В и Е., в русских директивах они наблюдаются в слогах, обозначенных точками А, Е, Ж.

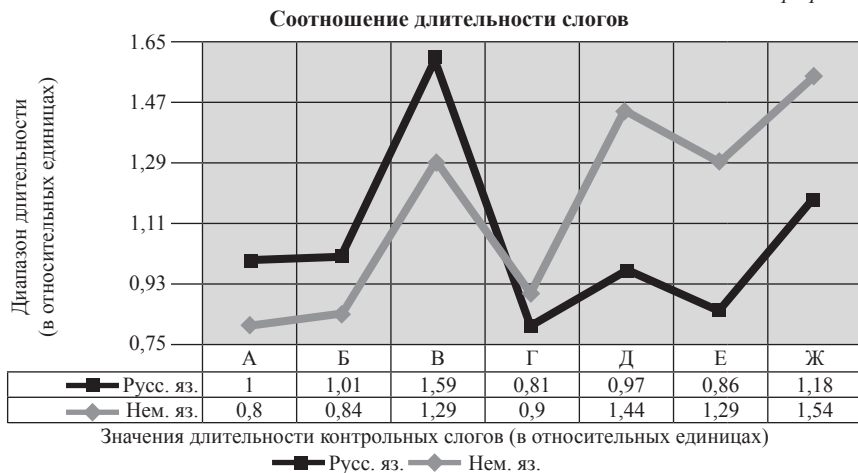
Корреляции ЧОТ и длительности русских директивных РА выявлены в точках А и В, в немецких директивах – лишь в точке В.

Длительность и интенсивность коррелируют в русском языке в точках А и В, в немецких иллокутивах – это точка Ж.

ВЫВОДЫ. Сопоставляемые директивные иллокутивы относятся к разным выборкам, на основании чего можно сделать вывод об их различных формах реализации.

По тону русский директив более однородный, немецкий директив отличается тональным многообразием, что можно объяснить, вероятно, стремлением немецких носителей языка четкого фиксирования внимания говорящего на основных смысловых точках.

График 3

Громкость, напротив, отмечена как более повышенная в директивах русского языка, что дает основание отнести данный фактор к компоненту усиления воздействия на слушающего, снимающего возможные возражения / или неисполнения со стороны слушающего.

В немецком языке исследуемые иллокутивные акты отличается довольно низкий стабильный уровень громкости, что указывает на ограниченную роль громкости как фактор усиления воздействия директивного высказывания на слушающего.

Таким образом, сравнивая две культуры исполнения властных полномочий, можно обнаружить, что доминирующим фактором воздействия на подчиненного в немецком языковом ареале является тон, а именно, его плавное понижение с верхних регистров на нижние.

В русском языковом ареале в большей степени значение придается громкости, посредством которой говорящий старается воздействовать на подчиненного.

ЛИТЕРАТУРА

1. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып. 17. Теория речевых актов. – С. 195 – 222.
2. Брандес М. П. Стилистика немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1990. – 320 с.
3. Wahrig G. Deutsches Wörterbuch. Wahrig. – Bertelsmann Lexikon Verlag, GmbH, Gütersloh, 1997. – 1420 S.

4. Поройкова Н. И. К характеристике семантической структуры ситуации побуждения // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания: Сб. научн. ст. – Л., 1985. – С. 28 – 33.
5. Бондарко Л. В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. – ЛГУ, 1981. – 198 с.
6. Разгуляева А. В. Функционирование директивов в диалогических единствах: Дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.05. – М., 2000. – 189 с.
7. Wunderlich D. Studien zur Sprechakttheorie. – Frankfurt: Suhrkamp, 1976. – 93 s.
8. Григорьев Е. И. Основы фонопрагматики немецкого языка. – Днепропетровск: Начальна книга, 1997. – 169 с.
9. Башкина Б. М., Бухтилов Л. Д. Физические параметры просодии речи и их измерение. – Минск, 1977. – 64 с.

УДК 81'373.21

Белогуб А. Л.
(Харьков, Украина)

ТЕРМИНЫ БОГОСЛОВИЯ В ТОПОНИМИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКЕ УКРАИНЫ И РОССИИ

Библия является лучшим даром, который когда-либо Бог давал человеку. Без неё мы бы не знали, что хорошо и что плохо.

*Авраам Линкольн,
16-ый президент США*

В статье речь идет о влиянии религиозного фактора на образование новых топонимов. Рассматриваются и семантические изменения терминов богословия, образование на их основе новых топонимов.

Ключевые слова: *термин богословия, семантические изменения, религиозный фактор, топонимы.*

У статті мова йде про вплив релігійного фактора на утворення нових топонімів. Розглядаються і семантичні зміни термінів богослов'я, утворення на цій основі нових топонімів.

Ключові слова: *термін богослов'я, семантичні зміни, релігійний фактор, топоніми.*
The article is about the influence of the religious factor on the formation of new toponyms. Semantic changes of theological terms are considered as well as their migration ways as a result of which a lot of these terms constitute the basis of new toponyms formation.

Key words: *theological term, semantic changes, religious factor, toponyms.*

Интерес широких кругов населения Украины и России к культурно-религиозному наследию древних евреев, прежде всего к Библии, растет из года в год с невероятной быстротой. Описанные в Библии события интересуют ученых разных направлений, в том числе и лингвистов. Исследуются различные аспекты библейской тематики; большое внимание уделяется таким лингвистическим проблемам, как синонимия, фразеоло-

гия, библеизмы и пр. Известно, что библейские термины образуют самобытную, замкнутую систему, существующую не изолированно, а в тесной связи с другими лексическими единицами, напр., во взаимодействии с терминологической, топонимической и пр. лексикой. Обогащение топонимической системы языка-рецептора иногда происходит на основе заимствования библейских концептов, часто переводимых на соответствующий национальный язык и проникающие в различные лексические пласты, в том числе и в топонимическую лексику. Поэтому процесс номинации часто определяется христианской традицией. Однако роль библейских терминов в наименовании новых географических объектов еще не изучена в полном объеме.

В нашем исследовании будет проведен анализ функциональных возможностей библейских терминов, участвующих в номинации географических объектов на территории Украины и России. *Задачей* нашего исследования является установить те географические названия, которые были образованы с помощью библейских терминов и которые представлены на физико-географической карте мира. *Цель* исследования – показать влияние христианства на номинативную деятельность украинского и русского населения. Эмпирический материал, некоторые богословские термины были получены выборочным методом из словаря библейского богословия, приведенного в Библейской энциклопедии [1:142-156]; полученные данные проверяются с помощью «Атласа мира» и прилагаемых физико-географических карт.

Очень часто приходится слышать и читать о Божьей благодати. Как Ветхий, так и Новый Завет учат: Бог милостив и добр к людям, Бог любит нас, потому дарует нам свою благодать. Новый Завет учит, что вся христианская жизнь зависит от Божьей благодати. В надежде на лучшее будущее люди переносят библейский термин «благодать» на название своих населенных пунктов, напр., населенный пункт *Благодатное* находится в Николаевской, Донецкой, Херсонской областях Украины. На территории Украины и России есть свыше 15 населенных пунктов, названия которых соотносятся с термином богословия «благодать». Населенные пункты под названием *Благодатное* можно встретить в Акмолинской, Курской, Новосибирской, Саратовской, Семипалатинской, Ставропольской областях России. В Приморье есть два одноименных населенных пункта, которые называются *Благодатное*. В Приморском крае расположен и город *Благодатный*. Населенные пункты *Благодать* – в Курской, Ярославской, Оренбургской областях, а *Благодатовка* – в Нижегородской области России и в Куйбышевской области, т. е. в Поволжье. Гора *Благодать* возвышается на Урале, где находится одно из важнейших месторождений железной руды, ср. *Гороблагодатский* рудник, на котором производится механизированная добыча железной руды. Термин богословия «благодать» продолжает свою жизнь в ойконимах и оронимах русского и украинского языков, несмотря на проводившиеся у нас одно время религиозные запреты, а также в обиходно-разговорном языке, в художественной и исторической литературе. Например, Сергей Кугушев [2: 254] пишет: «Он произнес речь в ритмике «Слова о Законе и *благодати*» митрополита Иллариона». В другом месте своего романа он пишет, что «энергия *благодати* ... так и не излилась на нашу Родину» [2: 302], т. е. термин богословия расширяет сферу своего употребления, приобретает новые для него функции. Если прежде слово благодать (σεν, charis) означало милость, оказанную Богом преступному человеку, то, изменив свое значение, оно продолжает свою жизнь и в наши дни уже с положительной коннотацией.

В тех местах Библии, где речь идет о человеческой «славе», обычно имеется в виду богатство и положение в обществе. Выражение «слава Божия» означает власть и величие,

которыми обладает Бог. По Новому Завету Иисус был зримым воплощением славы Божьей на земле. Образ жизни Иисуса и творимые им чудеса были проявлением его славы. Но более всего слава Божия была явлена в смерти Иисуса на кресте. Иисус пошел на смерть не как человек, потерпевший поражение, а как победитель греха и спаситель мира [1:154]. Термин «слава» широко представлен в странах Восточной Европы в новой для него топонимообразующей функции: это Польша, Румыния, Россия, Белоруссия, а на Украине он представлен топонимом *Славгород* в Днепропетровской и Сумской областях. Город и река *Слава* находятся в Польше, а город *Слава-Русэ* на реке Слава расположен в Румынии. Река *Слава* впадает в одно из озер на Черном море в Румынии. Город *Славно* есть в Польше, а город *Славотыче* расположен на реке Буг в Польше, на границе с Белоруссией. Залив *Слава России* – архипелаг Алеутские острова в Тихом океане. Одноименный город *Славгород* есть в Алтайском крае; *Славинск* – в Калининградской обл., *Славное* – на Курильских островах и в Тверской обл.; *Славинка* – Омская обл. и Куйбышевская обл. и т. д. В Белоруссии город Пропойск после 1945 г. был переименован в *Славгород* (Могилевская обл.). Одноименные города *Славгород* находятся на Украине, в Белоруссии и России. Термин имеет не очень большой топонимический ареал, но наличие одноименных образований, представленных в трех странах Восточной Европы, говорит о его популярности среди славянского населения. Термин «слава» представлен не только в топонимике, но и антропонимах, в разговорном языке, напр. в названиях праздников у македонцев: чествование членами семьи христианского святого, считающегося покровителем этой семьи; в названиях кораблей, магазинов, площадей, напр. площадь Славы в Киеве и т. д.

Христианская надежда – это уверенный взгляд в обещанное Богом будущее, которое наступит введ для конца мира. Надежда помогает христианину сохранить радость среди испытаний. Надежда христиан войти в обещанный Богом новый мир заставила наших предков увековечить ее в виде нескольких топонимов, характерных для славянских народов. Например, города *Надежда* есть в Болгарии и России; *Надеждино* – во Владимирской, Омской, Тамбовской областях России и в Мордовии. *Надеждинск* (прежнее до 1939 г. название города Серова) находится в Свердловской области. *Надеждинский* – в Башкирии и Кустанайской области; *Надеждинское* – Северный Кавказ и Хабаровский край. *Остров Надежды* находится к югу от Шпицбергена в Баренцевом море, а пролив *Надежды* – на Курильских островах. Само слово «надежда» происходит из церковно-славянского языка, от старославянского слова «надежда». Богословский термин «надежда», изменив свое значение, кроме топонимике, широко употребляется в обиходно-разговорном языке, т. е. представлен в общеупотребительной лексике и в антропонимике, напр. русского физика звали Надеждин Александр Иванович (1858-1886); русский критик, историк и этнограф – это Надеждин Николай Иванович (1804-1856) и др., а также Надеждинский металлургический завод и т. п. Все это говорит о влиянии библейского термина на топонимическую лексику и на население, использующего религиозный термин в своей социальной жизни. Область употребления слова «надежда» в русском языке очень широкая.

В качестве термина богословия в словарях приводится древне-русское (калька с греческого) название праздника Троица. В Библии это слово не упоминается, а как символ веры церкви объясняет смысл учения, что Бог есть Отец, Сын и Дух святой [1: 156]. Иисус был рожден на земле силою Святого Духа. Дух сошел на него и в момент крещения в Иордане. Дух святой живет в христианине, давая ему новую цель в жизни, силу и дары «любви, радости, долготерпения, благости, веры, милосердия, кротости...» [1:144]. Церковь вырабатывает у верующих веру в то, что в Едином Боге соединены три личнос-

ти. Термин богословия Троица переходит из религиозной сферы в пласт топонимической лексики. Село *Троица* на реке Прут названо по имени церкви. Города *Троица* есть в Курской, Московской, Оренбургской областях, в Молдавии, а два одноименных города *Троица* есть в Рязанской области. Город *Троицк* находится в Красноярском крае, Челябинской обл., в Мордовии. Два одноименных населенных пункта *Троицкая* находятся в Новосибирской области. Селение *Троицкое* можно встретить в Алтайском крае, Амурской обл., Бурят-Монголии, Воронежской, Луганской, Днепропетровской, Кемеровской, Костромской, Пермской, Московской, Павлоградской, Пензенской областях, Красноярском крае, Ставропольском крае, Хабаровском крае, на Сахалине, а также в Тульской и Тюменской областях. По два одноименных населенных пункта есть в Нижегородской, Рязанской, Одесской, Калужской, Пермской областях и в Приморье, а также в Якутии и в Ярославской обл.

В разных регионах России и Украины можно встретить как корневые и производные, так и сложные топонимы с термином Троица в их основе. Поселок *Троицкий* находится в Актюбинской обл., Бурят-Монголии, Нижнее-Амурской, Омской, Свердловской, Волгоградской, Оренбургской областях, Северной Осетии, Алтайском и Ставропольском краях. Поселок *Новотроицкий* расположен в Харьковской и Омской областях, а *Троицко-савск* – в Забайкалье; город был основан в 1727 г. на Троицу Саввой Рагузинским, отсюда и компонент – савск. Поселок *Новотроицкое* лежит в центре европейской части России; одноименные населенные пункты находятся в Донецкой, Херсонской и Одесской областях. Каждый из этих топонимов имеет свое, только ему присущее грамматическое оформление; здесь видна дифференциация по грамматическому признаку рода, ср. Троицкая – Троицкий – Троицкое. Итак, новые географические названия возникают не с помощью новообразований, а с помощью религиозных терминов с русским или украинским суффиксальным оформлением.

В словаре богословия приводится термин свобода, который понимается как дарованная Иисусом свобода – свобода от наказания за наши грехи [1:153]. Со временем это слово меняет свое значение; в семантике слова произошли изменения, хотя структурно это никак не выражено. Свобода – это не только научный термин в наши дни, это обиходно-разговорное слово со значением «независимость», «свободное поселение». Этот библейский термин входит в состав топонимической лексики многих языков. Одноименные географические названия есть во многих странах, часто они находятся на значительном расстоянии друг от друга, в России и Украине, Болгарии и бывшей Чехословакии. Города *Свобода* есть в России в Калининградской, Курской, Свердловской областях.

Производное прилагательное «свободный» имеет еще более широкий топонимический ареал. Напр., населенный пункт *Свободное* есть в Амурской, Грозненской, Ленинградской областях и в Приморье, а также в Донецкой области на Украине. Населенные пункты *Свободный* – в Саратовской, Амурской, Семипалатинской областях. Мыс *Свободный* расположен на юге Сахалинской области; здесь же находится селение *Свободная*. Одноименные населенные пункты могут находиться на значительном расстоянии друг от друга, даже в разных государствах, напр., в России и на Украине, Амурская обл. и Донецкая обл. И в этом случае наблюдается дифференциация по грамматическому признаку рода, напр., *Свободный*, *Свободная*, *Свободное*. Появление одноименных географических названий можно, по-видимому, объяснить тем, что Библию читали как в семьях, живших в донецких степях, т. е. на территории бывшего «Дикого поля», так и переселенцы Западной и Восточной Сибири; их внимание привлекают одни и те же термины

богословия, которые используются для наименования населенных пунктов. Приведенное в статье небольшое количество географических названий все же дает представление о влиянии христианского учения на население России и Украины. Богословский термин обогащает с одной стороны топонимическую лексику; с другой стороны, религиозный смысл термина богословия нейтрализуется в повседневной жизни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Библийская энциклопедия. Российское Библийское Общество. – Лайон, 1996. – 850 с.
2. Кугушев С., Калашников М. Третий проект. Погружение. – М.: АСТ. Атрель, 2005. – 767 с.

УДК 811.11.81'373.4

*Тарасова В. В.
(Київ, Україна)*

СТИЛІСТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ КОНСТИТУЕНТІВ ЛСП «ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ» В СУЧАСНИХ АНГЛІЙСЬКІЙ, НІМЕЦЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

У статті виявляються й аналізуються стилістичні особливості конститутентів лексико-семантичного поля «Засоби пересування» в сучасних англійській, німецькій, російській та українській мовах.

Ключові слова: *лексико-семантичне поле, стилістична диференціація, аломорфізм, ізоморфізм.*

В статтє виявляються и анализируются стилістические особенности конститутентов лексико-семантического поля «Средства передвижения» в современных английском, немецком, русском и украинском языках

Ключевые слова: *лексико-семантическое поле, стилістическая дифференциация, изоморфизм, алломорфизм.*

The article singles out and investigates stylistic peculiarities of the constituents of the lexical-semantic field «Vehicle» in the modern English, German, Russian and Ukrainian languages.

Key words: *lexical-semantic field, stylistic differentiation, isomorphism, allomorphy.*

Урахування системності мови дозволяє проводити вивчення кожного семантичного об'єднання слів як невід'ємної частини загальної системи мови, що допускає можливість моделювання семантичних відношень у лексиці. Польовий метод зарекомендував себе як надійний засіб дослідження того, які фрагменти позамовної дійсності стають об'єктами мовного відображення і яким чином сконструйовані відповідні розділи лексики. Поле в лінгвістиці є однією з найважливіших категорій, у якій системно розглядаються однорідні за своїм змістом одиниці [1: 178; 2: 64; 3: 84].

Зіставлення лексико-семантичних полів визначає значеннєвість кожного лексико-семантичного варіанта, синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні зв'язки між значення-

ми, тобто структуру поля, котра у кожній з мов має свої відмінності. Зіставлення таких полів різних мов дає можливість побачити як загальнолюдські універсали у когнітивній діяльності людей, так і специфічні відмінності [2: 65].

Останні тридцять років характеризуються підвищенням інтересу мовознавців до порівняльно-зіставної лінгвістики [див., напр., 1; 3; 4; 5; 6]. Порівняльна стилістика – найменш розроблена область як порівняльної, так і лінгвістичної типології. Її мета – виявлення та аналіз аломорфних, ізоморфних стилістичних характеристик конкретних мов [4: 5].

У стилістичній системі кожної національної мови взаємодіють елементи, спільні або відповідні для споріднених і навіть віддалених мов, так звані мовні універсали, та національно-специфічні, самобутні для цієї мови. Виявити спільне, загальне і національно-специфічне у стилістичній системі національної мови можна лише зіставленням її із стилістичними системами інших мов.

Порівняльне дослідження стилістичних систем національних мов дає багатий матеріал для пізнання мовотворчості народу, специфіки національного образного мислення, шляхів і способів метафоризації, розвитку духовної культури. Стилістичні засоби мови, сформовані на асоціативних зв'язках, відображають культурно-історичні традиції народу, спосіб його життя, побут тощо.

Значущість питання про врахування стилістичних подібностей і відмінностей порівнюваних мовних одиниць неодноразово підкреслювалася багатьма лінгвістами [7; 8; 9 та ін.].

Актуальність теми зумовлена станом досліджень у галузі порівняльної стилістики. На сучасному етапі розвитку мовознавства питання про відмінності у способах мовного відображення дійсності належить до числа найбільш важливих. Тенденції до самовизначення націй зумовлюють пріоритетну спрямованість уваги вчених до національної самобутності, до виявлення відмінностей у способі життя, культурі, мовній ментальності лінгвосоціумів. Вирішення цієї проблеми та її окремих моментів допомагає виявити специфіку сприйняття етносом дійсності.

Об'єкт дослідження – конституенти лексико-семантичного поля «Засоби пересування» в сучасних англійській, німецькій, російській та українській мовах.

Предмет дослідження – аломорфні й ізоморфні риси стилістичної організації одиниць ЛСП «Засоби пересування» у досліджуваних мовах.

Метою дослідження є виявлення особливостей стилістичної стратифікації конститuentів лексико-семантичного поля «Засоби пересування» в сучасних англійській, німецькій, російській та українській мовах.

Лексика сучасних англійської, німецької, російської та української мов з погляду стилістичної диференціації поділяється на дві групи. Стилістично нейтральна (міжстильова) лексика вживається у всіх стилях мови, стилістично забарвлена лексика, як правило, є приналежністю розмовного стилю, неформальної атмосфери спілкування і тому допускає наявність додаткових, особливо виразних, експресивно-емоційних відтінків і використання переносних значень.

У сучасних англійській, німецькій, російській та українській мовах поняття «засіб пересування» представлено значеннями різноманітних одиниць ЛСП «Засоби пересування», які належать до різних стилістично маркованих шарів лексики. Стилістична значущість проявляється у відхиленні від *нейтрального* для певного пласту мови способу вираження думки [10: 322]. До стилістично маркованого вокабуляру відносяться спеціальна

літературно-книжна лексика (архаїзми, історизми, поетизми, неологізми, варваризми, терміни тощо) та спеціальна (нестандартна), стилістично знижена лексика – такі лексичні одиниці, які знаходяться за межами літературної норми (колоквіалізми, сленгізми, діалектизми, вулгаризми, професіоналізми, неологізми тощо) [11: 246]. Через стилістичну конотативність такі одиниці мають обмежену сферу та частоту вживання, а отже, знаходяться на периферії ЛСП «Засоби пересування».

Стилістично забарвлені слова виступають як паралелі до нейтральних, загальноживаних: англ. *car* [LDCE: 188] (нейтральне) – *wheels* [WTS: 57] (розмовне) – *chariot* [LDCE: 191] (книжне); нім. *der Fahrgastwagen* [LGDF: 332] (нейтральне) – *die Blechkiste* [НРСРЛ: 56] (розмовне) – *der Personenkraftwagen* [LGDF: 777] (книжне); рос. *лодка* [РТС: 312] (нейтральне) – *коробка* [ТСРС: 186] (розмовне) – *ладья* [РТС: 306] (книжне); укр. *човен* [УСУМ: 827] (нейтральне) – *коробка* [УЖС: 186] (розмовне) – *лодь* [УСУМ: 424] (книжне) та ін.

Стилістично знижена лексика займає особливе місце в системі англійської, німецької, російської та української мов, що пов'язано зі специфікою та інтенсивним розвитком цього пласту мови. Поява та розвиток цієї лексики зумовлені соціально-історичними подіями у житті народів.

Лексика на позначення засобів пересування є однією з найбільш яскраво виражених сфер вживання сленгу, що пов'язано з важливістю транспорту (та особливо автомобіля) у житті носіїв англійської, німецької, російської та української мов. Неформальна лексика автомобільної тематики навіть отримала у сучасній англійській мові власну назву – *Carspeak* [СЕЕЛ: 175], що підкреслює її важливість у лексичному складі мови.

Стилістичні ресурси мов, що належать до певних груп, різні. Російська та українська мови багаті на засоби вираження емоцій і виразності. У цих мовах за допомогою суфіксації утворюється багато похідних слів зі значенням суб'єктивної оцінки – зменшеності, співчуття, презирливості, зневажливості, іронії, нехтування, захоплення тощо. Пор. рос.: *икарушка* [ТСРС: 159], *недорожка* [ТСРС: 246], *недорожник* [ТСРС: 246], *психовозка* [ТСРС: 335], *цементовозка* [ТСРС: 454], *джипяра* [ТСРС: 105], *волжанка* [ТСРС: 69]; укр.: *возик* [УЖС: 93], *беемвешка* [УЖС: 53], *беемвуха* [УЖС: 53], *бусик* [УЖС: 72] і т. п.

В англійській мові у зв'язку з відсутністю розгорнутої системи суфіксів емоційність виражається в основному лексичними одиницями. Напр.: *a stretch car* [WTS: 30] – рос. *машина* [ТСРС: 210].

Англійська, німецька, російська та українська мови мають спільне індоєвропейське коріння, і певна частина словника співпадає. Проте, розвиток, історичні умови та особливості становлення літературної норми в цих мовах різні.

Перший тип відмінностей представлений незначною кількістю прикладів. Тут преvalюють типологічні, а не контрастні риси. З семантичної та стилістичної точок зору слова типу англ. *pussy-wagon* [WTS: 30] – нім. *die Bruchkiste* [НРСРЛ: 62] – рос. *колымага* [ТСРС: 183] – укр. *колимага* [УЖС: 181] (у значенні «старий, громіздкий автомобіль»); англ. *wheels* [WTS: 57] – рос. *колёса* [ТСРС: 180] – укр. *колеца* [УЖС: 180] (у значенні «транспортний засіб, найчастіше, автомобіль») і подібні є найбільш близькими. У цієї частини лексики відслідковується більша семантична стійкість порівняно з нейтральними в експресивному плані словами. Слова з підвищеним конотативним фоном не розвивають вторинну номінацію, відтінки значень і т. ін. Слова експресивно нейтральні, навпаки, більш мобільні у семантичному плані, частіше змінюють свою семантику залежно від контексту, розвивають метафоричні значення та ін. У цьому полягає одна з законо-

мірностей побудови лексичної системи, яку можна охарактеризувати як зворотно залежність стилістичної забарвленості слова від його семантичного змісту: чим вище ступінь конотації, експресії слова, тим стійкіше семантика, лексичне значення і навпаки. Ця закономірність безпосередньо впливає на ступінь адекватності лексичних відповідностей між різними мовами [5: 183], а саме: більш еквівалентними у семантичному, стилістичному аспектах є експресивно-емоційні слова. Підставою такої близької еквівалентності є стійкість їхніх лексичних значень та експресивних властивостей, стійкість, яка усуває міжмовні відмінності і більш за все наближує цю частину лексики до когнітивно-семантичної сфери. Для підтвердження цього положення у досліджуваних мовах існує багато прикладів еквівалентних лексичних одиниць як з позитивною, так із негативною емоційною оцінкою. Наприклад, рос. *корыто* [ТСПС: 186] («автомобіль, зазвичай, старий, великий») – укр. *корыто* [УЖС: 185] – англ. *pussy-wagon* [WTS: 30] – нім. *der Klappenkasten* [НРСРЛ: 195]; рос. *байк* [ТСПС: 30] (мотоцикл) – укр. *байк* [УЖС: 43] – англ. *bike* [LDCE: 112]; рос. *скотовоз* [ТСПС: 376], *скотовозка* [ТСПС: 376], *бас* [ТСПС: 34], («автобус») – укр. *скотобус* [УЖС: 301], *бус* [УЖС: 71], *бас* [УЖС: 48] – англ. *butcher wagon* [WTS: 53], *avenue tank* [WTS: 53], *clunker* [WTS: 53], *coffin* [WTS: 30], *jitney bus* [WTS: 53], *kidney buster* [WTS: 53]; рос. *мельница* [ТСПС: 230] («невеликий автомобіль») – укр. *мельниця* [УЖС: 218] – англ. *conobox* [WTS: 30] та ін.

Іншою відмінністю є те, що в російській мові, порівняно з англійською, німецькою та українською більший за обсягом масив лексики стилістично високого тону, книжної та поетичної лексики (напр., *ладья*).

Особливістю сучасного розвитку стилістично забарвленої мови в російській, німецькій та українській є значна кількість запозичень з англійської. Процес входження англійського слова до лексичних систем російської, німецької та української мов супроводжується пристосуванням лексеми до фонетичних систем цих мов. У більшості випадків англіцизми зберігають своє значення. Наприклад, рос. *скул-бас* [23: 12], укр. *скул-бас* (*school bus* – шкільний автобус); рос. *концепт-кар* [24: 13], укр. *концепт-кар* (*concept car* – легковий автомобіль, виготовлений в одному чи декількох екземплярах, призначений для демонстрації на виставках); рос. *шоу-стопнер* [24: 43], укр. *шоу-стопнер* (*showstopper* – автомобіль, привертаючий до себе особливу увагу на виставці); рос. *бас* [ТСПС: 34], укр. *бас* [УЖС: 48], *бус* [УЖС: 71] (*bus* – автобус); нім. *der Multicar* (багатоцільовий автокар) [БНРС: 610], *das Skateboard* (скейтборд) [БНРС: 775] та ін.

Як слушно зауважує Л. О. Ставицька, розглядаючи національно-мовну специфіку живання лексики стилістично зниженого тону, слід зважати на три основні чинники, що її зумовлюють:

1. Екстралінгвальний, який співвідноситься з об'єктивно наявністю в певному національному континумі тих об'єктів, реалій, понять, персоналій, що виступають об'єктом жаргонної мовотворчості;

2. Власне лінгвальний, що однаковою мірою стосується, і внутрішньомовних закономірностей жаргону функціонування, і ресурсів національної мови, яка змушена задовольняти прагматичні потреби жаргоновживання, актуалізуючи власні лексико-семантичні, словотвірні та ін. потенції;

3. Кожна мовна картина світу у площині жаргоновживання розкриває свої специфічні грані, дотичні до соціальних мовних картин світу. Елементи концептуальної картини світу певного етносу, його етно- та лінгвоментальність, світоглядно-ціннісна орієнтація у відповідному лексичному втіленні незмінно позначається на жаргоновживанні, визначаючи його національно-культурну та мовну специфіку [12: 313].

Розглянемо докладніше названі структурні чинники національно-мовного «обличчя» сленгової субкультури.

Органічним складником зниженого розмовного вокабуляру є, зокрема, антропомінікон, який функціонує у культурі певного національного соціуму. Привабливими для сленгової мовотворчості виявляються імена та постаті державних і політичних діячів, популярних спортсменів, співаків, видатних історичних постатей. Наприклад, ім'я Леоніда Макаровича Кравчука у жаргонізованій розмовній мові мотивує національно окреслену номінацію двоколісного складаного возика для перевезення речей чи продуктів – *кравчучка* [УЖС: 188]. Ім'я другого президента України Леоніда Даниловича Кучми ввійшло в номінації *кучмовоз*, *кучмучка* [УЖС: 197] з видозміненою семантикою – двоколісний возик середнього розміру для перевезення пакунків з одягом, речами.

В англійській мові в мові водіїв вантажівок фігурує популярний в Англії персонаж – ведмежатко Смоукі (Smokey). Наприклад, літературному *police car with CB* (поліцейська машина з радіопередавачем) відповідає сленговий вираз *smokey with ears* [КАРЛС: 130] (букв. «Смоукі з вухами»).

Актуалізація етнокультурної семантики у слові залежить від цілого ряду факторів, що мотивують мовлення. Вони включають національну належність носія мови, його ставлення до морально-етичних норм суспільства, знання народних традицій, обрядів, історії, тощо.

Етнокультурний компонент також представлений у жартівливих номінаціях окремих марок машин, спільних для молодіжного сленгу та сленгу автолюбителів: укр. *горбатий* – «Запорожець-965» [УЖС: 109], *жигуль* – «Жигулі» [УЖС: 135]; рос. *королева дорог* – автомобіль марки «Волга» [ТСРС: 186], *жидули* – «Жигулі» [ТСРС: 125], *буханка* – фургон «УАЗ» [ТСРС: 53], *ишшига* – автомобіль ГАЗ-66 [ТСРС: 476]; англ. *Model T, tin lizzie* – «Ford» [WTS: 30], нім. *der VW* – «Volkswagen» [БНРС: 924] та ін.

Отже, досліджувані мови розрізняються корпусом (багатством чи бідністю) емоційної лексики, засобами її вираження (аналітичними і синтетичними), а у випадку синтетичного вираження – кількістю словотвірних засобів, що безпосередньо впливає на багатство синонімічних ресурсів. У зіставлюваних мовах стилістично нейтральна лексика формує ядро ЛСП «Засоби пересування», а стилістично забарвлені лексичні одиниці знаходяться на його периферії.

Перспектива дослідження вбачається в контрастивному вивченні ЛСП «Засоби пересування» в сучасних англійській, німецькій, українській та російській мовах у лінгвокогнітивному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левицький А. Е., Славова Л. Л. Порівняльна типологія російської та англійської мов. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2005. – 204 с.
2. Попова З. Д. Семантическое пространство языка как категория когнитивной лингвистики // Вестник ВГУ. Серия I. Гуманитарные науки. – 1996. – № 2. – С.64–69.
3. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства. – К.: Академія, 2006. – 424 с.
4. Дубенко О. Ю. Порівняльна стилістика англійської та української мов. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2005. – 224 с.

5. Манакин В. Н. Основы контрастной лексикологии: близкородственные и родственные языки. – К.: Центрально-Украинское изд-во, 1994. – 264 с.
6. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання, 2004. – 326 с.
7. Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – М.: Просвещение, 1989. – 288 с.
8. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 268 с.
9. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
10. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 384 с.
11. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). – М.: Просвещение, 1990. – 300 с.
12. Ставицька Л. О. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. – К.: Критика, 2005. – 464 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

13. БНРС = Большой немецко-русский словарь/ Под ред К. Лейна. – М.: Рус. яз., 2000. – 1040 с.
14. НРСРЛ = Девкин В. Д. Немецко-русский словарь разговорной лексики. – М.: ЭТС, 2002. – 408 с.
15. РТС = Русский толковый словарь / Под ред. Лопатина В.В. – М.: Эксмо, 2005. – 928 с.
16. ТСРС = Елистратов В. С. Толковый словарь русского сленга. – М.: АСТ-ПИРЕСС КНИГА, 2005. – 672 с.
17. УЖС = Ставицька Л. Український жаргон. Словник. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
18. УСУМ = Універсальний словник української мови / Під ред. Кунь З. Й. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 848 с.
19. CEEL = Crystal D. Cambridge Encyclopedia of the English Language (The). – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 489 p.
20. LDCE = Longman Dictionary of Contemporary English / Ed. by A. Gadsby. – Barcelona: Longman dictionaries, 1995. – 1668 p.
21. LGDF = Langenscheidt Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache / Herausgeber D. Götz. – B.: Langenscheidt, 2003. – 1253 S.
22. WTS = Wordsworth. Theasaurus of Slang (The). – L.: Wordsworth Editions Ltd Cumberland House, 1995. – 654 p.
23. «Авторевю» № 17 (272), 2002. – 103 с. // www.autoreview.ru
24. «Клаксон». Автомобильная газета. – М.: ООО «Издат. дом «Клаксон-Медиа», № 07 (255), апрель 2002. – 87 с.
25. КАРЛС = Ощепкова В.В., Шустрилова И. И. Краткий англо-русский лингвострановедческий словарь: Великобритания, США, Канада, Австралия, Новая Зеландия. – М.: Флинта: Наука, 2001. – 176 с.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ «ПРИРОДНЕ/СТИХІЙНЕ ЛИХО»
У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Целью данной статьи является исследование английских имен существительных, объединенных общими семами «сильный ветер», «земные смещения», «климатические условия», «природное бедствие», которые рассматриваются в виде иерархического комплекса – лексико-семантического поля «природное/стихийное бедствие». Мы выявили принципы организации и функционирования исследованных лексических единиц с точки зрения семантики их парадигматических отношений (синонимии, комплементарной и контрарной антонимии). Метод компонентного анализа является доминирующим при исследовании лексических особенностей лексических единиц.

Ключевые слова: гипероним, гипоним, сема, семантическая категория.

The article deals with the investigation of the English nouns, united by such common semes as «strong winds», «landslides», «climatic conditions», «natural disasters», which constitute the hierarchically organized set – the lexico-semantic field «natural hazards». The main principles of organising and functioning of the lexemes from the point of view of the semantics of their paradigmatic relationship (synonymy, complementary and contrary antonymy) have been pointed out. Componential analysis is predominant in the investigation of the semantic features of the above mentioned lexical units.

Key words: hyperonym, hyponym, seme, semantic category.

На сучасному етапі розвитку гуманітарної науки в цілому і лінгвістики зокрема виокремилась чітка тенденція – антропоцентралізація усіх її сфер. В основу цих нових тенденцій поставлений пізнавальний і уявний світ людини, її культура, свідомість, ментальність, її зв'язки з природою, усім людством та сама її мова. Тому семантика та семасіологія є прямими відповідниками цього напрямку дослідження у лінгвістиці.

А початку ХХІ століття людство розв'язує безліч проблем, які набувають глобально-го характеру, одна з яких – негативний вплив людської діяльності на навколишнє середовище. Оскільки ці питання є важливими для суспільства, то розглядаються вони усіма галузями науки, у тому числі лінгвістикою, про що свідчить незначна кількість праць у цій галузі. Тут можна виділити праці С. Л. Міловановича, Є. А. Вейцмана, Є. В. Зонова, Г. І. Осипова та інших.

У практичній семасіології теоретичні основи семантичного аналізу вже досить розроблені й апробовані, однак додаткове залучення та взаємодія антропоцентричних та природоцентричних парадигм сприяє кращому розумінню закономірностей мовної системи та її відбитку в мовній картині світу.

Вибір групи лексичних одиниць з відображенням поняття «природне/ стихійне лихо» становить значний інтерес різноманітністю своєї семантики. Досліджувані іменники, об'єднані спільними семами «сильні вітри», «земні зсуви», «кліматичні умови», «природні стихії», не часто були предметом спеціального дослідження. З огляду на це, проведення семантичного аналізу цієї групи лексичних одиниць, спрямованого на виявлення

їх системних властивостей і функціонування з погляду семантики їх парадигматичних відношень, уявляється доречним та актуальним для сучасної літератури та наукових досліджень у галузі екології; для преси, радіо, телебачення, а також для потреб лексикографії та перекладознавства.

Стаття є спробою систематизації та класифікації досліджуваних англійських іменників, які розглядаються у вигляді ієрархічно організованого системного комплексу – лексико-семантичного поля «природне/стихийне лихо» з урахуванням їх синонімічних та антонімічних відношень.

Услід за З. Д. Поповою, І. А. Стерніним вважаємо, що «лексико-семантичне поле базується на позамовних зв'язках денотатів, його елементи не можуть замінити один одного, а ідентифікатор поля являє собою словосполучення, часто штучне, яке не входить до складу поля. Лексико-семантичне поле виділяється згідно з однією загальною семою, включає слова однієї частини мови» [12: 33]. У даному дослідженні використовуємо термін «семантична категорія» для позначення того загального, що є характерним для ряду семантичних компонентів.

Метод компонентного аналізу розглядається як головний при дослідженні структури лексико-семантичного поля. Досвід досліджень у сфері семантики виявив доцільність інтеграції польового і компонентного підходів. У результаті такої інтеграції можливо точно вказати в термінах компонентного аналізу організацію лексико-семантичного поля, відношення між його конститuentами і багато інших властивостей.

І. В. Арнольд, І. А. Стернін, М. В. Нікітін вважають, що у кожному із значень слова виділяється денотативний макрокомпонент чи когнітивний тип змісту, який представляє предметно-понятійну або виключно понятійну інформацію, пов'язану з відображенням позамовної дійсності, і конотативний макрокомпонент чи прагматичний тип змісту, який виражає відношення мовця до предмету номінації у формі емоції та оцінки денотата. Для позначення компонента значення згідно з вченням В. Г. Гака, А. А. Уфімцевої використовуємо термін «сема». Сема визначається як семантична одиниця, яка є компонентом семеми і відображає певну ознаку позначуваного предмета чи поняття [13: 39].

Відомо, що для багатьох слів можна побудувати ієрархічні ряди, в яких пов'язуються слова з більш конкретним значенням та слова з більш загальним значенням типу пшениця – злак – рослина; дюшес – груша – дерево; спаніель – собака – тварина. Будь-яке слово такого ряду з більш конкретним значенням Лайонз запропонував назвати гіпонімом, а співвіднесене з ним слово з більш загальним значенням – гіперонімом (Lyons, 1963). Такі родо-видові відношення часто бувають багатоступеневими, а це дає можливість послідовно деталізувати класи і підкласи лексичних одиниць.

Головною особливістю гіпонімічних відношень у мовах є те, що порівняно з науковими законами вони не діють так само логічно та систематично. Більш чітко вираженою гіперо-гіпонімічною структурою характеризуються термінологічні системи в лексичній мові. У гіпонімічних системах природних мов можливими є численні випадки лакун, асиметрії і невизначеності. Важливими факторами, які впливають на ієрархічну структуру словника через відношення гіпонімії, є структура культури, в рамках якої функціонує мова, нерівномірність формування словникового складу, відображення в семантичній структурі мови не тільки наукового, системно організованого знання, але й ненаукових уявлень людини, її світогляду, символіки та поетичного сприйняття дійсності.

Отже, організація лексико-семантичного поля являє собою гіперо-гіпонімічну структуру, тобто послідовне включення одних гіперо-гіпонімічних парадигм (блоків) в інші

формує поле. Іменем поля є гіперонім найвищого рівня, який виражений багатозначним словом. У межах поля можуть існувати декілька блоків, які знаходяться на одному рівні ГГС.

Оскільки особливістю гіпонімічних відношень є їх несиметричність, поле характеризує ГГС асиметричною, з нерівномірним нарощуванням гіперо-гіпонімічних блоків, з лакунами – відсутністю гіперонімів на певних рівнях, тобто блоками, які складаються з одних еквонімів (слів, які узагальнюються на одному рівні).

Синонімія займає одне із центральних місць у парадигматиці, їй присвячено багато досліджень вчених різних шкіл і напрямків. Синонімія характеризується як власне мовне явище, яке виникло через намагання мовної системи повніше відобразити об'єктивну реальність.

Для багатьох лінгвістів характерним є визначення синонімів через поняття (В. В. Виноградов, Р. О. Будагов, В. В. Левицький, В. О. Гречко, М. В. Нікітін, W. H. Goodenough, J. J. Katz): синоніми – слова, які пов'язані з одним поняттям, але відрізняються відтінками значень. Іншим критерієм синонімії вважається взаємозамінність у контексті без зміни змісту висловлювання (Д. М. Шмельов, Ю. Д. Апресян, Л. О. Новіков). Існує і третя точка зору, яка включає два вищезгадані підходи до проблеми синонімії – «необхідна умова синонімії – присутність семантико-змістового і функціонального узагальнення, яке реалізується в частковій взаємозаміні лексичних одиниць» [5: 16]. Такий комплексний підхід до синонімії є найбільш вірним.

З точки зору компонентного складу значень слова синоніми – лексичні одиниці, які ризнуються хоча б одним семантичним компонентом, не бувають абсолютно однозначними, це завжди семантично і функціонально близькі лексичні одиниці, але еквівалентність їх завжди часткова (Г. Б. Антрушина, В. Г. Вілюман, Н. О. Маковецька, С. Е. Osgood, G. J. Suci, P. H. Tannenbaum).

Важливим аспектом є питання про синонімію в лексико-семантичному полі. Оскільки синонімія розглядається в поєднанні з іншими типами семантичних зв'язків, а саме з гіперо-гіпонімією, то правомірними є синонімічні відношення в межах ГГС поля.

Вважається, що відношення гіперонім-гіпонім є частково синонімічним. Існування синонімічних відношень неможливе між значеннями слів, які виражають поняття різних рівнів абстракції. Таким чином, говорячи про структуру синонімічних рядів у полі, можна стверджувати, що синонімічні ряди розпадаються на підкласи і пари слів, які важко перехрещуються один з одним (якщо вони відрізняються один від одного різними типами семантичних ознак).

З точки зору семного аналізу значення слова розглядається проблема домінанти синонімічного ряду – значення, яке є необхідним компонентом, що входить до значення інших членів ряду. Домінанта – слово семантично найбільш просте, стилістично нейтральне і синтаксично найбільш вільне та вживане. Як семантичне поле – найвища за рівнем узагальнення категорія, так і синонімічні ряди об'єднують слова, схожі за значенням. Семантичні поля, як значно більші угруповання слів, характеризуються наявністю синонімічних зв'язків між словами.

Одним із найважливіших проявів системних відношень у лексиці мови є відносне протиставлення її елементів. Антоніми формують власні мікросистеми, входять у загальну схему класифікації лексики, вступаючи у тісний зв'язок із синонімами. Антонімія виступає частиною предметно-логічного значення слова. Антонімічні слова є семантично однорідними словами, хоча вони протиставляються один одному всім своїм змістом.

Значення антонімів розрізняються тільки за однією диференційною ознакою. Як вважає більшість лінгвістів, антонімічні характеристики слів виявляються в синтагматичі, проявляючись у схожості синтаксичного та лексичного співвідношення слів-антонімів (В. М. Комісаров, А. А. Уфімцева, Л. О. Новіков).

У досліджуваному лексико-семантичному полі «природне/стихийне лихо» виявляються антонімічні відношення двох типів – контрарні та комплементарні. У контрарній антонімії характер відношень членів опозиції визначається градуальним протиставленням її членів. У системі лексики градуальні опозиції займають найбільший пласт антонімів. Основою градуального протиставлення є головні нейтральні слова («flood» і «drought» у нашому дослідженні), решта членів парадигми, виражаючи різний ступінь вияву ознаки, ніби накладаються на це протиставлення і є синонімами для вираження інтенсифікації. Їх значення залежить від співвідношення із значенням нейтральних слів [9: 148].

Якщо контрарна антонімія характерна лише для одного мікрополя лексико-семантичного поля «природне/стихийне лихо» – мікрополя «повінь- посуха», то комплементарна антонімія (характеризується взаємовиключеною опозицією присутність-відсутність ознаки) структурує ціле поле, проявляючись на всіх рівнях гіперо-гіпонімічної структури. Для ядра поля характерними є відношення гіперо-гіпонімії і комплементарної антонімії. Ім'я поля, значення іменника disaster, є гіперонімом по відношенню до значення іменників avalanche, earthquake, drought, flood, volcano, cyclone, tornado, які формують ядро поля.

Відповідно до досліджень, виконаних у руслі традиційної семантики (В. В. Акуленко, О. В. Бондарко, З. Н. Вердієва, Р. М. Гайсіна, О. В. Долгих), лексико-семантичне поле об'єднує ряд мікрополів – словесних угруповань, що співвідносяться з підкатегоріями в межах загальної поняттєвої категорії. До структури ЛСП «природне/стихийне лихо» входять наступні мікрополя: «тропічні циклони», «регіональні вітри», «зсуви землі», «засуха-повінь», «атмосферні опади».

При виділенні та класифікації досліджуваних лексем використовуємо метод компонентного аналізу. Об'єднати лексичні одиниці, дещо різні за семантичними ознаками, в одне лексико-семантичне поле «природне/стихийне лихо» дозволяє присутність у іменникових дефініціях таких спільних сем, як «природне лихо», «серйозні/колосальні наслідки» (табл. 1). Для позначення наявності тієї чи іншої семи для кожної лексеми використовуємо знак «+», а ті семантичні ознаки, які не подаються в словникових статтях для визначення того чи іншого явища, позначаємо символом «-».

Семи Лек-семи	Стихий-не лихо	Причина утворення	Присутність вітру	Елементи землі, гірські утворення	Присутність вогню	Наявність атмосф. опадів	Місце утворення	Наслідки
avalanche	+	rapid melting of snow	-	+	-	+	mountains	serious
flood	+	rainfall	-	+	-	+	rivers	serious
landslide, mudslide	+	earthquake, volcanic eruption	-	+	-	+	land	devastating

Семі Лек- семи	Стихій- не лихо	Причина утворення	Присут- ність вітру	Елементи землі, гірські утворення	Присут- ність вогню	Наяв- ність атмосф. опадів	Місце утво- рення	На- слідки
earthquake	+	the collision of 2 plates	-	+	-	-	land, earth	devastating
tsunami	+	undersea earthquake	+	-	-	-	sea	devastating
Lahar	+	volcanic eruption	+	+	-	-	land	devastating
volcano	+	melted rocks and gases	-	+	-	-	mountains	devastating
hailstorm	+	thunderstorm	-	-	-	+	air	devastating
icestorm	+	ice precipitation	-	-	-	+	air	devastating
tropical cyclone	+	warmth, moisturewind	+	+	-	+	ocean	devastating
wildfire	+	lightning drought	+	-	+	-	forests	devastating
sinkhole	+	collapse of subterranean structure	-	+	-	-	populated areas	devastating

Мікрополе «регіональні вітри» характеризується наявністю однієї яскраво вираженої синонімічної групи. Значення лексем об'єднуються спільною семою «пустошливий вітер» (сема «вітер» з акцентом на сильному прояві руху). Синонімом-домінантою є іменник *tornado*, оскільки за допомогою цього слова найчастіше трактується значення іменників у словникових дефініціях. Схематично зобразимо цей синонімічний ряд лексем від більш загального об'єднуючого поняття до меншого та конкретного.

Спільними семами для досліджуваних лексичних одиниць *tornado*, *waterspout*, *landspout*, *wedges*, *ropes* є семи «сильний вітер», «велика швидкість вітру», «присутність

«ока»», «серйозні наслідки». Диференційні семи «утворення над землею», «утворення над морем», «величина вихру» роблять дані синоніми частковими і невзаємозамінними у контексті:

In 1913 in the USA, Cansas State, a great and violent tornado took the horses from the field by its whirl, but the farmer stayed alive.

Light summer showers and thunderstorm were brought by a waterspout, occurring over the ocean [1].

Як видно з прикладів, tornado та waterspout не є повними синонімами, бо диференційною семою для них є «місце утворення».

Для мікрополя «засуха-повінь» характерною є контрарна антонімія (відсутність-присутність атмосферних опадів). До ядра мікрополя віднесемо значення іменників wildfire, drought, flood, avalanche. Мікрополе розпадається на два протилежні за атмосферою ознакою синонімічні ряди, які відрізняються за категоріями інтенсивності та оцінки (наприклад, heatwave – drought – wildfire; flood – avalanche – landslide/mudslide).

Нечисленним за кількістю лексичних одиниць є мікрополе «атмосферні опади»: hailstorm, icestorm, thunderstorm, спільними семами для яких є «стихийне лихо» та «опад». Вважаємо лексеми даного мікрополя еквонімами, оскільки вони мають ознаки термінологічних систем у процесі формування.

Досліджуючи прагматичний аспект значення іменників мікрополя «зсуви землі», виділяємо групу лексичних одиниць, які формують наступний семантичний ланцюжок: earthquake, volcano, supervolcano, tsunamis, megatsunamis і утворюють ядро поля. Іменники landslide, mudslide віднесемо до периферії поля. Зауважимо, що ці дві лексеми належали до периферійного прошарку мікрополя «повінь» з семою «обвали снігу» і мають спільну сему «причина утворення – землетрус, вулкан» з іменниками мікрополя «зсуви землі». Отже, значення лексем landslide, mudslide меншою чи більшою мірою відхиляються від семантики ядерних груп, що надає периферіям лексико-семантичних полів «повінь» та «зсуви землі» вигляду прошаркового утворення.

Для того, щоб проілюструвати вірне вживання тієї чи іншої лексеми в контексті, розглянемо ще одне мікрополе «тропічні циклони». Відомо, що циклони поділяються на нетропічні та тропічні; нами розглядаються лише тропічні, оскільки вони характеризуються певними, притаманними лише їм особливостями. Словом-домінантою для досліджуваної групи іменників є лексема cyclone, яка вживається у словникових дефініціях наступних слів: depression, storm, typhoon, hurricane, willy-willy, windstorm, whirlwind, tornado. Вважаємо, що всі ці лексеми є синонімами, оскільки більшість сем, які описують їх значення, є спільними для них усіх, хоча існують і диференційні семи, які роблять ці поняття різними. Використовуючи метод компонентного аналізу, порівняємо всі семантичні ознаки, наприклад, іменників typhoon, tornado, windstorm.

Tornado

1. *natural disaster;*
2. *occur in the USA, New Zealand, Australia (land);*
3. *175- 480 km/h;*
4. *formation: wind, thunder, cloud;*
5. *duration: 1-4 hours;*
6. *seasons: summer, autumn;*
7. *presence of «eye, eyewall»;*

8. consequence: devastating

Typhoon

1. natural disaster;

occur over the Northwestern Pacific Ocean;

35 m/s- 305km/h;

2. formation: wind, thunder, cloud;

3. a few hours;

4. seasons: autumn, summer;

5. presence of «eye, eyewall»;

6. consequence: devastating

Windstorm

1. natural disaster;

2. occur near the coasts of Europe;

3. 35 m/s;

4. formation: cloud, wind;

5. duration: a few hours;

6. seasons: summer, autumn;

7. presence of «eye, eyewall»;

8. consequence: devastating

Серед восьми сем, які характеризують дані три види вітру, зауважимо, що семи 2, 3 є диференційними, які відрізняють вітри за їх значенням, а семи 1, 4, 5, 6, 7, 8 – спільними, які підтверджують те, що іменники tornado, typhoon, windstorm є частковими синонімами. Ще одним прикладом того, що лексеми, які належать до мікрополя «тропічні циклони», можна розглядати як часткові, а не повні синоніми, є наступна таблиця:

Семи Лек- семи	Утво- рення	Швид- кість вітру	Три- валість	Пора року	Місце ут- ворення	Супро- водження	Наявність «ока, стіни»	На- слідки
tropical cyclone	wind, cloud, thunder- storm	36-68 m/s	3-5 days	end of summer, beg. of autumn	North Atlantic ocean, The Pacific, Mediterranean Sea	rainfall, waves (at sea), flood	present	serious
depression	wind, cloud thunder- storm	17 m/s	a few hours	any time	The Pacific, the Atlantic	light showers	absent	not serious
Tropical storm	thunder- storm, wind	17-32 m/s	a few hours	any time	The North- western Pacific	showers	absent	not serious
typhoon	wind, thunder- storm, cloud	35 m/s- 355km/h	a few hours	summer- autumn	The North- western Pacific	rainfall, flood	present	devas- tating

Семи Лек- семи	Утво- рення	Швид- кість вітру	Три- валість	Пора року	Місце ут- ворення	Супро- водження	Наявність «ока, стіни»	На- слідки
hurri- cane	wind, thunder- storm, cloud	35-68 m/s	a few hours- some days	summer- autumn	every- where	hailstorm, rainfall	present	devas- tating
willy- willy	wind, thunder- storm, cloud	35-68 m/s	a few hours- some days	summer- autumn	East coasts of Australia	hailstorm, rainfall	present	devas- tating
wind- storm	wind, thunder- storm, cloud	35-68 m/s	a few hours	summer- autumn	Coasts of Europe	lightning, heavy rain, flood	present	devas- tating
whirl- wind	wind, dust, thunder- storm	35-68 m/s	a few hours	summer- autumn	Europe	thunder- storm	present	devas- tating
tornado	wind, thunder- storm, cloud	175-480 km/h	1-4 hours	spring, summer, autumn	The USA, New Zealand	lightning, heavy rain, flood	present	devas- tating

Наведені в таблиці дані можна порівняти з наступними прикладами, поданими в певному тексті, що дасть змогу зрозуміти вірність вживання тієї чи іншої лексеми:

The most devastating tornado in American history, The Great Tri-State Tornado ripped through Missouri, Illinois, and Indiana on March 18, 1925; it left four completely destroyed towns.

Hurricane Katrina started a tropical storm in the Atlantic Ocean in August of 2005; many people died and others – left without homes.

The most intense storm on record was Typhoon Tip in the Northwestern Pacific Ocean in 1979 which had maximum sustained wind speed of 305km/h.

On April 10, 1991, what was either a strong tropical depression or a weak tropical storm formed in the eastern Southern Atlantic, recorded by weather satellites off the coast of Angola.

The USA is always called «the country of tornadoes», while in Europe people suffer from violent windstorms or hurricanes.

Occasionally, a hurricane that evolves into an extratropical cyclone can reach western Europe, including Hurricane Gordon (2006), which spread high winds across Spain and the British Isles in September 2006 [2].

Услід за вченням американських лінгвістів Дж. Катца, Дж. Фодора, Дж. Макколі, У. Вейнрейха вважаємо, що «будь-яке слово в природній мові можна вжити таким чином, що речення стане аномальним» [4: 69]. «Вирішення неоднозначності, – пише Дж. Макколі, – вимагає... не тільки володіння даною мовою, але й певних знань про зовнішній світ» [8: 242].

Як видно з тексту, кожен вид вітру має свою сферу вживання; оскільки іменники tornado, windstorm, whirlwind, storm, typhoon є частковими синонімами, їх взаємозамінність

у тексті може спричинити нерозуміння змісту висловлювання та аномальність речення.

Таким чином, лексична семантика мови є дзеркалом, яке відображає життя суспільства, його взаємодію з природою, виявляє спільні та диференційні риси в сприйнятті народами різних природних явищ.

Підводячи підсумки, зазначимо, що досліджувані нами лексеми не є хаотичним нагромадженням одиниць; це ієрархічно впорядкована система лексичних одиниць, у межах якої відстежуються явища синонімії, комплементарної та контрарної антонімії.

Лексико-семантичне поле «природне/стихийне лихо» об'єднує ряд мікрополів, між якими встановлюються вертикальні та горизонтальні зв'язки. Вертикальні зв'язки ґрунтуються на ієрархічних семантичних відношеннях між одиницями поля: конкретні значення залучаються до значень більш загальних, що відтворено такими феноменами мови, як гіперо-гіпонімія. Горизонтальні зв'язки встановлюються між одиницями мікрополів, які є суміжними в ієрархічній структурі.

Оскільки мікрополя є складовими одиницями поля, то їх конституенти можуть належати до різних «прошаркових» утворень. У нашому дослідженні лексеми *landslide*, *mudslide* формують периферію мікрополя «повінь», вони ж так само зосереджуються у периферійній зоні мікрополя «зсуви землі». Отже, віддалені прошарки периферії двох згаданих мікрополів є маргінальними, вони перетинаються один з одним. А цей чинник свідчить про наявність міжпольових реляцій та безперервності семантичного простору мови.

Вважаємо, що проведений нами семантичний аналіз досліджуваних лексичних одиниць з використанням антропоцентричних та природоцентричних парадигм сприятиме кращому розумінню закономірностей мовної системи та її відбитку в мовній картині світу. Використання результатів даного дослідження вважаємо доречним у сучасній науковій літературі, засобах масової інформації та, зокрема, фахівцями в галузі перекладознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антрушина Г. Б. К вопросу о роли сочетаемости в семантическом развитии слова // Уч. зап. Московского гос. пединститута им. В. И. Ленина. – М., 1958. – С. 3–10.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
3. Арнольд И. В. Эквивалентность как лингвистическое понятие // Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургск. ун-та, 1999. – С. 39–53.
4. Вейнрейх У. Опыт семантической теории // НЗЛ. – Вып. 10. Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс, 1981. – С. 50–176.
5. Виллюман В. Г. Английская синонимика: (Введ. в теорию синонимии и методику изуч. синонимов) [Учеб. пособие для пед. институтов по спец. «иностран. яз.».]. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 16.
6. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова // ВЯ, 1953. – № 5. – С. 3–29.
7. Каверина О. Н. Семантическое поле «погода» в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1992. – 16 с.
8. Левицкий В. В. Семасиология. – Винница: НОВА КНИГА, 2006. – 512 с.

9. Макколи Дж. О месте семантики в грамматике языка // НЗЛ. – Вып. X. Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс, 1981. – С. 235–301.
10. Новиков Л. А. Избранные труды. – М.: РУДН, Т. 1: Проблемы языкового значения. – 2001. – С. 148.
11. Попова З. Д. Полевые структуры в системе языка. – М., 1989. – С. 33.
12. Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка. – Воронеж, 1984. – С. 39.
13. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 287 с.
14. Lyons J. Structural Semantics. – Oxford: Oxford University Press, 1963.
15. Longman Dictionary of American English. – New York: Longman, 2000.
16. The New Oxford Thesaurus of English. – Oxford: Oxford University Press, 2000.
17. Webster's Ninth New Collegiate Dictionary. – Springfield, Massachusetts, USA, 1985.

ІЛЮСТРАЦІЇ

1. [http:// basmanov.sky.net.ua](http://basmanov.sky.net.ua)
2. [http:// www.usa today](http://www.usa today)

УДК 808.26-02-1 + 808.3-02-1

Гапоненко И. О.
(Минск, Беларусь)

ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ ГРАФИКО-ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ БЕЛОРУССКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ В XIX – НАЧ. XX ВВ.

У статті у порівняльному плані розглядаються особливості формування графіко-орфографічної системи білоруської й української мови періоду XIX – початку XX століття. Робиться висновок про більшу спонтанність білоруського нормативного процесу у порівнянні з українським.

Ключові слова: білоруська мова, українська мова, графіка, орфографія, нормативний процес, мовна концепція, тип мовної основи, нормативна база.

Particular features of formation the graphic and orthographic system of the Belarusian and Ukrainian languages in the XIX – at the beginning of the XX century are compared. The most spontaneous normative process of the Belarusian language over the Ukrainian language is concluded.

Key words: Belarusian language, Ukrainian language, graphic, orthography, normative process, language conception, type of language base, normative basis.

Для части современных стандартных языков актуальной задачей по-прежнему является нормативное усовершенствование, обусловленное историческими языковыми изменениями в языке, притоком новых элементов, необходимостью избавления от существующих неоправданных исключений и т. д. В ходе решения этой задачи важно учитывать не только синхронные языковые данные, но и факты, касающиеся условий и путей становления и развития языковой нормы. Особенно показательные результаты

можно получить при сравнительно-историческом изучении особенностей нормативного процесса в различных языках. Это может способствовать выявлению универсальных закономерностей в формировании нормы, которые целесообразно принимать во внимание при современном языковом реформировании.

В данной статье осуществлена попытка провести сопоставление особенностей становления графико-орфографической системы современных белорусского и украинского литературных языков в XIX – начале XX века, т. е. на том временном отрезке, который в обоих языках выступает в качестве рубежного между старым и новым периодами языковой истории. На этом определяющем этапе и в белорусском, и в украинском языках постепенно осуществлялся переход на качественно новый уровень языкового развития, в связи с чем актуализировались процессы оценки языкового материала с точки зрения его нормативности.

В процессе формирования графико-орфографических белорусских и украинских норм можно выделить следующие аспекты сопоставления.

1. Внешние условия бытования языка

Функционирование белорусского и украинского языков в XIX – начале XX века характеризовалось значительным сходством социолингвистической ситуации. И белорусские, и украинские территории на то время не имели собственной государственности и входили в состав чужих иноязычных государственных образований: Беларусь, а также более 2/3 украинских земель (Центральная и Восточная Украина) находились под властью Российской империи, а Западная Украина подчинялась Габсбургской монархии. В границах империи царское правительство проводило жесткую русификаторскую политику. Даже в Западной Украине, где отношение к украинскому национальному движению принято считать более толерантным [1: 82], тем не менее идеальных условий для него также не существовало. В частности, особенно тяжелая ситуация сложилась в культурной жизни украинцев Закарпатской Украины, где в конце проводилась активная мадьяризация местного населения, включая интеллигенцию [2: 339].

В Беларуси и Украине XIX – начала XX века существовало не только государственное-территориальное, но и конфессиональное деление. Так, в подроссийской части Украины действовала православная церковь, а в габсбургской – греко-католическая. В Беларуси же, которая находилась на польско-русском религиозном пограничье, параллельно были распространены две регионально обозначенные (Восточная – Западная Беларусь) разновидности христианской религии – православие и католицизм. При этом «греко-католическая церковь габсбургских территорий была опорой украинства, а российская православная церковь, а также римско-католическая церковь добивались ликвидации национальной идентичности белорусов и украинцев путём русификации или полонизации» [1: 82].

На территории Беларуси и Украины рассматриваемого периода наблюдался своеобразный полилингвизм. В Беларуси определённым статусом владели русский и польский языки: русский язык использовался как государственный язык Российской империи, а польский сохранял свои позиции по традиции, как наследство давних лингво-культурных белорусско-польских связей. На Украине в российской части имел распространение официальный русский язык, а в западной части одновременно сказывалось влияние польского языка польского населения Галиции и немецкого языка – государственного языка Австро-Венгрии, распространяемого через школу и администрацию, а также про-

являлись церковно-славянские языковые традиции, с которыми было связано униатское духовенство [2: 333]. Сами же белорусский и украинский языки в пределах царской России официально трактовались как диалекты русского языка [3: 27-28; 4: 6]. Соответственно их развитие и распространение не поддерживалось. Более того, существовал целый ряд циркуляров, ограничивающих, а то вовсе запрещающих употребление белорусского и украинского языков в общественно-культурных и официальных сферах (циркуляр 30 мая 1959 года, против «печатания азбук, которые заключают в себе применение польского алфавита у русскому языку», «Временные правила по цензуре» от 12 мая 1862 года, Валуевский циркуляр 1863 г., Эмский указ царя Александра II 1876 г. и т. д.). Формально относясь преимущественно к украинскому языку, эти акты фактически распространялись и на белорусский язык [5: 10].

Некоторые белорусские исследователи считают, что ситуация с украинским языком в рассматриваемый период не полностью соотносилась с положением белорусского языка. Считается, что при фактически равном формальном статусе украинский язык всё же владел лучшими шансами для развития. В большой степени это предопределялось тем, что украинское национальное движение не вызвало такого активного неприятия имперских властей, как белорусское. Отношение к православной Украине – историческому союзнику России в войнах против Польши – существенно отличалось от отношения к Белоруси – соответственно союзнице Польши, 18% населения которой составляли католики [6: 277-278]. Кроме того, если в отношении украинского языка не отрицалась, хотя и не приветствовалась мысль о его использовании в качестве языка литературы, науки и школы, то в отношении белорусского языка вопрос о возможности литературного применения даже не поднимался [3: 27-28].

Таким образом, в рассматриваемый период и белорусский, и украинский языки функционировали в условиях отсутствия национальной государственности и религиозно-духовного единства населения, не имея официального статуса, пробиваясь через многочисленные цензурные заслоны и преодолевая ассимилирующее воздействие других доминирующих языков.

2. Характер преемственности с предыдущим этапом развития языка

В белорусском языкознании нет единого мнения относительно степени и характера преемственности между старобелорусским и новым белорусским языком. Одни языковеды указывают, что новый литературный вариант белорусского языка сформировался в большом временном отрыве от старого. Это привело в результате к перерыву в письменных традициях и потере прямой и непосредственной преемственности между старым и новым белорусским литературным языком [5: 335; 7: 369; 8: 147]. Другие признают опосредованную преемственность, в которой роль связующего звена сыграло устное народное творчество [9: 29]. Отдельные ученые (в том числе украинские) обосновывают непрерывность развития белорусского литературного языка и отстаивают мысль о прямой преемственности между старым и новым языком [10: 115-126; 11: 57; 12: 213]. В последнее время всё больше приверженцев находит утверждение, что хотя и нельзя полностью отрицать факт перерыва *письменных* традиций, тем не менее ценный опыт языкового строительства старобелорусского литературного языка не мог быть навсегда утерянным, стёртым и в никакой мере не востребованным, а значит возможно признать новый белорусский литературный язык наследником старого белорусского литературного языка и прежде всего на лексическом уровне [13: 19-20].

Украинские лингвисты единодушны во мнении, что в Украине генетическая связь между давним письменным языком, который по крайней мере регионально отставал некоторые свои функции до конца XVIII века, и новым украинским литературным языком не была прервана [цитируется по 1: 82].

Как нам кажется, вопрос о языковой преемственности необходимо решать с учётом того, о каком уровне языка идёт речь. Если говорить конкретно о графике и орфографии, то можно признать справедливым факт отсутствия прямой преемственности между старым и новым как белорусским, так и украинским языком (что в то же время не отрицает её наличия на других языковых уровнях и в языке в целом). Так, в плане графики и белорусские, и украинские издания нового периода не являлись в полной мере продолжателями традиционного кирилловского письма. Белорусские издания XIX века вообще в основном оформлялись латинским шрифтом (издания В. Дунина-Марцинкевича, К. Калиновского, Ф. Богусевича и др.), постепенный переход новой белорусской письменности на кириллическую графику (в варианте русской «гражданки») начался фактически только в первое десятилетие XX века. В украинском языке даже сторонники сохранения письменных традиций (И. Котляревский, М. Максимович, участники «Собора русских учёных» 1848 г.) на новом этапе развития языка пользовались уже современной упрощенной кирилловской графикой, приспособлявая так или иначе русский гражданский алфавит к звуковой системе украинского языка. В отношении орфографии в новом белорусском языке был сделан однозначный выбор в пользу фонетического принципа как ведущего. В украинском же языке долгое время, в особенности на территории Западной Украины, между сторонниками этимологического (см. правописание М. Максимовича, «Собора русских учёных») и фонетического (см. правописание А. Павловского, А. Метлынского, М. Драгоманова, Е. Желеховского, Б. Гринченко, альманаха «Русалка Дністровая», слобожанское правописание, так называемую «кулишовку») правописания велась острая борьба, которая в конце XIX века закончилась победой «фонетистов» [4: 6-13; 14: 14-36], т. е. прямая преемственность с историко-этимологическим письмом также не была сохранена.

Такой результат полностью логичный и предсказуемый. Графико-орфографические нормы – нормы установленные и в определенном смысле искусственные. Не имея прямой поддержки в живом языковом узусе, они в первую очередь теряются при изменениях языковой ситуации. В тех условиях, которые сложились для белорусского и украинского языков XIX – начала XX века, реанимировать старые правила письма не имело необходимости и смысла, более логично было создать новые приёмы и способы передачи живой речи, которые отображали бы языковое состояние на новом этапе развития.

3. Концепция языка

В белорусском языке XIX – начала XX века не было попыток возврата к нормам старобелорусского языка, т. е. актуальной была языковая концепция, проявляющаяся в ориентации на создание нового литературного языка и приспособления его к новой коммуникативной ситуации.

На Украине, разделенной политическими кордонами, развивались различные концепции нового украинского языка. На восточных и центральных территориях при формировании нового литературного языка основной опорой служили не старые нормы, а особенности украинской устной речи. В западных регионах представители старорусинского, москвофильского движения выступали за продолжение традиционного украинско-церковнославянского языка, пользуясь при этом в своей письменной практике так

называемым «язычием»), которое специалисты уже в XIX веке считали искусственным нежизнеспособным образованием макаронического типа, объединяющем русские, польские, диалектные украинские и церковнославянские элементы. А младорусины, в частности члены и последователи «Русской троицы», ориентировались на языковые образцы, сформированные в восточных украинских областях, но дополняли их местными галицкими особенностями [1: 83; 2: 288-289].

В целом в обоих языках преобладала языковая концепция, при которой формирование языка происходит с опорой на живую диалектную основу. В соответствии с этим в новой белорусской и украинской орфографии начинает доминировать фонетический принцип.

4. Языковая основа

В белорусском языкознании наиболее часто роль базового диалекта при формировании литературного языка отводится среднелитовским говорам. Приоритет данной диалектной группы на сегодняшний день обоснован в многочисленных работах по диалектологии и истории языка [15-20]. Отдельные исследователи указывают более конкретную территориальную локализацию базового диалекта, выделяя в границах центральной полосы белорусских говоров её западную часть [21]. С учетом зонального деления первоначальной основой современного литературного языка считается северо-западная диалектная зона белорусского языка [22; 23]. Существуют и исследования, в которых проводится мысль об интердиалектной основе современного белорусского литературного языка [24; 25].

В украинском языке из двух основных вариантов становления нового украинского литературного языка, которые обозначались в XIX веке, – восточнотурецкого, основанного на юго-восточных говорах, и западнотурецкого, базирующегося на юго-западных говорах, – восточнотурецкий вариант в процессе исторического развития выделялся в качестве основного [26: 14-15]. На сегодняшний день в украинском языкознании признаётся, что современный украинский литературный язык сформировался именно на базе юго-восточного диалекта – говоров средней Надднепрянщины [27; 28].

Таким образом, традиционно считается, что современные белорусский и украинский литературные языки имеют преимущественно гомогенную диалектную основу.

Однако, единство диалектной базы в белорусском и украинском языках не абсолютное. Любой литературный язык образуется на основе определённого диалекта, но не является полностью идентичным ему. Для белорусского языка, кроме того, существенно, что базовые среднелитовские говоры относятся к числу переходных и объединяют в себе особенности двух основных белорусских диалектов – юго-западного и северо-восточного, т. е. по сути реальная диалектная база литературного языка является достаточно широкой. Украинский литературный язык также выходит за пределы основного диалекта, так как, например, нельзя отрицать наличие на начальном этапе его становления определённого влияния галицкого языкового варианта на восточнотурецкий.

Таким образом, и в белорусском, и в украинском языке при наличии основного диалекта, определяющего черты литературного языка, на начальном этапе развития более или менее ощутимыми были и влияния других диалектных групп. Как правило, путь к стабилизации языковой нормы, в том числе орфографической, в таких языках достаточно продолжительный, поскольку для достижения стабильности необходим сложный процесс отбора нормативных вариантов из числа нескольких возможных.

5. Нормативная база

В белорусском языке на протяжении XIX – в начале XX века не существовало ни научно обработанного правописания, ни грамматики. Неопубликованные грамматики П. Шпилевского (1846) и К. Недзведского (1853) не могли влиять на нормативный процесс, попытки нормализовать белорусское правописание в начале XX века («*Граматыка беларускай мовы*» Б. Пачопки, 1915; «*Jak prawilna pisać pa bielarusku. Ulažyў A. Zuckiewič*», 1918 и др.) также по разным причинам не имели успеха. По сути до выхода в свет первой белорусской грамматики – «*Беларускай граматыкі для школ*» Б. Тарашкевича (1918) становление нового белорусского правописания проходило в условиях полного отсутствия нормативных (или претендующих на этот статус) кодексов.

На Украине попытки первые попытки создания нормативных сборников относятся к началу XIX века, например, «*Грамматика Малороссійскаго нарѣчія*» А. Павловского (1818), позднее появились учебник С. Смаль-Стоцкого и Ф. Гартнера «*Руска граматыка*» на основе правописной системы Е. Желеховского (1893), «*Руска правопись зі словарцем*», изданная под эгидой Научного общества имени Шевченко (1904), «*Українська граматыка*» Е. Тимченко (1907), «*Коротка граматыка української мови*» П. Залозного (1912)», «*Граматыка українського языка*» И. Нечуй-Левицкого (1914). Кроме отдельных изданий, нормативные рекомендации включались в предисловия украинских авторов того времени: М. Максимовича, А. Метлынского и др.

Названные факты предопределили существенное отличие белорусского и украинского графико-орфографического нормализационного процесса. Оно состояло в том, что в белорусском языке правописные нормы до 1918 г. складывались путём естественного отбора, стихийно, непосредственно в практике книгопечатания белорусскоязычной литературы. Не ограниченные никакими обязательными правилами, писатели оформляли свои произведения в соответствии со своим знанием языка, опираясь на наиболее знакомый диалект. В XIX веке авторские написания вообще не корректировались и попадали в печать в фактически неизменном виде. В начале же XX века законодателями норм становятся белорусские издательства, где при редактировании рукописей редакторы обрабатывали разнодиалектный материал с целью нивелировать авторские особенности. Они отбирали и вводили в письменное употребление определённые черты диалектного или индивидуального характера, которые постепенно приобретали статус обязательных норм в пределах определённого издательства. Далее издательские нормы становились ориентиром и для писателей, которые начинали оформлять свои произведения по образцу ведущих издательств (например, петербургского издательства «*Загляне сонца і ў наша аконца*», виленского издательства при газете «*Наша Ніва*», минских издательств при журналах «*Лучынка*» и «*Вясёлка*» и др.).

В украинском языке при отсутствии единой нормативной базы и кодифицированных правил в процессе формирования письменных норм также неизбежно присутствовал стихийный элемент. Однако украинское нормотворчество выглядит более регулируемым и планомерным, благодаря изданным в XIX – начале XX века украинским грамматикам и учебникам. Различные по научному уровню и исходным установкам, эти работы украинских исследователей так или иначе способствовали теоретическому осмыслению проблем украинского правописания и соответственно его упорядочению. Кроме того, история украинской орфографии рассматриваемого периода в значительной степени персонализированная. Правописные варианты, как правило, имели авторство, а некоторые даже названы в честь своих создателей (*кулишівка*, *драгомановка*, *желеховка*). И именно

индивидуальная орфография конкретных нормализаторов выполняла роль своеобразных вех на пути украинской правописной стабилизации.

6. Выводы

Становление письменной формы в новых белорусском и украинском языках осуществлялось подобными, но не идентичными путями.

Сходство в том, что графико-орфографические нормы обоих языков развивались в неблагоприятной социокультурной ситуации, на принципиально новой, в сравнении с предыдущим периодом, языковой основе, с концептуальной установкой, ориентированной на отражение в письменном языке живых устных особенностей.

При этом отличие в том, что белорусский нормативный процесс заметно активизировался только в начале XX века, протекал ускоренными темпами, не был в достаточной мере обеспечен научной базой, характеризовался спонтанностью и наличием коллективного нормализатора. Складывание же украинских графико-орфографических норм началось раньше (вторая половина XIX века) и хронологически было достаточно продолжительным, проходило более организованно и целенаправленно под пристальным вниманием ведущих украинских учёных и писателей. Насколько можно судить, основной причиной указанных различий явилась исключительно неблагоприятная социокультурная ситуация, когда белорусам, кроме всего, приходилось доказывать даже сам факт существования своего родного языка как самобытной этнолингвистической единицы.

В целом на начальном этапе процесс формирования графико-орфографической системы белорусского и украинского языков представлял своего рода практический эксперимент, толчком для которого послужил подъём белорусского и украинского национального движения. В результате этого эксперимента в обоих языках была подготовлена почва для перехода в разряд стандартных языков: заложены нормативные основы современной белорусской и украинской графики и орфографии, а также осуществлена частичная нормативная стабилизация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bieder H. Розвиток української і білоруської літературних мов в XIX-XX ст. (Конвергентні і дивергентні процеси) // *Studia Russica* XXII. – Budapest, 2005. – S. 82-88.
2. Плющ П. П. Історія української літературної мови. – К.: Вища школа, 1971. – 423 с.
3. Жураўскі А. І., Крамко І. І. Характер знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання. – Мінск: Навука і тэхніка, 1973. – 40 с. (АН БССР. Беларускі камітэт славістаў. VII Міжнародны з'езд славістаў. Доклады).
4. Історія українського правопису XVI-XX століття. Хрестоматія. – К.: Наукова думка, 2004. – 582 с.
5. Крамко І. І., Юрєвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2-х т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2. – 342 с.
6. Мечковская Н. Б. Зачем одному народу две азбуки? (кириллица и латинка в коллизиях белорусского возрождения) // *Slavia orientalis*. – Tom XLVII. – № 2. – Rok, 1998. – S. 277-292.
7. Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2-х т. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т. 1. – 371 с.

8. Сямешка Л. Новая (нацыянальная) беларуская літаратурная мова // Беларусазнаўства. – Мінск, 1998. – С. 146-151.
9. Шакун Л. М. Карані роднай мовы. Выбраныя працы па гісторыі мовы. – Мінск, 2001. – 205 с.
10. Баханькоў А. Я. Гісторыя працягваецца // Весці АН БССР. – Сер. грамад. навук. – 1971. – № 3. – С. 134-137.
11. Анічэнка У. В. Помнікі беларускай дзелавой мовы ў бібліятэках Польскай народнай Рэспублікі // Беларуская мова. – 1978. – Вып. 6. – С. 3-12.
12. Русановіч В. П. Джерела развітку східнослов'янскіх мов. – К.: Наукова думка, 1985. – 231 с.
13. Мова «Нашай Нівы». Варыянтнасць. Сінанімія. / Пад рэдакцыяй д-ра філ. навук, праф. В. П. Лемцогавай. – Мінск: Беларуская навука, 2005. – 303 с.
14. Москаленко А. А. Нарис історыі украінскага алфавіту і правопису. – Одеса, 1958. – 42 с.
15. Вайтовіч Н. Т. Да пытання аб дыялектнай аснове беларускай літаратурнай мовы // Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. – Вып. 2. – 1954. – С. 155-181.
16. Германовіч І. К. Нормалізацыя лексікі беларускага літаратурнага мовы ў 20–30-х гадах ХХ стагоддзя. Авторэф. дыс. ... канд. філал. навук. – Мінск, 1963. – 16 с.
17. Камароўскі Я. М. Першая беларуская граматыка // Беларусь, 1963. – С. 29.
18. Камароўскі Я. М., Сямешка Л. І. Сучасная беларуская мова. Фанетыка і фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. – Мінск: Універсітэцкае, 1985. – 175 с.
19. Крывіцкі А. А. Сучасная беларуская літаратурная мова і народныя гаворкі. – Мінск, 1961. – 40 с.
20. Ляксуціна З. А. Да праблемы ўзаемадзеяння беларускай літаратурнай мовы і тэрытарыяльных дыялектаў (сістэма норм і дыялекты) // Рэгіянальныя асаблівасці беларускай мовы, літаратуры, фальклору. Тэзісы дакладаў рэспубліканскай навуковай канферэнцыі (25-26 мая 1973 г.). – Гомель, 1973. – С. 45-47.
21. Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Эвалюцыя мовы беларускіх друкаваных выданняў новага перыяду // Весці АН БССР. – Сер. грамад. навук. – 1967. – № 3. – С. 41–49.
22. Крывіцкі А. А. Дыялекталогія беларускай мовы. – Мінск: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.
23. Крывіцкі А. А., Падлужны А. І. Фанетыка беларускай мовы. – Мінск: Вышэйшая школа, 1984. – 268 с.
24. Гапановіч П. Н. К востраму о народно-диалектной основе современного белорусского национально-литературного языка. Авторэф. дыс. ... канд. філал. навук. – Мінск, 1954. – 19 с.
25. Мацкевіч Ю. Ф., Мурашко А. Г., Оршонкова А. В. Взаимодействие между белорусским национально-литературным языком и народными говорами // Вопросы образования восточно-славянских национальных языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 118-126.
26. Жилко Ф. Т. Говоры украінскай мовы. – К.: Радянська школа, 1958. – 172 с.
27. Бевзенко С. П. Украінська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 246 с.
28. Солонька Г. Т., Клименко О. К. До питання про діалектну базу української мови // Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей міжвузівської наукової конференції. – Харків, 1959. – С. 87-91.

ТВОРЕННЯ КАТОЙКОНІМІВ У НОВОГРЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

В статье идет речь о наиболее продуктивных катойконимических суффиксах новогреческого языка и их украинских соответствиях. Авторы определяют общие черты и различия в образовании катойконимов обоих языков, уделяется внимание изменениям в данных лексемах по сравнению с начальным топонимом, в частности, усечению/наращению словообразовательной основы, изменению ударения. Рассматриваются случаи несоответствия новогреческих и украинских катойконимов, некоторые трудности перевода новогреческих катойконимов на украинский язык и т. д.

Ключевые слова: *топоним, катойконим, катойконимический формант, словообразовательная основа.*

The article deals with the most productive katoikonim suffixes in Modern Greek language and their equivalents in Ukrainian language. The authors point to the equal and different features in the formation of katoikonims in both languages. Attention is paid to some phonetic distinctions in these lexemes in comparison with basic toponims, especially to cutting/raising stem, stress variations. Cases of variances of katoikonims in Modern Greek and Ukrainian languages, difficulties in translation of Greek katoikonims are also in the focus.

Key words: *toponim, katoikonim, katoikonim formant, stem.*

Словотвір – одне з найбагатших джерел поповнення лексичного складу мови, яке органічно пов'язане з живими процесами розвитку лексики. Як окрема лінгвістична наука словотвір виокремився наприкінці 60-х років ХХ століття. Упродовж порівняно незначного часу дериватологія (словотвір) пройшла не тільки етап свого становлення, але й інтенсивного розвитку й утвердження як окремої самостійної лінгвістичної дисципліни зі своїм предметом дослідження, системою наукових понять і термінів та властивими їй принципами й методами дослідження.

Питання словотвору продовжують привертати увагу дослідників і на сучасному етапі розвитку лінгвістики. В останній час інтерес сучасних мовознавців викликає також словотвір і слововживання катойконімів, що зумовлено розвитком компаративістики, активізацією розробки найважливіших проблем теоретичного словотвору, підвищеною увагою до питань культури писемної та усної форми народу [3]. Питаннями катойконімічного словотвору в українській мові займалися такі вчені, як В. О. Горпинич І. І. Ковалик, в новогрецькій, Г. Папагеоргіу, М. Тріандафілідіс та ін. [3; 4; 5; 6; 8; 9]. Але катойконіми не розглядалися в порівняльному аспекті. Між тим порівняльний аспект допомагає висвітлити деякі закономірності, зробити висновки, важливі для обох мов.

Актуальність даного дослідження зумовлена загальною спрямованістю сучасних мовознавчих студій на комплексне дослідження явищ на всіх рівнях мови, зокрема, на лексичному, а також недостатнім рівнем висвітлення даної теми в сучасній лінгвістиці.

Метою даної статті є порівняльний аналіз катойконімів в новогрецькій та українській мовах. Для досягнення цієї мети були розглянуті словотвірні суфікси, що беруть участь в утворенні катойконімів в новогрецькій мові в порівнянні з українською. Матеріалом

для аналізу слугували новогрецькі катойконіми та їх українські відповідники. Джерелом дослідження є словники української та новогрецької мов [2; 7].

Поява в мові катойконімів (назв жителів): **греки, москвичі, княни** (від грец. *katoikos* – житель та *inim* – назва, ім'я) була зумовлена необхідністю називати людину за місцем її народження і проживання, вказувати, звідки вона родом чи походженням [2:3]. В мовознавчій літературі їх також називають патронімічними словами (від лат. *patris* – батьківщина).

В новогрецькій мові нараховується близько 22 катойконімічних суфіксів на утворення сингулятивних (чоловічих та жіночих) форм [9:128]. Найпродуктивнішими серед них є **-ίτης, -ιάτης, -ώτης/-ιώτης, -ανός, -ινός, -ίος, -αίος, -ίδα**.

Що ж стосується українських формантів, то в даному випадку доцільніше вжити термін «спільнослов'янські» катойконімічні суфікси, тому що переважна їх більшість (продуктивних та непродуктивних) функціонує в катойконімах інших словянських мов, відрізняючись у певних випадках ступенем активності, продуктивності, поширеності та особливостями морфоматики [3:29]. Найпродуктивнішими серед них є **-ець, -чан, -анець, -івець, -к-а, -анк-а, -чанк-а** та ін. [3:29].

Новогрецький суфікс **-ίτης** використовується для утворення катойконімів чоловічого роду від власне грецьких топонімів: **Ανατολή – Ανατολίτης** **Анатолія – анатолієць, Μέγαρα – Μεγαρίτης** **Мегара – мегарієць**, а також для утворення катойконіма від топоніма **Πόλη – Πολίτης – Стамбул**. При цьому спостерігається явище зміни твірної основи топоніму в українській мові. Українського відповідника до грецького катойконіма **Πολίτης** немає, тому доречно перекладати його описово, тобто **житель Стамбулу**. Українським відповідником новогрецькому форманту **-ίτης** виступає суфікс **-ець (-єць)**, який є найпродуктивнішим формантом не тільки в українській, а й в інших східнослов'янських мовах (болгарській, словенській, сербській, хорватській). Його продуктивність складає близько 63% [3:31].

Від іншомовного топоніму **Μόσχα – Москва** відповідний катойконім чоловічого роду утворюється за допомогою продуктивного катойконімічного форманту **-ίτης** з розширенням твірної основи шляхом додавання до неї приголосної **β – Μοσχοβίτης**. В українській мові відповідний катойконім утворюється за допомогою суфіксу **-ич-**, який використовується для творення дуже обмеженої кількості катойконімів чоловічого роду. Як зазначають деякі дослідники втрата активності суфіксів **-ич, -ит-, -ак**, які наявні у складі кількох лексем у групі назв осіб із значення «виходець з країни, місцевості, міста...», була закономірною. Вона зводилася до закріплення в мові одного з суфіксів – у даному випадку суфікса **-ець** – у ролі основного засобу при утворенні імен названої семантики. Останні суфікси відтіснялися на периферію чи напівпериферію [1:64]. **Μόσχα – Μοσχοβίτης** **Москва – москвич**.

Суфіксу **-ιάτης (Μόκος – Μυκονιάτης** **Міконос – міконосець, Σπάρτη – Σπαρτιάτης** **Спарта – спартанець, Γόθιο – Γοθειάτης** **Гітіо – гітіонєць)** в українській мові відповідає катойконімічний суфікс **-ець**. В українських відповідниках катойконімам **Σπαρτιάτης, Γοθειάτης** спостерігається поява з'єднувальної приголосної **-н-** між останньою голосною твірної основи та катойконімічним формантом: **спартанець, гітіонєць**. Це пов'язано з необхідністю уникнення непотрібного, складного для вимови накопичення приголосних в кінці слова. На даний суфікс падає наголос, тому спостерігається явище зміни наголосу в новоутворених катойконімах: **Μόκονος – Μυκονιάτης** з пропаралігуся (3-й склад з кінця слова) на паралігуся (2-й склад з кінця слова), **Σπάρτη – Σπαρτιάτης** з паралігуся на паралігуся, але із зміною кількості складів.

Суфіксу *-ώτης/-ιώτης* (*Βόλος – Βολιώτης* Волос – волосчанин, *Θράκης – Θρακιώτης* Фракія – фракієць, *Κώς*) – *Κώτης* Кос – косчанин, *Λάμια – Λαμιώτης* Ламія – ламієць) в українській мові відповідають форманти *-ець* та *чан-ин*. Дослідники вважають, що суфікс *-чан-ин* є похідним від форманту *-анин* і виник в результаті морфологічного перерозкладу основи [1:64]. Суфікс *-чан-ин* може фіксуватися в раніше сформованих іменниках як паралелізм щодо суфіксу *-ець* або бути єдиним виразником агентивного значення: *полтавець – полтавчанин*. Суфікс *-чан-ин* простежується в назвах жителів на всій території України, а також для утворення катойконімів від іншомовних топонімів. Відсутність обмежень щодо його практичної сполучуваності викликана змінами в семантичному потенціалі суфікса, тенденцією до звуження і спеціалізації його значення. Не регламентовані ознаками змісту або структури коло твірних основ є свідченням появи у суфікса *-чан-ин* додаткових семантичних відтінків, які дозволяють розмежовувати паралельні суфікси *-чан-ин* та *-ець*. У цій парі дериватних формантів *-ець* обмежує семантичну функцію суфікса *-чан-ин*, за винятком тих випадків, коли сполучуваність з твірними основами неможлива. Отже, існування ідентичних дериваційних суфіксів *-чан-ин* та *-ець* обумовлене причинами структурно-морфологічного характеру [1:65 – 66]. Формант *-ώτης / -ιώτης* несе на собі наголос, тому в утворенні з його допомогою катойконімах спостерігається явище зміни наголосу в порівнянні з початковими топонімами: *Βόλος – Βολιώτης*, *Λάμια – Λαμιώτης*. В катойконімі *Κώτης*, утвореному від топоніма *Κώς*), суфікс *-ώτης* приєднується безпосередньо до твірної основи, яка складається з однієї приголосної *Κ-*, і в даному випадку явище зміни наголосу не спостерігається, тому що в твірній основі топоніма голосні відсутні взагалі. Український відповідник утворюється за допомогою суфіксу *-чан-ин*. Вважається, що, якщо топонім або топонімічна основа складається лише з одного складу, то назви жителів утворюються за допомогою суфіксів *-ан-ин*, (*-ян-ин*), *-чан-ин*: *Κερχ – керчанин*, *Κριμ – кримчанин* [5: 149].

Суфікси *-ανός, -ιανός* використовуються для творення катойконімів як від власне грецьких, так і іншомовних топонімів, наприклад, *Αφρική – Αφρικανός* Африка – африканець, *Πάρος – Παριανός* Парос – паросчанин, *Σύρα – Συριανός* Сірос – сіросчанин, *Ψάρα – Ψαριανός* Псара – псарасець. В українській мові їм відповідають катойконімічні суфікси *-ець* та *-чан-ин*. При творенні катойконімів за допомогою даних формантів спостерігається явище зміни наголосу в порівнянні із топонімами: *Αφρική – Αφρικανός*, *Ψάρα – Ψαριανός*. При цьому трапляються випадки вживання дублетних катойконімічних форм з різним наголосом, наприклад, *Αμερικανός* та *Αμερικανός*.

Від іншомовного топоніма *Παρίσι* утворено два варіанти відповідних катойконіма чоловічого роду: *Παριζιανός* та *Παρισινός*. В українській мові відповідниками є топонім *Париж* та відповідний катойконім *парижанин*, утворений за допомогою форманту *-ан-ин-*. В новогрецькій мові патронімічні слова, утворені за допомогою різних формантів *-ανός* та *-ινός*, крім того відрізняються твірною основою. У випадку з катойконімом *Παριζιανός* приголосна основи змінюється з *σ* на *ζ*, і використовується розширений варіант форманту *-ανός*. Катойконім *Παρισινός* утворено без зміни твірної основи, за допомогою форманту *-ινός*.

Суфіксу *-ινός* (*Αλεξαντρία – Αλεξαντρινός* Александрія – александрієць, *Βυζάντιο – Βυζαντινός* Візантія – візантієць, *Ζάκυνθος – Ζακυθινός* Закінф – закінфчанин) в українській мові відповідають суфікси *-ець* (*-єць*) та *-чан-ин*. В лексемі *Ζάκυνθος* при утворенні катойконіму спостерігається випадіння приголосної *-ν-* з твірної основи, а в лексемі *Αλεξαντρία* при утворенні катойконіму – випадіння голосної *-α-* з твірної основи.

Українськими відповідниками суфіксу **-iός** (**Θεσσαλονίκη** – **Θεσσαλονίκιος** **Салоніки** – **салонікієць**, **Смірна** – **смірничанин** (**Ізмір** – **ізмірчанин**)) виступають форманти **-ець** (**-єць**) та **чан-ин**. У випадку з топонімом **Θεσσαλονίκη** та утвореним від нього катойконімом **Θεσσαλονίκιος** спостерігається явище часткового усічення твірної основи в українських відповідниках: **Θε-σσαλονίκη** – **Θε-σσαλονίκιος** **Салоніки** – **салонікієць**. У топоніма **Σμύρνη** в українському перекладі існують два відповідника **Смірна** та **Ізмір**, причому від обох утворюються катойконіми за допомогою одного і того ж форманту **-чан-ин**: **смірничанин** та **ізмірчанин**. При творенні катойконіму від топоніму **Σμύρνη** – **Σμυρνίος** та **Σμυρναίος** **Смірна** – **смірничанин** суфікси **-αῖος**- та **-iός**- виступають дублетними формами.

Суфікс **-αῖος**- використовується для творення власне грецьких та іншомовних катойконімів: **Ευρώπη** – **Ευρωπαϊός** **Європа** – **європеєць**, **Ρώμη** – **Ρωμαίος** **Рим** – **римлянин**, **Θήβαи** – **Θηβαίος** **Фіви** – **фіванець**, **Κέρκυρα** – **Κερκυραίος** **Керкіра** – **керкірієць**. Відповідниками в українській мові виступають форманти **-ець** (**-єць**) та **-ян-ин**. В українському перекладі катойконіма **Θηβαίος** спостерігається нарощення додаткового суфіксу **-ан-** до твірної основи. В українському відповіднику катойконіма **Κερκυραίος** спостерігається нарощення голосної **i** до твірної основи, а в катойконімі **Ευρωπαϊός** голосної **e**. В даному катойконімі також відбувається зміна наголосу. Вказане явище, як бачимо, притаманне не тільки новогрецькій мові, а й українській, наприклад: **Ευρώπη** – **Ευρωπαϊός** **Європа** – **європієць**.

Окрему групу становлять катойконіми, утворені за допомогою катойконімічного форманту **-έζος**. Їх спільною рисою є те, що вони позначають не власне грецькі, а іншомовні топоніми, наприклад, **Βερολίνο** – **Βερολινέζος** **Берлін** – **берлінець**, **Κίνα** – **Κινέζος** **Китай** – **китасць**, **Μάλτα** – **Μαλτέζος** **Мальта** – **мальтієць**, **Μιλάνο** – **Μιλανέζος** **Мілан** – **міланець**. Ці топоніми постійно вживаються в українській мові, і відповідні катойконіми творяться за допомогою традиційного форманту **-ець** (**-єць**). При цьому в катойконімі **Μαλτέζος** при перекладі на українську мову спостерігається явище нарощення додаткового суфіксу **-i-** до твірної основи, тобто **мальтієць**.

Як вже відзначалося, на відміну від новогрецької мови, в українській не від усіх іншомовних топонімів можна утворити адекватні катойконіми. Від топонімів **Βιέννη** **Вена** та **Νέα Υόρκη** **Нью – Йорк** за допомогою форманту **-έζος** були утворені патронімічні слова **Βιεννέζος** та **Νεοϋορκέζος**, але не було знайдено адекватних відповідників даним катойконімам в українській мові. Їх можна перекласти лише описово, а саме: **Βιεννέζος** – «житель Вени», **Νεοϋορκέζος** – «житель Нью – Йорку».

Формант **-iδα** є найбільш продуктивним із зафіксованих в новогрецькій мові для утворення катойконімів жіночого роду від катойконімів чоловічого роду (**Ρώσος** – **Ρωσίδα** **росіянин** – **росіянка**, **Γάλλος** – **Γαλλίδα** **француз** – **француженка**, **Αγγλος** – **Αγγλίδα** **англієць** – **англійка**, **Ελβετός** – **Ελβετίδα** **швейцарець** – **швейцарка**, **Γερμανός** – **Γερμανίδα** **німець** – **німкеня**). Форманту **-iδα** в українській мові відповідають суфікси **-к-** та **-ен-**. Суфікс **-к-** є одним з найпродуктивніших катойконімічних формантів жіночого роду, **-ен-** використовується в поодиноких випадках. В катойконімі **француженка** в українській мові спостерігається нарощення додаткового суфіксу **-ен-** до твірної основи, а також чергування з **~ж** в коренях основ. В катойконімі **німкеня** відбувається нарощення додаткового суфіксу **-к-** перед катойконімічним формантом **-ен-**. Для творення катойконімів жіночого роду в деяких випадках використовуються також суфікси **-η**, **-α**, **-vία**, **-vίδα** (**Σύρα** – **Συριανός** – **Συριανή** **Сірос** – **сіросчанка**, **Πρεβέζα** – **Πρεβεζάνος** – **Πρεβεζάνα** **Превеза** – **превезчанин** – **превезчанка**, **Πατρά** – **Πατρινός** – **Πατριvία** **Патри** – **патрієць** – **патрій-**

ка, Африк – **Αφρικανός** – **Αφρικανίδα** **Африка** – **африканець** – **африканка**). Катоїконім **Βουλγαρίτζα** – **болгарка**, утворений від лексеми **Βούλγαρος** – **болгарин** за допомогою форманту **-ίτζα**, має дублетну форму, утворену за допомогою суфіксу **-α Βούλγαρια**; в українській мові даний катоїконім має тільки одну форму, утворену за допомогою форманту **-к-**: **болгарка**. Від топоніма **Τουρκία** в новогрецькій мові від форми чоловічого роду утворено три форми катоїконімів жіночого роду: **Τοῦρκισσα**, **Τουρκάλα**, **Τοῦρκα** за допомогою суфіксів **-ίσσα**, **-άλα**, **-α** відповідно. В українській мові від топоніма **Туреччина** утворено катоїконім жіночого роду за допомогою суфіксу **-ен-**: **туркеня**.

В новогрецькій мові виділяється так звані неправильні катоїконіми. По-перше, це катоїконіми, утворені за допомогою суфіксів **-ικός** та **-ικία** відповідно чоловічого та жіночого родів, наприклад, **Κρήτη** – **Κρητικός** – **Κρητικία** **Крит** – **критянин** – **критянка**, **Αυστρία** – **Αυστρικός** **Австрія** – **австріць** – **австрійка**. В українській мові дані катоїконіми утворені за допомогою традиційного форманту **-ець** та непродуктивного суфіксу **-ин**. Від українського топоніму **Австрія** утворюються два варіанти катоїконімів чоловічого роду за допомогою формантів **-ець** та **-ак (-як)**: **австріць** та **австріяк**. Дані лексеми не є тотожними за своїм лексичним значенням. Як зазначають дослідники, характеризуючою ознакою суфікса **-ак (-як)** є функціональна двоплановість. У поодиноких лексемах він вказує на національну приналежність, наприклад, **поляк**. Але є похідні із стилістичною маркованістю суфікса **-ак (-як)**, характерною для розмовно-побутового мовлення, наприклад, **австріяк**, **прусак**, **кримчак**. Представлений обмеженим колом лексем суфікс **-ак (-чак)** виявляє низький ступінь граматичної сполучуваності, набуття додаткових відтінків змісту є ознакою функціонального розмежування дублетних утворень, порівняємо: **австріць** – **австріяк**, **кримчанин** – **кримчак** [1:63].

До неправильних катоїконімів новогрецької мови відносяться також лексеми, утворені за допомогою форманту **-της**, наприклад, **Μακεδονία** – **Μακεδονίτης** **Македонія** – **македонянин** (македонець), **Άγιον(ν) Όρος** – **Άγιορείτης** (**Άγιονορέτης**) **Афон** – **афонець**, **Τρόια** – **Τροαδίτης** **Троя** – **троянець**. В українській мові адекватні катоїконіми утворюються за допомогою формантів **-ець** та **-анин**. У випадку з топонімом **Македонія** спостерігається наявність дублетних катоїконімічних форм чоловічого роду, утворених за допомогою формантів **-ець** та **-анин**.

Від топоніму **Τρόια** – **Троя** за допомогою суфіксу **-της** твориться катоїконім чоловічого роду **Τροαδίτης** – **троянець**, при цьому спостерігаються явища нарощення додаткового суфіксу **-δί-** до твірної основи топоніма **Τρόια** і злиття голосних основи. В українській мові існує два відповідники даному топоніму: **Троя** та **Іліон**, але до останнього вдалося підібрати лише описовий катоїконім «**житель Іліону**».

В новогрецькій мові існує група топонімів, які з часом змінили свою географічну назву. Відповідні катоїконіми в свою чергу утворені від старої назви, наприклад, **Τος** (**Νιό**) – **Νιότης** **Іос** – **іосець**. В українській мові відповідні катоїконіми утворюються від нових назв топонімів за допомогою відповідних формантів, тому спостерігається невідповідність між катоїконімами в новогрецькій та українській мовах. Тобто, **Νάξος** (**Αξία**) – **Ναξιότης** (**Αξιότης**) **Наксос** – **наксосець**, **Καλαμές** (**Καλαματα**) – **Καλαματιανός** **Калами** – **каламчанин**, **Κόμη** (**Κομηή**) – **Κομιώτης** **Кіма** – **кімчанин**, **Τρίπολη** (**Τριπολιτσα**) – **Τριπολιτσιώτης** **Тріполі** – **тріполісець**, **Αρεόπολη** (**Βοϊτυλο**) – **Βοιτυλιώτης** **Ареополіс** – **ареополісець**.

Таким чином, проаналізований нами матеріал свідчить про те, що більшість новогрецьких катоїконімів має відповідники в українській мові. У випадках відсутності українських відповідників, новогрецькі катоїконіми перекладаються описово.

Відповідниками новогорецьких катойконімічних формантів *-ίτης, -αίτης, -ώτης, ιώτης, -ανός, -ινός, -ιός* в українській мові в більшості випадків є суфікси *-ець, -чан-ин,* (іноді *-ак- (-як-) -ин* – для іменників чоловічого роду) та *-к-* (в поодиноких випадках *-ен-*) для іменників жіночого роду.

При утворенні катойконімів в обох мовах відбуваються деякі фонетичні зміни: усичення/наращення твірної основи, зміна наголосу. Чергування приголосних в коренях основ спостерігається тільки в українських катойконімах. Утворення дублетних катойконімічних форм є більш характерним для новогорецької мови.

Нами були розглянуті новогорецькі та українські катойконіми, утворені тільки від найпродуктивніших суфіксів. За рамками дослідження лишилася значна кількість лексем, що потребує ретельного аналізу. Перспективним, на наш погляд, вбачається також розгляд питань, пов'язаних з розглядом функціонування катойконімів в різних стилях новогорецького та українського мовлення в порівняльному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 212 с.
2. Ганич Д. И., Олейник И. С. Русско-украинский и украинско-русский словарь. – К.: Фенікс, 1992. – 560 с.
3. Горпинич В. О. Назви жителів в українській мові (питання словотвору, слововживання та нормування). – К.: Вища школа, 1979. – 158 с.
4. Горпинич В. О. Проблеми вивчення слов'янської ад'єктомії. //Ономастика і апелятиви (проблеми словотвірної дериватології): Зб. наук. пр. – Дн-к. Вип. 7, 1999. – С. 50–59.
5. Горпинич В. О. Слов'янська ад'єктомія: перспектива дослідження // Академія наук вищої школи України. Інформ. вісник. – Додаток до N17: Липень – серпень. – К., 1998. – 42 – 50 с.
6. Ковалик І. І. Вчення про словотвір (Словотворча характеристика слова. Відношення вчення про словотвір до інших мовознавчих дисциплін). Л., вид-во Львівського унту, 1961. – 84 с.
7. MEIZON. Ελληνικό λεξικό. – Αθήνα, ΑΡΜΟΝΙΑ, 2006. – 1484 ζ.
8. Παπαγεωργίου Γ. Η παραγωγή και η σύνθεση λέξεων στην νέα ελληνική γλώσσα. –Σοφία: Νέα βιβλία, 1973. – 156 ζ.
9. Μ.Τριανταφυλλίδης. Νεοελληνική γραμματική. Αθήνα: Οργανισμός εκδόσεως διδακτιών βιβλιών, 2000. – 776 ζ.

УДК 811.161.2

*Чернишенко І. А.
(Кіровоград, Україна)*

ЦІННІСНІ КОНЦЕПТИ «БАГАТСТВО» ТА «БІДНІСТЬ» У ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ КАРТИНАХ СВІТУ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

У статті пропонується аналіз виражених засобами мови концептів БАГАТСТВО та БІДНІСТЬ, які є важливими в соціокультурному аксіологічному просторі англійської

© Чернишенко І. А., 2008

та української етнічної свідомості. На фразеологічному матеріалі моделюється структура цих концептів, що створює підґрунтя для контрастивного аналізу особливостей прототипних уявлень, властивих мовним картинам світу досліджуваних мов.

Ключові слова: концепт, цінності, пареміологічна одиниця, прототип, багатство, бідність, етнічна свідомість.

The analysis of the concepts WEALTH and POVERTY expressed by the linguistic means and important in value socio-cultural scope of English and Ukrainian ethnic consciousness is given in the article. The structure of these concepts is modeled on the base of phraseology; that creates the foundation for contrastive analysis of the peculiarities of prototypic notions which are characteristic for these Language World Models.

Key words: concept, values, phraseological unit, prototype, wealth, poverty, ethnic consciousness.

Мовну картину світу певного народу формує, як відомо, цілий комплекс факторів: географічний, історичний, культурний, релігійний, під впливом яких створюється й так звана національна психологія, національна мовна особистість, національний менталітет. «У мові закріплені знаковим способом ціннісні настанови й орієнтації, якими керується свідомо чи підсвідомо людина у своїй діяльності і згідно з якими оцінюються її якості, вчинки, факти дійсності» [1: 32]. Культурно значущу інформацію містять різноманітні тексти культури.

Прислів'я та приказки як інтегральні частини національних фразеологій дають можливість судити про національну логіку (логіко-поняттєву концептуалізацію дійсності) та національну світооцінку (емоційно-оцінну концептуалізацію дійсності в її ціннісній іпостасі), які відбито в цій сфері функціонування природної мови. Паремії, віддзеркалюючи загальнолюдські пріоритети, водночас фіксують національно зумовлені ціннісні уявлення народу про світ і своє буття в ньому. Це робить пареміологічні одиниці аксіологічно значущими мовними величинами, дослідження яких уможливило виявити ієрархію цінностей носіїв певної культури і мови. Поняття цінності, що об'єктивно тяжіє до суспільних аспектів буття людини, орієнтує її у навколишньому світі, формує мотивації та потреби, спрямовує діяльність у «соціально схвалене» русло.

Фразеологічна система є важливою частиною наївної (побутової) картини світу. Дослідники одноголосно інтерпретують фразеологію як найбільш національно-культурно маркований рівень. Власне, з огляду на це необхідно змоделювати систему концептів і символічних слів культури та їхні ментальні репрезентації на фразеологічному матеріалі, що, у свою чергу, створить підґрунтя для контрастивного аналізу особливостей (сміслових, символічних, культурних) прототипних уявлень, властивих певній мовній картині світу. Питань вербалізації різних концептів у пареміологічних одиницях англійської та української мов торкалися у своїх дослідженнях як вітчизняні, так і російські лінгвісти (праці В. Телії, В. Русанівського, В. Мокієнка, В. Гака, І. Голубовської, О. Левченка, О. Назаренка, Р. Зорівчак, М. Кочергана та ін.).

Мета цієї статті – аналіз виражених засобами мови концептів БАГАТСТВО та БІДНІСТЬ, які є важливими в соціокультурному аксіологічному просторі англійської та української етнічної свідомості; виявлення через зіставлення етнопсихологічних сценаріїв поведінки на основі концептуальних уявлень про ці поняття.

Матеріалом дослідження слугували 144 англійських та 141 українська пареміологічних одиниць, які були відібрані методом суцільної вибірки із джерел фактичного матеріалу, що вказані в списку літератури.

Паремії через свою композиційну структуру й стилістичне оформлення є символічною єдністю мовної форми й вираженого в ній морально-утилітарного змісту. Моральні та утилітарні норми, виражені в пареміологічних одиницях, у межах однієї і тієї ж культури, як і в різних культурах, можуть збігатися і діаметрально різнитися за своїми оцінками тієї або іншої поведінки. Культурні домінанти мови мають відносний характер і встановлюються при порівнянні культур за ознакою кількості ціннісно-маркованих думок. Відсутність або незначна кількість паремій на певну тему свідчить про неактуальність цієї теми для ціннісної картини світу даного народу [2: 3].

Як зазначає О. П. Левченко, «... фразеологізми мають свою сферу референції, вони членують світ на дрібніші фрагменти з огляду на їхню значущість для мовців. Безліч фразеологічних вербалізацій ґрунтується на раціональній оцінці, яка дістає емоційне втілення» [1: 29].

Об'єктом називання і, найголовніше, оцінювання у фразеології є людська поведінка, її фрагменти, окремі дії людей, їхні риси, зовнішні ознаки, внутрішні якості. Фразеологічна система цінностей не розкриває у повному обсязі сучасного стану системи цінностей досліджуваних соціумів, бо оцінки, закріплені у фразеологічних одиницях, у багатьох випадках стосуються періоду їхнього виникнення. Час уносить свої суттєві корективи. Тому коректніше говорити про те, що фразеологія ілюструє витоки формування національної культури, національної мовної особистості [1: 43].

С. Ульман зазначає, що «... існує тенденція позначати людей або явища, які відіграють важливу роль у межах того чи іншого колективу, великою кількістю синонімів» [3: 266]. Значна кількість пареміологічних одиниць, які розкривають суть концептів БАГАТСТВО та БІДНІСТЬ, в обох мовах свідчить про те, що ці концепти є дуже важливими для життя обох народів і можуть розглядатися як ціннісні концепти. На думку І. О. Голубовскої, «психологічно та культурно значущі для етнічної ментальності феномени піддаються «стихійному» кількісному маркуванню на мовному рівні, що створює особливий індекс змісту культури, який часто-густо вказує на відносну важливість різних аспектів етнічної культури» [4: 252].

Сучасне ставлення людей до грошей і багатства є досить меркантильним та відомим. Більшість людей, особливо молодих, прагнуть багатства, оскільки воно дає владу, становище у світі, нібито щастя. Таке загальне схвалення багатства не завжди існувало в уявленні людей. Народна мудрість висловлює дещо інші відтинки цього ставлення, хоча думка про те, що гроші правлять світом і визнаються могутньою силою, не є новою і вербалізується в пареміях української та англійської мов (*Gold rules the world; Gold dust blinds all eyes; All things are obedient to money; Money is the only monarch; Money governs the world; When money speaks the world is silent; What ill not money do? Money will do anything; Money makes the pot boil; A golden key opens every door; Золото править світом; Золото й жінки рядять світом; Земля все крутиться навколо осі, а люди – навколо грошей; За гроші тільки рідного батька не купиш; Тепер за гроші й до неба зайдеш; Чого гроші не зроблять!*).

У пареміологічному фонді зафіксоване прототипне ставлення до концептів БАГАТСТВО та БІДНІСТЬ. Як в англійській, так і в українській культурі ставлення до великого багатства, як і до повних злиднів, є негативним. У прислів'ях і приказках підкреслюється, що достаток, як і злидні, руйнує багатьох і є негативним началом (*Abundance, like want, ruins many; Adversity makes men, prosperity, monsters; Gold is tested by fire, men by gold; Prosperity discovers vice, adversity virtue; Money is the root of all evil; The abundance of money ruins youth; Too much money makes one mad; A man's wealth is his enemy; Гроши*

то й роблять, що біду на світі; Через золото сльози ллються; Срібло – чортове ребро; Срібло-злото тягне чоловіка у болото; Від грошей усе лихе на світі). Висловлюється думка, що наявність великих грошей змінює людину на гірше. Вона стає пихата, у неї немає ширих друзів, а, навпаки, вона оточена людьми, які хочуть отримати частку багатства і не є справжніми друзями чи справді рідними людьми (*A beggar ennobled does not know his kinsmen; A dog with a bone knows no friends; Honours change manners; Set a beggar on horseback and he will ride to the Devil (death, ruin); Wine and wealth change wise men's manners; A full purse has many friends; Every one is akin to the rich man; He that has a full purse never wanted a friend; Riches make friends, and adversity proves them; A rich man never lacks relatives; A rich man knows not his friends; There is no pride like that of a beggar grown rich; Доти чоловік добрий, доки його десятником не наставлять (або не нарядили); Не дай, Боже, свині роги, а мужику панство; Не дай, Боже, з хама пана; Забули воли, як телятами були; Заліз у багатство – забув і про братство; Як наш мужик попаніє, то серце його одубіє; Друзі пізнаються в біді; В лиху годину пізнаєш вірну людину; У кого гроші є, тому й руку всяк дає; В кого гроші, той і хороший, а як їх нема, то всім дарма).*

Одночасно, як підтверджує І. О. Голубовська, у цій міжмовній групі протиставлена інша, у рамках якої гроші одержують найпозитивнішу оцінку, будучи еквівалентом свободи та благополучного життя (*He that has money has what he wants; There is no companion like penny; Money is the ace of trumps; Гроші – лакома річ; Гроші всюди хороші*). Це свідчить про «онтологічну» амбівалентність грошей, що також знаходить своє вираження в низці паремій (*Much coin, much care; Riches bring care and ears; Little wealth, little care; Біда з грішми – біда і без грошей*) [4: 242 – 243].

В англійській мовній свідомості гроші й багатство співвіднесені з ідеєю особистості в позитивному сенсі – гроші індукують шляхетність, силу, славу, вони «створять» людську особистість (*A man without money is no man at all; A gentleman without estate is like a pudding without suet; Manner and money make a gentleman; Money makes the man; Jake would be a gentleman if he had money; It is not what is he, but what has he*). Це знаходить пояснення в контексті протестантської релігійної етики. Протестантизм не тільки виголосив працю найвищою чеснотою людини: протестантська ідея професійного покликання морально виправдовувала багатство, сприяючи капіталістичному підприємництву [5: 228]. Більш того, протестантські догми засуджували бажання бути бідним, прирівнюючи його до бажання бути хворим [6: 126].

Наведені паремії є безеквівалентними щодо української мови, у якій багаті люди отримують негативні, пейоративні характеристики: багаті гордовиті, скупі, безсовісні, несправедливі, байдужі до чужого горя, сповнені гріховності (*Багачева правда гірше брехні; Пани правдою кепкують – проте ж у світі і панують; Пан не любить правди, як пєс мила; Багато чорт дитину колиє*).

У той же час ставлення до бідняків є більш толерантним та співчутливим. Причому, в українській культурі кількість паремій, які вербалізують таке ставлення до бідних, значно перевищує подібні паремії в англійській мові. В українській мові чітко висловлена сема співчуття та підтримки бідняків. Можливо, це пояснюється, що переважна більшість населення була досить незаможною у всі часи (*A beggar can never be bankrupt; A good name is better than riches; Голий розбою не боїться, мокрий дощу не лякається; Чого нема, того й Бог не візьме; З голого, як з святого не візьмеш нічого; Голого не одбереш; Хто не має, той не губить; Не страшне бідному горе, як цуці – море; Не лякай моряка морем, а бідного – горем*).

В обох культурах підкреслюється, що людина, яка працює і не є ледачою, ніколи не буде бідна (*At the workingman's house hunger looks in but dares not enter; У дім робітника голод заглядає, але не наважується увійти*).

Вербалізується також думка, що бідність навчає покори, що бідна людина не має прав і немає великого вибору в житті (*Beggars can't be choosers; Needs must when the devil drives; Don't look a gift horse in the mouth; Низькі двері вчать покори; На низьке дерево і кози скачуть; Над пішим орлом і сорока з колом; На бідняка і камінь вгору котиться*).

Негативне ставлення до великих грошей в обох культурах підкреслюється і висновками, що багатство є несумісним із щастям, ширим задоволенням, коханням. Великі гроші – це великі проблеми. Того, хто має гроші, з одного боку, шанують, з ним хочуть приятелювати, йому завжди раді, а з іншого – всі почуття, які може отримати багатій, є нещирими або купленими за гроші. А бідняк, хоч і без грошей, може радіти простим радощам життя і бути дійсно щасливим (*Content makes poor men rich, discontent makes rich men poor; Chains of gold are stronger than chains of iron; The doorstep of a great house is slippery; Slippery is the flagstone of the grand house door; Gold may be bought too dear; Gold will not buy everything; A great fortune is a great servitude; Much gold, much care; Prosperity is not without its troubles; Great possessions are great cares; Much profit, much risk; Old woman's gold is not ugly; A good name is better than riches; Золотий ланцюг потягне більше, як залізний; В панських дворах великі вікна, а мало світла; В панські ворота широко увійти, а вузько вийти; Допоможи, Господи, заможним, бо бідні можуть жебракувати; Не заздри багатому: він не має ні приятні, ні любові, бо все те наймає; Як нема кого любити, то тяжко і в багатстві жити; Добра слава краще за багатство; Грошей багачко на світі, а щастя мало; Жінка, хоча й свинка, аби грошей скринька; У багатой молодой горба не видно; Багатому не спиться; Із золотом, як із вогнем: і тепло з ним, і небезпечно; Багач рідко в гаразді живе; Хто не має, той не губить*).

Як зазначалося нами вище, бідність також не схвалюється і є важким випробуванням для людини (*Life and misery begin together; A light purse is a heavy curse; Wrinkled purses make wrinkled faces; A poor man pays for all; There is no virtue that poverty does not destroy; The weakest goes to the wall; It is a great life if you don't weaken; Beggars cannot be choosers; When poverty enters the door, love flies out of the window; The poor suffer all the wrong; Немає гіршої біді, ніж відсутність грошей; Бідному всюди біда; Бідному в житті тільки робота та скорбота; Бідність – не порок, а велике горе; Бідність не порок, а гірше нещастя; Убоге не живе, а тміє; У кого грошей нема, тому і світ як тюрма; Багатство дме, а нещастя гне; Біда бідного шукає; На голого всюди капає; На бідного Макара й шишки падають; Всяка одежа бідному личить; Легко того бити, кого нікому боронити; Як вели ведмедя до меду, то вуха урвали, а як тягнули од меду, то урвали і хвіст*). Одночасно бідності не слід соромитися, бо це не є вадой людини, а лише життєві обставини (*Poverty consists in feeling poor; A poor man is better than a liar; Poverty is no disgrace, but it is a great inconvenience; Poverty is no sin; Poverty is no crime; Poverty is no vice; Poverty is not a shame, but the being ashed of it is; Бідність – не вада; Крайче бути бідняком, ніж брехуном; Бідність – то не ганьба; Злиднями очі не колють*).

Багатство часто потурає закон. Багатій людині дозволяється і прощається те, що не можна робити бідній. Це вербалізується в обох культурах, що свідчить про універсальність таких «правил життя». Однак, в українській мові існує більша кількість таких паремій, що свідчить про більшу підкупність закону в країні ще з давніх часів (*Possession is nine points of the law; Possession is nine-tenths of law; A rich man can do nothing wrong; Rich men's spots are covered with money; Might goes before right; One law for the rich and another*

for the poor; Rich men have no faults; When one has a god table, he is always right; Where gold speaks every tongue is silent; Money answer all things; Сила закону не знає; Чия сила, того й правда; За грошима і в грязі чистий; Де гроші сидять, там право в кут; Коли золото випрнає, правда потонає; Що вільно панові, то невільно Іванові; Що ігуменові можна, то братії зась; Коли гроші говорять, то всі мусять губи постулювати; Яструб ловить кури безкарно, а голуба і за просо б'ють; Сильні та багаті рідко винуваті; Хто маже, той і їде; Цар повелів, а бояри засудили; З багатим не судися, а з дужим не борися; Слабкий з дужим не борись, голій з багатим не дружись; У всіх справах панують гроші; Хто сильніший, той і правіший; Коза з вовком тягалася: тільки шкурка зосталася).

У пареміях дається характеристика як багатій, так і бідній людині, що опосередковано відображає ставлення до даних концептів. Багата людина, зазвичай, є скупкою, не керує своїм життям через повну залежність від грошей, не має друзів, не є щасливою, не є розумною і дотепною (*Few rich men own their own property – their property owns them; Full stomachs make empty heads; Fat paunches have lean pates; The more we have, the more we want, the more we want, the less we have; Call not him the happiest who is the richest; A man of wealth is a slave to his possessions; Riches and virtue do not often keep each other company; There is ill talk between a full man and a fasting; Wealth and content are not bedfellows; Wealth is the mother of stinginess; The idle rich has no sympathy with the poor; Wealth is not his that has it, but his who enjoys it; Wealth makes wit waver; Як бідний плаче, то ніхто не бачить, а як багатий скривиться, то всяке дивиться; Багатство та спокій не товаришують; Багатому і чорт дітей колише; Як чоловік має багато грошей, то менше розуму, а як менше грошей, то більше розуму; Як багач, так і рвач; Хто в пір'я поростає, той за бідного забуває; З чужої кишені легко платити; Зможність і доброчесність не часто рука в руку ходять; Ситий голодного не розуміє). Скупість і жага поживи оцінюються негативно, паремії повчають, що після смерті людина свого багатства не забере із собою (*Naked into this world we came, and naked will return; The riches man carries nothing away with him, but his shroud; Shrouds have no pockets; Голими ми прийшли у цей світ, голими з нього й підемо).**

Бідна людина здебільшого отримує позитивні характеристики, вона є дуже хороброю, стійкою до випробувань, наполегливою, неперемінливою, розумною, хоча, водночас, іноді занадто покірною, поступливою, самотньою і злою (*Hunger breaks stone walls; Necessity is the mother of invention; Need makes the old wife trot; Hunger knows no friend; A hungry belly has no ears; A hungry man is an angry man; Poverty parts friends; Poor men's tables are soon set; Poverty is the mother of all arts; Poverty is the mother of health; Wisdom in a poor man is a diamond set in lead; Hope is the poor man's bread; Бідний від однієї думки багатіє; Що голіший, то мудріший; Розуму багато, а грошей мало; Голодний і кия не боїться; У бідного і приятелі мруть; Вижне голод на холод; Голодний живіт вух не має; Не потрапляй голодному до рук). Бідна людина в англійській культурі має вміти пристосовуватися і підлещуватися (*If you haven't silver in your purse, you should have silk on your tongue; He that has no gold in his purse should have silver on his tongue*). Бідний легко може стати злодієм (*One day a beggar, the next day a thief; Who is not ashamed to beg, soon is not ashamed to steal; A beggar may sing before a footpad; Голому розбій не страшний*). У місцях Британії була велика кількість жебраків, які не викликали співчуття і часто вдавалися до злодійства. В українській культурі ця думка майже не фіксується у пареміях, що пояснюється незначною кількістю жебраків у сільській місцевості. Якщо вони й з'являлися, люди милосердно завжди давали їм їжу й одяг і ставилися до них як до убогих.*

Бідність в обох культурах асоціюється передусім із голодом і відсутністю їжі. Однак,

в українській мові концепт ГОЛОД вербалізований кількісно ширше, ніж в англійській. Це пояснюється майже повною відсутністю грошей на руках у простих людей в Україні, які забезпечували своє життя власною працею і натуральним господарством (*Hunger is the best sause; There is no ill in life that is no worse without bread; Without any bread and wine love is dead; A hungry man smells meat far off; Fair words fill not the belly; Nobody lives on air; Без хліба і любов гине; Голод не тітка, найми – не свій брат; Кому голод приправа, то смакує страва; І соловей не співає, коли він їсти не має; До голоду не треба приправи, а до сну – подушки; Голод – найліпший кухар; Повітрям ситий не будеш; Голодному усе смакує; Голодне їсть і холодне; Голодному кожна страва смачна; Голодним зубам і камінь має смак; Голодному здається кожен хліб за булку; Наші піддячий любить борці гарячий, а як голодний, то їсть і холодний; Солов'я байками не годують; Голодному світ не милий; Голодне око не засне глибоко).*

У своєму дослідженні І.О. Голубовська відзначає ще одну рису стосовно концепту ГРОШІ – це їхня відносна неважливість, що також знаходить відображення у фразеологічних картинах світу британців та українців (*Gold is but muck; The best things in life are free; Money is not everything; Riches alone make no man happy; Health is better than wealth; Better wit than wealth; A good name is better than riches; За гроші не купиш ні батька, ні матері, ні родини; Гроші – слина; Гроші – набута річ; Не робись багатий, а родись щасливий*) [4: 249]. Це твердження відповідає нашим висновкам про те, що в досліджуваних концептах вербалізується ідеологема – «за гроші щастя не купиш».

Наявність боргів, так само як і скупість, завжди засуджувалися в обох культурах. Одночасно схвалювалася заощадливість і помірність (*Better go to bed supperless than rise in debt; Take care of the pence and the pounds will take care of themselves; Greediness is the root of all evil; He that goes a-borrowing, goes a-sorrowing; He is poor who always lacks something; He has more debts than his hare; Little and often fill the purse; Life isn't bad when you have bread; Lend your money and lose your friend; Penny and penny laid up will be many; Of saving comes having; Скупість – мати пороків; Скупому все не вистачає; Станеш позичати – будеш бідувати; Той бідний, кому завжди щось бракує; Копійка рубель береже; Боргів більше ніж волосся; Хліб та каша – то їжа наша; Краще без вечери лягати, та без боргів вставати; Рахуй гроші стиха, не зазнаєш лиха; Копійка любить, щоб її лічили; Гроші не полова; Хто не береже копійки, той сам не вартий карбованця; Держи копійку про чорний рік).*

На основі проаналізованого матеріалу ми дійшли наступних висновків: в українській та англійській фразеологічних картинах світу виявляється амбівалентне ставлення до багатства і грошей: з одного боку, вони є запорукою добробуту, влади, захищеності, а з іншого – руйнівною силою, яка змінює людину на гірше й не робить її щасливою. Універсальними для досліджуваних мов та культур є ідеологеми: «гроші – це могутня сила», «у житті є важливіші речі за гроші», «бідність не вада», «необхідно економно витрачати гроші». Ідеологеми «гроші правлять світом» та «гроші формують людину як особистість» притаманні лише британській культурі, а інформема «багатіі погані» властива українській ментальності. В обох культурах подана ідеологема «бути бідним важко, скрутно». В англійському пареміологічному матеріалі простежується етнічна інформема «бідність сприяє розпаду особистості і перетворення її на злодія». Універсальною є ідеологема «в бідності є деякі переваги».

Вибір певного явища дійсності як об'єкта пареміологічної детермінації свідчить про його значущість для носіїв етнічної мови та культури. Дослідження фразеології дає змогу

виявити специфічні риси менталітету нації, що полягають у характерних особливостях світосприйняття, системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання. Це культурний фундамент, у якому визрівають архетипи. Культурний архетип – це глибинні культурні установки «колективного несвідомого», які надзвичайно повільно змінюються.

Перспективою подальшого дослідження може бути концептуальний аналіз фразеологічних одиниць, який уможливить зробити висновки про розбіжності в системі ціннісних настанов соціумів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
2. Кирсанова Е. А. Структурные варианты фразеологических единиц, особенности их функционирования // Вопросы стилистики. – 1972. – № 5. – С. 35 – 40.
3. Ульман С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1970, Вып. V. – С. 250 – 299.
4. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу: Монографія, 2-е вид., випр. і доп. – К.: Логос, 2004. – 283 с.
5. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Видавництво «Основи», 1994. – 261 с.
6. Лапицкий М. И. Воспитание трудовой нравственности // Американский характер. Очерки культуры США. – М.: Наука, 1991. – С. 110 – 132.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

7. Дубенко О. Ю. Англо-американські прислів'я та приказки. Посібник для студентів та викладачів вищих навчальних закладів. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2004. – 416 с.
8. Жовківський А. М., Жовківська Г. А., Івасютин Т. Д., Макар Ю. І., Попеску І. В., Сафоняк О. В., Сулим В. Т., Фурдас М. Г. Мудрість народна – мудрість міжнародна. – Чернівці: «РУТА», 2004. – 256 с.
9. Горько Є. І. та інші. Англо-український словник. – Вінниця: Нова Книга, 2006. – 1700 с.

УДК 398.91(=161.1):39(=161.1)
+398.91(=161.3):39(=161.3)

*Ничипорчик Е. В.
(Гомель, Беларусь)*

РУССКИЕ И БЕЛОРУССКИЕ ПАРЕМИИ О БЕДЕ В АСПЕКТЕ ОТРАЖЕНИЯ МЕНТАЛЬНЫХ СТЕРЕОТИПОВ

В статье анализируются проявления стереотипности восприятия человеком мира в русских и белорусских поговорках о беде. Автор выявляет типичные для исследуемого фрагмента пословичных картин мира когнитивные описываемые когнитивные структуры, в том числе и метафорические сценарии, в которых реализуют себя данные когнитивные,

© Ничипорчик Е. В., 2008

даёт объяснение закономерностям ассоциативного мышления, обнаруживаемым при сопоставлении паремий с внутренней формой.

Ключевые слова: стереотип, паремия, когнитивная структура, метафорический сценарий, образ.

The displays of stereotype of perception by the person of the world in Russian and Belarussian proverbs about a trouble are analyzed in this article. The author reveals typical for a researched fragment of proverbial pictures of the world cognitems, describes cognitive structures including metaphorical scripts in which the given cognitems realize themselves, gives the explanation of laws of the associative thinking which are found out by comparing proverbs with the internal form.

Key words: stereotype, proverb, cognitem, cognitive structure, a metaphorical script, an image.

Познание мира сводится к познанию сути вещей и отношений между вещами, которое может осуществляться благодаря способности вещи сохранять тождественность самой себе. В этом заключается одна из причин стереотипности восприятия человеком окружающего его мира. Насколько глубоки рефлексы проявления стереотипности восприятия человеком мира в фактах языка, в какой мере ассоциативное мышление обусловлено стереотипами восприятия? Решение этих вопросов волновало ранее и волнует ныне не только лингвистов, но и психологов, этнологов, культурологов.

Одним из проявлений стереотипности восприятия человеком окружающего мира является формирование устойчивых выражений в разных языках, вариативно воспроизводящих один тот же сценарий, соответствующий определённому блоку знаний. Рассмотрим такого рода закономерности на примере тематической группы паремий о беде в русском и белорусском языках.

Осмысление беды как события-провоканта негативных эмоций отчасти совпадает с когнитивным сценарием, в соответствии с которым может быть осуществлена дефиниция эмоций человека (*причина эмоции (интеллектуальная оценка какого-то положения дел), прототипические условия эмоции и её следствия* [см. об этом 1: 363–364, 2: 335, 3: 30]). Объяснением данного обстоятельства служит то, что беда является не только событием, но и элементом духовной жизни человека, интеллектуальной и эмоциональной реакцией на событие, состоянием переживания негативных эмоций, сопряжённых с горестным событием или неблагоприятным положением дел. Количество когнитивных элементов, в соответствии с которыми строится описание беды в русском и белорусском паремийниках, оказалось, однако, значительно превышающим количество элементов сценария, положенного в основу толкования эмоций.

Фрагменты пословичных картин мира, отражающие представления русских и белорусов о беде, обнаруживают соответствия в семи блоках знания, семи когнитивах (термин Е. В. Ивановой [4: 97–99]), отражающих стереотипность восприятия носителями близкородственных языков феномена беды: 1) причина беды, 2) приход беды, 3) место явления и обитания беды, 4) воздействие на человека (симптоматика проявления беды), 5) отношение человека в беде, 6) избавление от беды, 7) приметы беды.

К числу общих для русского и белорусского паремийников когнитивных структур, отражающих осмысление причин беды, относятся следующие: «причиной беды служит вода», «причина беды в родственно-семейных отношениях», «причина беды в слабостях, грехах и пороках человека», «причина беды в социальном и материальном неравенстве».

Ассоциативные связи беды с водой, нашедшие вербальное воплощение в паремических текстах, позволяют передать целый комплекс смыслов, связанных с устойчивыми представлениями русских и белорусов о тайной силе воды, а также о неуправляемой, неподвластной человеку стихии паводка: *Где вода, там и беда* [5, Д]; *От воды всегда жди беды* [Д]; *Где много воды, там жди беды* [Д]; *Всегда жди беды от большой воды* [Д]; *Дзе вада, там і бяда* [К]; *Як пойдзеш за вадою, сустрэнешся з бядою* [Ян]; *Хто на моры не плаваў, той бяды не ведаў* [Ак]; *Уніз вада знясець, а ўверх бяда вывезець* [Г]; *На дзень вады – на век бяды* [Ак].

Гораздо большее количество паремий свидетельствует о том, что русские и белорусы склонны считать, что источники бед кроются в родственно-семейных отношениях. В формировании стереотипов толкования причин «семейных бед» участвуют разного рода факторы: неудовлетворённость супругом, непослушание детей, большая разница в возрасте супругов, вдовство, ревность и др.: *Хорошая жена – каменная стена, а худая – на голову положенная беда* [Н]; *Тот не видел беды, кто не сватал молодой вдовы* [Н]; *Муж молод, жена стара – беда не мала* [Н]; *Видима беда, что у старого жена молода* [Д]; *Маленькие детки – маленькие бедки, большие детки – большие и бедки* [Н]; *Ажаницца – не упицца: на тры дні гайда, а на век бяда* [Ак]; *На дзень лады, на век бяды* [Ян]; *– Мой мілы крадзеж, куды мяне вядзеш? – Я цябе вяду, каб увесці ў бяду* [Ак]; *Бяда ў тым доме, дзе куры пляюць, а пеўням волі не даюць* [Ян]; *Бяда ж мая незабытая – пашла жонка упроч не бітая* [Ак]; *Бяда дзеду без бабы* [Р]; *Бяда без дзяцей, але бяда і з дзяцьмі* [Р]; *Малье дзеткі – дробныя бедкі, большыя дзеткі – вялікія бедкі* [Ян].

Человеческие слабости, грехи, пороки, а также социальное неравенство, материальное неблагополучие определяются как провоканты бед в меньшей степени, чем те обстоятельства, которые связаны с отношениями внутри семьи: *Беда глупости сосед* [Д]; *Беда без ума* [Д]; *Ум без разума – беда* [Н]; *С авосником нехотя попадешь в беду* [Д]; *Деньги потеряешь – можно нажить, а совесть потеряешь – беду узнаешь* [Н]; *За недобрым пойдешь, на беду набредешь* [Д]; *На бедного – еда да беда* [Д]; *Бяда – глупасці сусед* [Ак]; *Ад ляготы чакай бяdotы* [Р]; *Дзе паны пануюць, там мужыкі бядуоць* [Ян]; *Не здарылася б бяды, каб конь не быў худы* [Г]; *Бяда беднага шукае* [Г].

Причина беды может заключаться и в не зависящем ни от природы, ни от человека стечении обстоятельств, что также служит основой для формирования соответствующих когнитивных стереотипов: *Не думал, не гадал, как в беду попал* [Д]; *Спал, спал, да и выспал беду* [Д]; *От греха не уйдешь, от беды не упасёшься* [Д]; *Скоро пойдешь – беду нагоншишь; тихо пойдешь – беда нагонит* [Д]; *Не ищи беды: беда сама тебя сыщёт* [Д]; *Беда і на гладкой дарозе спаткае* [Г]; *Бяды не шукай – яна сама знойдзе* [К]; *Ідзі хутка – бяду здагоніш, ідзі наволі – цябе здагоніць* [Ян]; *Бяда ідзе і прычыну вядзе* [Р]. Тем не менее, попав в беду, человек нередко казнит прежде всего самого себя, не преминув при этом вспомнить и о нечистой силе, которая «вела» его к беде: *Чёрт меня понёс на дырявый мост* [ЗС]; *Чёрт (дьявол, леший) попутал!* [ЗС]; *Чорт панёс на дзіравы мост* [Г].

Сценарии, представляющие когнитивному «приход беды», характеризуются тем, что конкретно-ассоциативные признаки беды в данных когнитивных структурах процессуального характера. Здесь можно отметить действие одного из универсальных ментальных стереотипов в сфере означивания характеристик непредметных сущностей, который определяет закономерности метафорических переносов в любом языке и проявляется в приравнении социальных явлений, элементов духовной жизни к физическим и физиологическим процессам, к механическим действиям [20: 101]. Отбор конкретных (физических,

механических) признаков и действий для характеристики разных типов непредметных сущностей и ненаблюдаемых явлений, по мнению Н. Д. Арутюновой, позволяет обнаруживать их специфику и даёт ключ к пониманию их природы [21: 363].

Общим для русского и белорусского паремийников сценарием, представляющим когнитиву «приход беды», является сценарий «беда приходит не одна». Другие закономерности прихода беды, отмеченные в русском паремийнике: «беда приходит стремительно» (*Беды да печали на почтовых примчали* [Д]; *Беда на тройке едет, а счастье на костылях* [ЗС]), «беда приходит подобно большому грузу» (*Беда приходит пудами, а уходит золотниками; Беды кулем валяются, а счастье золотниками*), – не нашли отражения в своде белорусских пословиц, в то время как в других европейских языках паремии с таким содержанием есть (нем. *Unglück hat breite Füße* [S]; итал. *Le disgrazie hanno le ali ai piedi e la fortuna i piedi di piombo* [ScS]; *Il male viene a carrate e va via a once* [ScS]; *I malanni vengono a libbre e se ne vanno a oncie* [ScS]).

Когнитивный сценарий «беда приходит не одна» вербализуется в значительном количестве вариантов как в русском языке, так и в белорусском: *Беда беду родит – третья сама бежит* [Д]; *Едет беда, запягает бедой, погоняет бедой, а добежит скороходами, а победы колобородами* [Д]; *Беда никогда не приходит одна* [Д]; *Одна беда не ходит: беда беду водит* [ЗС]; *Беда по беде, как по нитке, идет* [Д]; *Пошла беда – растворяй ворота! Дома ль хозяин? Беда пришла* [Д]; *Адна бяда ідзе, другую за ручку вядзе* [Г]; *Адна бяда не ходзіць, другую за сабою водзіць* [Г]; *Бяда па бядзе, як на нітачцы, ідзе* [Г]; *Бяда за бядою, як рыба за вадою* [Г]; *Ліха адной бядзе прыйсці, то бяда бяду родзіць* [Г]; *Як прышла бяда, адчыняй варата* [Г]; *Бяда бяду гоніць* [Г]; *Бяда заўсёды ў пары ходзіць* [Г]; *Па бядзе дзве бядзе* [Г]; *Бяда на бядзе едзе* [Г]; *Бяда бяду вядзе, а трэцяя паганяе* [К]; *Чалавек адну бяду перабудзец, а дзесяць іх прыбудзец* [Г]. Заметим, что идея, нашедшая воплощение в подобных метафорических сценариях, по мнению исследователей, принадлежит римскому писателю Плавту [15: 20] и находит отражение в паремиях многих европейских языков, причём также, как правило, во множестве вариантов (например, нем. *Ein Unglück kommt selten allein* [S]; *Das Unglück kommt mit Haufen* [BB]; *Ein Unglück und ein Mönch sind selten allein* [WM]; *Ein Unglück zieht das andere nach sich* [WM]; англ. *An evil chance seldom comes alone* [WM]; итал. *A una disgrazia ne segue un'altra* [ScS]; *Le disgrazie non vengono mai sole* [ScS]; *Un malanno tira l'altro* [ScS]; *Le disgrazie sono come i starnuti, di raro ne vien un solo* [WM]). Причины продуктивности данной когнитивной модели в паремийниках многих языков, дублетности метафорических сценариев можно искать не только во «взаимодействии» культур, но и в стереотипности восприятия человеком соответствующего фрагмента реальной картины мира, являющейся основой для «приживания» идеи в ином языковом сознании.

Стереотипным является и то, что беда по включению в эти структуры регулярнее всего мыслится как живое существо, хотя и не всегда ясно, какой образ служит порождению «телесных» признаков определяемого объекта – антропоморфный или анималистический: *Беда едет, беду везет, а третья погоняет* [Д]; *Всякая беда по семи бед рождает* [Д]; *Одна беда катит, другая в поворотню глядит* [Н]; *Беду беда накликает* [Д]; *Беды вереницами ходят* [Д]; *Адна бяда ідзе, другую за ручку вядзе* [Г]; *Бяда не бывае адна: калі яна ходзіць, з сабою ўсю радню сваю водзіць* [Г]; *Бяда на бядзе, як на шчэпацы, едзе* [Г]; *Бяда бяду вядзе* [Г]. Возможно, такого рода метафоры, а именно метафоры-персонификаторы, используемые человеком для изображения «невидимых миров» могут быть отнесены к разряду «ключевых метафор», «семантических примитивов», прототипических

формул, в которых человек осуществлял познание мира [см. об этом 22; 23; 21]. Однако применительно к нашему материалу важно также и то, что продуцируемые глагольными метафорами «телесные» коннотации работают на изображение беды как обычного явления, а не устрашающей неведомой силы, что в определённом смысле является релевантным для продуцента пословицы, ведь «образ, лежащий в основе понимания того или иного фрагмента действительности, в значительной степени определяет поведенческую стратегию человека по отношению к этому фрагменту» [24: 255].

Ещё одну область стереотипных представлений о беде, отражённых в пословичных картинах мира русских и белорусов, являют собой представления, связанные с локусом появления беды. Они репрезентированы в следующих когнитивных структурах:

1) «беда везде (вездесуща, любого настигнет)»: *Лен трепал, да в беду попал* [Д]; *Не ищи беды; беда сама тебя сыщёт* [Д]; *Хоць у вiр галавою, то бяда за табою* [Г]; *Ці дзе днюю, ці начую, а ўсё бяду сваю чую* [Г]; *Дзе ні мах, то ўсё бяда на зубак* [Г]; *Хоць я пайду ў свет, то за мной бяда ўслед* [Ак]; *Не хавайся ад бяды, бяда ўсюды знойдзеця* [Г]; *Бяда і на гладкой дарозе спаткае* [Г]; *Ад бяды не кінуцца ў ваду* [Г];

2) «беда близко»: *Беда не за горами, а за плечамі* [Д]; *Думы за горами, а беда за плечамі* [Д]; *Бяда за плячыма* [Г]; *Ты ад бяды, а бяда ў вочы* [Г]; *Бяда перад ачыма, а смерць за плячыма* [Г];

3) «беда там, где люди»: *Беда не по лесу ходит, а по людям* [Д]; *В море потоп, в пустынях звери, в мире беды да напасти* [Д]; *Бяда не па лесе, а па людзях ходзіць* [Г]; *Беды не ходзяць па гарадам ды па лясам, а ўсягда па людзям* [Г].

Когнитивные структуры «беда пришла к нам» (*Где беда ни голодала, а к нам на пирушку* [Д]; *Где беда ни была, а к нам пришла* [Д]; *Где беда не шаталась, а к нам пришатилась* [Д]), «беда находится над человеком» (*Беда висит над головой* [Д]; *Беда у каждого висит над головой* [ЗС]; *Над нами беда стряется, так и до нас доткнется* [Д]), представленные в русском паремийнике, для белорусских паремий оказались нехарактерными.

Хотя и бытует мнение, что перед бедой все равны (*Беда и богатого мужика бездомит* [Д]; *Бяда ў хату – прападзе й багаты* [Г]), тем не менее и в русском, и с белорусском паремийниках есть выражения, в которых находит отражение другое устойчивое представление о том, кто обычно становится жертвой беды: *На бедного – еда да беда* [Д]; *Бяда беднага шукае* [Г]. Осмысление человеком зависимости локуса распространения беды от обстоятельств социального характера обуславливает пересечение когнитивом «причина беды» и «место появления беды».

Когнитивная «воздействие беды» представлена в когнитивных структурах, отражающих негативное и позитивное влияние беды на человека. Негативное воздействие связывается с душевными потрясениями, которые испытывает человек, переживая как сам факт, так и следствия беды, а также с изменениями, проявляющимися во внешнем виде человека: *Беда исплошила, совсем повалила* [Д]; *Набежит беда – и с ног собьет* [Д]; *Беда навалила, мужика совсем задавила* [Д]; *Счастье пучит, беда кручит* [Д]; *Беды да печали с ног скачали* [Д]; *Придет беда – проймет (прошибет) слеза* [Д]; *Бяда не раве, да спаць не дае* [Г]; *Бяда скача, бяда плача* [Г]; *Ад радасці валасы ўюцца, ад бяды сякуцца* [Г]. Характерно, что беда и русскими, и белорусами воспринимается как сила, давящая сверху, сбивающая человека с ног, пригибающая к земле, вообще ограничивающая свободу действий человека (ср. с паремиями о беде, не содержащими компонент *беда*: *Угодило зёрнышко промеж двух жерновов* [Д]; *За виски да в тиски* [Д]; *Попался, как*

сом в вершю [Д]; Попал в капкан (в силоч, в ловушку и пр.) [Д]; Папаўся жучку ў панскую ручку [К]; Залез в нерат, ні ўзад ні ўперад [К]; Увяз, бы чорт в балоце [К].

Отражают стереотипные представления русских и белорусов о негативном влиянии беды на человека и паремии с когнитивной структурой «беда лишает человека желания принимать пищу»: *Придет беда – не пойдет на ум и еда* [Д]; *Як бяда, не смайна яда* [Г]; *Як прыдзе бяда, не палезе ў горла яда* [Г].

Утраты, лишения, душевные терзания человека, испытывающего негативное воздействие беды, находят отражение в соответствующих образах: *Беда не дуда: станешь дуть, а слезы иду* [Д]; *Горе в лохмотьях, беда нагишом* [Д]; *Горе – лоскутья, беда – трепетки* [Д]; *Бяда як дуда: зачнешь дуюць, аж слёзы набягуць* [Г]; *Ці чарвяк у дрэве – ці бяда на сэрцы* [Р]; *Бяда да хвароба як дзве птушкі-зязюлькі: накукуешся ўдоваць, пакуль яны вытаўкуцца* [Г]; *Бяды цярпець – каменнае сэрца мець* [Г]. В русском паремийнике зафиксированы паремии, в которых беда ассоциируется с горьким напитком, горькой едой, которые принимает человек, находясь в состоянии переживания: *Упился бедами, опохмелился слезами* [Д]; *Чужую беду, не посоля, уплету, а свою, и посахарив, не прогложу* [Д]; *У горькой беды нет сладкой еды* [Д]; *Беду-то проглотим, не застряли бы победы* [Д].

Позитивное воздействие беды на человека связывается с приобретением человеком жизненного опыта: те, на чью долю выпали тяжкие испытания, в определённом смысле «учатся»: *Беда вымучит, беда и выучит* [Д]; *Беда ум родит* [Д]; *Бяда розуму учыць* [Г]; *Бяда дакучыць, тады чалавек розуму навучыць* [Г]; *Бяда да мука – тая ж навукa* [Г]; *Бяда вывучыць і вымучыць* [Г]; *Бяда хоць мучыць, да жыць вучыць* [Г]; *Бяда падбіраецца, чалавек вума набіраецца* [Г]; *Пасля бяды кожны разумны* [Г] (Ср. нем. *Kommt Zeit, kommt Rat* [G]; итал. *Malanni sono la scuola della saggezza* [ScS]).

Если паремии о негативном воздействии беды на человека связаны, скорее, с советованиями человека по поводу беды, то паремии о «полезности» беды могут быть мотивированы желанием человека утешиться либо утешить кого-либо, отсюда высказывания о неспособности человека оценить доброе, не познав злого, о манящей перспективе оценить по достоинству грядущие за горем радости: *Не бывает худа без добра* [Д]; *Не пазнаўшы бяды, добра не ўчыеш* [Ян] (ср. лат. *Malum quidem nullum esse sine aliquo bono* [Ar]; нем. *Kein Leid ohne Freud* [Ar]; итал. *Non c'è male senza bene* [Ar]; *Chi ha provato il male, gusta meglio il bene* [Ar]).

Когнитема «отношение человека к беде» разворачивается в связи с определением степени тяжести беды, дифференциацией бед на свои и чужие.

Степень тяжести беды определяется по физическому состоянию человека, а также с опорой на критерий, возможно ли по воле человека разрешение проблем, связанных с бедой. В русском паремийнике отношение к беде может выражаться как в утвердительных высказываниях, так и в отрицательных, в белорусском – в основном в отрицательных: *Эта беда влезет в ворота. Эту беду можно с хлебом съест* [Д]; *Эта беда по карманам пошла* [Д]; *Эта беда денежная (т. е. откупиться можно)* [Д]; *Этой беды ни заспать, ни заесть* [Д]; *Над этой бедой уснуть можно. По этой беде сердце не выболит* [Д]; *Не велика беда, коли влезет в ворота* [Д]; *То не беда, что на деньги пошла; а то беда, что и их-то не нашла* [Д]; *Не то беда, что во ржи лебеда; а то беды, как ни ржи, ни лебеды* [Д]; *То не бяда, што п'ецца вада. То не бяда, што п'ецца вада, а то бяда, што не п'ецца вада* [Г]; *Калі есць хлеб і вада, то не бяда* [Г]; *То не бяда, што ў жыцце лебяды, – няма гарэй бяды, як ні жыта, ні лебяды* [Г]. Оценка беды человеком, представленная в паремийных текстах, свидетельствует о том, что перед лицом беды человек не теряется

и в состоянии здраво осмысливать ситуацию, однако нельзя при этом игнорировать, что такого рода оценка исходит, скорее, от наблюдателя, а не от испытывающего бремя беды. Таким образом, возникновение паремий, в которых умалется степень тяжести беды, мотивировано в первую очередь желанием человека отыскать утешающие дискурсы для тех, кто оказался в беде.

Оптимистический подход к оценке ситуаций, связанных с бедой, проявляется ещё в одной когнитивной модели – «одна беда не беда»: *Эта беда не беда, только б больше не была* [Д]; *Одной беде сразу не поддамся. С этой бедой еще покалякаем* [Д]; *Адна бяда – то яшчэ не бяда* [Г]; *То не бяда, калі адна, але дзве, або тры* [Г]; *Адна бяда не бяда, дзве бяды – поўбяды, калі трэцюю надыйбаеш, вот тады бяду спазнаеш* [Г].

Есть в русском и белорусском паремийниках и такие выражения, в которых содержится непосредственная рекомендация, как относиться к беде. С одной стороны, эти рекомендации призывают человека смириться с бедой, с другой, напротив, ориентируют на то, чтобы воспрепятствовать ей, предотвратить её негативные следствия: *Покорись беде, и беда покорится* [Д]; *Пришла беда – не брезгуи и ею!* [Д]; *Видючи беду неминучу, затыкай дверь онучей!* [Д]; *Счастья не верь, а беды не пугайся!* [Д]; *Искру туши до пожара, беду отводи до удара* [Р]; *Бяду бядуи, а душу ратуи* [Ак]; *Са смехам любая бяда под силу* [Г]. Примечательно, что оптимистичное отношение к беде проявляется и в созданных носителями русского и белорусского языков шуточных паремиях о беде, ироническое начало которых связано с подтруниванием над чужой глупостью, а также над теми, кто убивается по пустякам либо по собственному недоумию попал впросак: *Беда за бедой: купил жеребёнка, а он с бородой* [ЗС]; *Беды натворил, шуку с яйц сознал* [Д]; *Не бяда, што хата зарэла, але і клапоў ляснула* [Г]; *Згразіў на бяду – пусціў рака ў ваду* [Ян].

Большое количество вариантов и в русском, и в белорусском паремийниках обнаруживает вербализация когнитивной темы, отражающая стереотипы отношения человека к чужой и своей беде: *Чужая беда – смех; своя беда – грех* [Д]; *Наша беда не как людская* [Д]; *На чужую беду глядя, не казняцца* [Д]; *Москва по нашим бедам не плачет* [Д]; *Чужую беду, не посоля, уплету, а свою, и посахарив, не прогложу* [Д]; *Чужую беду на бобах разведу, а к своей и ума не приложу* [Д]; *Чужая болезнь даст поест, а про свою беду и сказать не могу* [Д]; *Чужая бяда – людзям смех* [Ак]; *Чужую бяду на нітачцы разведу, а сваю і рукою не адолею* [Г]; *Чужую бяду і рукамі разведу, а сваёй і вліамі не сапхну* [Г]; *Чужую бяду я на валасу разведу, а к сваёй ума не прыкладу* [Г]; *Чужую бяду і я разведу, а свая прыдзе – розуму не дабярэ* [Г]. Обращение к паремийникам других языков позволяет заключить, что данная когнитивная тема является типичной и для других пословицных картин мира (см., например, нем. *Fremdes Unglück vergißt man schnell* [BB]; *Fremder Schmerz geht nicht ans Herz* [Ar]; *Il male degli altri non guarisce il nostro* [G]; *Del mal d'altri l'uomo guarisce, e del proprio tuore* [Ar]).

Восходящие к латинскому выражению *Amicus certus in re incerta cernitur* [15: 53] русские и белорусские паремии о друзьях, которые проверяются в беде, также представляют одну из типичных для европейцев когнитивную структуру: *Друг познаётся в беде* [Н]; *Был Филя в силе – все в дружи к нему валили, а пришла беда – все прочь, как вода* [Н]; *На обеде все соседи, а пришла беда – все прочь, как вода* [Н]; *Не тот друг, кто на пару гуляет, а тот, кто в беде помогает* [Н]; *Той не можна быць другам, хто абыдзе ў бядзе кругам* [Ян]; *Хто ў бядзе не быў, той сапраўдных прыцяляў не знае* [Ян] (Ср.: нем. *Freunde erkennt man in der Not* [WM]; *Freundschaft bewährt sich in der Not* [WM]; *Freunde in der Not gehen Tausend auf ein Lot* [WM]; англ. *A friend in need, is a friend indeed* [WM];

A friend is never known but in time of need [WM]; итал. *A'bisogni si conoscon gli amici* [WM]; *Alle nozze e alla morte, si conoscon gli amici e parenti* [WM]).

Русские и белорусские паремии об избавлении от беды не обнаруживают свидетельств стереотипности восприятия соответствующих фрагментов бытия, если для обычного сознания русских очевидным является то, что от беды можно избавиться, то белорусы при конструировании своей пословичной картины мира оказались менее оптимистичными, чем русские: Ср.: *Беда – что текущая вода: набежит, да и схлынет* [Н]; *Лейся беда, что с гуся вода* [Д]; *Беда – что с гор вода* [Д]; *Разбейся, кувшин, пролейся, вода, пропади, моя беда!* [Д]; *И крута гора, да забывчива; и лиха беда, да сбывчива* [Д]; *Сбыл беду, что соседову жену; Вада не бяда: пастаяла ды й пашла* [Г]; *Бяда ніколі не згіне* [Г]; *Пакуль свет светам, бяда нігды не згіне* [Г]; *Хто бяду перабудзе, за сабаку будзе* [Г]; *Бяда не канава – не пераскочыш* [Г].

Отметим, что наблюдающееся в текстах русских паремий ассоциативные связи беды с водой отражают типичные для наименований эмоций в языке метафорические сценарии: по мнению Н. Д. Арутюновой, для русского языкового сознания закономерным является представление эмоций и эмоциональных состояний в образе текучих жидкостей и вообще жидкости, их «испиваемости» человеком [25: 101-102] (*прилив гнева, чувства нахлынули, злоба изливается, хлебнуть горя, испить чашу страданий* ср. *беда схлынет, лейся беда, упились бедами*). Для русского паремийника характерным является также и достаточно древний мифологический мотив очищающей силы воды, избавляющей от беды, поглощающей беду (см. об этом [26: 276–277]): *Вода прошла, и беда прошла* [Д]; *Чужую беду я водой разведу, а на свою беду сижу да гляжу* [Р]; *От горя хоть в море, от беды в воду* [Д].

Анималистические ассоциации проявляет себя в пословицах о приметах беды, где представители фауны становятся предвестниками надвигающейся беды. В этой закономерности прослеживаются ментальные стереотипы, имеющие также очень древние корни. Заметим, однако, что в русской и белорусской пословичных картинах мира предвестники беды различны: *Если ночью куры с насести летают, то быть беде* [Д]; *Петух головой трясет – к беде в доме* [Д]; *Нетопырь залетает в дом – к беде* [Д]; *Если мышь попадет за пазуху, то быть большой беде* [Д]; *Крик филина поблизости селения – к большой беде, к пожару* [Д]; *Сарока стракоца – бяды хоча* [Р]; *Млын меле – мука будзе, сабака брэша – бяда будзе* [Г].

Завершая рассуждение о проявлениях стереотипности восприятия беды носителями русского и белорусского языков, нельзя не отметить ещё одной закономерности, отмеченной и в русском, и в белорусском паремийниках. Референциальная неопределенность понятия беды (неочерченность денотатов) в определенном смысле ограничила продуцирование паремий, структурированных в соответствии с моделью толкования понятия посредством отнесения к роду (X есть Y): *Беда – скуда. Кто бедует, тот скудается. Кто скудается, тот и бедует* [Д]; *Беда – вода: утонешь* [Д]; *Беда не дуда: поиграв, не кинешь* [Д]; *Мая бяда – мая нуда* [К]; *Камедыя – не скрытка, бяда – не дуда: пішчыць, не іграе* [Ак]. Таким образом, конкретно-ассоциативные признаки, присущие концепту беда в пословичных картинах мира русских и белорусов, не соотносимы в первую очередь с понятиями, которые могут быть вербализованы номинациями с предметной семантикой.

Значительное количество пословиц и поговорок о беде и в русском, и белорусском паремийниках, как, впрочем, и в паремических сводах других языков, является ярким

свидетельством того, насколько важным для человека оказывается накопление знаний, связанных с духовной жизнью человека. Каждый шаг беды в сценарии её пребывания в человеческом мире представляется описанным, созданным при этом носителями разных языков картины обнаруживают множество тождественных фрагментов. Отмеченные нами совпадения фрагментов пословичных картин мира русского и белорусского народов, на наш взгляд, объясняются не только наличием культурных контактов, приводящих к прямым заимствованиям, но и стереотипностью восприятия человеком мира. Стереотипы мировосприятия, с одной стороны, позволяют элементам «чужого сознания» обретать новых носителей, развиваться во множестве новых вариантов вербализации, с другой стороны, объясняют феномен появления тождественных когнитивных структур и соответственно совпадающих по значению устойчивых выражений в языках, для которых непосредственные заимствования весьма проблематичны. Значимым оказывается и фактор влияния языкового сознания, характеризующегося целым комплексом общечеловеческих универсалий, связанных, в частности, с наличием типичных векторов метафорических переносов, отражающих закономерности, характерные для ассоциативного мышления носителей разных языков и разных культур.

ЛИТЕРАТУРА

1. Wierzbicka A. The semantics of emotions: fear and its relatives in English // Australian journal of linguistics. 1990. V.10. No 2.
2. Iordanskaja L., Mel'čuk. I. Semantics of two emotion verbs in Russian: bojat'sja «to be afraid» and nadejat'sja «to hope» // Australian journal of linguistics. 1990. V. 10. No 2.
3. Апресян В. Ю., Апресян Ю.Д. Метафора в семантическом представлении эмоций // Вопросы языкознания. 1993, № 3.
4. Иванова Е. В. Мир в английских и русских пословицах: Учебное пособие. – СПб: Изд-во С.-Петерб. ун-та; Филол. ф-т СПбГУ, 2006.
5. В качестве источников фактического материала послужили сборники пословиц, которые проиндексированы в данной статье по начальным буквам фамилии составителя: Д – Даль В. И. Пословицы русского народа – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во ННН, 2005.
6. К – Касько У. А. Палескі дзівасіл: Беларускія народныя прыказкі, прымаўкі, выслоўі: са скрабніцы А. К. Сержпуюўкага. – Мн.: Выш.шк., 2005.
7. Ян – Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Склаў Ф. Янкоўскі. – Мн.: Навука і тэхніка, 1992.
8. Ак – Аксамітаў А. Прыказкі і прымаўкі: Тлумач. слоўн. бел. прыказак і прымавак з арх., кафедр. збораў, рэд. выд. XIX і XX стст. – 2-е выд., дапрац. – Мн.: Бел. навука, 2002.
9. Г – Прыказкі і прымаўкі / Скл. М. Я. Грынблат. Рэд. А.С. Фядосік: Ў 2 кн. – Мн.: Навука і тэхніка, 1976.
10. Н – Русские пословицы и поговорки / Сост. Е. Ю. Нешименко. – М.: РИПОЛ КЛАС-СИК, 2002.
11. Р – Рабкевич В. Паслухай, што людзі кажуць: Паслухай, што людзі кажуць. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1985.
12. ЗС – Зимин В. И., Спирин А. С. Пословицы и поговорки русского народа. Объяснительный словарь. – М.: «Сюита», 1996.

13. S – Die deutschen Sprichwörter / Gesammelt von Karl Simrock. Überreicht durch: Literaturhilfswerk Des Fördervereins der Hochschule Magdeburg-Stendal, Standort Stendal.
14. ScS – Schwamenthal R., Straniero M. L. Dizionario del proverbi italiani. – Milano: PCS Libri S.p.A., 1999.
15. WM – Walter H., Mokienko V. Sprichwörter. Russisch-Deutsches Wörterbuch mit europäischen Parallelen. Mit Karikaturen von R. Walter. Experimentalausgabe. Greifswald 2006.
16. BB – Beyer H., Beyer A. Sprichwörterlexikon. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut / М.: Высшая школа, 1989.
17. Gr – 6000 deutsche und ruische Sprichwörter / Ausgewält und Vergleichen von Dr- A.E.Graf. 3 Auflage.Vaub. Maxmiemeyr. Verlag Halle (Salle), 1960.
18. Ar – Arthaber A. Dizinario comparato di Proverbi emodi proverbiali in sette lingue. Milano: Ulrico Hoepli, Editore. – 1995.
19. G – Giusti G. Dizionario dei proverbi italiani (Raccolta di proverbi toscani). – Edited by Teodor Flonta, 1996. – DE PROVERBIO, An Electronic Book Publisher.
20. Скляревская Г. Н. Метафора в система языка. – 2-е изд, стереотипное. СПб: Филологический факультет. – СПбГУ, 2004.
21. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999.
22. Ницше Ф. Об истине и лжи во вненравственном смысле (1873) // Ницше Ф. Полн. собр. соч. Т. 1. – М., 1912.
23. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by, Chicago, 1980.
24. Норман Б. Ю. Когнитивные аспекты паремиологии и национальная картина мира в славянских языках // Славянский вестник. – Вып. 2 / Под ред. Н. Е. Ананьевой, З. И. Карцевой. – Москва: МАКС ПРЕСС, 2004.
25. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 1976.
26. Афанасьев А. И. Мифология Древней Руси. – М.: Изд-во Эксмо, 2005.

УДК 811.111'42+004.773

Лазерева М. С.
(Кременчук, Україна)

БЛОГИ ЯК НОВИЙ РІЗНОВИД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ

У статті йде мова про новий тип блогів (Інтернет-щоденників), який є максимально наближеним до громадянської журналістики, окреслюється відмінністю Інтернет-щоденників журналістської спрямованості від інших видів ЗМІ. Також увага приділяється характеристиці блогів у термінах ключових понять, властивих для вербальної комунікації.

Ключові слова: Інтернет-щоденники, блоги, громадянська журналістика.

В статье идет речь о новом типе блогов (Интернет-дневников), максимально приближенном к гражданской журналистике, очерчивается отличия Интернет-дневников журналистской направленности от других видов СМИ. Также внимание уделяется характеристике блогов в терминах ключевых понятий, свойственных вербальной коммуникации.

Ключевые слова: Интернет-дневники, блоги, гражданская журналистика

The article focuses on a new type of blogs (Internet diaries) which has closest links to citizen journalism. The author highlights differences between journalism-oriented Internet diaries and other mass media and characterizes blogs in terms of key notions peculiar to verbal communication.

Key words: Internet diaries, blogs, citizen journalism.

Швидкоплинні зміни в сучасному суспільстві мали значний вплив на всі види засобів масової інформації і поставили нові якісні вимоги до ЗМІ в цілому. «Якщо раніше процес розвитку телекомунікаційних технологій протікав у напрямку чітко визначеної спеціалізації та диференціації, то сьогодні ситуація принципово змінилася: головна умова, якій повинні відповідати технології, – це можливість їх універсального використання» [1].

Таким вимогам повністю відповідають блоги та їх попередники, персональні веб-сторінки, форуми та чати, які стали тією ланкою Інтернету, що привернула увагу значної кількості дослідників; серед них ми можемо назвати Н. В. Коломієць [2], С. С. Данилюка [3], Н. Г. Лукашенко [4] тощо. Було досліджено поняття «блог», певні мовні особливості цього явища, але, незважаючи на той факт, що блоги виникли досить недавно, вони, як і будь-який інший Інтернет-жанр, постійно видозмінюються та набувають нових функцій, деякі з яких і будуть висвітлені в даній роботі.

Метою цієї роботи є дати характеристику Інтернет-щоденників як нового різновиду громадянської журналістики та окреслити відмінності Інтернет-щоденників журналістської спрямованості від інших видів ЗМІ. Також робиться спроба описати блоги у термінах ключових понять, властивих для вербальної комунікації.

Поділяючи думку С. С. Данилюка, серед основних рис, притаманних як веб-сторінкам,

так і блогам загальної чи журналістської спрямованості, можемо назвати: 1) дискретність (розпад на окремі сегменти – самостійні тексти, приховані під тими чи іншими гіперпосиланнями); 2) довільність послідовності текстових сегментів; 3) варіювання розміру текстових фрагментів; 4) невеликий обсяг кожного з окремих текстових сегментів [3].

Ці особливості блогів, як потужних Інтернет-спільнот, що володіють багатоплановими та обширними інформаційно-комунікативними полями, дають блогерам можливість, поперше, без цензури, а, по-друге, анонімно висловлюватися перед широкою аудиторією.

Блоги – Інтернет-щоденники – змінили глобальну мережу набагато сильніше, ніж вважалося донедавна. Вони надали мережі часовий вимір, створили альтернативну систему відбору та розповсюдження новин, дозволили значно розширити коло спілкування.

Інтернет-спільноти (блоги та форуми) серед інших комунікативних форм Інтернету визначаються як явища, що є найбільш близькими до журналістики. Це обумовлюється їх публічністю спілкування, загальною досяжністю та можливістю довгострокового зберігання написаних повідомлень.

Доступність Інтернету і простота ведення блогів створюють феномен масової журналістики. Дуже велика кількість людей готова щоденно писати про те, що вони побачили чи почули. Таким чином, створюється безперервна лінія, характеристики якої, у більшості випадків, унеможливають виникнення комунікативного шуму. Отже, можна стверджувати, що вся реальність, доступна людству, стає приналежністю медіа і транслюється в світовий ефір. Важливим аспектом цього явища є те, що межа між реальністю та її описом, завдяки блогерам, стає зовсім ефемерною. Нове комунікативне середовище абсолютно прозоре, тому велике та принципове значення має «чесна гра». На цьому факторі дуже часто зосереджують увагу й самі блогери.

Faced with reports from around the world of violence against women, what has the Council pronounced, and what has it decided? Nothing. Its response has been silence. Its response has been indifference. You know that it's blunt truth. You can't close your eyes [5].

Деякі риси блогів абсолютно ідентичні з функціями так званої громадянської (або соціальної) журналістики, але істотно відрізняються від її класичного традиційного аналога. Згідно з думкою І. М. Дзялошинського, найважливішою особливістю соціальної журналістики є той факт, що її представники не тільки відображають реальну дійсність та інформують аудиторію про події, що відбуваються, але й особливим чином беруть участь у врегулюванні взаємовідносин між людьми й соціальними спільнотами та намагаються позитивно вплинути як на ці взаємовідносини, так і на соціальні структури, які керують різними сферами суспільного життя [6].

Блогери США, наприклад, активно висловлюють свою громадянську позицію щодо війни в Іраку, закликаючи відвідувачів сайту приєднуватися до своєї точки зору.

They are a disgrace to this nation. They are not only anti-patriotic, but also anti-American. I know I can't change their mind. It is hopeless to reason with fools. I tell you that this nation is engaged in a true struggle between good and evil – and we are winning! [7]

Блоги журналістської спрямованості орієнтовані на безпосереднє втручання в інтенції рецептора, вони надають інформацію, необхідну для прийняття відповідного рішення, і сприяють тому, щоб читачі їх блогів ставали активними учасниками суспільного життя.

Will it work to achieve the stated goals? Is it cost effective? And can civil liberties be safeguarded? Only you can answer these questions! Go and sign the petition right now! [8]

Для досягнення цієї мети блогери часто розповідають про прецеденти вирішення подібних ситуацій та намагаються виробити алгоритми розв'язання проблеми, створюю-

ють можливості для вираження нових поглядів у рамках традиційних ситуацій та, на відміну від традиційних ЗМІ, адекватні умови для громадянської експертизи суспільних процесів.

Вищезазначені пункти почасти припускають використання певних маніпулятивних стратегій, наприклад, представлення вербальної інформації, застосовуючи тактику навішування ярликів, тактику «сяючих узагальнень», тактику гіперболізації чи применшення, тактику посилення на авторитети тощо [9].

Остання маніпулятивна стратегія часто виражається у взаємодії блогів з власне Інтернет-ЗМІ, що є доволі поширеною. Часто зустрічаються гіпертекстові посилання на ті чи інші дані, опубліковані в певних Інтернет-виданнях.

I was planning to write a post taking issue with Oliver Kamm's online piece in Guardian, which he concluded thus: The blogosphere, in short, is a reliable vehicle for the coagulation of opinion and the poisoning of debate. It is a fact of civic life that is changing how politics is conducted... [5].

Орієнтація блогів не на інформаційний, а на прагматичний ефект модифікує сам процес створення Інтернет-щоденника, впливаючи і на відбір тем записів, на підбір фактичного матеріалу, структуру повідомлень та використання стилістичних засобів.

Блог дозволяє подолати розбіжності між особистою свідомістю автора і свідомістю реципієнта, що іноді не вдається зробити традиційним ЗМІ. З лінгвальної точки зору, це досягається за допомогою низки факторів. Стиль повідомлень, не зважаючи на те, наскільки серйозною є тема, наближається до розмовного. Текстові сегменти (повідомлення та коментарі), з яких власне і складається блог, мають невеликий розмір, що значно полегшує процес сприйняття інформації.

I am not a member of any political party – nor have I ever been, never, never, – but I am a supporter of The Campaign for an English Parliament, yeeeah... [8].

По аналогії з тим, як всі створені тексти формують семіотичний універсум, всі блоги утворюють віртуальну спільноту, яка називається блогосферою. Зв'язки між блогами журналістської спрямованості є особливо тісними і рівень довіри членів такої спільноти один до одного є надзвичайно високим.

Але треба зазначити, що поряд із позитивними характеристиками блогів, як доволі ефективного вербального засобу передачі інформації між членами суспільства та впливу на суспільну думку, існує інше ставлення до цього явища.

У своєму інтерв'ю виданню «Вокруг света» засновник ресурса Livejournal.com Бред Фіцпатрик стверджує, що блоги та журналістика – це «зовсім різні речі. Ведення Інтернет-щоденника – це суб'єктивна розмова з самим собою чи з близькими людьми. Журналістика – це ж достатньо наближений до об'єктивного спосіб донесення інформації, що відрізняється зв'язністю, логічністю, «глибиною копання», особистою незацікавленістю» [10].

Необхідно підкреслити, що така точка зору є вельми поширеною у колах Інтернет-професіоналів. Так, наприклад, директор з розвитку популярного сайту новин Lenta.ru В'ячеслав Варварін вважає, що блоги такого типу нічим не відрізняються від авторських колонок у звичайних виданнях, а коментарі на них зазвичай самостійної цінності теж не мають [11].

Але треба зважувати на той факт, що в країнах, де ЗМІ знаходяться під жорстким контролем уряду (Китай, Іран, Непал тощо), блогери є «єдиними справжніми журналістами». Саме такої думки додержується Джульєн Пейн, голова відділення інфобезпеки

Internet Freedom у передмові до «Настольної книги для блоггерів та кібердисидентів», яка була видана Міжнародною суспільною організацією «Репортери без кордонів» (Reporters Sans Frontieres) [12]. Саме тому книга на китайській, арабській, персидській, англійській та французькій мові вільно розповсюджується через офіційний сайт RSF.

У цілому слід зазначити, що блоги знаходяться на початковому етапі свого розвитку, але вже характеризуються різноманітністю форми та змісту. Елементи громадянської журналістики у блогах, основними рисами яких є прозорість, доступність, чітка структурованість, орієнтація на прагматичний ефект, використання маніпулятивних тактик, доводять, що блоги посіли значне місце в цій сфері і в майбутньому, скоріше за все, будуть зміцнювати свої позиції.

Оскільки обидва явища – як блоги, так і громадянська журналістика – не мають довгої історії існування і тому можуть представляти значний інтерес для дослідження, у подальшому ми вважаємо за потрібне глибше дослідити особливості комунікативної складової цього дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чернов А. А. Основные историко-теоретические этапы развития концепций глобального информационного общества // Информация. Дипломатия. Психология. – М.: Известия, 2002. – С. 410.
2. Коломієць Н. В. Лінгвістичні особливості організації гіпертексту інтернет-новин (на матеріалі англійської мови): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 214 с.
3. Данилюк С. С. Структурні та функціональні особливості англійських електронних текстів (на матеріалі персональних веб-сторінок лінгвістів): Автореф. дис. ... канд. філ. наук: 10.02.04 / Київський нац. лінгв. ун-т. – К., 2006. – 20 с.
4. Лукашенко Н. Г. Іспаномовний Інтернет-дискурс: комунікативно-прагматичний та лінгвістичний аспекти (на матеріалах форумів з проблематики родинних стосунків): Автореф. дис. ... канд.д. філол. наук / 10.02.05 / Київський нац. лінгв. ун-т. – К., 2006. – 19 с.
5. Stephen Pollard Blog. – Ел. ресурс: <http://www.stephenpollard.net/>.
6. Дзялошинский И. М. – Журналистика соучастия. Как сделать СМИ полезными людям. – М.: Престиж, 2006. – 104 с.
7. Kevin Sites Blog. – Ел. ресурс: <http://www.kevinsites.net/>.
8. «Little Man in a Toque» Blog. – Ел. ресурс: <http://www.toque.co.uk/blog/>.
9. Дмитрук О. В. Маніпулятивні стратегії в сучасній англійській комунікації (на матеріалі текстів друкованих та Інтернет-видань 2000-2005 років): Автореф. дис. канд. філ. наук: 10.02.04 / КНУ ім. Т. Шевченка – К., 2006. – 16 с.
10. Сергеев А. М. Хроники виртуальной жизни // Вокруг света. – № 1. – 2007. – С. 143–144.
11. Варварин В. В. Никакой блогерской журналистики нет. – Ел. ресурс: <http://www.lenizdat.ru/a0/ru/pm1/c-1042831-0.html>
12. Офіційний сайт Reporters Sans Frontieres. — Ел. ресурс: <http://www.rsf.org>.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОФЕСІЙНУ ЕКОНОМІЧНУ МЕТАФОРУ В МЕДІАТЕКСТІ

В статтє речь идет о профессиональной экономической метафоре. Корпус представленных единиц создан по принципу вспомогательного субъекта; основу сравнения представляет медицина. В работе анализируются основные сферы фиксирования специфической лексики – он-лайн издания современных англоязычных газет, лингвистические он-лайн ресурсы, толковые словари. Рассматривается проблема детерминологизации специфической лексики, представлены критерии отбора материала.

Ключевые слова: профессиональная лексика, медицинская метафора, детерминологизация

The article deals with professional metaphor in economics. The corpus of units presented is based on auxiliary subject; the comparison is based on medicine. The article analyses main spheres of functioning of specific lexical units – on-line newspapers, linguistic on-line resources, explanatory dictionaries. The problem of widening of usage is studied; main criteria for choice of material are presented.

Key words: professional vocabulary, medical metaphor, widening of usage.

Роботу присвячено вивченню особливостей вторинної номінації в професійній економічній лексиці. Економічна термінологія є однією з найбільш динамічних та неоднорідних терміносистем, тут зустрічаються сленг, розмовні елементи, жаргонізми, фразеологічні звороти. Вважається, що «не термінів, а жаргонізмів багато в загальнонауковій термінології» [1]. Двомовна лексикографія не встигає за темпами розвитку цього шару лексики, та й не всі buzzwords або catchwords приживуться та будуть закріплені у складі основного лексичного фонду англійської мови. Завдяки такій динамічності дослідження в цій галузі завжди будуть актуальними.

Поширеність медичної метафори пояснюється яскравою образністю, вираженою оцінністю та високою експресивністю. Така поширеність є проявом антропометричності; терміни завжди пов'язані з людиною та її уявленнями про світ: «сам вибір того чи іншого підгрунтя для метафори пов'язаний зі здатністю людини вимірювати усе нове для неї (у тому числі й реально вимірюване) за схожістю з собою або завдяки предметам простору, з якими людина має справу в практичному досвіді» [2: 182].

Матеріалом дослідження є корпус медичних метафор, відібраних зі спеціалізованих тлумачних словників Oxford Dictionary of Business and Management та Oxford Dictionary of Finance and Banking, лінгвістичних ресурсів мережі Інтернет [9; 10] та он-лайн видань сучасних англійських газет: The Economist, Financial Times, The Times, The Guardian, Sunday Times.

Потребує чіткого роз'яснення термін *медична метафора* у професійній економічній лексиці. З питання про принципи класифікації метафор серед науковців немає одностайності. Вчені виділяють від 2 [3] до 8 чинників [4]. Ми розглядаємо корпус медичних метафор не в дусі «дискурсивних практик» А. Н. Баранова [5: 162] або метафоричних моделей Лакоффа-Джонсона [6]. Логічним видається прийняти класифікацію В. П. Москвіна та один з її різновидів – класифікацію за принципом допоміжного суб'єкта метафоризації;

тобто медична метафора – це така, в основі якої лежить порівняння з медичним поняттям. Таким чином, можна отримати доволі однорідну за тематичним принципом групу одиниць.

Метою даного дослідження є спроба визначити основні критерії віднесення медичних метафор до основного словникового фонду англійської мови. Серед джерел надходження одиниць ми послідовно розглянемо:

- он-лайн видання сучасних англомовних газет;
- лінгвістичні он-лайн ресурси;
- тлумачні словники.

Розглянемо перше джерело – он-лайн видання сучасних англомовних газет The Economist, Financial Times, The Times, The Guardian, Sunday Times. Тут широким є використання суто публіцистичних метафор-кліше, які є назвами хвороб або загальних розладів, наприклад, *stress, distress, paralysis*:

If foreigners grow skittish – perhaps because of a terrorist attack or a loss of confidence in U.S. policymaking following Alan Greenspan’s departure from the Federal Reserve – the dollar could fall and interest rates could rise, squeezing living standards and potentially causing *stress* in the financial system.

(The Sunday Times February 05, 2006)

In Rotterdam, the cost of unleaded gasoline is scaling new peaks as Europe is sucked into America’s energy *distress*.

(The Sunday Times, August 05, 2005)

Analysis: *paralysis* in the Nigerian pipeline

(The Times, April 5, 2006)

Нерідко медична метафора розгортається у межах речення, з’являються додаткові образи, наприклад, у наступному реченні, ‘вилікувати залежність від нафти’:

Let the market cure America’s *addiction* to oil

(The Sunday Times February 05, 2006)

Доволі поширеною є ад’єктивна метафора, що виражає ознаку предмета, явища, наприклад, *chronic, feeble, healthy, robust*. Образність наведених прикметників давно втрачена, вони стали узуальними метафорами та набули масу синонімів:

It was *chronic* joblessness, as much as anything else, that lay behind the riots and car burnings that exploded in the banlieus of Paris, heavily populated by Muslim youths, exactly a year ago.

(Economist, October 28, 2006)

Загальну тенденцію до описання економічних явищ в термінах медицини закріплено в сталих словосполученнях англійської мови, наприклад, *rude health* – ‘міцне здоров’я’:

But just seven years later Russia’s finances are *in rude health* and output is expanding at a rate to rival the fastest-growing economies of the world.

(The Guardian, August 30, 2005)

Ще одним з багатьох прикладів можна навести вислів *a bitter pill to swallow* – ‘гірка пілюля’:

That means shareholders will have to abandon their absurdly unrealistic expectations of perpetual double-digit growth, and recognize that the real value of the stocks they hold is probably only a quarter to a third what they’re currently valued at – *a bitter pill to swallow* for which greedy brokerage firms also share responsibility.

(www.governing.com)

Медична метафора є також джерелом оказіональних слововживань, що демонструють загальну тенденцію та характеризуються високою експресивністю:

There was a line of fake family chitchat to mislead any inquisitive Customs officer, and the rest was news, analysis and reporting from a country that had suddenly been *amputated* from Europe.

(The Times, August 25, 2005)

В наступному уривку мова йде про дві великі мережі швидкого харчування США – Yum! та KFC. У важкі часи Yum! *‘поставила KFC на ноги’*:

Yum! has the resources to get things right in the end, even with some wobbles along the way. It brought Taco Bell back from a very bumpy patch in 1998-99, when falling sales forced some franchisees to turn to Yum! for loans. Lately it has *nursed KFC through three years of weak sales*, when too little product development left the brand looking «tired and poorly positioned», according to Restaurant Research, an independent consultancy.

(The Economist, August 25, 2005)

Медична метафора нерідко є носієм критичної імплікації; метафора застуди в наступному прикладі достатньо прозоро описує зміну акцентів у світовій економіці – незначні коливання на ринку США вже не будуть мати такого глобального ефекту, на арену виходить інший гравець:

When America *sneezes*, the rest of the world's economies may no longer *catch a cold*; but if Wall Street *shivers*, global *tremors will still be widely felt*.

(The Economist, October 21, 2006)

Розгорнута метафора у наступному прикладі актуалізує одночасно два значення слова *bug* – *‘вірус’* та *‘повальна пристрась’*. Пристрасть до вітрильного спорту нижче вдало розкривається завдяки прикметникам *vulnerable*, *virulent*, *contagious*, *durable* та *spreading*, медичну тематику також підкріплено іменниками *bacterium* та *virus*:

... as we enter the summer months there is only one friendly *bacterium* that is seizing with increasing popularity on the gleefully *vulnerable*. The sailing *bug*, a charming and modern *virus*, is *virulent*, *contagious*, *durable* and *spreading* – and we should all be grateful for that.

(The Times, June 13, 2006)

Перейдемо до розгляду наступного джерела медичної метафорики – спеціалізованих лінгвістичних он-лайн ресурсів (наприклад, www.wordspy.com), де можна знайти групи новотворів за тематикою, наприклад, бізнес. Тут було виділено такі одиниці:

1) Bureaupathology: The problems of bureaucracy are well known – goal displacement, organizational thickening, inertia, resistance to change, impersonality. Together these problems have been described as *bureaupathology*.

(www.governing.com);

2) Corporate anorexia: By contrast, the corporate model of this decade is the dieter – staying healthy by eating as little as possible, spot-exercising and using diuretics to reduce every visible ounce of fat, forgoing muscle and strength and speed and resilience for the appearance of health. The catchwords today are cost-management, outsourcing, offshoring, and risk management. ... I believe what we're seeing in the corporate world today is *corporate anorexia*.

(www.blogs.salon.com)

3) Marketing myopia – маркетингова короткозорість: термін є алюзією на відому книгу Теодора Левітта «Marketing Myopia» (1960), яка вплинула на мислення маркетологів по всьому світу.

За винятком *marketing myopia*, наведені одиниці не мають перекладацьких еквівалентів та обмежені у використанні спеціалізованими виданнями. Однак, зустрічаються поодинокі випадки використання прикметника *myopic* та іменника *myopia* у значенні *недалекоглядний, недалекоглядність* відповідно. Коментуючи стрімке зростання цін на нерухомість у США, американський історик Чарльз Гейтс говорить:

There's an amazing *myopia* in this country. As long as things seem to be going well no one cares. But as you start to see people being turned out of their houses I think we will have a very different debate.

(The Sunday Times, April 15, 2007)

Найбільш авторитетним джерелом професійної лексики є, вочевидь, тлумачні словники. Тут було виділено такі одиниці: *ambulance stocks* – високоефективні акції, які брокер рекомендує клієнтові при невдалому портфоліо; *bureaupathology* – прояви надмірного бюрократизму: опір змінам, надмірне слідування правилам та нездатність реагувати на несподівані події; *corporate anorexia* – стан, який охоплює компанію після жорстких урізань витрат (компанія може втратити цінних співробітників); *drip-feed* – інвестувати нову компанію поетапно, а не однією крупною сумою на початку; *marketing myopia* – недалекоглядність, нездатність бачити перспективи; *poison pill* – тактика запобігання небажаному поглиннанню яка робить ціль менш привабливою для захоплення; *sterilization* – процес усунення ефектів інфляції та дефляції, які є наслідком втручання держави в ринки іноземної валюти; *vitamin model* – компонент соціального пакету співробітника; їхній ефект порівнюється з позитивним ефектом від прийняття вітамінів.

Цікаво, що одиниці *bureaupathology, corporate anorexia, marketing myopia* було зафіксовано вище як неологізми. Виникає питання, чому їх було віднесено до тлумачного словника фінансових термінів. Відповідь треба шукати в надзвичайній динамічності та невпорядкованості фінансової підсистеми англійської мови, але ця проблема лежить за межами нашого дослідження. Необхідно підкреслити, що при виокремленні детермінологізованих одиниць завжди треба спиратися на аналіз новинного тексту, адже саме тут одиниці проходять певну перевірку.

Так, з наведених термінів в новинах впевнено відчувають себе лише три одиниці, а саме, *drip-feed, donor, poison pill*, це підтверджується частотністю їх використання в новинах та наявністю стійких перекладацьких еквівалентів.

Словникове значення дієслова *drip-feed* – ‘капельне введення’ отримує додаткове значення – ‘вносити невеликими сумами’:

Market timing is never easy, so if you have a large sum to invest, you may prefer *to drip-feed* it in, either through a regular savings plan or by investing in chunks.

(The Times, May 06, 2006)

Той факт, що суто економічні терміни вживаються в текстах, пов'язаних з економікою опосередковано, свідчить тільки на користь закріплення одиниць лексичною системою англійської мови:

The disclosures coincided with a ball at which potential *donors* and other prominent supporters paid J200 a head to sit at tables with Lib Dem MPs at the ballroom of the Dorchester Hotel in London.

(The Times, October 28, 2005)

Терміни загального вжитку вже не потребують пояснення та є зрозумілими читачам:

Saporro Holdings, the Japanese beermaker that is the subject of a potential takeover by

Warren Lichtenstein's Steel Partners, said Friday that it would allow shareholders to vote next month on whether to abolish its *poison pill defences*.

(Financial Times, February 16, 2007)

Необхідно зауважити, що при відборі спеціалізованої лексики, що стала загальноживаною, необхідно виробити комплексний підхід. Очевидно, що корпуси одиниць з трьох наведених джерел не співпадають. Так, метафора *capital injection*, маючи перекладацький еквівалент 'грошові вливання', не є зафіксованою тлумачними словниками, але з показником частотності в текстах новин є загальноживаною одиницею. У наступному повідомленні мова йде про успішність ірландської інформаційної агенції після її викупу великою компанією:

The company now has 35 employees, more than double the number it had before the takeover. According to Lynch, the *capital injection* as a result of the deal has also allowed the firm to develop its databases «to the point where it is nearly as good as the UK despite the absence of personal postcodes for every household».

(The Sunday Times, February 12, 2006)

Наводячи підсумки роботи, наведемо наступні критерії відбору термінів, які стали загальноживаними:

- впевнене функціонування в новинному тексті, тобто відсутність хвостика-пояснення;
- частотність використання;
- наявність перекладацького еквіваленту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кришталь С. М. Структурно-семантический анализ метафорических терминов подъязыка финансов в английском и украинском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.17. – Донецк, 2003. – 19 с.
2. Телия В. Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира/ П. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др. – М.: Наука, 1988. – С. 173-204.
3. Galperin, I. R. Stylistics. – М.: Higher School, 1977. – 332с
4. Москвин В. П. Русская метафора: Очерк семиотической теории. – М.: ЛЕНАНД, 2006. – 184с.
5. Баранов А. Н. Метафорические модели как дискурсивные практики //Известия АН СССР. СЛЯ. – Т. 63. - № 1. – 2004. – С. 155-163.
6. Lakoff, George and Johnson, Mark. Metaphors We Live by. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 2003. – 276
7. Dictionary of Business and Management. – Oxford University Press. – New York, 2006. – 563 p.
8. Dictionary of Finance and Banking. – Oxford University Press. – New York, 2005. – 437 p.
9. www.biz.yahoo.com
10. www.wordspy.com

**СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА ДВОКОМПОНЕНТНИХ ТЕРМІНОСПОЛУЧЕНЬ
У СУЧАСНІЙ АНГЛІЙСЬКІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СУБМОВІ**

У статті розглядаються причини виникнення й основні підтипи двокомпонентних економічних терміносполучень. Аналізується семантика вільних сполучень з термінами, вільних сполучень термінів і власне терміносполучень.

Ключові слова: термін, термінологія, терміносполучення.

В статье рассматриваются причины возникновения и основные подтипы двокомпонентных экономических терминосочетаний. Анализируется семантика свободных сочетаний с терминами, свободных сочетаний терминов и собственно терминосочетаний.

Ключевые слова: термин, терминология, терминосочетание.

The article examines reasons of appearing and main subtypes of twocomponent economic terminological combinations. It analyses semantics of free combinations with terms, free combinations of terms and true terminological combinations.

Key words: term, terminology, terminological combination.

Ви́раження поняття за допомогою складеного терміна не суперечить знаковій природі одиниці: лексема чи словосполучення є мовним знаком, що фіксує знання в спеціальній сфері [1: 149]. Такі терміни широко представлені у субмовах, про що свідчать розвідки останніх років [2: 31; 3: 31; 4: 81; 5: 36]. Вивченню економічної субсистеми і двоелементних термінів присвячено ряд досліджень, а саме розглядалась роль прикметника у формуванні двослівних економічних термінологічних словосполучень [6], словоскладання, афіксація, «нерегулярні» способи утворення неологізмів англійської мови у сфері економіки [7], структурно-семантична організація двокомпонентних термінологічних словосполучень у кредитно-банківській термінології [8]. Проте, основні структурні моделі і семантика двокомпонентних вільних й власне терміносполучень (ТС) субмови економіки не одержали належного висвітлення. Звідси, метою наших розвідок є розгляд структурно-семантичних характеристик двослівних ТС у сучасній англійській економічній лексиці.

Тенденція до введення в галузеву субмову словосполучень демонструє прагнення до максимальної точності, пов'язане зі зміною, розвитком і диференціацією понять [9: 65; 10: 73; 11: 61]. Виразити в найменуванні поняття його сутність, відбити його істотні ознаки, і тим самим його місце у фаховій системі, тобто свідомо орієнтація на вмотивовані терміни пояснює продуктивність синтаксичного термінотвору [12: 54]. Об'єктивний характер виникнення термінів-описів указує на те, що у субмовах вони з'являються на більш пізніх етапах розвитку науки, коли частина термінології сформована, а нові відкриття викликають потребу в конкретизації і модифікації вже існуючих одиниць для точнішого і повнішого вираження щойно створених понять [11: 61; 12: 55]. «З розвитком науки колись єдине поняття може бути розділене на декілька більш приватних, що спричиняє появу нових термінів і зміну зв'язку між спеціальними одиницями в системі» [13: 93]. Наприклад, лексема *entry*, яка у бухгалтерській справі позначала «*запис*» – «*a figure or other piece of information entered in a set of accounts*» [14: 157], згодом зазнала

звуження й сформувала шість похідних: *double entry* – «подвійний запис» [15: 188], *single entry* – «одиночний запис» [15: 468], *book entry* – «запис банківського рахунку» [14: 157], *closing entry* – «підсумковий запис» [14: 157], *compound entry* – «складний запис» [14: 157], *contra entry* – «контразапис» [14: 157]. Тому, зустрівши термін *entry* у професійному контексті, реципієнт мусить правильно декодувати його видову ознаку. Тобто, якщо йдеться про «*a record of an amount spent or received as shown in a company's accounting records*» [14: 157] чи про значення «*where names of owners of bonds, shares, etc are held on computer rather than on documents*» [14: 157] маємо справу з *book entry* – «*The company had falsified book entries*»; *The issue will be available in book-entry form only*» [14: 157]. Семантика «*an entry made in one side of an account equal in amount to an entry in the other side of the account*» [14: 157] визначає *contra entry* – «*If a cheque is cashed for office use, a contra entry is made, which means an entry is made on the debit and credit side of the cash book*» [14: 157]. Звідси, виникнення двокомпонентних термінів зумовлене подальшими структурно-семантичними змінами відповідних твірних ядерних лексем і призводить до розростання економічного словникового запасу. За нашими розвідками, 1020 базових одиниць продукували 3364 двоелементних ТС.

Перевага ТС над афіксальними термінами-дериватами закладена в здатності демонструвати ієрархічні відносини, приналежність до класифікаційного ряду, заснованому на гіперо-гіпонімічному співвідношенні понять [16: 132; 17: 38]. «Похідне може передати обмежене коло номінативних значень, словосполучення – практично необмежене» [18: 53]. Наприклад, при розгляді семантичної структури терміноодиниці *distribution* виявляємо три ЛСВ: 1. «*рух товарів від виробництва до споживання*», 2. «*розподіл прибутків у компанії*», 3. «*розподіл національного багатства*» [14: 136], другий з яких розвиває родо-видові відносини, формуючи ТС *final distribution* – «*кінцевий розподіл*» [14: 136]. Елемент *distribution* входить ще до складу трьох ТС (*distribution chain* – «*мережа з розподілу товарів*» [14: 71], *distribution channel* – «*канал розподілу*» [14: 72], *distribution warehouse* – «*склад, де зберігаються товари для продажу*» [14: 520]), де відтворює перше значення, виконуючи функцію гіпоніма. З усього видно, що семантика чотирьох ТС, у порівнянні з простим терміном *distribution*, ширша, при чому перша здатна до більш швидкого розвитку за рахунок виконання компонентом ТС подвійної ролі – гіпоніма і гіпероніма.

ТС зміцнюють та увиразнюють структурну системність термінології [19: 79]. Доцільність поділу ТС на бінарні і багатослівні викликана специфікою їх структури і семантики та характером англійської мови [1: 156; 4: 82; 11: 62]. Двослівні протиставляються багатоконпонентним, бо володіють більшою структурно-семантичною єдністю елементів [1: 156; 4: 82; 11: 62]. В останніх основне навантаження лягає на синтаксичні зв'язки [1: 183; 4: 82; 11: 62]. До ТС відносять власне ТС (ВТС), вільні сполучення з термінами (ВСЗТ), вільні сполучення термінів (ВСТ) [20: 139-140], проте лише ВТС представлені двокомпонентними структурами у досліджуваній субмові. Семантика ВСЗТ і ВСТ складається зі значень його елементів, проте це не механічна сума, а цілісне єдине значення [21: 27]. Наприклад, семантична цілісність ТС *capital consumption* («*the amount of money spent on buying goods such as machinery that are used to produce other goods and products*» [14: 95]) зумовлена тим, що терміни-складові *capital* («*капітал*» – «*money or property used to produce wealth*» [14: 61]) й *consumption* («*споживання*» – «*the act of buying and using products, services etc*» [14: 95]) беруть участь у створенні значення за рахунок інтеграції сумісних семантичних ознак, якими є «*money*», «*to produce*» (у лексеми *capital*), «*buying*»,

«using» (у слова *consumption*). Крім цих запозичених сем ТС *capital consumption* містить специфічні ознаки («...spent on ...goods such as machinery...other... products» [14: 95]), що свідчить про набуття ним індивідуального значення – «амортизація основного капіталу». ВСЗТ *foreign bank* («іноземний банк» [14: 33]) також має прозору семантичну структуру, бо його дефініція («a bank based in another country» [14: 33]) визначається семантикою вхідного загальнолітературного слова *foreign* («іноземний» – «involving or dealing with other countries» [22: 552]) та терміна *bank* («банк» – «a business that makes its profit by paying interest to people who keep money there..» [14: 32]). На відміну від терміноодиниці *capital consumption*, де до семантики залучаються декілька ознак обох компонентів, тлумачення ТС *foreign bank* переймає від гіпоніма у модифікованому вигляді семи «other», «countries», а гіперонім *bank* імпортує до визначення всі ознаки і включається як базовий – «a bank». ТС *capital consumption*, *foreign bank* утворені синтаксичним способом і зберігають самостійність кожного компонента (наприклад, ВСЗТ: *ordinary dividend* – «звичайний дивіденд» [14: 137], *economic development* – «економічний розвиток» [14: 129] і ВСТ: *brand management* – «управління торговою маркою» [14: 287], *bank loan* – «банківська позика» [14: 276]).

У цих ТС зв'язок між складовими вільний: елементи вступають в одно-, двосторонній зв'язок з різними словами, створюючи необмежене число сполучних варіацій [23: 29]. Так, широкою валентністю охоплені слова *currency* і *option* в ТС *currency option* («валютний опціон» [14: 326]). Лексема *option* у ролі гіпоніма задіяна у чотирьох ТС (наприклад, *option premium* – «опціонна премія» [14: 326; див. також 14: 327]); у ролі гіпероніма – у восьми ТС (*covered option* – «покритий опціон» [14: 326; 24: 476]). Слово *currency* як родовий термін зустрічається у дванадцяти ТС (*floating currency* – «плаваюча валюта» [14: 110; див. також 14: 111; 24: 184]); як видовий термін – у восьми ТС (*currency dealer* – «валютний брокер» [14: 111; 24: 196], *currency futures* – «валютні ф'ючерси» [14: 111; див. також 24: 221, 421, 583, 619, 634]).

Вільні ТС найбільш адекватно відповідають вимогам сучасного НТП і узгоджуються з тенденцією до максимальної змістовної ясності викладу, найповніше і з достатньою експліцитністю передають ряд диференціюючих ознак складного поняття [5: 37; 9: 65; 11: 61; 19: 79; 25: 13]. Хоча ТС *income bond* («облігація, відсотки по якій виплачуються тільки при наявності прибутку у компанії» – «a bond pays a regular income in the form of interest» [14: 45]) й *guaranteed income bond* («облігація, випущена однією компанією і гарантована другою» – «a bond where you invest a sum for a fixed period of time, and the financial institution promises that the return will not be below a particular amount» [14: 45]) містять два однакові компоненти *income*, *bond*, але термін *guaranteed income bond* багатший: його структура складніша, а семантика точніша на одну ознаку – *guaranteed* («the financial institution promises that the return will not be below a particular amount»). Виявили досить великі за обсягом гнізда, які налічують більше 10 (*broker* = «брокер» – 18 ТС, 15 з них двослівні [14: 52-53], *credit* = «кредит» – 16 ТС, з них 12 двоелементні [14: 107]) й 20 (*bond* = «облігація», «боргове зобов'язання» – 39 ТС, з них 35 двоструктурні [14: 45-46], *company* = «компанія», «фірма» – 54 ТС, з них 36 двослівні [14: 86-87]) елементів. Звідси, чим більше елементів у гнізді, тим точніше виражене економічне поняття.

Поліконцептуальність вільних ТС виявляється у тому, що кожен компонент доповнює своє значенням семантику родового слова, руйнуючи його однопоятійність [23: 29]. На прикладі *investment trust* («інвестиційний траст» [14: 250]) спостерігаємо поширення ядерної одиниці *trust* («траст» [LBED: 505]) видовим елементом *investment*

(«інвестування» [14: 249]): *trust* («a group of companies that illegally work together to reduce competition and control prices» [LBED: 505]) + *investment* («the money that people or organization put into a business activity, company or financial institution...» [LBED: 249]) – *investment trust* («a company that invests its capital in securities...» [LBED: 86]) – сема «*company*» відноситься до терміна *trust*, а ознаки «*invest*», «*capital*» розкривають значення лексеми *investment*. Отже, збагачення змісту руйнує однопонятійність вільних ТС. Можлива синонімічна субституція складових цього типу ТС зі збереженням семантичної цілісності всієї конструкції і тотожності референта [26: 40]: *customer profile* = *consumer profile* – «структура споживача» [14: 377], *surrender penalty* = *surrender charger* – «збір за відмову від страхового полиса» [14: 347], *factory price* = *factory cost* = *producer price* – «ціна виробника» [14: 367]. Так, поняття одержує декілька синонімічних двокомпонентних відповідників. Тому, дані ТС є одним із джерел внутрішньогалузевої синонімії. Наші спостереження свідчать, що двокомпонентні ВСТ і ВСЗТ (3012) є найчисленнішою складовою підмови економіки.

ВТС є цілісною словесною групою, що представляє один знак, який відповідає єдиному поняттю [23: 29]. Однопонятійність такого ТС унеможлиблює заміну його компонентів [26: 40]. Це стійке словосполучення [26: 40] чи ТС з абсолютною стійкістю [27: 35] (*bull market* – «ринок з тенденцією до підвищення цін» [14: 291], *blind pool* – «товариство з обмеженою відповідальністю, яке завчасно не розкриває об'єкт інвестицій» [14: 358]). Міцність зв'язків між його компонентами забезпечує невиводимість значення синтаксичного похідного з семантики його складових [20: 145]. У дефініції ТС *blind trust* («a trust that belongs to someone who doesn't know what investments have been made with the money in the trust...» [14: 505]) видно, що структура утворена в результаті метафоризації загальноуживаного слова *blind*, яке переноситься на економічний термін *trust*. У галузевій системі відсутній термін *blind* з тлумаченням «someone who doesn't know what investments have been made with the money in the trust...». Тому, говоримо, що характер ВТС *blind trust* є результатом обмежень, які накладаються на сполучуваність його компонентів (*blind, trust*) економічним термінополем. Двоелементні ВТС (352) становлять невеликий відсоток економічного словника.

Серед ТС, які виділяємо на основі частиномовної приналежності стрижневого слова, широкое застосування отримали субстантивні, що пов'язано з граматико-стилістичними можливостями іменника і з номіналізацією [28: 246]. Атрибутивні компоненти виконують означальну, диференціюючу і класифікуючу функції [3: 32; 17: 38; 29: 33]. Такий зв'язок передбачає дотримання загальної субстантивної моделі: означальна частина + означуваний іменник [30: 63]. Залежно від частиномовного вираження складників і їх розташування серед двокомпонентних терміносполук виділяємо наступні різновиди [9: 65] у економічній підмові. Найпоширенішою є N+N (1475) (*revenue tariff* – «фіскальний тариф» [14: 486], *endowment assurance* – «страхування на дожиття» [14: 25; 24: 49]). До менш активних належать: A+N (1034) (*new issue* – «новий випуск» [14: 252], *gross yield* – «валовий дохід» [14: 530]), Ved+N (206) (*listed security* – «цінний папір, зареєстрований на біржі» [14: 435], *unpaid dividend* – «невиплачений дивіденд» [14: 137]), Ving+N (204): (*underwriting spread* – «валовий прибуток андеррайтерів» [14: 458], *declining shares* – «акції, що падають в ціні» [14: 443]), NprepN (151) (*rate of return* – «норма прибутку» [14: 416-417], *exchange of shares* – «обмін акціями» [14: 164]). До найменш поширених відносяться: N's+N (38) (*sellers' market* – «ринок продавців» [22: 337], *dealer's brand* – «марка торгового посередника» [14: 49]), Ph+N (30) (*break-even analysis* – «аналіз незбитковості»

виробництва» [14: 17], *start-up company* – «новостворена компанія» [14: 87]), *prepN+N* (25) (*on-line brokerage* – «брокерські операції через інтернет» [14: 53], *after-tax profit* – «прибуток з врахуванням податку» [14: 377]), *NconJN* (15) (*demand and supply* – «*попит та пропозиція*» [14: 124], *goods and services* – «*товари та послуги*» [14: 208]), *prep, art+N* (14) (*off-the-shelf company* – «компанія, яку може купити той, хто хоче швидко розпочати підприємницьку діяльність» [14: 87], *over-the-counter market* – «*позабіржовий ринок цінних паперів*» [14: 292]). Виявили ще дві моделі: *N+Ving* (78) (*investment banking* – «*діяльність інвестиційних банків*» [14: 34], *equipment leasing* – «*лізинг обладнання*» [14: 266]), *A+Ving* (54) (*strategic marketing* – «*стратегічний маркетинг*» [14: 294], *direct exporting* – «*пряме експортування*» [14: 169]).

Між структурою іменника і його використанням у номінативних ТС існує певна залежність: одно-, двоморфемні мають високий ступінь активності, багатоморфемні – низький [1: 164]. Деякі іменники виконують тільки одну функцію (це двоморфемні слова: *black marketeer* – «*торгуючий на чорному ринку*» [14: 293], *active trustee* – «*активна довірена особа*» [14: 505], *public partnership* – «*публічне товариство*» [14: 342]), але більшість – «елементи з високою сполучною активністю» [1: 163], причому переважають похідні одиниці – суфіксальні деривати над простими (*open bid* – «*відкрита ціна*» [14: 39], *bid price* – «*ціна покупця*» [14: 366], *special buyer* – «*особливий покупець*» [14: 58], *buyer risk* – «*ризик покупця*» [14: 421], *strategic marketing* – «*стратегічний маркетинг*» [14: 294], *marketing expenditure* – «*маркетингові витрати*» [14: 167]). Своєрідність словотворчих характеристик термінологічних іменників не тільки в тяжінні до суфіксального словотвору, але й у вибірковості афіксів, що оформляють компоненти моделей: *-er;-or;- (a)tion;- ion;- ment;- ing*: *business manager* – «*бізнес менеджер у компанії*» [14: 288], *merger partner* – «*партнер по злиттю*» [14: 341], *opening price* – «*курс на момент відкриття біржі*» [14: 368], *discount pricing* – «*ціноутворення зі знижкою*» [14: 370], *investment product* – «*фінансовий товар*» [14: 375], *portfolio management* – «*контроль і регулювання портфеля активів*» [14: 287], *investor resistance* – «*опір інвесторів*» [14: 413], *institutional investor* – «*інституційний інвестор*» [14: 250], *industry association* – «*промислова асоціація*» [14: 25], *appropriation account* – «*рахунок асигновань*» [14: 3], *consumption tax* – «*податок на споживання*» [14: 487], *domestic consumption* – «*внутрішнє споживання*» [14: 95]. Отже, шість суфіксів оформляють складові двокомпонентних субстантивних моделей у функції ад'юнкта і ядра.

Таким чином, на базі 1020 ядерних одиниць створено 3364 двокомпонентних ТС. Вільні двослівні ТС (3012) домінують над стійкими (352). Виявили 12 структурних моделей двослівних термінів, з яких 3192 номіновано за 10 субстантивними підтипами, 40 – за іншими не продуктивними моделями.

Перспективу вбачаємо в можливості застосування використаної методики для аналізу двокомпонентних ТС інших субсистем сучасної англійської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журавлева Т. А. Особенности терминологической номинации. – Донецк: Донбасс, 1998. – 252 с.
2. Борисова З. У. Проблемы изучения авиационной терминологии // Сучасні проблеми термінології та термінографії: Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: КМУЦА, 2000. – С. 31.
3. Баранник Т. Х. Семантична структура термінологічного сполучення (на матеріалі

- терміносистеми авіаційної та ракетно-космічної галузі) // Сучасні проблеми термінології та термінографії: Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: КМУЦА, 2000. – С. 31-33.
4. Іващшин О. М. Синдетичні та асиндетичні терміни-словосполучення (на матеріалі англійських текстів з проблем екології) // Сучасні проблеми термінології та термінографії: Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: КМУЦА, 2000. – С. 81-82.
 5. Тягло Л. В. Загальноживана лексика як один із засобів номінації в галузі авіаційної та ракетно-космічної техніки // Сучасні проблеми термінології та термінографії: Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: КМУЦА, 2000. – С. 36-37.
 6. Іщенко В. Л. Англійський багатокомпонентний економічний термін (парадигматичний та синтагматичний аспекти): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Полтава, 2002. – 181 с.
 7. Белозьоров М. В. Англійські лексичні та фразеологічні новотвори у сфері економіки: структурний, семантичний і соціофункціональний аспекти: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 253 с.
 8. Дуда О. І. Процеси термінологізації в сучасній англійській мові (на матеріалі літератури з кредитно банківської справи): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – Львів, 2001. – 258 с.
 9. Процик І. Аналітична деривація в українській фізичній термінології // Проблеми української термінології: Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». – Львів, 2000. – № 402. – С. 65-70.
 10. Стешко Г. Наукові засади термінознавства // Проблеми української термінології: Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». – Львів, 2000. – № 402. – С. 71-76.
 11. Гайворон В. В. Термины-названия и термины-описания в химической терминологии // Сучасні проблеми термінології та термінографії: Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: КМУЦА, 2000. – С. 61-62.
 2. Пекарская Л. А. Термины со значением лица в английской военной терминологии // Термин и слово: Межвуз. сб. науч. тр. – Горький: ГГУ, 1982. – С. 54-59.
 3. Суперанская А. В. Терминология и ономастика // Вопросы разработки научно-технической терминологии. – Рига: Зинанте, 1973. – С. 92-102.
 4. Longman Business English Dictionary / D. Summers. – Barcelona: Cayfosa-Quebecor, 2001. – 533 p.
 5. Longman Dictionary of Business English / Revised by J.H. Adam. – Longman: York Press, 1989. – 564 p.
 6. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
 7. Лемещенко И. Н. Термины-словосочетания в составе терминологии авиадвигателестроения // Сучасні проблеми термінології та термінографії: Тези доповідей міжнар. наук. конф. – К.: КМУЦА, 2000. – С. 38.
 8. Милославский И. Г. Синтез словосочетания и производного слова // Вопросы языкознания. – 1977. – № 5. – С. 53-61.
 9. Яремко Я. Метафоризація і процес термінотворення // Проблеми української термінології: Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». – Львів, 2000. – № 402. – С. 76-80.
 10. Овчаренко В. М. Концептуальная семантическая и семиотическая целостность термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 139-152.

11. Корженко З., Корженко В. Деякі структурно-семантичні особливості термінологічної лексики машинобудування // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. Л.А. Лисиченко. – Харків: ХДПУ, 2001. – Вип. 7. – С. 25-28.
12. Longman Dictionary of Contemporary English / Director: D. Summers. – 3-d ed. – Barcelona: Cayfosa-Quebecor, 2001. – 1753 p.
13. Цаголова Р. С. Системное исследование терминологии политической экономики: Автореф. дис... канд филол. наук: 10.02.04 / МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1988. – 45 с.
14. Англо-русский экономический словарь / Сост. И. Ф. Жданова, Э. Л. Вартумян. – 4-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 2001. – 880 с.
15. Кузьмин Н. П. Нормативная и ненормативная специальная лексика // Проблемы и методы нормализации специальной лексики: Тезисы докладов на совещании по лингвистическим проблемам научно-технической терминологии. – Л., 1967. – С. 12-14.
16. Ткачева Л. В. Основные закономерности английской терминологии. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1987. – 200 с.
17. Макова М. И. О структурных особенностях специальных словосочетаний в английском языке // Вопросы терминологии и лингвистической статистики. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1972. – С. 32-41.
18. Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. – М.: Изд-во лит-ры на ин-х языках, 1955. – 379 с.
19. Шубин Э. П. Некоторые типы атрибутивных синтагм // Филологические науки. – 1960. – № 2. – С. 33.
20. Осадчук М. Про категоріальну семантику прикметників у термінології української мови // Проблеми української термінології: Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». – Львів, 2000. – № 402. – С. 62-65.

УДК 81'27

Булик І. Я.
(Львів, Україна)

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ КООПЕРАЦІЇ
ТА ВВІЧЛИВОСТІ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ
МОВЛЕННЕВОЇ КОМУНІКАЦІЇ
(за матеріалами натяків у німецькій мові)**

У статті аналізуються актуальні аспекти вивчення одного з головних напрямків лінгвопрагматики, а саме дослідження принципів та правил ефективної комунікації між людьми. Аналіз здійснюється у площині взаємовідношення двох ключових категорій даної проблематики: принципу кооперації та принципу ввічливості, розглядаються їх основоположні постулати, спільні та відмінні риси, аналізується їх використання у комунікативній практиці. Дане дослідження особливо актуальне з огляду на всезростаючу важливість питань ефективної передачі інформації, пошуку оптимальної моделі між-особистісного спілкування та досягнення позитивного комунікативного ефекту.

Ключові слова: прагматика, мовленнєва комунікація, принцип кооперації, комунікативні максими (постулати) Грайса, принцип ввічливості.

© Булик І. Я., 2008

The article analyses actual aspects of principles and rules, which enable effective communication among people. This analysis is made in a flatness of relationship between two key notions for the mentioned above issues: cooperativ principle and principle of politeness, their fundamental postulates (maxims), common and distinguished features, their use in the communicative practice as well are considered. This research is particularly urgent because of growing importance of the issues of effective information transfer, search for the optimal model of speech conversation, achievement of positive communicative effect as well.

Key words: *pragmatics, speech communication, cooperative principle, Gricean maxims, politeness principle.*

Актуальною проблемою сучасного мовознавства є дослідження міжособистісного спілкування, моделювання поведінки мовної особистості, встановлення умов і закономірностей ефективної мовленнєвої ситуації. Вирішального значення при цьому набуває вивчення комунікативно-функціонального чи прагматичного підходу, який характеризується переходом від вивчення граматичної природи і структурно-семантичних особливостей комунікативних елементів до виявлення їх ролі у складі мовознавчого дискурсу.

Прагматика (з давньогр. *pragmatos* – дія) як філософське вчення виникає ще в XIX ст., однак сучасного лінгвістичного характеру набуває під впливом наукових ідей Л. Вітгенштайна («аналітична філософія», «мовна гра») та теорії мовленнєвих актів (Дж. Остін, Дж. Е. Сірл) у другій половині XX ст. Одним з визначальних напрямків лінгвопрагматики є вивчення постулатів мовлення, тобто принципів та правил ефективної комунікації між людьми. Найвизначнішим представником даної течії виступив американський філософ Г. Пол Грайс, який в 1950-х рр. розробив і сформулював принцип кооперації або співробітництва. Дане правило полягає в укладенні між суб'єктами мовлення своєрідного «німого» пакту, дотримання умов (постулатів) якого робить можливою ефективну комунікацію та порозуміння між учасниками мовленнєвих інтеракцій. Беручи за основу загальні комунікативні правила, які раціональним чином визначають спосіб ведення діалогу і тим самим сприяють ефективній комунікації між людьми, Г. П. Грайс формулює принцип кооперації наступним чином: «комунікативний внесок співрозмовника на певному етапі розмови повинен відповідати спільно прийнятій меті чи спільно прийнятому напрямку діалогу» [1:248]. Основною ідеєю даного правила є прагнення обох учасників діалогу шляхом своїх висловлювань всіляко сприяти досягненню мети комунікації: якщо продуцент висловлюється таким чином, щоб реципієнт у відповідному контексті розмови зрозумів, що має на увазі продуцент, то реципієнт зі свого боку буде свою інтерпретацію на припущенні того, що продуцент безпосередньо зацікавлений в ефективній передачі інформації, і тому шукає найадекватніший шлях до порозуміння.

При комунікації за допомогою непрямих засобів, до яких також належить натяк, дотримання принципу кооперації є надзвичайно важливим. Декодування натяку стає можливим лише, якщо реципієнт налаштований на сприйняття важливої та повноцінної інформації. Якщо цього не відбувається натяк ідентифікується як висловлювання позбавлене змісту.

Важливою характеристикою натяку є його детермінованість іншим висловлюванням, яке служить базою для натяку. Натяки виступають реляційними мовленнєвими діями, тобто вони завжди знаходяться у зв'язку різного ступеня із іншим висловлюванням, яке є як семантично, так і формально вже сформованим та функціональним.

При формуванні натяку продуцент використовує техніку колажу, яка полягає

у тому, що певне висловлювання, що слугує базою для натяку, продуцент розкладає на частини, які у модифікованій формі згідно із вимогами нового контексту знову складає і таким чином отримує нове висловлювання із новою семантичною ідентичністю. При цьому зміст висловлювання-оригіналу транспортується до висловлювання-натяку. Завдяки вище описаній властивості натяку одночасно розкривати кілька значеннєвих полів, його декодування може становити для реципієнта певні труднощі. Однією із гарантій вдалого комунікативного акту, що містить натяки, ми вважаємо дотримання принципів кооперації.

Ми виходимо із твердження про те, що причиною вживання натяку попри створення нетривіального тексту є ввічливе уникнення комунікативно ризикованих ілокутивних функцій. Якщо точка зору продуцента пов'язана із комунікативним ризиком, він вдається до маніпулювання ілокуціями. Майже універсальним механізмом при цьому є створення умов для багатозначності.

Принцип кооперації Г. П. Грайса охоплює чотири основні комунікативні постулати або максими, які лежать в основі кожної раціональної мовленнєвої інтеракції і «заочно» дотримуються учасниками діалогу з метою адекватної передачі інформації та максимально ефективної комунікації між ними. Дані постулати були розділені науковцем на чотири основні філософські категорії Кількості, Якості, Відношення та Способу і сформульовані наступним чином:

1. Максима кількості – висловлювання повинні бути настільки інформативні, наскільки це відповідає меті розмови і необхідно для адекватної передачі інформації (не більше і не менше);
2. Максима якості – висловлювання повинні бути правдивими, відповідати дійсності і мати під собою достатні підстави;
3. Максима відношення або релевантності – висловлювання повинні відповідати суті предмету розмови;
4. Максима способу або модальності – висловлювання повинні бути чіткими, недвозначними, лаконічними та впорядкованими [2].

Розробка даних постулатів була викликана потребою досягнення якомога ефективнішого рівня комунікації між людьми та розв'язання проблеми невідповідності словесного значення висловлювань та сутнісного змісту діалогу. Слід зазначити, що принцип кооперації та його максими не носять нормативного характеру, а є скоріше спробою опису адекватної ефективної поведінки учасників діалогу під час їх мовленнєвих інтеракцій. Вони стосуються в першу чергу виду та способу інтеракцій, а не конкретної мети, тобто призначені не продукувати, а регулювати мовленнєву поведінку.

Розглянемо декілька прикладів щодо кожного з комунікативних постулатів:

1. Максима кількості.

Приклад: Назва газетної статті про довгоочікувану прем'єру:

- a) *OneMillionDollar-Aufführung morgen;*
- б) *OneMillionDollar-Aufführung morgen. Abgesagt!*

Припустимо, редакція знає, що прем'єру скасували. Вживаючи а) свідомо порушує постулат кількості, надаючи недостатню інформацію. Натомість у варіанті б) постулат дотримано.

2. Максима якості.

Приклад: *«Baron Thyssen ist der Herr der Bilder».*

Продуцент знає/припускає, що барон Тіссен володіє великою колекцією картин (ре-

чення «*Baron Thyssen ist der Herr der Bilder aber das glaube ich nicht*» було б парадоксом).

3. Максима релевантності.

Приклад: інколи на прохання про певну інформацію індивіди не відповідають прямо, оскільки або самі не знають відповіді, або вважають, що запитувач сам може знайти відповідь на своє запитання:

А: «*Wer hat gestern gewonnen?*»

Б: «*Fussball ist für mich viel Lärm um nichts*».

Беручи за основу принцип кооперації, згідно якого учасники діалогу, як правило, співпрацюють задля досягнення комунікативної мети, можна припустити, що запитувач А. інтерпретуватиме відповідь Б. як скерування на отримання необхідної інформації, в даному випадку – в газеті, де, очевидно, міститься інформація про результат вчорашнього матчу.

4. Максима модальності.

Приклад: тут має місце порушення правила впорядкованості висловлювання: «*Der Jet-Set geht, die Angler kommen*», а не «*Die Angler kommen, der Jet-Set geht*».

Формулювання вищенаведених постулатів викликало неоднозначну реакцію не лише серед критиків даної теорії, а й у самого її автора. Так Грайс визнає, що деякі максими накладаються, а інколи навіть частково конкурують між собою, підкреслює пріоритетність одних постулатів над іншими, зокрема виділяє принцип правдивих висловлювань, а також наголошує на необхідності доповнення даних правил іншими постулатами, зокрема соціальними, естетичними, моральними тощо. Звісно, що в реальній мовленнєвій дійсності постулати Грайса не завжди дотримуються, інакше спілкування не містило б грубощів, мовної істерики, несуттєвих висловлювань тощо. У комунікації, що містить натяки, декодування реального змісту висловлювання приховане за змістом тексту-оригіналу. Найявністю у натяку двох значеннєвих полів надає натяку ефекту непрямоті та певної нез'ясованості. Таким чином, за допомогою натяку продуцент часто приховує іронію, глузування чи навіть гнів. Часто комунікативні максими порушуються учасниками мовленнєвих інтеракцій навмисно. Це викликано різними факторами, зокрема контрверсійністю самих постулатів, так званими комунікативними маніпуляціями, тобто діями, мета яких поставити співрозмовника в незручне становище, особливим нестандартним характером спілкування, іншими лінгвістичними прийомами і не тільки [3]. Свідоме порушення постулатів комунікації переслідує, як правило, цілі досягнення якомога більшого впливу на адресата на користь продуцента. Сам Грайс виокремлює наступні способи недотримання учасником мовленнєвих інтеракцій тої чи іншої максими:

1. Він може недемонстративно, з незворушним виразом обличчя не дотримати постулат, чим введе співрозмовника в оману.

2. Він може ухилитися від виконання як конкретного постулата, так і взагалі принципу кооперації: сказати або дати зрозуміти, що він не бажає співпрацювати так, як це вимагає відповідний постулат. Наприклад фразою: «Більше мені нічого сказати, мій рот на замку».

3. Він може потрапити в ситуацію колізії, зокрема коли дотримання першого постулату кількості («бути достатньо інформативним») неможливе без порушення другого постулату якості («висловлювання повинні мати під собою достатні підстави»).

4. Він може порушити постулат, тобто відверто відмовитись від його дотримання [1: 253].

Розглянемо низку прикладів недотримання комунікативних постулатів Грайса:

1. Максима кількості: «*Krieg ist Krieg*». – Тавтології є завжди правдиві, однак в свою чергу неінформативні, тому реципієнт виходить з того, що необхідно продовжити дану думку («*Im Krieg ist alles, wie...*»).

2. Максима якості: Іван: «*Sie ist meine liebste one million dollar baby*». – Іронія: припустимо, що вона зрадила/обманула Івана, тоді фраза продуцента набуває зовсім протилежного змісту, тобто продуцент свідомо робить висловлювання, в яке не вірить і яке не відповідає дійсності (порушення постулатів якості). Недотримання максими якості пов'язане також з використанням інших мовленнєвих прийомів, зокрема метафор («*Du bist das Salz der Erde*»), гіпербол («*Jedes hübsche Mädel liebt einen Soldaten*»), літот («*Er war ein wenig aufgeregt, als er sein Haus bis auf den Grund zerstörte*»).

3. Максима релевантності: телефонна розмова А: «*Lass uns heute abend zusammen essen gehen?*» Б (на роботі): «*Ich rufe Dich später an*». – Б мав вагомі підстави (напр. присутність шефа поблизу) не відповідати безпосередньо на репліку А, тим самим порушивши постулат релевантності.

4. Максима модальності: «*Der Osten feiert! In der engengesetzten Himmelsrichtung nichts Neues*». – Тут має місце порушення постулату лаконічності, оскільки у випадку дотримання дана фраза мала б звучати наступним чином: «*Der Osten feiert. Im Westen nichts Neues*». Очевидно, що цим висловлюванням продуцент хотів підкреслити перевагу Сходу.

Порушення комунікативних постулатів у реальній мові несуть додаткове смислове навантаження, пов'язане з уточненням статусів адресанта та адресата висловлювання. Так недотримання правила кількості в сторону недостатньої або надлишкової інформативності несе додатковий прагматичний зміст, який можна окреслити наступним чином: 1) я кажу тобі загальновідому істину, оскільки вважаю, що маю право тебе повчати; 2) я кажу тобі те, що тобі незрозуміло, щоб підкреслити свою перевагу. Це саме стосується й недотримання постулату якості, зокрема порушення правила правдивих висловлювань має також амбівалентний характер: або в бік недостатньої, або надлишкової щирості. Нещирість та недостатня відвертість свідчать про негативне ставлення продуцента до реципієнта. Надлишкова щирість, яка претендує на інтимізацію мовлення, виявляє прагнення продуцента увійти в коло близьких йому людей, не маючи на це об'єктивних підстав. Одним з показників надлишкової відвертості є вживання простої доступної лексики, сленгу, жаргону тощо. Таким чином певна група людей самоізолюється від чужорідного оточення, резервуючи дану сферу мови для «своїх» (напр. використання сленгу для виключення з розмови іноземців тощо).

Як бачимо, дискурс навколо питання суті лінгвістичної прагматики загалом та вивчення принципів мовленнєвої комунікації, зокрема вказує на надзвичайну важливість соціального аспекту даної проблематики. Прагматика все більше розглядається у широкому значенні, включаючи соціолінгвістику, психолінгвістику та інші галузі мовознавства, пов'язані з функціонуванням мови у суспільстві, тобто як лінгвістика мови, і у вузькому значенні – як відношення знака до людини [4:3]. В семіотичній моделі Ч. Морріса прагматика трактується як відношення знака до інтерпретатора, а не як відношення знака до предмету (семантика) та до інших знаків (синтаксис) [5:42]. Саме з огляду на всезростаюче значення соціальних, моральних, естетичних аспектів мовлення комунікативні постулати Грайса зазнали в ході наукового дискурсу (зокрема, і з боку самого автора) численних модифікацій, доповнень, корекцій. Особливої уваги тут заслуговує розробка принципу ввічливості, який в теорії міжкультурної комунікації розглядається як дотримання комунікативного контракту, який укладається на основі дійсних для даної ситуації взаємних прав та

обов'язків комунікантів. Серед них виокремлюють особисті правила, зокрема використання певного виду допустимих мовленнєвих актів в залежності від ситуації спілкування та позалінгвістичного контексту (наказ/прохання). В таких правилах беруть до уваги допустимий зміст відповідних мовленнєвих актів, питання-табу (напр. питання про оплату, національну, релігійну приналежності), а паузація та мовчання розглядаються як багатофункціональні комунікативні одиниці. Загальні правила, в свою чергу, зводяться до наступних положень: не переривати співрозмовника під час бесіди, говорити достатньо голосно і чітко, використовувати загальноживану мову і дотримуватись постулатів комунікації. Отже в даному дослідженні «ввічливість» розглядається нами як категорія мовленнєвої поведінки, яка реалізується в мовленні певним інструментарієм лексико-граматичних та просодичних засобів, основною метою якої є досягнення позитивного комунікативного ефекту.

Проблематика ввічливості як лінгвістичного феномену включає такі питання як розробка концепції ввічливості, вивчення соціально-психологічних факторів, які визначають форми і функції ввічливої поведінки, встановлення взаємозв'язку категорії ввічливості та виду дискурсу, опис мовленнєвого вираження принципів ввічливості. У лінгвістиці дана категорія розглядається в рамках загальної стратегії манери мовлення комунікантів або при аналізі особливостей мовленнєвих актів (вибачень, подяк, компліментів, співчуттів тощо) у конкретній мові. Способи вираження правил ввічливості у різних мовах залежать від структури суспільства, де ці мови функціонують, а також від прийнятих в них моделей соціальної поведінки. Отже, принцип ввічливості набуває ключового значення саме в стратегії міжкультурного мовленнєвого діалогу.

Узагальнений принцип ввічливості був вперше сформульований британським науковцем Г. Лічом і включав шість симетричних постулатів:

1. Постулат такту (створюй якомога менше незручностей та якомога більше зручностей іншому);
2. Постулат шляхетності (створюй якомога менше зручностей собі і якомога більше зручностей іншому);
3. Постулат схвалення (зведи до мінімуму негативну оцінку інших, прагни до якомога позитивнішої оцінки інших);
4. Постулат скромності (якомога менше хвали себе, якомога більше критикуй себе)
5. Постулат згоди (зведи до мінімуму різноріччя між собою та іншим, прагни до максимальної згоди між собою та іншим);
6. Постулат симпатії (зведи до мінімуму антипатію між собою та іншим, прагни до якомога більшої симпатії між собою та іншим) [6:132].

Дані постулати були в свою чергу доповнені американським вченим Р. Лакоффом, який сформулював більш загальні вихідні принципи раціональності та блага, згідно яких у мовленнєвих інтеракціях беруть участь розумні люди, які діють з раціональних міркувань, і вони не бажають завдати один одному шкоди [7:308].

Проблематикою співвідношення принципів кооперації та ввічливості у теорії та практиці мовленнєвої комунікації активно займався британський мовознавець М. Клайн, який відкорегував постулати Грайса наступним чином:

- максима кількості: формулою висловлювання якомога інформативно, дотримуючись при цьому правила дискурсу та норми даної культури;
- максима якості: формулою висловлювання таким чином, щоб ти міг його захистити в контексті відповідності нормам твоєї культури; не говори того, що тобі достеменно не відомо;

– максима модальності: не ускладнюй взаєморозуміння більше, ніж цього вимагають інтереси «збереження обличчя», уникай двозначності, навіть якщо вона необхідна з міркувань ввічливості; формулою висловлювання такої довжини, яка диктується метою діалогу та дискурсивними правилами твоєї культури; структуруй висловлювання згідно правил твоєї культури.

Як бачимо, принципи і постулати комунікативного мовлення мають гетерогенний характер, включають як етичні норми, так і моделі мовленнєвої поведінки: «намагайся говорити ідіоматично», «дотримуйся одного способу ведення розмови, одного жанру», «говори згідно норми і як прийнято», «уникай штампів» та ін., однак в їх основі лежить об'єктивний здоровий глузд. Саме поєднання суто лінгвістичних постулатів з соціальними, культурними, естетичними, моральними елементами дозволяє цілісно охопити проблематику ефективності мовленнєвої комунікації та досягти позитивного комунікативного ефекту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Grice, H. Paul: Logic and Conversation. In: Cole/Morgan (Hg.): Speech acts (=Syntax and Semantics, 3), S. 41-58. Dt.: Logik und Konversation. In: Meggle (Hg.): Handlung, Kommunikation, Bedeutung – Frankfurt a.M. 1993 (stw 1083), S. 243–265.
2. Грайс П. Постулаты речевого общения // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. – Вып. 16. – М., 1985.
3. Карасик В. И. Язык социального статуса. – М.: Ин-т языкознания РАН; Волгогр. гос. пед. ин-т, 1992. – 330 с.
4. Levinson, S. Pragmatics, Cambridge. – Cambridge University Press, 1983.
5. Morris, C. 'Foundations of the Theory of Signs', in Carnap, R. Et al (eds.) International Encyclopedia of Unified Science, 2:1, Chicago. – The University of Chicago Press, 1938.
6. Leech G.N. Principles of Pragmatics. – London, 1983.
7. Lakoff R.T. The Logic of Politeness or Minding Your P's and Q's // Papers from the 9th Regional Meeting, Chicago Linguistic Society. Chicago, 1983.
8. Clyne M. Inter-cultural Communication at Work: Cultural Values in Discourse. – Cambridge, 1994.
9. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. – М., 1996.
10. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge, 1978.
11. Kemmerling, Andreas: Implikatur. In: Stechow/Wunderlich (Hg.): Semantik. Berlin, New York 1991 (=Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, 6), S. 319-333.

УДК 808.3:801.54

*Маденова О. А.
(Київ, Україна)*

СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ АБРЕВІАТУР У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

В статтє речь идєт о том, что публицистика все чаще становитєся обьєктом ислєдования современной лингвистики. В наши дни пресса охватывает огромное количєс-

© Мадєнова О. А., 2008

тво читателів, поэтому именно она содействует распространению новых явлений, в том числе инновационных аббревиатур. В статье дается классификация семантических групп аббревиатур, приводятся примеры из газетных текстов.

Ключевые слова: аббревиатура, публицистический стиль, пресса, семантические группы.

The article expands on the fact that newspaper style is enjoying stronger consideration in modern linguistics. Contemporary press serves a huge number of readers that's why it is the press that facilitates the expansion of the new phenomena including innovative abbreviations. The article includes the classification of abbreviations according to their semantic groups, examples are being drawn from newspaper texts.

Key words: an abbreviation, newspaper style, the press, semantic groups.

Функціонування мовних одиниць у текстах певного комунікативного призначення привертає до себе пильну увагу сучасної мовознавчої науки. У руслі цього інтересу знаходиться проблема вивчення абревіатур у текстах публіцистичного стилю. Обслуговуючи суспільно-політичну сферу життя людини, публіцистичний стиль спрямований на те, щоб передусім нести читачеві інформацію з різних галузей життя, формувати в нього суспільно-політичну свідомість.

До основних ознак публіцистичного стилю належать: спрямованість на новизну; динамічність; актуалізація сучасності; інформаційність; політична, суспільна, морально-етична оцінка того, про що пишеться або мовиться; синтез логізації та образності мовного вираження..., документально-фактологічна точність; декларативність; закличність; поєднаність стандарту і експресії; авторська пристрасність; емоційність, простота і доступність, переконливість [4: 272].

Преса миттєво реагує на будь-які зміни та події, що відбуваються у світі, фіксує їх і передає читачеві, тобто вона є не тільки індикатором усього нового, а й невід'ємною частиною культурного та духовного життя людини. Можна сказати, що мова сучасної української преси – це дієвий засіб передачі інформації, розрахований на максимальну аудиторію. Її специфіка визначається перш за все функціональною природою – бути засобом впливу. Тому арсенал мовних засобів преси має бути яскравий і виразний, який зміг би створити індивідуальну, невластиву мові образність.

Оскільки преса охоплює величезну кількість читачів, то саме вона сприяє швидкому розповсюдженню нових мовних явищ у всьому їх різноманітті, включаючи й складноскорочені слова – абревіатури, що дають можливість спостерігати живі процеси, які відбуваються в мові.

Абревіація (від лат. **abbreviatio** – скорочення) – спосіб словотворення, що активно розвинувся переважно в XX столітті. Вона є явищем вторинної номінації, оскільки похідні слова-скорочення утворилися внаслідок трансформації мотивувальних твірних одиниць. Абревіатури як правило утворюються з початкових звуків, початкових літер чи початкових частин слів, на основі яких твориться скорочення [7: 7].

У сучасній лінгвістиці дослідження процесу абревіації висвітлені у працях Д. І. Алексеева, В. Алтайської, Л. Ступніна, Т. В. Шанської, Л. А. Шеляховської, І. Т. Яценко, С. Я. Єрмоленко, Л. Ф. Каховської, Г. М. Віняр, О. М. Мацько, Н. Ф. Клименко, Л. М. Бойченка, О. А. Стишова та ін.).

Питання семантичної класифікації абревіатур простудійовано в роботах таких мовознавців, як Д. І. Алексеев, Л. М. Бойченко, К. Л. Тронь та ін.

Проте в українстиці поки що немає повної класифікації семантичних груп абrevіатур, що функціонують на сторінках сучасної газетно-журнальної публіцистики. Цей факт зумовлює актуальність всебічного розгляду семантичних груп складноскорочених слів.

Мета нашого дослідження – класифікація абrevіатур за приналежністю до певної семантичної групи.

У лексичному складі мови української преси можна виділити кілька семантичних груп складноскорочених слів, пов'язаних з економікою, суспільно-політичним життям, спортивними подіями, культурою та сферою розваг, інформаційними технологіями, освітою тощо.

Серед великої кількості абrevіатур-інновацій кінця ХХ – початку ХХІ століття в мові газетно-журнальної публіцистики ми виділяємо такі семантичні групи:

1. Абrevіатури на позначення адміністративно-політичного поділу:

ЄС – *Європейський Союз*, **СНД** – *Союз незалежних держав*, **США** – *Сполучені Штати Америки*, **РФ** – *Російська федерація*, **АР Крим** – *Автономна Республіка Крим*, **ГП** – *Галицько-Подільський (регіон)*, **Єврорегіон** – *Європейський регіон*, **КП** – *Київсько-Подільський (регіон)*.

2. Абrevіатури-назви всесвітніх політичних і громадських організацій та об'єднань:

ООН – *Організація Об'єднаних Націй*, **СОТ** – *Світова Організація торгівлі*, **СФУЖО** – *Світова Федерація Українських Жіночих Організацій*, **ТЕТМ** – *Трансєвропейська транспортна мережа*, **ФУСША** – *Фундація «Україна-США»*, **ВАНГО** – *Всесвітня асоціація неурядових громадських організацій*, **ВООЗ** – *Всесвітня організація охорони здоров'я*.

3. Абrevіатури на позначення політичних партій і об'єднань:

МПУ – *Молодіжна партія України*, **НДП** – *Народна демократична партія*, **НПНУ** – *Народна партія «Наша Україна»*, **БЮТ** – *Блок Юлії Тимошенко*, **ПППУ** – *Партія промисловців і підприємців України*, **ПРП** – *Партія «Реформи і порядок»*, **ПРУ** – *Партія Регіонів України*, **ДемПУ** – *Демократична партія України*.

4. Абrevіатури на позначення молодіжних, громадських організацій і об'єднань:

НРКУ – *Національна радіокомпанія України*, **НСЖУ** – *Національна спілка журналістів України*, **СЮН** – *Спілка юннатів*, **ДОП «ЗМ»** – *Дружина охорони природи «Зелене майбутнє»*, **КСП** – *колективне сільськогосподарське підприємство*, **Музклуб** – *музичний клуб*, **ОСЖ** – *Обласна спілка журналістів*, **ПадіЮн** – *Палац дітей та юнацтва*.

5. Скорочення, що обслуговують сферу освіти:

ЄДЕ – *Єдиний державний екзаме́н*, **ВППШ** – *Відкрита педагогічна школа*, **ВНЗ** – *Вищий навчальний заклад*, **ЄДІ** – *Єдиний державний іспит*, **МНВК** – *міжшкільні навчально-виробничі комбінати*, **МОН** – *Міністерство освіти і науки*, **ОЗОН** – *Особистісно зорієнтоване навчання*, **ОКХ** – *освітньо-кваліфікаційні характеристики*, **РМК** – *Районний методичний комітет*,

Серед цієї групи скорочень можна виділити ряд абrevіатур, що позначають:

а) назви навчальних закладів: **ЕПТ** – *Економіко-правовий технікум*, **КиМУ** – *Київський міжнародний університет*, **КНУ** – *Київський національний університет*, **МАУП** – *Міжрегіональна академія управління персоналом*, **НМУ** – *Національний медичний університет*.

б) назви наукових інститутів, академій, дослідних центрів: **АМН** – *Академія медичних наук*, **АПН** – *Академія педагогічних наук*, **ІРІД** – *Інститут розвитку інтелекту дитини*, **КІСКЗ** – *Київський інститут соціальних і культурних зв'язків*, **КМІС** – *Київський міжнародний інститут соціології*, **МАН** – *Мала Академія Наук*.

6. Абревіатури на позначення релігійних організацій та установ:

УАПЦ – Українська Автокефальна Православна Церква, **УПЦ МП** – Українська Православна Церква Московського патріархату, **УПЦ КП** – Українська Православна Церква Київського патріархату, **ВРЄХБ** – Всесвітня рада євангельських християн-баптистів.

7. Скорочення, що позначають назву друкованих засобів масової інформації:

ФТ – британська газета «Фаненил Таймз», **СЕ** – газета «Спорт Експрес», **ЛУ** – газета «Літературна Україна», **ЗЛ** – журнал «Зарубіжна література», **УМ** – газета «Україна Молода», **ДСГ** – журнал «Дім.Сад.Город», **АС** – журнал «Аспекти самоврядування», **БЖД** – журнал «Безпека життєдіяльності».

8. Абревіатури, що позначають назву державних організацій і установ:

КМ – Кабінет Міністрів, **КМДА** – Київська міська державна адміністрація, **Держадміністрація** – державна адміністрація, **ДАІ МВС** – Державна автомобільна інспекція Міністерства внутрішніх справ.

9. Скорочення, що позначають назви фірм, приватних або державних компаній, заводів, об'єднань:

ДАХК – Дочірна акціонерна холдингова компанія, **ДП** – Державне підприємство, **ЗАТ** – Закрите акціонерне товариство, **МТСБУ** – Моторне (транспортне) страхове бюро України.

10. Абревіатури на позначення військових реалій:

МП – морська піхота, **ММТ** – малий морський танкер, **КПНК-2000** – Курс підготовки надводних кораблів, **ДСВАРС** – Державна спеціальна (воєнізована) аварійно-рятувальна служба.

11. Скорочення, що належать до сфери інформаційних технологій:

ІЗ – програмне забезпечення, **Літсайт** – літературний сайт, **ПТС** – пересувна телевізійна станція, **ІС** – інформаційне суспільство, **Інформможливості** – інформаційні можливості, **ІКТ** – інформаційні комунікаційні технології, **ЗМІ** – засоби масової інформації.

12. Абревіатури, що належать до сфери боротьби зі злочинністю:

УБОЗ – Управління по боротьбі з організованою злочинністю, **ТСК** – Тимчасова слідча комісія, **ОЗУ** – організовані злочинні угруповання, **ВК** – Виправна колонія.

13. Складноскорочені слова, що пов'язані з медичною сферою:

БАД – Біологічно активні добавки, **ЕПІДЕЗ** – препарат «Епідеміологічна дезінфекція», **ІМТ** – індекс маси тіла, **НД** – Нейроциркулярна дистонія, **УЗД** – ультразвукове дослідження, **ВІЛ/СНІД** – Вірусна інфекція людини/ Синдром набутого імунodefіциту.

14. Абревіатури, що належать до філологічної науки:

ФО – фразеологічні одиниці, **УКЗ** – Узуально-конотативні метафоричні значення, **ОКЗ** – okazіонально-конотативні метафоричні значення, **НПЗ** – номінативно-похідне значення, **ЛСД** – лексико-семантична деривація.

15. Складноскорочені слова, що пов'язані зі сферою технічних наук:

ШІМ – широтно-імпульсна модуляція, **ХФ** – хвильова функція, **ФП** – фотополімерні пластини, **АДІР** – асинхронні двигуни з індукційним регулятором.

16. Абревіатури-назви людей за посадою, політичним вподобанням, суспільним станом:

Генпрокурор – генеральний прокурор, **Держсекретар** – державний секретар, **Євродепутат** – європейський депутат, **Нардеп** – народний депутат, **Політокупант** – політичний окупант, **Політтехнологи** – політичні технологи, **Фізособа** – фізична особа, **Виконроб** – виконуючий роботу.

Українська літературна мова в кінці ХХ – на початку ХХІ століття розвивається досить інтенсивно, всі її механізми працюють активно і злагоджено. Найбільш чутливою до змін у суспільстві, до демократичних перетворень в економіці, політиці, ідеології, науці, техніці, культурі, мистецтві тощо є періодика. Нині її мова зазнає істотних структурно-семантичних модифікацій. Одним з результатів цього є зростання кількості нових складноскорочених слів різних семантичних груп, що активно вживаються на сторінках сучасної української преси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев В. А. Аббревиатуры в русском языке: Автореф. дис...канд. филол. наук: 15.11.77 / Куйбышевский госуд. ун-т. – Куйбышев, 1997. – 33 с.
2. Бойченко Л. М. Структурно-семантичні типи аббревіатур і діапазон їх дериваційної активності в сучасній українській мові // Мовознавство. – 1982. – № 5. – С. 75 – 80.
3. Сердюк М. Г. Аббревиатуры и графические сокращения в украинском языке: Автореф. диссерт. канд. филол. наук: 10 – 66 // Харьковский гос. ун-т. – Харьков, 1971. – 20 с.
4. Стилїстика української мови: Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
5. Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К., Пугач, 2005. – 388 с.
6. Тронь К. Л. Семантичні групи аббревіатур і принципи їх моделювання // УМіЛШ, К., «Радянська школа», 1970. – С. 84-87.
7. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр.енцикл., 2000. – 752 с.

УДК811.111'37'42

Грошко Т. В.
(Чернівці, Україна)

ТИПИ НОМІНАЦІЇ В СПЕЦІАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ

В данной статье речь идет о разных типах номинации и их функционирование в специальном дискурсе. Разные учёные исследовали эти типы. Результаты показали, что типы номинации зависят от особенностей разговора номинатора, практической деятельности людей.

Ключевые слова: *типы номинации, особенности, дискурс.*

The article deals with the different types of nomination and their functioning in specific discourse. A lot of scientists researched these types. The obtained results show that the types of nomination depend on the language peculiarities of the speaker and on practical human activity.

Key words: *types of nomination, peculiarity, discourse.*

Дана стаття присвячена типам номінації, які надають дискурсу найменування об'єктові. Н. Д. Арутюнова, В. Г. Гак, О. С. Кубрякова, В. М. Телія, І. М. Микитюк та

© Грошко Т. В., 2008

І. В. Арнольд вважають, що адресат безпосередньо в акті номінації участі не бере, але він – необхідний компонент акту мовлення, без нього мова не виконує своєї номінативної функції – його ставлення до об'єкта та мовця опосередковано мовцем [1:132]. Номінація, за визначенням В. Г. Гака, є процес та результат найменування, при якому мовні елементи співвідносяться з об'єктами, які вони позначають [2: 38].

Номінативна одиниця має діяльнісний, творчий характер, тому номінація завжди відбувається в межах мовленнєвої діяльності, в процесі взаємодії носіїв мови з позамовним середовищем.

Різні типи лексичної номінації В. Г. Гак класифікує за наступними параметрами: ієрархія номінацій, функції номінації, об'єкт номінацій (номінант), структура (зовнішня форма) найменування, засіб найменування (внутрішня форма включно), суб'єкт мовлення та адресат (з урахуванням соціального аспекту та суб'єктивного ставлення суб'єкту мовлення до об'єкта), співвідношення певного типу номінації з іншими у синтагматичному аспекті та парадигматичний аспект лексичної номінації.

У залежності від об'єкта, що номінується, розрізняють два типи номінації: елементну та подійну. Елементна номінація має два функціональних різновиди в мові та в мовленні.

Елементна номінація позначає певний елемент дійсності: предмет, якість, процес, відношення, будь-який реальний чи вигаданий об'єкт. Номінантом тут може бути слово або словосполучення, значуща морфема, синтаксема, інтонаема. Елементні номінації класифікуються за характером елемента, що номінується [2, с. 91]. В навколишньому світі людина виділяє перш за все предмети (речі), яким притаманні характеристики просторового плану й пов'язані з цими предметами процеси (події чи стани), яким притаманна часова характеристика, ознаки цих процесів та предметів. Відповідно створюється об'єктивна основа для виділення основних класів номінацій: іменників, дієслів, прикметників, займенників, а також службових слів, які вказують на відношення між предметами та процесами. Наведемо приклад займенникової номінації:

The right proportions between supply and demand, prices, range and quality of goods offered, competition, purchasing power of our salaries or wages are strictly connected with sound economic conditions in the country. But **economy is a complex mechanism** and all of its elements should function properly at the same time. It only some of them are as they should be, we can neither expect economic stability nor prosperity for the people [5, с. 79].

Economy → a complex mechanism

A budget is a plan of future incomes and expenditures. The state has its budget, a company has its budget and we also have our family budget. We may say that **it is a plan of money** coming in and going out [5, с. 79].

A budget → it → a plan of money

Подійні номінації класифікуються в залежності від характеру ситуації, що позначається. Диференціюють безсуб'єктивні процеси, дії та стан суб'єкта тощо [4, с. 79]. Вони також можуть позначати одноактну дію або ряд подій, які знаходяться в певному відношенні одна до одної й утворюють складну подію.

Подійна номінація, як і номінат, використовує мікроситуацію, а саме подію, факт, певний ряд елементів. Вона має зовнішню форму речення, у зв'язку з чим до неї додаємо термін «пропозитивна номінація». Подійна номінація також має два різновиди: мовний та мовленнєвий. На рівні мови – системи речення у своїй моделі співвідносяться з певним класом подій (ситуацій), які формуються в людській свідомості шляхом переключення

уваги від великої кількості однотипних ситуацій. Певний сигніфікат клас подій (ситуацій) утворює сигніфікат моделі речення.

У параметрі «учасники акту мовлення» ми розрізняємо три типи характеристик номінацій, які відображають:

а) відносини між номінатором та адресатом (умови мовлення), наприклад: Так в реченні *Can you tell me how can I get to the railway station* фраза *Can you tell* виконує функцію створення контакту із співбесідником на певному рівні ввічливості;

б) ставлення номінатора до об'єкта, наприклад, одну й ту ж жінку дитина назве *mother, mom*, а чоловік – *my wife*.

в) ставлення адресата до об'єкта, у цьому випадку адресат дає найменування не від себе, а шляхом переносу – з точки зору співбесідника чи інших осіб.

Об'єктивне ставлення номінатора до номінату лежить в основі формування релятивних номінацій.

Ставлення номінатора до об'єкта може бути об'єктивним або оцінним, яке поділяється на раціональне та емоційне.

Так раціональна оцінка формує значення впевненості / невпевненості адресата; визначеності / ймовірності адресата до об'єкта.

В елементних номінаціях вона виявляється в опозиції точна (пряма) / приблизна номінація використовується коли мовець не здатний ідентифікувати об'єкт або не знає його точну назву. За словами І. М. Микитюк, приблизна номінація може бути семантично спрощеною, абстрактною або навпаки, надлишковою, складатися з ряду «приблизних найменувань», які мають за мету уточнити, про що йдеться, або з просторового опису [3: 311]. Приблизна номінація може бути семантично-симпліфікованою. Зазначена номінація може вживатися разом із розгорнутим описом, коли автор висловлювання намагається пояснити об'єкт/суб'єкт, назву якого він не знає напевно.

У мові існують специфічні знаки прибливної номінації типу *something, someone, like this (that), some, such as* які можуть бути організовані в функціональне поле.

Емоційна оцінка проявляється в опозиції нейтрально / експресивно забарвленої номінації і вживаються такі слова як *fortunately, unfortunately* [2: 64]. Остання характеризує позитивне чи негативне ставлення номінатора до об'єкта.

Зв'язок структури номінації з позначуванним номінатором, який зазвичай називається мотивованістю мовного знаку, розрізняє типи номінації в залежності від того, на скільки їх структура вказує на позначуваний номінат. Загальна типологія мотивованості номінації включає в себе наступні опозиції:

а) мотивована і немотивована номінації. Зазвичай всі складні номінації є мотивовані. Прості номінації можуть бути мотивованими у двох випадках, а саме, при абсолютній номінації та при переносі значення мовного елемента.

Мовні номінації повинні розглядатися як мотивовані відбором певної ознаки у суб'єкта номінації.

б) абсолютно або відносно мотивовані номінації. В першому випадку найменування безпосередньо обумовлено звуковою формою. В другому випадку, тобто відносно мотивовані номінації, значення в них пов'язується з формою носіації через інші номінації, які самі по собі можуть бути немотивованими.

в) цілком або частково мотивовані номінації. В першому випадку мотивовані усі частини мовного елемента, в другій вони частково мотивовані.

г) сильно або слабо інформативно мотивовані номінації. Хоча ознаки, які беруться

в основу номінації можуть бути різними, все ж вони не рівноцінні з точки зору інформованості і практичної зручності. Інформативність номінації, а саме та інформація яку вона повідомляє про номіната та про загальну ситуацію номінації, залежить від того які ознаки вибираються для найменування. Індивідуалізовані номінації є більш інформативними, ніж узагальнені, вони є більш зручними в практиці.

Отже, з даного дослідження можна зробити висновок, що дійсно лексична номінація – це процес та результат найменування в якому мовні елементи співвідносяться і об'єктами дійсності, які вони позначають. Типи номінації залежать від особливостей мови тих, хто дає назву, від практичної діяльності людей, від прагматики людського життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). – Л.: Просвещение, 1981. – 257 с.
2. Гак В. Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – С. 1 – 97.
3. Микитюк І. М. Власна назва в системі вторинної номінації персонажів художнього тексту // Наук. вісн. Чернівець. ун-ту. – Чернівці, 2003. – Вип. 165-166. – С. 309-317.
4. Ashley Commercial Correspondence. – Oxford, 2003. – 304 p.
5. Микитюк І. М. До питання типології вторинних номінацій у структурі художнього тексту // Наук. вісн. Чернівець. ун-ту. Герман. філологія: Зб. наук. пр. – Чернівці, 2002. – Вип. 136. – С. 89-94.

УДК 81'06 – 81'26 – 81'373 – 81'38

Жирик О. А.
(Рівне, Україна)

СТИЛІСТИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ТЕРМІНІВ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СФЕРИ

У статті на матеріалі загальномовних словників української мови проаналізовано процес стилістичної транспозиції термінологіки політико-правової сфери. Осмислено зміни у семантичній структурі політико-правових термінів, що зазнали стилістичної транспозиції.

Ключові слова: стилістична транспозиція, термін, стилістичний транспозит, семантична структура, мікрозначення, переносне значення, пряме значення.

В статье на материале общезычных словарей украинского языка сделан анализ процесса стилистической транспозиции терминологии политико-правовой сферы. Осмыслены изменения в семантической структуре политико-правовых терминов, которые подверглись стилистической транспозиции.

Ключевые слова: стилистическая транспозиция, термин, стилистический транспозит, микрозначение, переносное значение, прямое значение.

The article deals with the analysis of the process of political and legal terms stylistic transposition on the material of Ukrainian explanatory dictionaries. The author comprehends the changes in semantic structure of political and legal terms, which were undergone to stylistic transposition.

Key words: *stylistic transposition, term, stylistic transposit, micromeaning, figurative meaning, direct meaning, semantic structure.*

Термінологічні одиниці, що номінують явища та поняття суспільно-правової галузі, є особливо актуальними у сучасному лінгвосоціумі. Ці лексеми звучать у теле- та радіо-ефірах, частотні на шпальтах видань та на сторінках літературних творів. Висока функціональна активність термінів політичної та юридичної сфер мотивована зростанням освітнього рівня членів суспільної спільноти та зумовлює процес інтелектуалізації загальноновживаної лексики. Перехід політико-правових термінолексем до загальнономовного фонду відбувається у руслі надзвичайно активного на сучасному етапі процесу стилістичної транспозиції термінологічних одиниць.

Сутність та особливості процесу стилістичної транспозиції термінів вже досліджувались науковцями (Н. Непийвода [2], Л. Симоненко [1], Л. Струганець [4], О. Стишов [3] та ін.), проте аналізу транспозиції політичних та правових терміноодиниць на матеріалі лексикографічних праць в сучасному мовознавстві немає. Це і зумовлює актуальність обраної теми. Метою нашої розвідки є висвітлення особливостей процесу стилістичної транспозиції політико-правових термінів у кодифікаційній практиці сучасної української мови. З огляду на зазначене передбачено виконання таких завдань: 1) представити лексеми терміносистеми «Політика і право», що зазнали стилістичної транспозиції; 2) описати зміни в семантичній структурі стилістично нейтралізованих політико-правових терміноодиниць.

Для висвітлення особливостей динаміки змін стилістичного статусу термінів політико-правової сфери було здійснено аналіз таких лексикографічних праць: РУС-48, РУС-79, СУМ, ВТС-2004.

Під час опрацювання кодифікаційних джерел з метою виокремлення одиниць цієї лексико-тематичної групи було взято до уваги лексеми, що марковані позначками *юр.* чи *юрід.* та *політ.* Відсутність термінологічної позначки у лексикографічній праці вважаємо констатацією факту переходу терміна до загальнономовного вжитку.

Нами виявлено стилістично транспоновані одиниці на позначення: осіб (*снівучасник* (РУС-37*) (зірочкою (*) позначаємо останню фіксацію термінологічної позначки слова), *позивач* (РУС-48*), *позичальник* (РУС-48*); процесів (*оскарження* (РУС-48*); понять та явищ (*закладна* (РУС-48*), *нерухомість* (РУС-48*), *легалізм* (РУС-48*) тощо.

Активно розширюють сферу вживання політичні лексеми, що називають різноманітні політичні рухи. Наприклад, термін *фемінізм* «У буржуазних країнах – політичний рух за зрівняння жінок у правах з чоловіками» [СУМ, X, 574] транспонувався на етапі РУС-48 / СУМ. Дещо пізніше, на межі СУМ / ВТС-2004 зазначають стилістичної транспозиції похідні від названого слова *фемініст* «Прихильник, послідовник фемінізму» [ВТС-2004, 1318] та *феміністка* «Жін. до фемініст» [ВТС-2004, 1318]. Крім того, спостерігаємо уточнення семантизації лексеми *фемінізм* (внаслідок переорієнтації на реалії в Україні) у ВТС-2004: «Жіночий рух за повне зрівняння жінок у правах з чоловіками» [ВТС-2004, 1318].

Загальноновживаними на сучасному етапі є колишні політичні терміни *тероризм* «Здійснювання, застосування терору; діяльність і тактика терористів» [СУМ, X, 94] та *терорист* «Прибічник тактики терору; учасник терористичних актів» [СУМ, X, 94].

Входять у широкий обіг й окремі ЛСВ, що репрезентують юридичну сферу. Наприклад, ЛСВ слова *рухомість* «2. Те саме, що рухоме майно» [СУМ, VIII, 916] перейшов до загального вжитку ще на етапі РУС-48 / СУМ.

Під час аналізу стилістичної транспозиції політичної та юридичної термінології у коло спостереження потрапляли лексичні одиниці із семантичною структурою різного виду. Проаналізовано слова, семантика яких ускладнена лише МК. Зокрема, юридичний термін *дарчий* переходить до загальноживаної лексики із основним значенням та похідним МК: *«розм. Той, що дарується; ... // Такий, яким засвідчується дарування чогонбудь»* [СУМ, II, 213-214]. РУС-48 маркує лексему *теократія* позначкою *політ.*, а СУМ маніфестує нейтральний стилістичний статус основного ЛСВ та МК: *«Форма державного правління, при якій політична влада належить духовництву; ... // Держава з такою формою правління»* [СУМ, X, 74].

Переходять до загальноживаного лексичного фонду юридичні та політичні терміноодиниці, семантична структура яких складається із двох ЛСВ. Так, слово *криміналіст* позначене ремаркою *юр.* у РУСі-48, СУМ подає два нейтральні ЛСВ: *«1. Фахівець з криміналістики. 2. розм. Те саме, що кримінальник»* [СУМ, IV, 347].

Зазнало стилістичної транспозиції на межі РУС-48 / СУМ марковане позначкою *політ.* у РУСі-48 слово *суверенітет* *«1. Незалежність і самостійність держави в її зовнішніх і внутрішніх правах. 2. Становище суверена, право верховної влади»* [СУМ, IX, 818].

Проаналізовані терміноодиниці виявляють продуктивність не лише у переході до загальноживаного номінативного фонду, але й у творенні спектру МК чи ЛСВ.

Виокремлено низку термінів, семантична структура яких репрезентує появу, крім транспонованих кількох ЛСВ, похідного МК одного із значень. Наприклад, під час стилістичної транспозиції юридичного терміна *юрисдикція* відбувся не лише перехід до загальноживаного фонду двох ЛСВ названої лексеми, але й розширення семантики похідним МК: нейтралізація номена *юрисдикція* *«1. Право чинити суд, розглядати і вирішувати правові питання. 2. Сфера, на яку поширюється таке право»* [СУМ, XI, 615] пройшла на етапі РУС-48 / СУМ, а МК з'явилося на межі СУМ / ВТС-2004: *«1. ... // Повноваження давати правову оцінку фактам, розв'язувати правові питання»* [ВТС-2004, 1420].

Нейтралізуються термінологічні одиниці аналізованої тематичної групи, семантичне наповнення яких складається з кількох ЛСВ. Зокрема, РУС-48 маркує номен *сейм* позначкою *політ.*, а СУМ маніфестує наявність чотирьох нетермінологічних ЛСВ: *«1. У деяких державах Східної Європи в епоху феодалізму – центральний станово-представницький орган. 2. Збори станових або інших високих представників. 3. Найвищий однапалатний законодавчий орган державної влади Польської Народної Республіки. 4. Однапалатний законодавчий орган Фінляндії»* [СУМ, VIII, 110].

Аналогічно представлений у проаналізованих кодифікаційних працях номен *спікер*: РУС-48 фіксує політичний термін, а СУМ подає два нейтральні ЛСВ – *«1. Голова палати парламенту в ряді країн (напр., в Англії – палати громад, в Австралії, США – палати представників, у Бірмі – палати депутатів). 2. Особа, що повідомляє глядачів про рішення суддів на змаганнях з боксу»* [СУМ, IX, 526]. Вважаємо, що попри таку фіксацію названих лексичних одиниць у словниках, лексикографам варто подумати про необхідність маркування одного ЛСВ кожної одиниці обмежувальними позначками з огляду на незначне поширення у неспеціальному спілкуванні.

Розглянемо репрезентований у словникових джерелах політичний термін *фракція*. РУС-48 маркує це слово обмежувальною позначкою *політ.*, СУМ маніфестує наявність у значеневому наповненні трьох ЛСВ, лише один з яких отримує ремарку *іст.*: *«1. іст. Група людей, об'єднаних професійними, цеховими інтересами. 2. Організована група*

депутатів – членів якої-небудь партії – в парламенті чи іншій представницькій установі, яка звичайно проводить певну лінію, вироблену цією партією. 3. Угрупування у складі політичної партії, яке виступає з своєю власною платформою, що суперечить основним принципам положенням програми партії; антипартійне угруповання» [СУМ, X, 381].

Отже, нівелювання термінологічного статусу політичних та правових термінів в основному відбувається на лексикографічному зрізі РУС-48 / СУМ. Стилiстично транспоновані одиниці терміносистеми «Політика і право» виявляють продуктивність в ускладненні семантики похідними МК, переносними та прямими ЛСВ. Загалом студіювання особливостей фіксації термінів політико-правової сфери у загальномовних словниках засвідчує активність процесу транспозиції цих лексем до загальнозживаної мови та дозволяє констатувати необхідність подальших досліджень окресленої проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крижанівська А., Симоненко Л. Актуальні проблеми упорядкування наукової термінології. – К.: Наук. думка, 1987. – 160 с.
2. Непийвода Н. Ф. Дегермінологізація як результат взаємодії загальнолітературної та термінологічної лексики: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. – К., 1983. – 167 с.
3. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації). – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 387 с.
4. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЛСВ	–	лексико-семантичний варіант
МК	–	мікрозначення
ВТС-2004	–	Великий тлумачний словник сучасної української мови / Гол. ред. В. Бусел – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
РУС-48	–	Російсько-український словник / Гол. ред. М. Калинович. – К.: Видавництво АН УРСР, 1955 видання Словника 1948 року, випр. і доп.). – 804 с.
РУС-79	–	Російсько-український словник / Уклад.: Д. Ганич, І. Олійник. – К.: Радянська школа, 1979. – 1012 с.
СУМ	–	Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1 – 11. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

УДК 821.161.1'09

Тышковска-Каспиак Эльжбета
(Вроцлав, Польща)

**ЖИТЬ ВРЕДНО, ОТ ЭТОГО УМИРАЮТ...
ТЕМА СМЕРТИ В ТВОРЧЕСТВЕ СЕРГЕЯ ДОВЛАТОВА**

Суттєвою темою творчості Сергія Довлатова є проблема смерті. Вона пов'язана з екзистенціальною рефлексією. Міркування про марність людського існування, неунікненність смерті виразно виявилися в «Зоні», «Компромісі» та «Іншому житті». Довлатовська людина абсурду вважає смерть єдиною істиною, неминучістю, «метою» життя. В «Зоні» підкреслюється передусім рівність людей перед обличчям смерті та її несподіваність. В новелах «Компромісу» виявляється страх смерті та намагання героя змиритися з неминучістю кінця життя. Інший аспект питання смерті полягає в проблемі суїциду. Самогубство як втечу від абсурду життя Довлатов зображує в повісті «Інше життя».

Ключові слова: смерть, сучасна російська література, С. Довлатов.

Death is an essential subject of literary works of Sergei Dovlatov. It is related to existential reflexion. The thought of frailty of human existence, inevitability of death particularly distinctly manifested itself in «The Zone», «The Compromise» and «The Other life». In «The Zone» the main stress is placed on the equality of people in face of death and its unexpectedness. In the short stories of «The Compromise» appears fear of death and the attempts of the main character to accept the inevitable end of life. Another aspect of the problem of death is the topic of suicide as the escape from absurd. This subject is present in «The Other life».

Key words: death, modern Russian literature, S. Dovlatov.

Екзистенціальна філософія повернула увагу сучасної культури к проблемі смерті. А. Камю в *Міфе о Сизифе* заявив, що місце центрального філософського питання повинна зайняти проблема самоубийства. Камю заявляє, що світ цей абсурдний; і все-таки життя – навіть в ситуації абсурду – цінність, рівної якій у людини немає. Але це життя, завжди «пограничне» до смертю. Життя на межі смерті, втрата і пошук значення життя – ситуації, які в філософії і літературі ХХ в. досліджувалися глибоко і уважніше, ніж раніше. Кожен людина задумується о смерті. Життя і смерть людини, значення життя – це вічні теми мистецтва і філософії. Іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет вважає, що вся людська культура і мистецтво виникли для подолання страху смерті.

Однак в класичній думці і в сучасній філософії тема смерті займає різне місце; смерть оцінюється суттєво по-різному. В сучасній екзистенціалістській філософії життя часто визначається як «буття к смерті» (Хайдеггер). В якій-то ступені це вірно – едва народившись, людина «устремляється» к смерті. І смерть в будь-який момент може оборвати нитку життя. Екзистенціалістська філософія

оправданно исходила из того, что близость, угроза смерти чаще всего заставляет людей задуматься о смысле и содержании прожитой жизни, «повернуться» от быта, от повседневности к самому бытию, к собственной экзистенции. Писатели-экзистенциалисты умели остро и ярко осмысливать ситуации на грани жизни и смерти. По существу, герои их главных произведений помещены в пограничные ситуации. Такой поворот не был случайным: он свидетельствовал о наступлении эпохи, когда пограничная ситуация стала не только индивидуальной, но и социальной, общечеловеческой проблемой.

Проза Сергея Довлатова, наполненная экзистенциалистской мыслью, тоже не обходит стороной проблему смерти. В его повествованиях немного прямых высказываний на эту тему, так как довлатовский герой упорно скрывает мысль о смерти и свой страх перед ней. Осознание неизбежности смерти он оттесняет на периферию сознания, а иногда – в область бессознательного. Это объясняется механизмом психологической защиты. Когда знание становится невыносимым, человек от него отказывается, – отказывается от единственного достоверного знания о себе. Даже если мысль о бренности существования мучит его, чаще всего он умалчивает об этом. Однако иногда мысли о конце жизни и тревога, связанная с ними, обретают в прозе Довлатова вербальную форму. В Компромиссе главный герой – Довлатов высказывает ужасающую его самого мысль о конечности существования:

«– Ты красивый. Но часто грустный. Почему?

– Потому что жизнь одна, другой не будет» [1: (1, 257)].

«– Почему ты злой?

– Потому что жизнь одна. Прошла секунда, и конец. Другой не будет.» [1: (1, 258)]

Та же мысль появляется в *Филиале*:

«– Знаешь, что главное в жизни? Главное то, что жизнь одна. Прошла минута, и конец. Другой не будет.» [1: (3, 184)].

Перед лицом неминуемого конца и по поводу страха, который с ним связан, повествователь Довлатова чаще всего надевает маски. В абсурдности такой ситуации смертный человек пытается обмануть себя самого, отстраняясь от смерти [2: 78-79]. Прослеживается тенденция скрывать смерть, дистанцировать живущих от умирающих и умерших. Эту стратегию представляет писатель в *Филиале*: «Люди предохраняют себя от чужих неприятностей. Хранят иллюзию собственного благополучия. Опасаются всего, что там, за поворотом. Ты идешь по улице, жизнерадостный и веселый. Заходишь в собственный двор. Возле одного из подъездов – голубой микроавтобус с траурной лентой на радиаторе. И настроение у тебя сразу же портится. Ты задумываешься о смерти. Ты понимаешь, что она бродит и среди жильцов нашего дома» [1: (3, 174)].

И такие мысли появляются у героя каждый раз, когда он становится свидетелем похоронного обряда: «*Я ненавижу кладбищенские церемонии. Не потому, что кто-то умер, ведь близких хоронить мне не доводилось. А к посторонним я равнодушен. И все-таки ненавижу похороны. На фоне чьей-то смерти любое движение кажется безразличным. Я ненавижу похороны за ощущение красивой убедительной скорби. За слезы чужих, посторонних людей. За подавляемое чувство радости: «Умер не ты, а другой». За тайное беспокойство относительно предстоящей выпивки. За неумеренные комплименты в адрес покойного»* [1: (1, 299)].

С тайной жизни и с ее концом связан страх. Результаты наблюдений над человеческой жизнью удручают: жизнь непредсказуема и конечна. Довлатовский повествователь опасается, что, возможно, вся жизнь тратится на несущественное. И подыдя к ее завер-

шению, человек вдруг может понять, что упущено что-то самое главное, важное: *«Мы не постигаем тайны бытия вне опыта законченной игры. Иная жизнь, далекие миры – все это бред. Разгадка в нас самих. Ее узнаешь ты в последний миг. В последнюю минуту рвется нить. Но поздно, поздно что-то изменить..»* [3:154]. Трагизм смерти еще более усиливается, когда герой осознает трагизм жизни – жизни лишенной смысла.

Страх перед смертью как умиранием и связанной с этим психофизической болью появляется в прозе Довлатова лишь в высказывании второстепенного персонажа: *«Да я хоть сейчас в петлю! Я боли страшусь в последнюю минуту. Вот если бы заснуть и не проснуться... Вдруг это такая боль, что и перенести нельзя..»* [1: (1, 256)].

Этот вид тревоги не самый существенный в рассуждениях писателя на тему смерти. В основе его раздумий – страх перед концом жизни и небытием: *«– До нашего рождения – бездна. И после нашей смерти – бездна»* [1: (2, 253)]. Представление о собственной смерти с точки зрения логики довольно особенное, так как думая о своей смерти рассматриваем не только событие в мире, но и конец собственного мира [4: 53].

Для нерелигиозного подхода к смерти, как замечает Зигмунт Бауман, характерно направление на медитацию над жизнью, а не над сосуществованием после ее конца [5: 34-35] В столкновении со смертью другого, персонаж Довлатова проверяет как смысл собственного бытия, так и достоинство самой жизни. В его душе рождаются вопросы, обремененные болью и беспокойством, о собственном месте в мире, которое лишь временно: *«...О чем я думаю, стоя у этой могилы? О тайнах человеческой души. О преодолении смерти и душевного горя. О законах бытия, которые родились в глубине тысячелетий и проживут до угасания солнца...*

Кто-то отвел меня в сторону:

– Я не понял, – сказал Альтмяз, – что ты имел в виду?»

– Я сам не понял, – говорю, – какой-то хаос вокруг» [1: (1, 316)].

В произведениях Довлатова появляется также мысль о неожиданности смерти. В философской мысли Хайдеггера бытие обозначает жизнь в определенное время, которого конец может наступить в любой момент. Факт, что смерть возможна в каждый, даже совсем неожиданный момент, скрывает перед человеком полную форму его бытия. Человеческое существование всегда устремленное в будущее, которое в свою очередь придает ему смысл конечности [6: 363-364].

Неожиданность, даже случайность смерти Довлатов представляет в *Зоне* на примере гибели одного из зеков: *«Бутырин часто видел смерть, избегал ее десятки раз [...] Он мог подохнуть давно. Например, в Сормове, где канавенские ребята избили его велосипедными цепями. Они кинули его под электричку, но Бутырин чудом уполз [...] Он мог подохнуть в Гори, когда изматерил на рынке толпу южан... Он мог подохнуть в Синдоре. Конвоиры загнали тогда этап в ледяную речку. Но урки запели, пошли. И рябой ефрейтор Петров начал стрелять... Он мог подохнуть в Ухте, идя на рынок с лесобиржи... Он мог подохнуть в койненском изоляторе, где лагерные масти резались сапожными ножами...*

И вот теперь он лежит под случайным брезентом» [1: (1, 121)].

В этом фрагменте с помощью повторения в начале предложений «Он мог подохнуть» писатель подчеркивает близость и возможность конца жизни в любой момент. Мысль о случайности смерти, как и случайности всех событий жизни, заключающаяся здесь в словосочетании «случайный брезент», содержат последние абзацы *Зоны*: *«Отец моего знакомого Шлафман рыл на даче яму под смородиновый куст. Где и наступил его приступ*

стенокардии. Как выяснилось, Шлафман рыл себе могилу. Случайность – логика фортуны...» [1: (1, 171)].

Другой аспект проблемы смерти заключается в проблеме суицида. Камю выдвигает вопрос о самоубийстве на первое место в философии абсурда. В *Мифе о Сизифе* он пишет: «Решить, стоит или не стоит жизнь того, чтобы ее прожить, – значит ответить на фундаментальный вопрос философии» [7]. Если для абсурда необходимы человек и мир, то исчезновение одного из этих двух полюсов одновременно означает и прекращение абсурда. По мнению философа самоубийство представляет собой бегство от абсурда, его ликвидацию. Такое бегство от абсурда изображает Довлатов в повести *Иная жизнь*, где главный герой стал свидетелем серии самоубийств, совершенных также неожиданно, как неожиданно и внезапно человеком овладевает осознание абсурда. Все эти смерти представлены в одной главе названной *Что бы это значило?*

Смысл прожить жизнь писатель подвергает сомнению и в *Компромиссе*. Этот вопрос обсуждают повествователь и фотограф Жбанков:

«– Знаешь, что я тебе скажу, – отозвался Жбанков, – не думай. Не думай, и все. Я уже лет пятнадцать не думаю. А будешь думать – жить не захочется. Все, кто думает, несчастные...»

– А ты счастливый?

– Я-то? Да я хоть сейчас в петлю! Я боли боюсь в последнюю минуту. Вот если бы заснуть и не проснуться...» [1: (1, 255)].

В произведениях Довлатова рядом с экзистенциалистской рефлексией над смыслом смерти появляется фрейдовское толкование психологии страха смерти. Фрейд пытается вскрыть этот механизм, определяя его место в области между я и сверх-я. Он утверждает, что по сути дела в глубине души мы не верим в собственную смерть. Страх, испытываемый нами противоречит бессознательной уверенности в собственное бессмертие. Он происходит от чувства вины, осознание которой следует из двойственного чувства по отношению к покойнику [8: 383-398]. Мертвое тело по инерции обладает интенцией жизненного участия, но, с другой стороны, уже стало вещью, требующей своего укрытия в небытии, что порождает страх смерти из идентификации с покойным.

Точно такой психологический механизм изображает Довлатов в *Компромиссе* (Компромисс одиннадцатый). Мертвое тело номенклатурного сотрудника эстонского телевидения Ильвеса вызывает у героя страх. Повествователь замечает его двойственность – оно одновременно и человек, и вещь. Как человеку, герой приносит ему реквизиты, присущие живым – галстук, значок, который прикалывает к лацкану. В то же время повествователь подчеркивает его вещественность: *«Сцепленными руками он приподнял тело, как бревно» [1: (1, 310)], «Покойный, разминувшись с именем, казался вещью» [1: (1, 312)].*

Над феноменом превращения живого человека в мертвое тело, в предмет задумывается довлатовский герой и в другом произведении – *Зона*. Описывая мертвое тело заключенного Бутырина, он ставит его в ряду предметов, лежащих вокруг: *«Теперь он лежал под намокшим брезентом. Его ступни были неестественно вывернуты. Тело занимало небольшое пространство от станины до мусорного бака. Он сделался как будто меньше ростом. Его лицо было таким же неживым, как мятая, ваявшаяся поодаль рукавица. Или – отполированный до блеска черенок лопаты. Или – жестянка с тавотом...» [1: (1, 121)].*

В столкновении со смертью другого человека, герой Довлатова задумывается о собственной кончине, а вид покойника заставляет его вообразить себя самого мертвым. В

Компромиссе одиннадцатом история похорон номенклатурного сотрудника эстонского телевидения Ильвеса послужила писателю материалом для изображения собственной смерти. Замена тел покойников, составляющая стержень сюжета, отвлекает читателя от самой существенной замены, когда повествователь занимает место мертвеца: «Я шагнул к могиле [...]. Я увидел подпираемый соснами купол голубого шатра. Как на телеэкране, пролетали галки. Ослепительно желтый шпиль церкви, возвышаясь над домами Мустамяэ, подчеркивал их унылую сероватую будничность. Могилу окружали незнакомые люди в темных пальто. Я почувствовал душливый запах цветов и хвои. Борта уютного ложа давили мне плечи. Опавшие лепестки щекотали сложенные на груди руки. Над моим изголовьем суетливо перемещался телеоператор» [1: (1, 315)].

В этой сцене выражается неверие героя в бытие, невозможность представления конца собственного мира. Как утверждал Фрейд, в глубине души человек не верит в собственную смерть, просто не в силах ее себе представить. При всех попытках вообразить, как все будет после его смерти, кто будет его оплакивать и т. д., он продолжает присутствовать при этом в качестве наблюдателя. Трудно отдельному человеку проникнуться убеждением в собственной смертности [8: 380]. Даже после смерти «покойный персонаж» ощущает мир в его чувственной определенности, видно здесь сгущение раздражителей, воспринимаемых через все внешние чувства. В этом образе существенным элементом являются также пространственные отношения. Описываемый мир повествователь наблюдает из лежачего, горизонтального положения, свойственного эстетике изображения смерти [9: 38–42].

В творчестве Довлатова заметен также метод подавления страха перед небытием путем десакрализации смерти. Например, в Зоне кладбище – это прежде всего место для выпивки: «Кладбище служило поводом для шуток и рождало мрачные ассоциации. Выпивать солдаты предпочитали на русских могилах.» [1: (1, 59)]. Этот способ ярко выражается в «черном юморе», появляющемся на страницах довлатовских произведений довольно часто. В *Компромиссе* рассказ о похоронах Ильвеса представлен как анекдот о замене тел покойников. Эту же историю повторяет в другой главе этого произведения второстепенный персонаж Жбанков: «Похоронили чужого мужика. Не прерывать же трансляцию. А ночью поменяли гробы..» [1: (1, 254)]. Другой рассказ Жбанкова о том «как один повесился – это чистая хохма» [1: (1, 255)]. Оказывается, что мужчина притворялся мертвым, а самое смешное, по мнению Жбанкова, то, что своей шуткой довел до смерти жену и соседку.

Довлатовская рефлексия над смертью и ее смыслом приводит на самом деле к размышлениям над смыслом самой жизни. Эта мысль близка экзистенциалистской философии, которая в человеческой жизни устремленной к смерти пытается найти смысл и достоинство. Неотвратимость процесса рождения–жизни–умирания пессимистична, но его вечная длительность приносит некое смирение: «Человек рождается, страдает и умирает – неизменный, как формула воды H_2O » [1: (3, 194)]. Уже само осознание предела жизни, даже если оно подавляемо человеком, сказывается на воле к жизни, утверждает ее ценность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Довлатов С. Собрание прозы в трех томах. – Санкт-Петербург: Лимбус-пресс, 1995.

2. Goutierre M. D. Człowiek w obliczu własnej śmierci, przeł. A. Kuryś – Kraków: Wydawnictwo eSPe, 2001.
3. Довлатов С. Малоизвестный Довлатов – Санкт-Петербург: Лимбус-пресс, 1996.
4. Smart N. Życie w świetle śmierci // Człowiek wobec śmierci, A. Toynbee i in., przeł. D. Petsch, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973.
5. Bauman Z. Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1998.
6. Heidegger M. Bycie i czas, przeł. B. Baran, – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
7. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде, – Ел. ресурс: <<http://www.philosophy.ru/library/camus/01/0.html>>
8. Freud Z. Wstęp do psychoanalizy, przeł. S. Kempnerówna, W. Zaniewicki – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.
9. Харт Ниббриг К. Л. Эстетика смерти – Санкт-Петербург: Издательство Ивана Лимбаха, 2005.

УДК 821. 161. 2 (Калинець)

Вівам Г. І.
(Одеса, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ МОЛИТОВНОГО ДИСКУРСУ У ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ІГОРЯ КАЛИНЦЯ

Статья продолжает цикл публикаций автора, в которых исследуется поэтика жанра молитвы в творчестве поэтов-диссидентов. В ней изучаются особенности молитвенного дискурса в творчестве И. Калинца: рассматривается природа происхождения авторского молитвенного текста, элементы сходства и отличия с фольклором, с канонической христианской молитвой и т. п.

Ключевые слова: молитвенный дискурс, религиозная молитва, литературная молитва, каноническое Святое Письмо, метажанр.

The article continues a series of author's publications in which poetics of prayer genre in creativity of dissident poets is investigated. There are studied peculiarities of prayerful discourse in I. Kalinec creativity: origin of author's prayer text, points of similarity and difference with folklore, with canonical Christian prayer etc are considered.

Key words: prayer discourse, religious prayer, literary prayer, canonical Scripture, metagenre.

Молитва – це звертання до божества, корені якого звикли бачити в первісній магії, в примітивному бажанні відвернути зло й набути блага [1: 343]. Однак з розвитком суспільства, розвивалися й інтелектуальні та духовні потреби людини, і подальші молитовні медитації набирали сакральньо-пафосного характеру, стверджуючи гармонійний розвиток особистості і створюючи розгалужену жанрову систему. З часом виникли два основні різновиди молитовного жанру: канонічна релігійна молитва та молитва як різновид літературного поетичного жанру. Особливістю релігійної молитви є анонімність її авторства. «Авторство релігійної молитви, навіть зберігаючись в суспільній пам'яті, є

по суті анонімним, позаяк характер структурних відносин між адресатом і адресантом у ній явно регламентований. У цьому розумінні можна говорити про **жанровий канон** релігійної молитви, яка має в собі настанову на тиражне (колективне чи індивідуальне) її виконання», – так визначає характер і призначення релігійної молитви Б. Іванюк [2: 343]. Літературна ж молитва є авторською, оскільки є виразником індивідуального релігійного світогляду митця, його духовної константи та художньо-філософської стратегії, і в ній не дотримується релігійний канон. «За своєю природою літературна і, зокрема, віршована молитва – це метажанр, бо, не втрачаючи власних формально-змістових констант молитовної комунікації (експліковане звернення суб'єкта промови до ідеального реципієнта зі славослов'ям, благанням, проханням або подякою), здатна втілюватись у різні жанрово-віршові та жанрово-тематичні форми (поема, ода, лірична медитація, балада, сонет, сатирична епіграма, пародія тощо)», – слушно вважає Ірина Даниленко [3: 16]. Специфіка літературної молитви полягає також і в тому, що на жанровий код молитовного тексту накладається індивідуальне світовідчуття, естетичні уподобання, особистісні переживання, творче осяння та версифікаційне вміння митця.

Молитовний дискурс займає значне місце у світовій літературній творчості. Присутня молитва у творчості Ш. Бодлера, Й. В. Гете, Г. Аполлінера, П. Елюара. Знаходимо її у М. Лермонтова, Анни Ахматової, Х. Ботєва, Ю. Чеховича, М. Емінеску. Художні реалізації молитви наявні й у ліриці багатьох українських митців, особливо тих, котрим притаманне ідеалістично-релігійне світовідчуття. В українській літературі жанр молитви знайшов своє втілення у творчості поетів різних епох та різноманітних літературних течій, починаючи з корифеїв – Г. Сковороди, І. Мазепи, Т. Шевченка, П. Куліша – і закінчуючи нашими сучасниками. Особливого значення набув молитовний дискурс у поетичній творчості дисидентів, оскільки був зумовлений обставинами життя. «Відомо, що в'язень, потрапляючи з великої зони в малу, раптом звільняється від суєтних умовностей середовища, від тиску навколишньої стихії, і стає перед лицем Неба. Для природи ідеалістичного складу це майже завжди – повернення до молитви матері. В тюрмі відчуваєш відносність учорашніх цінностей, які завжди з тобою. В камері, так само, як у великому морі, відчуваєш великого Бога. І навіть – великі зорі на клаптику неба, розп'ятого на гратах», – запевняє Є. Сверстюк [4: 145]. Тому, напевне, жанр молитви посідає суттєве місце в поетичному світі дисидентів І. Калинця, М. Руденка, Є. Сверстюка, І. Світличного, С. Сопеляка, В. Стуса. Ця проблема не залишилась поза увагою літературознавців. Поетика жанру молитви у творчості дисидентів була об'єктом дослідження Олени Бровко, Галини Райбедюк, Т. Салиги, С. Хороб та в наших попередніх дослідженнях. Однак молитовний дискурс у творчості І. Калинця не був предметом ретельного вивчення літературознавців, хоч молитовна лірика у поетичному просторі цього поета досить вагома. Тому дослідження молитовного дискурсу поета-дисидента І. Калинця є метою цієї роботи. У статті розглянемо найяскравіші зразки молитовної лірики поета, проаналізуємо молитовний дискурс митця в аспекті інтертекстуальних сходжень, виявимо версифікаційні особливості Калинцевої лірики, звернемо увагу на своєрідність образної мови поета.

Специфіка Калинцевого молитовного дискурсу полягає в глибокій закоріненості його поетичного слова в прадавню історію і культуру свого народу. Приміром, поезія «Мужній вірш» зі збірки «Поезії з України» («Відчинення вертепу») написана І. Калинцем у жанрі молитви-прохання. Однак то не є молитва до якогось конкретного єдиного Бога. Фактично, у цьому вірші звучить три різних молитви від трьох різних поколінь українців, котрі з давніх-давен жили на цій землі. Фразу «Споконвіку дослухаємось

голосові крові», котра рефреном повторюється у кожній строфі, автор на цьому наголошує. У першій молитві поет від імені прашурів наших звертається до Перуна, щоб послав їм щастя перемоги над ворогами, котрі споконвіку шматували нашу землю. Фразою «дай на Царгород-брами прибити щити» поет нагадує читачеві про численні перемоги русичів над ворогами, в тому числі й про перемогу князя Олега, на знак котрої він прибав свій щит на воротах Царгорода. Друга молитва звернена до Матері Божої від імені запорозьких січовиків, щоб допомогла їм врятувати рідну землю від загибелі, що нависла над нею. Варто зазначити, що запорозькі козаки вважали Богоматір найбільшою своєю заступницею і часто молилися саме до Неї. А третя молитва – до Вітчизни Вітчизн від сучасного авторів покоління українців, щоб вона дала силу молодим митцям «схрестити хоч пензлі, як списи» у боротьбі за духовну культуру, духовне визрівання та самовизначення свого народу.

Слід наголосити, що не лише у «Мужньому вірші» поет «дослухається голосу крові», а оте дослухання правічного «голосу крові» наскрізно проходить через усю поетичну творчість І. Калинця. У кожній молитві поета, як і взагалі у всій його поезії, відчувається безперервний зв'язок з праукраїнськими первнями, тобто всі описувані події подаються у безперервній часовій та духовній тяглості. Так, приміром, молитва-прохання очисному вогню Купала звучить у однойменному вірші першої збірки віршів І. Калинця «Вогонь Купала». Від імені своїх прашурів-язичників сонце- та вогнепоклонників поет творить молитву всеочищаючої ватрі Купала. У великому таїнстві енергії горіння, згорання-вмирання і відродження крізь попіл снується нитка вічного вогню життя. У цьому вічному горінні і відродженні поет вбачає велику життєву істину, в котрій заковдано таємницю гармонії життя у її космічному масштабі: *«Очисти нас від скверни, ватро Купала, // ти ж сонце годуєш свого полум'я вим'ям, // що вранці сховавшись за мряки опалами, // тіло вогненне у ріках Вітчизни виміє [5: 45]»*.

Молитву-заклик від імені прадавніх пастухів написав І. Калинець, зробивши трансцендентний стрибок у ранньоісторичні часи. Свої молитви пастухи звертають до Волоса і Перуна. Передаючи світовідчуття праукраїнських пастухів, поет описує давній ритуал жертвопринесення: *«Лишимо душам відчайдушників мужів // на підвіконні миску молока та меду. // Самі позбудьмося бутності й молитву прокажім // за сутність будня, альфу і омегу [6: 6]»*. Опис обряду жертвопринесення засвідчує глибоке знання поетом прадавніх традицій. У давній українській традиції мед і молоко входили до атрибутів жертвопринесення, через які підтримувався зв'язок з предками. Вони були обрядовими продуктами як на весіллях, так і на похоронах, символізували добробут і злагоду, а також нескінченність роду. Саме тому пастухи у вірші І. Калинця залишають на підвіконні ці обрядові продукти перед молитвою, адже прашури, за давніми віруваннями, допомагали умилостивлювати богів. Для порівняння візьмемо, скажімо, сонет М. Бажана «Папирот», де поет також описує обряд жертвопринесення у вигляді меду і сиру: *«Снується дим опівнічних офір. // Несуть жерці на слані рядна літні // Німим богам свої дари укліні: // Важучий мед і соковитий сир [7: 68]»*.

Як відомо, споконвіку наші предки з великим пошануванням ставилися до рослинного світу. Ще з сивої давнини серед українських традицій існує така гарна традиція, як висівання квітів біля господи. У такому квітниковому зільнику кожної господині здебільшого були рослини, котрі використовувалися в господарстві. Вважалося, що більшість з них мали магічну силу. Любистком, наприклад, молоді дівчата мили голову, «щоб хлопці любили», барвінок як вічнозелена рослина, надавав життєвої наснаги, червоні ружі мали

б надавати краси і процвітання дівчині на виданні тощо. Архетекстом поетичної збірки І. Калинця «Ці квіти нестерпні. Малий поетичний зільник» можна вважати прадавню традицію висівати домашній зільник. У «поетичному зільнику» І. Калинця також є квіти, за допомогою котрих він творить магичні дії. Скажімо, у вірші «Підойма» (Iapieula sigorea) звучить молитва-заклинання чи замовляння, в котрій жінки бажають для своїх чоловіків, вироблених важкою працею в полі і господі, «міці до ліжка». Ритмомелодика цього вірша, імперативна форма звертання, поетичний синтаксис (анафора: «дай чаклунко мужам нашим...»), риторичні звертання і повтори вказують на приналежність його до жанру замовляння (заклинання, закликання, заговору).

Молитву-заклинання творить митець і в збірці «Відчинення вертепу» («Дійство третє»), де поет імпліцитно висловлює надію, що нібито у віднайденому доісторичному жбані збережене питво, настояне на прадавніх рослинах, спроможне, подібно до євшан-зілля, «збути блуд» і відновити історичну пам'ять його народу: «*Боюсь того пива; небавом збуде блуд. // І буде, як було, і зверху, і зі споду. // Чи вернеться будяк, що був отут // і перед хвилею шаснув у бовдур?* [5: 91]». До речі, євшан як зілля, що відновлює людську пам'ять І. Калинець згадує у своїх віршах неодноразово (вірші «Елегія зі святовидом», «Кришталева чара», «Сирена», «Місто...» та ін.). Очевидно, що проблемою збереження і відновлення історичної пам'яті свого народу поет вельми переймався.

Уривок молитви-заклинання чи замовляння знаходимо й у другій інтермедії збірки «Відчинення вертепу», котрий прочитуємо серед розсипаних перед читачем калейдоскопом блискіток сюрреалістичних верлібрових творів без назв: «*дай Господи // в городі зело // в хаті весело // в городі зілля // в хаті весілля*». Цей твір за стилем нагадує народні замовляння-приповідки, котрі були широко розповсюджені в усній народній творчості прадавніх українців. Однак тут відчутне християнське нашарування, що лягло на основу язичницького заклинання: звертання до конкретного християнського Бога є саме тим християнським нашаруванням, котре дещо пом'якшує імперативність звертання, що притаманне було язичницьким замовлянням.

У стилі народної молитви-замовляння чи заклиальної молитви написана й поезія під номером 43 циклу «Тріюлети й ритурунелі» зі збірки «Звениславині купави» «Невольничої музи» поета. Причому, тут також на дохристиянські замовляння-приповідки накладено християнські мотиви поклоніння Божій Матері і Божому Синові. Такі молитви-замовляння нерідко витворювала народна фантазія, і в українській фольклорно-сакральній творчості вони зустрічаються досить часто: «*З води, з пречистої роси, // з дуги-веселки-радівниці, // із яро-золотої пшениці, // з води, з пречистої роси... // Хай Божя Мати, Божий Син // не опускають нас в опіці: // з води, з пречистої роси, з дуги-веселки-радівниці* [8: 88]».

У циклі «Явлені письмена» (збірка «Міф про козака Мамая»), що являє собою стилізацію під давні літописи також зустрічаємо молитви-заклинання. Так, у вірші, «Ч. 3» звучить молитва-заклинання, звернена до святого Мученика Євтропія з проханням «сохранити» від страшних стихійних бід та від чвар і погромів: «*од мокви од грому, // од мору, од погару, // од чвару, од нашестя, // од княжої смерти* [8: 355]». У «Ч. 115» звучить молитва-заклинання, що звернена до Анни Ярославни, котра змушена була покинути рідний край, щоб стати дружиною чужоземного короля. Молитва звучить із люблячих уст Луки, котрий у розпачі від неминучої розлуки з коханою закликає її не покидати його: «*Анно // заклиною усіма горами // Старокиївською Щекавицею // Уздихальницею // Анно // заклиною усіма Дніпровими ріками // Либіддю Почайною Золотчою // ... // Анно // не покидай нас // ні королевою франків // ні конунгівою свенів // ні імператрицею німців*

// моїм коханням закликаю // Анно твоїй Лука [8: 358]». Молодому поетові були близькі й зрозумілі почуття Луки, адже він також зазнав мук від довготривалої розлуки з коханою жінкою. Тому молитовні нотки прочитуємо й у закоханому серці поета, що звертається до коханої зі словами: *«Молюсь до Тебе і Тобою, // і глухну сам від молитов, // і глухну власною любов'ю, // закам'янілий у любов [8: 166]*»

У «Ч. 117» також прочитуємо молитву, однак ця молитва умовно поділена на дві частини. Розпочинається вона як заклинання чи клятва, а закінчується як молитва-прохання. Тобто, розпочавши цю поезію як молитву-заклинання, автор закінчує її звертанням до Бога про допомогу «на побратимство». Проблема вірності і зради та декларація єднання, котра завжди була актуальною для українства і звучала у багатьох літописних документах, наскрізним променем проходить і через цю поезію І. Калинця.

У поезії «Елегія з упізнанням» (збірка «Світогляд святовида») також прочитуємо молитовні звертання до Бога з «упізнанням» за ласкою, любов'ю та з проханням про допомогу на порятунок від потопу. Немає, однак, у цій вірші образу людини. Поетове звернення йде від імені рослини, травинки, листочка про збереження кожної насінинки, птахів, звірят, неба, сузір'їв, комет тощо. Імпліцитно тут прочитується думка про безгріховність усього сущого на цій світі, окрім людини, а тому, на думку автора вірша, Бог мусить зглянутися на весь цей світ, створений Ним же, і зберегти його від знищення: *«залиши з мене скелеття бадилля // а до неї пошли любові наймення // всі птахи свої всі звірята // всі ріки пошли усяке насіння // всі неба в літаках і сузір'ях // в кометах затемнення і знаменнях [8: 35]*». Тут спрацьовує твердження Олени Буряк, котра вважає, що «поезія І. Калинця містить ідею, що може стати ядром філософії майбутнього, яку можна умовно назвати альтруїстичним антропоцентризмом. Людина не є в цій системі центром світобудови. Але її духовність як функція має наснажувати світ [9: 67]».

Молитва-медитація, котра звернена до власної поезії, звучить у збірці «Карпат або поселська книжка», що входить до «Невольничої музи» поета. Тут він стверджує, своє розуміння того, що поезія його далеко не всесильна і нікого не може вона порятувати. Слова «ти не порятуєш», що рефреном повторюються в кінці кожної строфи, підтверджуючи це розуміння, звучать, однак, як заклинання і надія на протилежне стверджуваному, тобто, тут відчуваємо авторове «сподівання без надії». А тому в кінці вірша поет все ж звертається до своєї поезії за порятунком: *«давно хочу відректися // від тебе // забути твоє ім'я // після крапки // остаточно поламати перо // але сьогодні // а не взагалі // цієї ночі // в цю годину // одного мене // рятуй // р я т у й [8: 448]*». Такі мотиви неодноразово зустрічаємо у творчості І. Калинця. Тобто, до свого поетичного пера поет часто звертається в молитвах, розуміючи, що він повністю належить йому і залежить від нього: *«Я знов молюся до пера, // я знов пера покірний в'язень. // Кирилиця сад – ветроград // повисла золотою в'язю [8: 159]*».

У збірці «Підсумовуючи мовчання» І. Калинця також наявна «Молитва». У цій молитві поет звертається до футбольного м'яча, котрого називає «святим духом у шкіряній оболонці». Цей вірш гротесковий (він і входить до циклу «Загумінкові гротески»). У футбольному екстазі знаходяться одинадцять гравців («одинадцять жерців») і мільйони вболівальників. Сила футбольної гри, за твердженням автора, настільки могутня, що за її допомогою «засновуються міста або повергаються держави», а фанатичний екстаз вболівальника поет прирівнює до екстазу фанатично віруючого богомольця. Цю поезію нами віднесено до молитовного дискурсу поета лише завдяки номінації, насправді ж вона не є тотожною ні язичницькій, ні християнській молитві.

У християнській традиції на славу Богоматері співають молитви, розглядаючи Матір Божу як заступницю всіх страждених і нуждених. І дуже оригінально й досить незвично звучить молитовне звернення самої Матері Божої до свого Сина у вірші «Гуцульська молитва» з циклу «Маленькі алогії», що входить до збірки «Тринадцять алогій» «Невольничої музи» І. Калинця: *«На святій горі при самій зорі // церквиця стала. // За престолом Божої мати // книжечку читала: // «Нащо-сь дався, любий сину, // на великі муки – // позоставив мою старість на чужій руці [8: 236]»*. Тут Богоматір виступає як мати-страдниця, і горе їй невіддільне від горя всіх тих матерів, що втратили синів. Однак образ Богоматері у цій поезії дещо різниться від канонічного: він є ніби приземленим, більш доступним і зрозумілим простій людині, проте від того не менш святою і жертвою є материнська любов святої Діви.

Молитовний дискурс продовжується і в десятому циклі, «Акафіст до Богородиці із Красова», збірки «Дванадцята сумна книжка». «Акафіст – гімнографічний твір на честь Ісуса Христа, Богородиці чи іншого святого, який виконувався стоячи [10: 18-19]». Отже, акафіст – це молитва-возвеличення. Однак «Акафіст...». І. Калинця дещо різниться від канонічного молитовного тексту. Тут «Акафіст...» являє собою драматичний твір, дійовими особами котрого є Богородиця з с. Красова, ікона XV ст., Хор Уповання на слова з поеми «Марія» Шевченка, XIX ст., Голос, інколи зневірений, XX ст. Тобто, у цій молитві беруть участь три дійові особи. Незвичним є й місце події: дія відбувається на «охристовому тлі ікони, де відсутня перспектива, винайдена у нас значно пізніше, але недавно проклята Голосом Зневіри». Вельми своєрідно інтерпретується поетом і образ Богоматері, зображеної на іконі: вводячи Мадонну в земний світ конкретного часу і конкретного топосу та «одягаючи» в той одяг, котрий носили наші пращури, поет ототожнює її з українською жінкою-матір'ю, чим наближує до читача, робить реальнішою, відчутнішою, «ріднішою». Однак кольорову палітру її одягу поет залишає канонічно-біблійною: золото, жовтий колір (охра), пурпур відповідають кольоровій гамі біблійних описів. «До речі, таке «приземлення» Богоматері, або введення її в реальний світ конкретного часу побутує в нас майже як національна усталена творча традиція. Пригадаймо принаймні «Скорбну мати» П. Тичини чи українське малярство [11: 44]», – слушно зауважує Т. Салига. Варто також підкреслити, що Мадонну з Красова І. Калинець сприймає як покровительку української землі і українського народу. У збірці «Звениславіні купави» він знову звертається до «Мадонни з Красова» з проханням зберегти і виплекати барвінок у городі, котрий нагадував би йому про Україну в далекій чужині. (Барвінок, як відомо, в Україні є символом незнищенності духу народного).

А вірш «Наше небо вже в ясі...», написаний в стилі християнської молитви. І хоч він не має ані номінативної, ані субномінативної алюзії, котра б вказувала на приналежність до жанру молитви, однак він не за назвою, а за змістом близький до Акафіста на честь Богородиці. Урочистий, піднесений тон цієї молитви налаштовує на сакральне її сприйняття: *«Наше небо вже в ясі, // але дух наш у покорі. // Піднесімо очі д'горі, // д'горі душі піднесімо. // Там Мадонна в небесі // на падолля наше зорить. // І біжать вогнисті зорі // навкруг неї, як осі [5: 253]»*. Елементи християнського молитовного тексту прочитуємо й у поезії «М. Березовський. Концерт соль мінор. 1766»: «de profundis» (із глибини воззвях...) – початок покаяльного псалма.

Молитовні нотки звучать і в багатьох рядках поезії «Ніч без ніжності», котра побудована за принципом драматичного твору, дійовими особами якого є Реальність, Благання, Усвідомлення, Ілюзія, Елегія, Невідання, Довга елегія, Сон, Останнє благання.

В «Останньому благанні» звучить молитва-медитація про збереження духовної наснаги і порятунку від зневіри в далекій холодній чужині: *«хто ти // що добуваєшся пальчиком // теплим подихом // до мене // не дай звікувати // з інєсм на вустах // з гіркотою у серці // без ніжності в ночі [8: 201]»*.

Цю тему продовжено і в циклі «Золота просіка». «В дев'ятому циклі, «Золота Просіка», Калинець підкреслює те, що давало йому змогу витримати наругу властей над собою: *вітай непристосованосте, сестро порятунку*. А цикл кінчається многоплощинною молитвою про порятунок від зневіри почерез історичну пам'ять [12: 21]: *«одпусти мене // Просіко Найсвятіша // Матибожа Осені // Матибожа Далечі // Дольороза [8: 187]»*. Цю молитву можна інтерпретувати як молитву-медитацію, молитву-спогад, молитву-прохання, молитву-заклинання.

З огляду на все вищезазначене, доходимо висновку, що в жанровій системі молитовного дискурсу І. Калинця є молитва-прохання, молитва-заклик, молитва-заклинання, молитва-замовляння чи заговор, молитва-медитація, а також акафіст, тобто, молитва-возвеличення. Подекуди прочитуємо елементи чи невеликі вкраплення з канонічних християнських молитов. Отже, можемо твердити, що молитовний дискурс І. Калинця – це вельми своєрідне, багатоплощинне й розмаїте явище, котре у своїй основі тяжіє не до канонічного християнського Святого Письма, а до народної молитви, закоріненої у ще дохристиянські, прадавні часи. Слід також підкреслити, що молитовний дискурс І. Калинця відбиває всі етапи історичного і культурного розвитку українського суспільства, починаючи з праісторичних часів і до сучасності. Якщо розкласти його молитовні звертання в хронологічному порядку, то знайдемо тут молитви прадавніх українців, звернені до Сонця, Вогню Купала, Волоса, Перуна, до води й роси, до трави (різноманітного зілля), літописні молитовні звертання до святого Мученика Свтропія, до історичної особи Анни Ярославівни. Наявні тут також молитви до християнського Бога, Божого Сина й Богоматері від запорозьких козаків та від пізніших поколінь українців, присутні й цитації з біблійних текстів, а також авторові моління до поезії, до поетичного дисидентського пера, до Вітчизни Вітчизн (України), до коханої жінки, до шкіряного м'яча. Тобто, Калинцеві молитовні вірші заломлюються в духовну природу народної сутності, і в жодному разі не є сформалізованим переспівом християнських чи будь-яких інших молитов. Його молитовні вірші близькі до народної сакральної творчості. У своїх молитовних звертаннях поет не концентрує уваги на поклонінні християнській символіці, хоч і не заперечує її. У його молитовному дискурсі панує духовне начало, де мікрокосм гармонійно вплітається в макрокосм, утворюючи єдиний життєвий простір. І хоч молитви ці далекі від канонічного християнського Святого Письма, однак своєю пристрасністю, щирістю і життєствердною силою не поступаються канонічній молитві, оскільки в них панує примат духу і віри у всеперемагаюче Добро.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С. Молитва // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 343.
2. Іванюк Б. Молитва віршована // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 343-344.
3. Даниленко І. Молитва в поетичному дискурсі Тараса Шевченка. // Слово і час. – 2006. – № 6. – С. 15-20.

4. Сверстюк Є. Базилеос // Блудні сини України. – К., 1993. – С. 140-161.
5. Калинець І. Збір. тв. у 2-х т. Т. 1. Пробуджена муза. – К.: Факт, 2004. – 417 с.
6. Калинець І. Поезії з України. Друга збірка поезій. – Вид-во «Література і мистецтво, 1970. – 126 с.
7. Бажан М. Папороть // М. Бажан Твори в 4-х т. Т. 1. – К.: Дніпро, 1974. – С. 68.
8. Калинець І. Збір. тв у 2-х т. Т. 2. Невольнича муза. – К.: Факт, 2004. – 417 с.
9. Буряк О. Осягнення вічності в поезії Б. – І. Антонича й І. Калинця // Наукові записки. – Випуск 19. – Серія: Філологічні науки (укр. літературознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – С. 59-68
10. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К.: ВЦ «Академія», 2006. – 752 с. (Nota bene)
11. Салига Т. Ю. Десять «заповідей» від Ігоря Калинця, освячених Шевченком (Есе про Калинця з допомогою його інтерв'ю) // Салига Т. Ю. Вокатив (Літературно-публіцистичні статті). – Львів, 2002. – С. 36-45.
12. Струк Д. Г. Невольнича муза, або як «орати метеликами» // Ігор Калинець Невольнича муза. Вірші 1973-1981 років. – Українське незалежне вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка. – Балтимор – Торонто, 1991. – С. 181.

УДК 821.161.2Самчук1/7.08

*Цехмейструк О. Г., Цехмейструк М. Г.
(Одеса, Україна)*

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ В ХУДОЖНІЙ ДОКУМЕНТАЛІСТИЦІ УЛАСА САМЧУКА

У статті аналізуються особливості виявлення інтертекстуальності у щоденникових нотатках Уласа Самчука. Увага приділяється зображенню національної картини світу українців-емігрантів у ХХ ст. Досліджуються функції запозичень з літератури та інших явищ культури у поезиці названих текстів.

Ключові слова: *інтертекстуальність, прецедентне висловлення, художня документалістика.*

In the article the peculiarities of manifestation of intertextuality in the diaries by Ulas Samchuk are being analyzed. Main attention is paid to the depiction of the national world picture of the Ukrainian emigrants in the 20th century. The functions of borrowings from literature and other cultural phenomena are being investigated.

Key words: *intertextuality, precedent utterance, belles-letters fiction.*

В українській та світовій літературознавчій думці поширення набуває тенденція до висвітлення у процесі аналізу поезики твору такої категорії, як інтертекстуальність, та дотичних до неї понять (інтертекст, метатекст, палімпсести тощо). За своєю природою інтертекстуальність – явище двополярне (авторська↔читацька) та різнопланове (в залежності від того, як вона проявляється у тексті). У сучасному художньому світі феномен інтертекстуальності відтворює безперервний динамічний процес розвитку літератури і культури.

Кожен новий твір є ніби наступною реплікою в універсальному мистецькому дискурсі, нерозривно пов'язаний з літературою, національними традиціями і позначений

впливами ззовні, які М. М. Бахтін визначив як «чуже слово» [1]. Всеосяжність інтертекстуальних співвідношень засвідчує сам процес творчості, діалогічний у своїй основі.

Поняття «інтертекстуальність» знайшло своє теоретичне обґрунтування в роботах Р. Барта [2], І. І. Льїна [3], Ю. Крістевої [4], Ю. Лотмана [5], У. Еко [6], Н. Фатєєвої [7]. Незважаючи на тривалу історію пошуку точної дефініції цього терміну, яка охоплює кілька десятиліть, явище міжтекстової взаємодії і досі залишається остаточно не визначеним. Цей предмет дискусії літературознавців, лінгвістів, семіотиків трактується неоднозначно, іноді дещо іронічно: «У теоретичних роботах останніх років нерідко стверджується, що твори породжуються іншими творами, вбираючи в себе більш ранні тексти, повторюючи їх, заперечуючи, трансформуючи. Часом це уявлення виражається гучним словом «інтертекстуальність» [8: 40-41]. Невичерпним джерелом наукових розвідок стали літературні твори постмодерністів, у яких міжтекстуальні реляції набувають рис інтелектуальної гри з читачем, одного з популярних літературних прийомів. Саме інтертекстуальний підхід до вивчення творів дав привід до найновішого визначення дослідниками інтертекстуальності як «літературної стратегії» [9], як «символу сучасної філології» [10].

У загальному плані категорія міжтекстуальності – це «метод дослідження тексту як знакової системи, що перебуває у зв'язку з іншими системами, а також взаємодії різних кодів, дискурсів чи голосів, які переплітаються у тексті» [11: 794]. Прикметним є те, що більшість науковців, досліджуючи феномен інтертекстуальності, детально зупиняються на її формальних проявах у творі або на типології інтертекстуальних зв'язків. Поза належною увагою залишається проблема функціонального значення цього поняття. Оскільки «літературні ремінісценції часто свідчать про цілеспрямовану активність творчої думки письменника» [12: 231], розмежувати навмисне і несвідоме звернення автора твору до різних культурних явищ можна лише умовно.

У літературній спадщині ХХ століття текст став своєрідною «панмистецькою» системою кодів. Твори художньої, а особливо художньо-документальної літератури, несуть у собі потужний заряд енергії, в яку трансформувалося сприйняття креативною особистістю епохи, винятково багатой на сумнозвісні події. Письменники-мемуаристи, сучасники переломної доби (наприклад, періоду Другої світової війни зі всіма її трагічними наслідками), не тільки залишили неоціненний фактичний матеріал, але й продовжили своїми творами іманентний діалог між явищами культури та мистецтва загальнолюдського значення, – за часів, коли ці явища істотно нівелювалися.

Мета нашої роботи – дослідити навантаження явища інтертекстуальності на прикладі щоденникових нотаток Уласа Самчука «П'ять по дванадцятій» та «Плянета Ді-Пі».

За жанрово-стильовою манерою ці дві художньо-документальні книги є унікальним явищем у мемуарному доробку Уласа Самчука. Жанровий код частково розшифровує сам автор підзаголовками («П'ять по дванадцятій: записки на бігу») та «Плянета Ді-Пі: нотатки й листи»). Виходячи з класичних принципів композиції щоденника, події, відображені у книгах, атрибутовані точними датами на зразок записів у діаріуші.

Форма щоденника у цих творах використовується не лише як літературний прийом з метою надання описуваному в них авторитетного документального відтінку. Відомо, що в основі обох книг, опублікованих у 1954 та 1979 роках відповідно, лежать автентичні нотатки Уласа Самчука, в яких письменник зафіксував своє сприйняття життєвих реалій останніх місяців Другої світової війни й кількох повенних років. Ці першотвори були дещо переосмислені та художньо оброблені Уласом Самчуком пізніше.

На хронологічному зрізі щоденникові нотатки «П'ять по дванадцятій» та «Плянету

Ді-Пі» можна об'єднати в умовний цикл. Інтертекстуальні співвіднесення, нерозривно пов'язані з дискурсивною оповідною манерою Уласа Самчука, трансформуються в односпрямований вектор цінностей, що є сполучною ланкою між обома творами і виконують культурологічну функцію.

Художній час щоденникових записок «П'ять по дванадцятій» охоплює період з 6 січня по 9 серпня 1945 року. Таборова одиссея Уласа Самчука почалася з Берліна. Хоча «щоденник пишеться для себе і не розрахований на публічне сприймання» [13: 745], цей твір передбачає імпліцитного читача й за особливостями нарації помітно сугестивний.

Вигляд давньої європейської столиці в руїнах не викликає у письменника почуття «святої помсти». Вже у самій поезиці назви твору закодовано алюзію на промову Адольфа Гітлера, який пророкував настання «Нової Європи» за уявленнями націонал-соціалістів. Стрижневим компонентом внутрішньо діалогічної форми даного твору є мотив заперечення цієї тези, що також є одним з проявів авторської саморефлексії: «Не можу писати. Думаю. Переглядаю написане. «П'ять по дванадцятій». Це і є воно, те Гітлерівське гасло. І коли б так знайти слова, щоб усе сказати!» [14: 205].

Дванадцята година ночі – містичний час, коли з останнім ударом годинника починається владарювання потойбічних сил та злих духів. Улас Самчук став безпосереднім свідком кривавої вакханалії, яку спричинила геополітична авантюра світового розмаху. Відтворюючи образ зруйнованого Берліна, письменник вдається до посилання на образ-еквівалент найбільших катастроф, який складається з цілої низки міфічних, біблійних, загальноісторичних ремінісценцій як світового, так і суто національного плану: «Є то 1945 рік. Вавилон, Єрусалим, Троя, Картагена, Помпея» [14: 12]. «Там новий Батурин наш, а тут – світу» [14: 23].

Послідовну асоціацію «Берлін-Троя» можна вважати типом прецедентного називання. Ось якими словами Улас Самчук прощається з понівеченим війною містом: «Прощай, Троє великого колись континенту з назвою Європа, що її кінець пережили ми нашим власним життям. Так! Так! Знаю! Тут ще постануть з попелу нові будівлі, але не постане більше Європи» [14: 52]. У цих словах, у цьому образі звучить авторська пересторога людству, яке у прогресивне цивілізоване ХХ століття перебувало у розквіті культурного занепаду.

Художній світ Уласа Самчука позначений тяжінням до духовно-інтелектуальної гармонізації простору. Такі міста, як Ляйпціг та Ваймар, викликають у письменника численні алюзії та ремінісценції, пов'язані з творами класиків німецької літератури, філософії, мистецтва. Неявні інтертекстуальні зв'язки в Уласа Самчука з цими творами за допомогою історичної ретроспекції ілюстративно висвітлюють опозиції «космос-хаос», «ідеальне-реальне» з огляду на сучасний письменникові вигляд цих міст: «Тут по цих, колись утульних вуличках та провулках ступав великий олімпієць Йоган Вольфганг Гете і Фрідріх Шіллер... Ті, що жили разом з ними і разом з ними пішли в далеку мандрівку майбутнього, дійшли до цього дня, до цих руїн, і освятили їх своєю присутністю, і мені, бездомному мандрівникові, надали сили бачити цей світ очима не тільки того, що є, але і того, що було і що буде» [14: 66]. Авторське «Я» Уласа Самчука вступає в опосередкований діалог з німецькими класиками різних поколінь, яких письменник закликає до співтворчості.

Схильність до глибоких філософських узагальнень увиразнюється тим, що Улас Самчук, шукаючи витоків вселюдської катастрофи, звертається до літературного й культурного дискурсів. «Діалектична об'єктивність цього дискурсу полягає в тому, що його

«істина» конструюється в *операції зовнішнього залучення* до свого об'єкта [літературного тексту]... Зовнішнє залучення до об'єкта виражає новий континент пізнання, що підступає до ідеології, релігії, «мистецтва» [15: 43]. Так Улас Самчук, аналізуючи скрутне суспільно-політичне становище Німеччини і Європи в цілому, знаходить паралелі з сучасною дійсністю у трагедії Й. В. Гете «Фауст». Автор щоденникових нотаток порівнює Евфоріона, романтично-наївного сина доктора Фауста, з політиками-авантюристами, зокрема з Адольфом Гітлером: «Евфоріон – це ми. Європа. Нова Європа. Гітлер.

Блискуче родиться й живе хвилину,

А справжніше в потомстві не загине.

Невже Гете цими словами дає ще нам надію?» [14: 145].

До пророчої трагедії доктора Фауста як до «ідеального тексту» ще до її інтерпретації, яку дав Й. В. Гете, понад п'ятсот років зверталися митці світової культури, але у нотатках Уласа Самчука цей зовсім несподіваний текстуальний зв'язок обумовлений складною картиною світу творчої людини ХХ століття.

У щоденникових записках «П'ять по дванадцятій» наявні інтертекстуальні співвіднесення з текстами інших знакових систем. Інтертекстуальні зв'язки встановлюються між творами образотворчого мистецтва, архітектури, музики. Наприклад, Улас Самчук фіксує безпосереднє сприйняття музики Й. С. Баха: «Я вже забув, що то опера, і коли недавно слухав Баха, видавалося, що в тій музиці снують советські майори, золоті пагони, що біжать потяги на «родіну», мають червоні прапори, мигає обличчя «батька народів» [14: 183]. У таборах для «переміщених осіб», в атмосфері масової істерії від загрози примусової репатріації, викристалізувався певний фактор колективного несвідомого або навіть «колективної детермінованості», і це істотним чином впливало на індивідуальне розуміння явищ культури.

Власне упередження Уласа Самчука до насильницьких методів та ідеологічного тиску пропаганди, якими змушували людей повертатися до Радянського Союзу, відбулося у тонкій образотворчій алюзії: «На чисельних американських тягарниках полинули на схід перші лави поворотів «родіни». З червоними полотнищами, транспарантами, Сталіним, Молотовим, гармошкою, «Катюшою», інтернаціоналом, свистами, гвалтом. Винятково істерична картина, гідна Репіна» [14: 136].

Текст щоденникових нотаток «П'ять по дванадцятій» складається з кількох частин, які мають окремі назви, що узагальнюють певні значимі події внутрішнього або зовнішнього життя письменника. Деякі з цих частин у структурі оповіді виступають як вставні новели. Це переважно звіт про події із життя біженців та емігрантів, безпосереднім свідком або учасником яких письменник не був. Вони подаються як своєрідний репортаж, як «чуже слово» у художньому оформленні Уласа Самчука. Контекстуальні зв'язки з міфічною оповіддю, з формулою композиційної побудови казки простежуються у вставному розділі «Мовою сокири». Улас Самчук описує радикальний, нетрадиційний опір українців-патріотів насильницькій депортації за зразком художньої типізації: «*Деся там, колись там, серед лісу* [курсив наш], у дерев'яних бараках, що залишилися по робітниках «ост», оселилась чимала кумпанійка молодих бурлаченків...» [14: 179]. Побудова цього фрагмента за канвою лицарської казки симбіотично поєднується з жанровими особливостями, притаманними документальній прозі: « – Прошу взяти. – Янкі бере сокиру. Хлопці, мовби по команді, стають в ряд, розстібають коміри сорочок. Тетеря нахилиє свою голову перед янкі і кричить: – Рубай! Обидва янкі отетеріли... Янкі відкинув сокиру, підступив до Тетері, подав йому руку і пішов швидко до джіпа. За ним пішов майор. – Ето тебе,

галубчик, не поможе, – були його останні слова... Таку ось історію оповіли мені сьогодні двоє хлопців з околиць Герсфельду, що прийшли відвідати табір «На Цегельні» [курсив наш]» [14: 181]. Цей вияв палімпсесності поетики щоденникових нотаток Уласа Самчука свідчить про те, що суб'єктивність позиції письменника-мемуариста тісно пов'язана з категорією художньої умовності.

Подібно до того, як люди у найскрутніші моменти свого життя підсвідомо звертаються до вищих сил, у авторській рефлексії наявні алюзії на твори, що стали загальнонаціональним культурним здобутком, як, наприклад, твори Т. Г. Шевченка: «Співав наш за звжди прекрасний хор, а люди, «східняки», яким двадцять п'ять років твердили, що Бога нема, клячуть у траві, і всією душею і всіма помислами моляться тому «неіснуючому», щоб Він їм поміг вибратися з цієї халепи. Я вийшов на вежу позаду храму, молитись не молився, лише просив Силу-Сил, щоб вона тих людей вислухала, бо, по-моєму, вони не повинні нести самі кару за злочин усіх нас «мертвих, живих і ненароджених» [14: 173-174]. У цьому контексті прецедентне висловлювання актуалізоване з метою заперечення мотиву колективної відповідальності.

Весь текст твору «П'ять по дванадцятій» можна трактувати як метатекст чи «автоінтертекст» [7: 20] стосовно третьої частини роману-епопеї Уласа Самчука «OST» – «Втечі від себе». Хронотоп цієї книги змодельовано на базі документального матеріалу, наявного у щоденникових записках. Багато фрагментів з тексту «П'ять по дванадцятій» безпосередньо включено до тексту роману «Втеча від себе» як зразки авторського самоцитуювання. Не написана ще тоді трилогія «OST» перебуває в автобіографічних нотатках на рівні творчого проспекту: «Мріється нова тема. Роман. Про наш схід. Великі проблеми. Схід! Зводиться, встає, шестує. Перед ним світ. Усе боїться» [14: 206].

Диалог між різними за жанрами творами Уласа Самчука продовжується у художньо-документальній книзі «Плянета Ді-Пі». Синхронно з веденням щоденникових записів 1945-1948 рр. автор працював над цілою низкою власних художніх творів. Саме на цей час припадає написання роману «Морозів хутір», першого тому трилогії «OST». Улас Самчук як автор щоденника розкриває найсвятіші для кожного митця тьмниці народження нового твору: «Постійно ношуся з думкою «Ост-а» («Неначе цвяшок в серце вбитий»), це мене переймає, проймає, не дає спати. Сливе непосильне завдання, хочу висловити невисловиме, дія відбувається над Дніпром, у Каневі, на тлі імперії зі запитанням хто ми і що ми» [16: 10]. Алюзія на поему «Марина» Т. Г. Шевченка набуває символічного осмислення:

*Неначе цвяшок, в серце вбитий,
Оцю Марину я ношу.
Давно б списать несамовиту,
Так що ж? Сказали б, що брешу [17: 414].*

Улас Самчук розумів, що його роман-епопею так само не сприймуть сучасники, що в УРСР до зміни влади він не знайде свого читача, що «OST» неодмінно затаврують «вгадками буржуазного націоналіста». Незважаючи на це, письменник гостро відчував відповідальність за збереження історичної пам'яті, національної свідомості українців. У щоденникових нотатках «Плянета Ді-Пі» правдива сповідь Уласа Самчука порушує хронологічний канон мемуаристики, тому що звернена не до минулого і не до сучасного, а до часу прийдешнього: «Крутий зворот історії, пушено в рух свідомість... Мільйони свідків, які стануть на суді справедливості. Це наші табори [Ді-Пі]. Там удома, їх заохочуть витерти з пам'яті, але тут вони ростуть, зростають і вростають у пам'ять вічного...

Це другий, зовнішній фронт тієї самої війни. А «Ост» буде його виразником... Створений між Одрою і Рейном, він говорить про справи над Дніпром і Дністром. «Морозів хутір»... для мене найідеальніше завершення мого таборового циклю [курсив наш]» [16: 341].

Як один з виявів автоінтертекстуальності вислови Уласа Самчука про акт писання роману-епопеї «OST» є невід'ємним компонентом поетики, що об'єднує твори «П'ять по дванадцятій» та «Плянета Ді-Пі» у щоденниково-автобіографічний цикл.

Жанрові особливості, притаманні творам-симбіонтам, найяскравіше відбиті у книзі «Плянета Ді-Пі». Поряд з власне щоденниковими записами Улас Самчук подає тексти промов і рефератів, виголошених ним на конференціях та з'їздах МУРу (Мистецького Українського Руху), головою якого письменник був. Подібні цитовані фрагменти супроводжуються авторськими коментарями, які, прояснюючи невисвітлені аспекти проблеми, дозволяють побачити різні грані письменницького «Я».

Своєрідною присутністю «чужого слова» у щоденникових нотатках «Плянета Ді-Пі» є листи культурних та громадських діячів, таких як Г. Костюк, Ю. Шерех, С. Маланюк, І. Багряний, Т. Осьмачка, Ю. Косач, Д. Гуменна до Уласа Самчука. Адресат цитує текст листів повністю і наводить копію своєї відповіді або зауваження з приводу прочитаного. Листи сучасників у художньо-документальній прозі Уласа Самчука як інтертексти надають оповідній манері письменника дискурсивного відтінку.

Образ Трої, окреслений ще у щоденникових записках «П'ять по дванадцятій», стає наскрізним у «Плянети Ді-Пі». Епіграфом до всього твору Улас Самчук взяв слова з «Одіссеї» Гомера:

*Тож не шкодуї і не жалуй мене,
Й не пом'якуї нічого,
А розкажи все, що бачить
Тобі довелося [16: 4].*

Художньо-документальний твір Уласа Самчука контекстуально пов'язаний з творами давньогрецького, давньоримського епосу («Одіссеєю» Гомера, «Енеїдою» Вергілія), герої яких згадують про зруйнування Трої. «Вперше про загибель Трої згадав Гомер, щоб утвердити грецький народ у непевній для нього сучасності... Троя в зображенні Гомера символізувала помежів'я між освіченою Європою і варварською Азією» [18: 59-60]. Свідок епохальної катастрофи, Улас Самчук виклав у своїх щоденникових нотатках власне бачення культурної та політичної кризи Європи. У той час, коли радянський терор, жорстоке придушення національно-визвольних змагань тримали український народ під загрозою винищення, письменник осмислив ще одне стихійне явище своєї доби – вимушену еміграцію. Співтворцем Уласа Самчука виступає І. Котляревський з його інтерпретацією троянських пригод.

Текст твору «Плянета Ді-Пі» поділено на п'ять розділів за принципом топосу, що з документальною точністю відтворює маршрут, за яким групи інтернованих перевозили по Німеччині з одного табору для «переміщених осіб» до іншого. До кожного з цих розділів Улас Самчук добирає епіграф з «Енеїди» І. Котляревського. Інтертекстуальні віднесення між цими різними за жанром та проблематикою творами простежуються в асоціативних та контекстуальних зв'язках, оскільки в обох творах домінуючим є мотив блукання у пошуках нового пристановища:

*Но греки, як спалили Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав [16: 5] –*

це водночас й іронічний натяк на власний гіркий досвід біженця й унікальна можливість на контекстуальному рівні розповісти про себе у третій особі, що нетипове для оповідної манери письменника-мемуариста. У скрутну добу Улас Самчук намагався визначити свій народ в історичному часопросторі, осмислити себе як представника нації, для якої не існує ні альтернативної батьківщини, ні псевдокультури.

Категорія інтертекстуальності в літературному творі – найілюстративніше джерело вивчення особливостей літературного процесу та психології творчості. Звертаючись до творів своїх сучасників та попередників, митці намагаються виявити закладений у них код, збагачуючи при цьому інтерпретовані тексти новими смислами. Функціональне значення інтертекстуальності у творі перебуває під іманентним впливом двох понять: індивідуальної свідомості письменника й загальнолітературного дискурсу. У художній документалістиці Уласа Самчука такі прояви інтертекстуальності, як цитата, алюзія, ремінісценція, полеміка, заперечення свідчать про діалогічність мислення автора щоденникових нотаток, спробу об'єктивно, різнопланово відтворити події, (с)учасником яких письменник був.

Вияви інтертекстуальності надають документальним творам художньо-естетичної цілісності та завершеності, вписують їх у контекст світової культури. З огляду на різне трактування природи встановлення інтертекстуальних зв'язків, функціональне значення інтертекстуальності в літературному творі потребує подальшого наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 444 с.
2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – 615 с.
3. Ильин И. И. Интертекстуальность // Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): Концепции, школы, термины: Энциклопедический справочник. – М.: ИНИОН-INTRADA, 1999. – С. 204-210.
4. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Вестник МГУ. – Серия 9. – Филология. – 1995. – № 1. – С. 97-124.
5. Лотман Ю. М. Текст в тексте (Вставная глава) // М. Ю. Лотман. Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПб, 2000. – С. 62-73.
6. Еко У. Поміж автором і текстом // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Л.: Літопис, 2001. – С. 564-578.
7. Фатеева Н. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов. – М.: Агар, 2000. – 280 с.
8. Каллер Дж. Литература как интертекстуальная или метарефлексивная структура // Каллер Дж. Теория литературы: Краткое введение. – М.: Астрель, 2006. – С. 40-42.
9. Астаф'єв О. Интертекстуальність як літературна стратегія // Дивослово. – 2002. – № 2. – С. 5-7.
10. Самохіна (Дмитренко) В. О., Дмитренко Ю. А. Интертекстуальність – символ сучасної філології // Культура народов Причерноморья: Научный журнал. – № 82. – Т. 2. – 2006. – С. 134-135.
11. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. – Львів: Літопис, 2001. – 794 с.
12. Біловус Л. І. Интертекстуальність у мистецьких світах // Неймовірно можливі світи: референтність, фікційність, текстуралізація / За ред. Романа Гром'яка. – Тернопіль: Леонграф, 2005. – С. 213-252.

13. Літературний словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
14. Самчук У. П'ять по дванадцятій: Записки на бігу. – Буенос-Айрес: Вид-во М. Денисюка, 1954. – 230 с.
15. Крістева Ю. Полілог. – К.: Юніверс, 2004. – 480 с.
16. Самчук У. Планета Ді-Пі: Нотатки й листи. – Вінніпег, 1979. – 354 с.
17. Шевченко Т. Г. Кобзар. – К.: Дніпро, 1994. – 684 с.
18. Зборовська Н. В. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.

УДК 821.161.2'09

Єременко О. В.
(Київ, Україна)

ЕВОЛЮЦІЯ КОМПОНЕНТІВ СУМІЖНИХ МИСТЕЦТВ У ЖАНРОВІЙ МАТРИЦІ СИНКРЕТИЧНИХ УТВОРЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В статті досліджуються жанрові модифікації української прози, являючися результатом взаємодії мистецтв. Література вступає в продуктивні контакти з музикою і живописом, внаслідок чого виникає явище жанрового синкретизма. В творчестві українських письменників кінця ХІХ століття ці процеси не тільки зароджуються, но художественно оформлено реалізуються.

Ключевые слова: *етюд, ескіз, фантазія, жанрова матриця.*

The article considers issues of genre modification of Ukrainian prose. They were result of arts' interaction. The literature enters in producing with music and painting, in consequence of this genre syncretism come into being. In the Ukrainian authors' works of the end of the XIX century these processes don't appear only, but they realize artistically formalizing.

Key words: *etude, study, imagination, genre matrices.*

У прагматичних реаліях ХХІ століття не лише серед широкого загалу, а й навіть з позицій фахівців втрачається відчуття багатоаспектності мистецтва, яке «допомагає людині пізнати світ і себе» [2: 383] і творить прекрасне. Засоби, за допомогою яких постає естетичне, і виокремлюють види мистецтва, проте про всіх розбіжностях «мова виступає вербальною основою їх об'єднання, синтезу, створює можливість їх змістовного сполучення» [14: 67]. Тому література, для якої слово – єдиний концентруючий матеріал художнього образу, найбільш здатна синтезувати і синкретизувати явища інших мистецтв, коли «взаємодії відбуваються в основному на рівні метамови /.../ Втім, і архітектоніка, метафори й символи, поетика й риторика літературного твору виражаються у слові, але водночас вони несуть і надсловесний, метафізичний зміст, що виявляє гомогенність із мовою інших мистецтв, семантико-художні відповідності і співвідношення з їхніми образами й символами, метафорикою і риторикою, що артикулюються іншими виражальними засобами, іманентними цим мистецтвам» [16: 7]. Відповідно, аналіз конкретних проявів взаємопроникнення літератури і музики, літератури і живопису на різних рівнях структури творів необхідний для з'ясування своєрідності мистецтва слова.

Час від часу культурологи, мистецтвознавці, філологи звертаються як до теоретичного, так і до конкретних аспектів взаємодії мистецтв. Серед помітних досліджень цього напрямку – книга Н. Дмитрієвої «Зображення і слово» [6], на яку спираються і літературознавці початку XXI ст. У останні роки також з'являються монографічні праці, у яких література розглядається в системі з музикою і малярством, передусім фундаментальна розвідка О. Рисака «Найперше – музика у Слові»: Проблеми синтезу мистецтв в українській літературі кінця XIX – початку XX ст». Відповідно до концепції О. Рисака, «музичні та малярські образи створюють особливу емоційну атмосферу, відповідний контекст, в якому розкривається історія життя ліричного персонажа, найрозмаїтіші вияви його душевного стану» [19: 361]. Передусім науковець звертається до словесно-образних структур, на мікрорівні яких виокремлюються тематичні, емоційні, художні характеристики. Як і у цій, так і в інших близьких до даної проблеми статтях і дослідженнях, питання жанрової поліконтактності на межі різних мистецтв є малодослідженою, практично невивченою. Тому завданням статті є аналіз таких літературних жанрових модифікацій, як образок, ескіз, етюд, фантазія, шкіц та їх еволюція в українській літературі XIX – XX ст. Особлива увага приділяється прозі кінця XIX ст., в якій і формується явище жанрового синкретизму. Саме тоді, на думку Н. Л. Калениченко, «письменники якнайбільше уваги приділяли збагаченню, урізноманітненню своєї художньої техніки, в своєрідному аспекті переноса у літературну творчість засоби суміжних мистецтв» [10: 3]. Необхідність простежити подальший розвиток цих жанрів пояснюється тим, що і період помезжів'я століть, і взагалі XX ст. засвоїли і активізували надбання попередніх десятиліть. Дослідники української літератури відзначають, що «намагання відтворити якийсь один момент людських переживань привело до ескізності багатьох творів початку XX ст./.../ Автори прагнуть до оповідань невеликих розмірів, в основі яких лежить один епізод, враження, настрої. Звідси такі різновиди форми: ескіз, нарис, малюнок, «психологічні арабески», образок, фрагмент, шкіц» [9: 169-170].

Друга половина XIX ст. ще й тому була сприятливим часом для оновлення жанрової палітри, що активізувались художні механізми в живописі і музиці, закладені до того романтичним мистецтвом. Так, живописний ліричний пейзаж значною мірою вплинув на інші види художньої творчості, формуючи там такі імпресіоністичні різновиди жанру, як «етюд», «ескіз», «замальовка» тощо. Власне, і сам перелік жанрових форм засвідчує їхнє походження з арсеналу образотворчого мистецтва.

Згідно з теорією живопису, *ескіз* – «попередній начерк, фіксує задум художнього твору або його частини. У ескізі намічається композиція побудови, основні співвідношення кольорів майбутнього твору... Ескізи відрізняються вільною системою виконання» [18: 413], тобто фактично, на літературну модифікацію спрямовано лише основні вектори цього жанру – зумисна незавершеність композиції, розмитість художніх засобів, довільність структури. У зв'язку з цим, визначення, подане в «Літературознавчому словнику-довіднику» видається дещо обмеженим («ескіз – незакінчений твір, загальний начерк» [13: 250]).

Не так давно в активний вжиток літературознавців увійшло поняття *шкіц*, хоча в художній прозі його історія нараховує більше століття. В довідкових джерелах шкіц подається як синонім до слова ескіз [25]. Жанрова невикінченість шкіца як начерку майбутнього твору дає підстави для таких обережних тверджень щодо нього, як «це справді зовсім не оповідання» [23].

Особливе місце серед жанрових різновидів посідає *етюд*. Власне, термін цей є і музичним, і малярським. У музиці він означає інструктивну музичну п'єсу, спочатку призначену

лише для вдосконалення технічних навичок гри [15: 659]. Але в добу романтизму етюдом називали вже яскраву концептуальну п'єсу, мініатюру типу прелюдії. З часом функції жанру переорієнтувались від розвитку виконавських навичок на зростання значності художнього витвору. В живописі 1880-90-х років XIX ст. виникає пейзаж-етюд, з яким пов'язують перші прояви імпресіонізму. Етюд не тільки фіксує найтонші відтінки миттєвих змін у природі, а й передає безпосереднє враження від побаченого і сповне пейзажний образ почуттями, які пережив художник в акті комунікації з фрагментом буття. Пейзаж-етюд, створений за один сеанс на пленері, на відміну від скомпонованої у майстерні картини, надавав живописцеві можливість відтворити природу в різні пори року й години дня, зупинити на полотні ледь вловимі нюанси перехідних станів, змін кольорів та рефлексів, що відбуваються під впливом світло-повітряного середовища. За влучними спостереженнями Н. Асеєвої, реальні форми, ніби розчиняючись у середовищі, набувають мінливих, непевних контурів, «відкрита» живописна поверхня полотна, утворена вільними, прозорими та рідкими мазками, набирає рельєфності, вібруючої життєвості, неначе живописний образ створюється на очах у глядача. Фрагментарність, навмисна «випадковість», підкреслена невибудованість композиції, сміливі ракурси активізують просторову концепцію твору, торують шлях від традиційної завершеної побудови станкової картини XIX ст. до нових, динамічних форм мистецтва наступного століття [3]. Тому не дивно, що і в літературі етюди сприймаються як прозові невеликі замальовки з життя [12: 191] або ж невеличкі за обсягом, переважно безсюжетні твори настроєвого характеру [13: 259].

Натомість жанрове визначення *образок* як авторське жанрове визначення використовується письменниками якнайширше, але стосується воно творів різних не тільки жанрів, але й родів літератури. Образок – невелика фрагментарна форма, максимально наближена до реальності переважно на драматичну тему. У інших же мистецтвах образки зустрічаються не так часто, переважно, у музиці. Так, у творчій спадщині Ф. Шопена виокремлюють жанр «картинок» (*образків* – так їх називав сам Шопен за свідченням Ф. Ліста) – це мазурки в сільському стилі з імітацією сільського ансамблю (волинка, скрипка, контрабас), у яких /мазурках – О. Є./ часто зустрічаються незвичайні лади» [7: 104].

Фантазія є передусім музичним терміном, це «інструментальний (рідше – вокальний) жанр, що характеризується свободою побудови, відходом від прийнятих композиційних схем» [15: 570]. Історично фантазія виходить до мелодійних імпровізацій ХУІ – ХУІІ століть. Згодом композитори-романтики, синтезуючи різні форми і жанри, остаточно завершили її формування. До неї звертаються і в сучасній музиці. Основні композиційні прийоми фантазії цілком відповідають своєму літературному втіленню: це імпровізаційність, варіаційність, синтез різних форм, і водночас – програмність.

Пов'язаність і подібність згаданих жанрів між собою призводять до їх нерозрізнення і в свідомості реципієнтів та дослідників, і в довідкових джерелах. Так, в енциклопедії «Вікіпедія» ескізом названо «малюнок, картину тощо, в яких накреслюються тільки загальні риси того, що має бути зображено; попередня редакція літературного або музичного твору і т. ін.), *етюд, начерк, шкіц* /підкреслення наше – О.Є./» [25]. Окрім того, нечітко диференціюються (з об'єктивних причин) новела і згадані жанрові модифікації. Проте марно згадані жанри об'єднуються у підтип фрагментарних форм, оскільки для них властивий як невеликий обсяг, так і аморфність та асиметричність композиції. Вважаємо, що це є синкретичні жанрові утворення, їм притаманні поліконтактність з суміжними мистецтвами і специфічність тематичних мотивів, виразний ліризм (а у зв'язку з цим підкреслений суб'єктивізм).

Тому в нашому шкіцовому дослідженні віддаємо перевагу тим творам, у яких жанрове визначення є авторським, тобто, матрицю жанру як своєрідний код моделювання реального життя в штучне, умовне визначає сам автор. Наприкінці XIX століття до цих жанрових визначень вдавалися Д. Маркович, Дніпрова Чайка, Олексій Плющ, А. Чайковський та багато інших письменників.

Примітно, що одним з піонерів освоєння фрагментарних жанрів став І. Нечуй-Левицький. Його «Бідний думкою багатіє» (1875) відповідає всім ознакам жанру. Твір побудований на асоціативних зв'язках, що виникли в уяві ліричного героя (саме так адекватніше визначити оповідача – alter ego письменника). Імпровізаційність реалізується у вільному переході від одних видів до інших, варіаційність проявляється через багатоманітність пейзажних картин і перепади переживань ліричного героя. Програмильність фантазії виходить до водночас есхатологічних і утопічних мотивів, художньої виразності письменник досягає широким використанням традиційних епітетів, які, при всій своїй загальноживваності, виявляються надзвичайно влучними і доречними (білий сніг, червоні маки, високі гори, широке море тощо [17: 453]). Словесний живопис подає об'ємні картини візій, які формують сугестивні впливи, передаючи перебіг настроїв ліричного героя.

Є. Ярошинська визначає твір, власне, новелістичного характеру «Женячка на виплат» (1892) як образок з життя. Трагікомічна історія одруження збіднілого студента із старою панною не претендує на глибоке соціальне чи психологічне узагальнення, але воно звернене до найголовнішого в літературі – до глибини людського серця. Авторка прагне до реалістичності, максимальної об'єктивності, навіть переживання героїв відтворюються у допустовій формі (панна Руза думає, що Іван її любить, але соромиться; Іван гадає, що заради мети може пожертвувати свободою тощо).

«Бузьки» (1896) Т. Бордуляка названо весняним образком, – твір поєднує ескізність, пейзажну насиченість і гостру соціальну проблематику – бузьки повертаються до спорожнілого двору, господарі якого вирушили шукати щастя на еміграції. Риторичні, емоційно щирі звертання до рідної країни («Як у тебе красно, як у тебе солодко, скільки в тебе простору!» [20: 240]) у цілісній смислової структурі твору сприймаються з гіркою іронією.

Назва психологічного ескізу Н. Кобринської «Душа» (1898) має подвійний смисл, вона стосується і головної проблеми («смерть чоловіка є щось таке високотрагічне, що не можна її так легко брати!» [20: 107]), і того літературного твору, автором якого був головний герой отець Урбанович. За жанром «Душа» все ж ближча до новели, її композиція досить чітка, структурована відповідно до проблематики. Якби не напружена емоційність та глибина переживань головної героїні, можна було б заперечувати авторське визначення жанру твору.

Етюд Наталки Полтавки «Зустріч» (1898) вражає сплавом психологічного аналізу, що реалізується через нервово-уривчастий діалог, і красномовних портретних деталей, які домінують у моделюванні образів-персонажів: пані Терещенко – «бліде лице», «зів'яле обличчя» [20: 120], гість – «вилізаний, кругленький, товстенький» [20: 120]. Лише Надія подана через сприйняття гостя як молода красуня, без деталізації. Настрій етюдуса наперед налаштовує на жаль за молодістю та розчарування в морально здеградованому чоловікові, що зрадив колишні ідеали. Деталь минулого – вишита українська сорочка, тепер головне – «ріжеться у вінта і волочиться за панночками» [20: 120]. Етюдна фіксація моменту, вихопленого з життя головних героїнь, демонструє переломність цього переживання, та водночас зміцнює їх єдність і взаєморозуміння.

Ближчий до традиційної жанрової матриці етюдів творів О. Кониського «Хоча була б постаті дожала!» (1898), який сам письменник назвав «етюдом з сільського життя». Вражає контраст ідилічного вранішнього пейзажу («нерухоме сизе дзеркало води», «безкрай срібно-білий килим» гречки, «блідоружевиї, жовто-золотистий, ясно-зеленкуватий, блакитний» кольори ранкового неба [11: 340-341]) і трагічне животіння «царів» природи – убогих селян. Самогубство німої Наталки, яка втратила і чоловіка, і єдину надію на добробут – подаровану телицю, – свідчення безвиході й непогамовної самотності.

Заданий у другій половині XIX ст. поштовх до синкретизації жанрів активізував прагнення до взаємодії мистецтв на межі століть. У творчості І. Франка вражає багата жанрова палітра прози, яка містить практично всі жанрові різновиди: нариси, новели, оповідання, повісті, романи та їх модифікації. Спектр тематичних мотивів також охоплює безліч моментів: від скрупульозного заглиблення в безодні психіки людини до актуальних соціальних явищ. Саме на тематичному рівні формується власне розуміння Франком образка як жанрової варіації, яке є досить широким. Для письменника це передусім «образки з народного життя», добір ретельно описаних фрагментів селянського й робітничого побуту. Саме за таким принципом впродовж 1876 року Іван Франко створив п'ять дрібних ескізів і новел, які за способом моделювання дійсності були переважно реалістичними – «галицькі образки». Пізніше цю ж назву було водночас надано і поетичним творам, які увійшли до збірки «З вершин і низин» (1881), і прозовим (1885). Крім тематики, їх об'єднують дещо натуралістичні принципи зображення картин народного життя та трагедійне емоційне тло. Страждають і помирають діти (поетичні образки «Галаган» і «Журавлі»), дорослі («Максим Цюник», «Баба Митриха»). Безвихідь існування вражає саме завдяки ретельно вибудованій вірогідності подієвого начала.

В. Стефаник аналогічно використовує дефініцію *образок* в тематичному і жанровому аспекті, який називає так свої ліричні етюди, власне, поезії в прозі. Ці перші «образки» створені впродовж 1890-1897 рр., а в 1900 р. термін вже вживається як підзаголовок до збірки «Камінний хрест. Студії і образки». До збірки увійшли сюжетні шкідки, позначені прихильністю і увагою до художньої деталі, які стали своєрідною передумовою пізніших новел митця («Старий жебрак стоїть»); сугестивні символічні візії, архітектоніка яких ґрунтується за принципом психологічного нагнітання («Вечір», «Чарівник», «Ользі присвячую»); художньо досконалі враженнєві й пейзажно-емоційні картини («Вночі», «Весна», «У воздухах плавають ліси» та «Городчик до Бога ридає»); досконалий інтимно-тривожний шкід («Раненько чесала волосся»). У прозі Марко Черемшина подає образки як замальовки з натури (образки «Святий Николай у гарті», «Дід») або ж орнаментальністю і поетичністю. Жанрові форми етюдів, образки, акварелі спостерігаються й у творчості М. Коцюбинського, до них належать «Цвіт яблуні», «Невідомий», «Лялечка», «Помстився», «Пе-коптор», «Відьма», «Поединок», «Він іде», «На камені» [22: 35]. Так, «Цвіт яблуні» має підзаголовок етюдів, і справді, може бути визнаний психологічним етюдом, предметом аналізу у якому стало власне «я» автора. Окрім того, у прозі Коцюбинського етюдний характер мають твори «Хвала життю!», «На острові». Г. Хоткевич, перебуваючи в Галичині як політичний емігрант, задумує цикли своїх творів з життя карпатських українців «Гуцульські образки» і «Гірські акварелі», підкреслюючи їх пов'язаність з реальним життям і лаконізм. Г. Косинка вдається до фрагментарних форм у ескізі «Під брамою собору» (про взаємини між жебраками, представниками суспільного «дна», які складаються за принципом домінування грубої фізичної сили) і етюдів «Мент» (образок «живого чуття» поміж «канцелярського болота», який, можливо, написаний за враженнями під час його «служби» в земській управі). Стилістично твори подібні до зразків

раннього українського модернізму. І. Сенченко, поряд з ліричними віршами та газетними нарисами, у 20-х р. пише ряд етюдів, які стали своєрідним підготовчим етапом на шляху до скрупульозної роботи над новелістичним жанром.

Реалізація жанрової поліконтактності спостерігається не лише в епічних творах. У ліриці й драматургії побутують аналогічні жанрові модифікації. Так, етюдом є «Пісня молодечька...» Ю. Федьковича із циклу «Буковинські пісні». Але розквітом міжмистецьких жанрових зв'язків є доба межі століть, епоха модернізму. Наслідками впливів живопису і музики на літературу стають «співзвучність настроям автора, контрастне протиставлення, використання багатозначного символу, філософське осмислення і переосмислення» [21: 22-23]. У драматургії особливо характерними в цьому плані є символістські етюди О. Олеся («Три світлі ватри», «Танок життя»), найвідоміший з яких – «По дорозі в Казку». Ці твори дуже обмежено використовувалися у сценічній практиці. Символістські етюди поета залишилися певною мірою рефлексіями використання новітніх європейських стильових течій на українському ґрунті. Вплив поезици Метерлінка і Ібсена позначився на цих творах, наскрізний мотив яких – незвичайні психологічні стани людської душі, за допомогою чого увесь буденний світ звільняється від зайвого, випадкового й постає у первісній суперечності життя та смерті. До етюдів Олександра Олеся досить близькі й етюди С. Черкасенка – «Жах», «Повинен», «Хуртовина». Символічне начало в українській драматургії простежується в ранніх етюдах Я. Мамонтова («Дівчина з арфою», «Третя ніч», «Над безоднею»), І. Кочерги («Песня в бокале»), М. Рильського («Бенкет»). Проте вже у двадцятих роках етюдність поступається повнокровному втіленню жанрових практик трагедії і комедії. Безумовно, цим далеко не вичерпуються тенденції української літератури ХХ ст. до використання синкретичних жанрових форм, оскільки вони могли б бути темою цілого ряду досліджень. Зауважимо, що етюд є не лише жанром на межі видів літератури, літератури художньої і публіцистичних творів, в розумінні сучасної теорії журналістики це художньо-публіцистичний жанр, який за своїми жанровими ознаками близький до живописних роздумів на історичні, наукові, літературно-мистецькі теми й має закінчений характер. Етюди вимагають значних зусиль для пошуку оригінальних, почуттєво сприйнятих образів, які переважно виникають у інтимні хвилини особистого спілкування з природою та яскравими особистостями [24].

Одне слово, підґрунтям для становлення жанрового розмаїття української літератури, зокрема, прози кінця ХІХ ст., є синкретизм мистецтв [4: 11], оскільки при всіх відмінностях різних видів мистецтв у них часто є спільне – в методи, у принципах підходу до змалювання дійсності» [10: 3]. Жанрові модифікації, які виникали під впливом живопису чи музики, є плідними для самовираження митців та застосування різних художніх технік. Проникнення у механізми формування таких фрагментарних жанрів вимагає і подальшого поглибленого аналізу, насамперед, мистецтвознавчого і теоретико-літературного характеру. Спостереження щодо поліваріантності контактів компонентів суміжних мистецтв у жанровій матриці синкретичних утворень стають ефективними, коли жага пізнання критика [8: 3] виливається у систематизоване дослідження, коли до емоційно наснаженого сприйняття витворів мистецтва долучається раціонально виважена упорядкованість фактів літератури, музики, живопису, яка може знайти своє втілення у подальших працях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусак І. PAR EXCELLENCE//http://dyskurs.narod.ru/PAR_EXCELLENCE.htm.

2. Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. – М.: Прогресс, 1974. – 392с.
3. Асеева Н. Імпресіонізм в українському образотворчому мистецтві та його зв'язки з іншими напрямками і течіями кінця XIX – початку XX ст.// <http://www.mau-nau.org.ua/kong/Odesa/Book2/Art03.htm>.
4. Денисюк І. Українська новелістика кінця XIX – початку XX ст.// У кн.: Українська новелістика кінця XIX – початку XX ст.: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі). – К.: Наукова думка, 1989. – С. 5-27.
5. Дмитриева Н. Изображение и слово. – М.: Искусство, 1962. – 315 с.
6. Дулемба В. Шопен / В.А. Могильницкий (пер.с пол.). – Челябинск: Урал Л.Т.Д., 2001. – 191с.
7. Зборовська Н. Літературний процес і завдання критики // СІЧ. – 2004. –№ 4. – С. 3-7.
8. Калениченко Н. Українська література кінця XIX – початку XX ст. Напрями, течії. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 169-170.
9. Калениченко Н. Проза М. Коцюбинського і суміжні види мистецтв// СІЧ. – 2004. – № 6. – С.3-9.
10. Кониський О. Оповідання. Повесть. Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1990. – 640 с.
11. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
12. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: Академія, 1997. – 752 с.
13. Михалев В. Видовая специфика и синтез искусств. – К.: Наукова думка, 1984. – 99 с.
14. Музыкальный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 672 с.
15. Наливайко Д. Література в системі мистецтв як галузь порівняльного літературознавства //СІЧ. – 2003. – № 6. – С.7-19.
16. Нечуй-Левицький І. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 1. – 463 с.
17. Популярная художественная энциклопедия. Архитектура. Живопись. Скульптура. Графика. Декоративное искусство /Гл. ред. В. Полевой. – М.: Советская энциклопедия, 1986. – Кн. II, 432 с.
18. Рисак О. «Найперше – музика у Слові»: Проблеми синтезу мистецтв в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. – Луцьк: Вежа, 1999. – 402 с.
19. Українська новелістика кінця XIX – початку XX ст.: Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі). – К.: Наукова думка, 1989. – 688 с.
20. Шахова К. Образотворче мистецтво і література. – К.: Дніпро, 1987. – 199 с.
21. Шупта-Вязовська О. Вивчення в школі специфіки малої прози: (На матеріалі творчості М. Коцюбинського) // Наша школа. – 1998. – № 3. – С. 35-38.
22. <http://gak.com.ua>.
23. <http://redlig.com.ru>.
24. uk.wikipedia.org/wiki.

ФУНКЦІЇ ХУДОЖНЬОГО ЧАСУ І ХУДОЖНЬОГО ПРОСТОРУ В ОРГАНІЗАЦІЇ СЮЖЕТУ Й КОМПОЗИЦІЇ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ДИВО»

В статье рассматривается проблема влияния художественного пространства и времени на жанр исторического романа. Данное исследование подтвердило гипотезу о жанрово детерминированном характере пространственно-временной структуры текста. Анализируется исторический роман П. Загребельного по принципу материализации художественного времени в пространстве.

Ключевые слова: исторический роман, время, пространство, сюжет и композиция.

The article dwells upon the problem of influencing of the literary space and time on the genre of the historical novel. The present investigation proved the hypothesis of the genre-determined character of the space-time structure of the text. The historical novel of P. Zagrebelsky is analyzed according to the principle of materialization of literary time in space. The unity of time and space as peculiarity of author's style is investigated.

Key words: historical novel, time, space, unity of time and space, plot and composition.

Характерним явищем історичної прози П. Загребельного є посилена увага до історії Давньої Русі. Роман «Диво» був першим твором в історичному триптиху про Київську Русь і став щаблем у поступу митця, сприяючи виявленню художньо-дослідницького інтересу до вітчизняної історії. Задум роману давно вже бентежив душу письменника, про це є згадки в «Думках нарозхрист» [5: 53].

Компонування часопросторових зв'язків у історичних творах найчастіше виявляються у зверненні авторів до прийому ретроспекції, який є оригінальним і досить складним у художній літературі. Творчий задум П. Загребельного був дещо іншим: часопросторові відношення в «Диві» відзначаються тісним єднанням віддалених у часі епох, розкритим через зв'язок сугестивно-психологічного та історичного рівня.

Внутрішня дія аналізованого твору – сюжетно-змістовий розвиток, авторське пояснення тексту й підтексту – ґрунтуються на тонко й прискіпливо розробленій діалектиці взаємодії різних форм часу й простору. У романі «Диво» особливого значення набуває роль художньої техніки, яка дозволяє, з одного боку, широко розгорнути сюжетні перипетії, а з іншого – висловити набагато більше ідей і думок, ніж у попередніх творах.

У романі прослідковується гармонійне поєднання історико-фактичного матеріалу й елементів фольклорно-романтичних, таємничих і загадкових, пов'язаних з повір'ями й заклиттями. Для твору характерний синтез правди й народнопоетичних уявлень. Це наклало свій відбиток на розгортання сюжетних ліній. Водночас елементи фольклору, введені в текст, надають роману не лише емоційності (до певної міри романтичності), вони сприяють відтворенню національних ознак народного буття, зближенню часу і простору – минулого й сучасного.

Художня дія «Дива» розгортається в трьох часових зрізах відповідно до окремих сюжетних ліній, об'єднаних спільною ідеєю побудови-збереження собору. У тексті немає чіткої хронологічної послідовності. Час від часу в романі «випливають» епізоди різних

історичних епох. Поява їх можлива завдяки причинно-наслідковим зв'язкам, внутрішній мотивації. Такі епізоди об'єднують розгорнуті картини минулого в єдине художнє ціле. Прагнення тісно пов'язати минуле в нерозривний ланцюг із сучасністю і майбутнім помітне в назвах розділів твору: «1965 рік. Провесінь. Надмор'я», «Рік 992. Великий сонцестій. Пуща», «1941 рік. Осінь. Київ», «Рік 1026. Літо. Константинополь». У назвах присутня чітка констатація часо-просторових характеристик.

Подійний час у творі охоплює проміжок більше як дев'ять століть – від зими 992-го до літа 1966-го року. Павло Загребельний, об'єднуючи мистецьким зором різні часові площини, не ставить собі за мету створення плавної хронологічної розповіді, але й не розриває її, не ізолює епохи одну від одної. Паралельні та перехресні зв'язки між часовими потоками творять тонке мереживо, в яке романіст вклав ідею проминальності людського життя (на прикладі героїв, які живуть у різний час, – Сивоока, Родима, батька й сина Отав) й вічних людських цінностей (мистецтва, ідеї Бога). Майстерний монтаж віддалених у часі картин в єдину панораму несподівано створює той неповторний настрій, якого немає в кожному окремо взятому епізоді роману. Художня система роману «Диво» демонструє дивовижну міцність та єдність тексту, викликає особливу художню асоціативність, завдяки якій виникає не виражена словесно глибока емоційність.

Романіст своїм оригінальним розумінням форми й змісту прагнув увести в мистецтво слова зовсім новий спосіб світобачення й світосприйняття: «Просто моєму способу мислення, – зазначає письменник, – відповідає саме така «розкиданість» у часі і просторі, в темах; я можу писати саме так, а не інакше, – от і все... Я переконаний, що народ живе саме завдяки міцному зв'язку часів, безперервності традицій, своїй історії» [6: 32].

Як зазначав М. Гей, динаміка часових елементів постійно присутня в динаміці просторових об'єктів та відношень [2]. Тому темпоральна розкиданість роману «Диво» майстерно доповнюється просторовими пластами. Художній простір у романі досить об'ємний – територія Київської Русі з її великими містами та незаними територіями (Київ, Новгород, Радогость, пуща, Болгарське царство, Константинополь, сучасний Київ, Західна Німеччина, берег Чорного моря). Простір виступає своєрідним соціальним глом для зображуваних подій. Таке часопросторове всеохоплення допомагає створенню абсолютного трансцендентного простору, який психологічно та художньо обумовлений, сконденсований напруженістю, об'єднаний основним потоком розповіді, через яку висвітлюється увесь культурно-історичний досвід людства. Художньо організований простір, який формується під час сюжетного розгортання подій, будує простір реалізації теми й існування героїв, оскільки автор тенденційно підходить до вибору історичного та життєвого матеріалу, відбираючи для роману факти концептуального та доленосного значення.

Композиція роману П. Загребельного сюжетно розгортає, виявляє та зримо вивільняє текст від просторового напруження й обмеження, що створює ауру свободи самовираження, яке є основою компоновання системи сюжетних ліній. Цим чітко визначається творча манера автора, стилетвірні чинники, що впливають детальний аналіз характерів персонажів, ритм життя яких в свою чергу дає змогу наблизитися до внутрішнього змісту часово-просторової моделі твору.

В. Фашенко, досліджуючи текст роману, порівнював композицію «Дива» з архітектурним виваю самого собору – «незвичайність планів, переходів, добудов, але в свавільній асиметричності криється доцільність і гармонія» [12: 99]. Поеднання непоєднаних речей, на перший план, (часові пласти, великий просторовий масив, герої різних епох)

створює дійсно цілісний текст роману. Головним у тексті – внутрішні закономірності його компонування й організованість художнього матеріалу, що найповніше передають ідейний задум автора. В романі П. Загребельний навмисне створює штучний конфлікт між часовими й просторовими пластами. Романні події обертаються навколо не так героїв, як храму Київської Софії. Тому, за висловленням О. Гусейнкової, завдяки архітектурі створюється своєрідний дискурс навколо знаної пам'ятки, яка втрачає суто просторові ознаки, розширюючись до меж самостійного й самодостатнього образу [3], що вмотивовує своєрідне компонування частин тексту та об'єднує сюжетні лінії.

Своєрідне поєднання різних часових вимірів дозволяє зримо розширити темпоральні межі роману, що стає засобом концентрації художнього відображення, допомагає зрозуміти зміст твору, наголосити на конкретному історичному явищі. Осердям часопросторової організації роману є тисячолітній Софійський собор, де, як зазначає сам автор, «можна забути про колотнечі й незатишність довколишнього буття, замкнутися у своїх думаннях, бо собор сам є ідеальною замкненістю, згармонійованою окресленістю простору. Собор має власне життя. Навіть покинутий людьми й служебками, обставлений товстезними кам'яними стінами, він усередині зостається вічно рухомих...» [5: 55]. Тому він є центральним образом роману, від якого йдуть багатовекторні ланцюги сюжетних ліній – романні дії часів Київської Русі та Радянської держави, об'єднані в художнє ціле. Собор є предметом конфлікту як в XI, так і в XX столітті – всі романні сутички стаються біля собору, він сприяє розвитку характерів, завдяки якому відбувається становлення Сивоока як особистості й митця та Бориса як науковця й людини).

Павло Загребельний зазначає: «Життя людське суворо обмежене часом і простором між народженням і смертю... Кожен облаштовує од віку дарований простір як може і як уміє. Та нічого вищого в тому будувати не може бути, аніж будування кожним Храму» [5: 58]. Тому образ собору є більше ніж просто окреслений простір, це метафоричне втілення величного. Розмірковуючи над ідеєю роману, письменник відшукує інтертекстуальні зв'язки з «Собором» Олесея Гончара, наголошує на перегуді задуму та інтуїтивно вибраному часу написання (1968 р.) та закликає сучасників і майбутні покоління плекати храм у душі.

А в інтерв'ю з В. Панченком романіст, акцентуючи увагу на концептуальності композиції «Дива», зазначає: «Все оберталось навколо собору. Якщо він стоїть тисячу років – так само наша історія, так само наше життя крутиться навколо минулих подій, як довкола собору. Крутиться – а толку ніякого. Замкнене коло нашої історії – ось це я мав на увазі» [9: 42].

Л. Тарнашинська приходиться до висновку про наявність у прозових творах своєрідних ритмів, які передають дію, рух, поступ. Ритми сприяють «структуралізації простору та ієрархізації його атрибутів, певної впорядкованості й завершеності й відповідно витворюють у людській свідомості своєрідний суб'єктивний «образ простору», в якому віддзеркалюються психічно-ментальні особливості сприйняття «великого простору» [11: 15]. Такі своєрідні ритми властиві й історичному роману П. Загребельного. Зокрема в тексті «Дива» можна встановити ті хронотопічні образи, що створюють відповідні ритми єдності часів. Це образи Собору, Вічності, Землі.

Чітко окреслений просторово-часовий образ собору, «його загибелі й потреби відродження, як фенікса з попелу» [5: 54] стає основою композиційного прийому, від якого відштовхуються сюжетні лінії роману, об'єднуючись у художнє ціле. Аналіз реценції сутності храму є необхідним елементом для характеристики культурної доби взагалі.

Сталість локусу «дiва» – Київської Софії виникає в найпершу мить знайомства читача з текстом роману – у заголовку, зімкнувшись із досить локальним репрезентантом часопростору, який містить у сконденсованому вигляді зміст ідеї всього тексту, за яким тема собору вивисується до розряду перманентних та домінуючих.

У християнській рецепції храм мислиться як вічність, оскільки він зводиться на честь Творця, але автор робить припущення, що існування храму мало набагато вищу і більшу мету: «Цей собор вже з першого дня його існування, певно, мало хто вважав за житло для бога – він сприймався як надійний притулок людського духу, тут відразу задомовився дух громадянства і мудрості» [4: 319]. Значення храму у тексті роману є домінуючим та поліфункціональним. З одного боку, храм – ланка, що поєднує лінії сюжету, а з іншого – забезпечує тісний зв'язок зовнішнього зримого простору з внутрішнім – духовним. Таке амбівалентне трактування собору як поняття тривалості функціонує в локусі храму, сприяє розширенню перспективи сприйняття самих героїв, їх моральних цінностей, які не повинні варіюватися в часі, як і сама Софія Київська. Павло Загребельний зумів майстерно застосувати соціокультурне уявлення-міфологему храму. Створений у прадавні часи, храм істотно поглиблює зображувану історичну дійсність із притаманним їй морально-етичними принципами й ідеалами. Завдяки просторово-часовому образу храму утворюється зв'язок минуле-майбутнє та відбувається динамізація часу. Тому на фоні історичної реальності, де постійно присутній символічний простір храму, відбуваються то будівництва, то сутички, то боротьба за його збереження, то протест проти всього негідного людської уваги. Цей образ є найточнішим виразником ідеї твору і соціально-історичних зрушень. Він відіграє об'єднуючу роль.

Окремої уваги заслуговує реалізація часопросторового образу Вічності, який функціонує в романі як незримий символ, що окреслює сутність романного часопростору: «Я професор і син професора, ... а той теж був сином професора, і так без кінця» [4: 11]; «... думаєте, це помогло б? Тисячоліттям замінити нинішнє? Тим хлопчиком – вас?» [4: 27]. Міфологізуючи структуру твору, образ вічності зближує читача з конкретно-чуттєвими образами переживань та думками персонажів, надає їм реально-історичного колориту, створює дух відповідної епохи. Образ вічності нерозривно пов'язаний із сюжетом твору, композиційною формою й системою повторів, що призводить до узгодженості й послідовності прояву компонентів, до внутрішньої краси та гармонії його частин. Загребельний зміг подати синтетичне компонування частин Вічності так, що в кожному з ліній сюжету хід сценічного часу передає синхронно зображувані події, між якими лежить часова прірва. Так у цілому відтворюється тяглість образу історичного часу: «Майже тисячу років стоїть наша Софія, мовби свідчення несахитної істинності слів Божих. Хоч скільки злочинних рук здіймалося на цю святиню» [4: 57].

Образ Землі можна зарахувати до категорії традиційних архетипних, семантика якого складніша від просто фіксування географічного простору. Своєрідного значення він набуває, убираючи ознаки суто національного забарвлення. Неодноразово критика зазначала, що Земля це «колиска етносу» [1]), а «соціопсихологічний аспект української нації виявляє її селянську структуру» [7], де сутністю «селянської» ознаки є зв'язок із Землею.

У тексті роману образ Землі сприймається як квінтесенція освоєння реального світу: «Людина має легкість і жвавість лише до якоїсь межі. Потім вона приростає до землі... Може, це й є межа між хлоп'яцтвом і чоловічістю?» [4: 160]. Сивоок у роздумах над людським існуванням не розмежує власне життя від буття рідної землі, у свідомості героя

вона сприймається як живий образ, який здатний на емоції, почуття, олюднення. Подорожуючи Болгарським царством, шліфуючи талант митця, Сивоок здатен був витворити Київське диво – Софію тільки завдяки багатющому образу землі, що був виплеканий дідом Родимом: «...нагадав самому собі про землю, яку топтав дитячими ще ногами, ...згадувалася вона завжди теплою, м'якою, ласкавою, снилася ночами, ввижалася в понад морській імлі» [4: 427].

«Проектуючись на внутрішнє «я» людини, земля (у психофізичному аспекті – мовчати) визначає її волю й інтроверсію й, відповідно, її спосіб світосприйняття, ж самоутвердження й самореалізації» [11: 18]. Тому герої «Дива» не здатні відокремити себе від землі, адже таке розмежування може нести в собі смерть фізичну або духовну (як це сталося з Гордієм Отавою).

Отже, сюжетно-композиційна організація «Дива» як самобутня художня одиниця відтворення дійсності має свої просторово-часові виміри, що забезпечують цілісний комплекс її внутрішніх смислових зв'язків. Вважаємо, що історична епоха оцінюється автором із погляду сьогодення, а майбутнє проглядається з точки зору цінностей минулого України. Письменник розгортає через часопростір єдність людини й тисячолітньої історії людства. У цілому він створює часопросторовий рух образної думки. Таким чином, часопросторова організація роману «Диво» П. Загребельного є дієвим засобом не лише виявлення сюжетно-композиційних особливостей жанру, а й вираження авторської концепції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ ст. – Тернопіль; Львів, 2000. – 276 с.
2. Гей Н. К. Время и пространства в структуре произведения / Контекст. 1974. Литературно-теоретические исследования. – М.: Наука, 1975. – 360 с.
3. Гусейнова О. Елементи архітектурного дискурсу в українському урбаністичному романі («Без ґрунту» В. Домонтовича) // Слово і час. – 2004. – № 11. – С. – 18 – 23.
4. Загребельний П. Диво: Роман. – К.: Дніпро, 1982. – 623 с.
5. Загребельний П. Думки наррозхрист. – К.: Вид. дім КМ Akademia, 1999. – С. 52 – 58.
6. Зубанич Ф. І. Діалоги серед літа: Літературні бесіди. – К.: Рад. письменник, 1982. – 262 с.
7. Кульчицький О. Світовідчужання українця // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.
8. Оскоцкий В. Д. Роман и история. (Традиции и новаторство советского исторического романа.) – М.: Худож. Лит., 1980. – 384 с.
9. Панченко В. «Замкнене коло нашої історії – ось це я мав на увазі...». П. Загребельний // Дивослово, 1999. – № 2. – С. 42 – 45.
10. Слабошпицький М. Павло Загребельний // Письменники Радянської України. Літературно-критичні нариси. – К.: Радянський письменник, 1986. Вип. 12. – 216 с.
11. Тарнашинська Л. Ритм та система символів як засіб організації художнього простору в прозі Бориса Харчука // Слово і час. – 2003. – № 2. – С. 13 – 22.
12. Фашенко В. В. Павло Загребельний. Нарис творчості. – К.: Дніпро, 1984. – 207 с.

ЕТНОАРХЕТИП ЖІНКИ-МАТЕРІ У КОНТЕКСТІ ПРОЗИ ВАСИЛЯ БАРКИ

В статье анализируется этноархетип женщины-матери, воплощенный в образной системе прозаического наследия Василия Барки. Исследуются текстуально смысловые проявления женского архетипа, которые формируют структурную модель: женщина, мать, вдова, Анимы и др. Развивая традиционный литературоведческий анализ женских образов в произведениях писателя, применяется структурно-семиотический подход к декодированию символа матери в контексте фольклорной традиции.

Ключевые слова: этноархетип, женщина-мать, родовая память, фольклор.

The article analysis the ethnoarchetype of woman-mother, personified in image system of Vasyl Barka's prose heritage. It studies textual and semantic manifestations of female archetype that form structural modal: woman, mother, widow, Anima etc. Structural and semiotic approach is used to decode the symbol of mother in the context of folklore tradition, developing traditional literary analysis of female images in author's works.

Key words: ethnoarchetype, woman-mother, tribal memory, folklore.

В архетипній міфо-символічній структурі прозового доробку **Василя Барки** чільне місце займає етноархетип **сім'ї**. Він наділений певними статистичними ознаками (грунтуються на традиційних міфо-символічних схемах світосприйняття) та динамічними властивостями (ритуальна діяльність). Символ родини у письменника можна розглядати в двох аспектах: на рівні «мікрокосму», де визначається ставлення кожного окремого її представника до традицій співіснування, та на рівні «макрокосму», де підкреслюється його роль на національному ґрунті крізь призму етнічної свідомості.

Дослідники творчості В. Барки (М. Кульчицька, В. Пушко, Р. Мовчан та ін.) відзначали майстерність письменника у відтворенні родинних основ: етнопедagogічних чинників, ставлення до землі й до хліба, взаємовідносини між старшим і молодшим поколіннями, передавання досвіду як запоруки збереження механізмів колективної пам'яті тощо. Вчені з'ясували певні характеристики символу матері, змальованого письменником, відзначили його талановите відтворення моделі патріархальних стосунків у родині та підкреслення сакрального значення сім'ї у трагічних для її членів обставинах. Усе ж, на нашу думку, досі написане вченими не дає ґрунтового уявлення про народнорелігійну модель світосприйняття В. Барки. Зокрема, Р. Мовчан відзначила: «З Катранниками пов'язаний один із найпотужніших мотивів «Жовтого князя» – **емоційний мотив материнства**. Прикметно, що «звучить» він в зачині твору і в його фіналі; але виконує там протилежні функції: на початку втілює триумф найсвятішого єднання людей – матері і дитини, наприкінці – крах цього єднання під руйнівною дією зла» [8: 18]. Можемо підкреслити домінуючу роль наскрізного мотиву материнства, але в образних структурах усіх прозових творів. Тому наше дослідження цього аспекту буде мати ширший контекст. Образ матері у письменника має символічні ознаки, що ґрунтуються на експресивному його відтворенні (Р. Мовчан не пояснює походження такої емоційності). Така позитивно емоційна модель етноархетипу матері у В. Барки вибудовується за допомогою фольклорних ремінісценцій, а також міфологічних гіперболізованих характеристик. Етноархетип ма-

тері у образній системі прози письменника можна розглядати структуровано, за рахунок виокремлення в ньому кількох смислових відтінків. Архетип матері, вважає К. Г. Юнг, «виявляє практично безмежну різноманітність у своїх проявах... Першими за важливістю є мати, бабуся, мачуха, свекруха (теща); далі йде будь-яка жінка, з якою людина має певні стосунки, наприклад, няня, гувернантка або віддалена прародичка. Потім йдуть жінки, яких ми називаємо матерями у переносному значенні слова. До цієї категорії належать богині, особливо Богоматір, Діва, Софія...» [11: 217].

Мета статті – проаналізувати основні смислові вияви архетипу жінки-матері у контексті прози Василя Барки, дослідити їх етнічне міфо-фольклорне походження.

Один із важливих семантичних аспектів символу жінки-матері у В. Барки – його вияв через авторську конструкцію «**мати – вишня – вдова**». Саме порівнюючи матір-вдову з вишнею, письменник, очевидно, керується подібністю до народнописанного образу (наприклад, у народній пісні є рядки «Ненько моя, вишня, чи я в тебе лишня»); а у В. Барки зустрічаємо тотожне порівняння: «*Матір не можна пізнати: за вечір стала іншою. Як вишня, що недосвіток поранив смертельно, – тоді опав цвіт, і зосталась вона темніти гілками, не відкликаючись на нове тепло*» [1: 122]). Крізь порівняльну конструкцію письменник відтворює особливий статус вдови, який визначає траурний період. Очевидно, автор реконструює народні уявлення про подвійний статус вдови: «як соціально неповноцінний (відсутність пари) і як ритуально чистий» [5: 296]. Емоційність жіночо-материнського мотиву у прозі В. Барки підкріплюється фольклорними ремінісценціями, де відзначається така тенденційна етнічна ознака жіноцтва, як самопожертва.

Визначальна щодо ґрунтового аналізу символу матері – символічна конструкція «**мати – пам'ять**». Мати у письменника є берегинею родоводу, яка несе з покоління в покоління етнічну пам'ять – мову, календарну та родинну обрядовість, фольклорні скарби. Така іпостась образу матері відповідає народним уявленням про функціональні аспекти життєвого призначення, де «жінці належить головна роль у збереженні традицій у всіх сферах життя, зокрема і духовній», де «жінка – перш за все мати, яка продовжує рід... але вона й підтримує зв'язок із світом предків» [6: 208]. У «Жовтому князі» В. Барки маємо яскравий образ жінки-матері, рушійної сили роду, яка передає своїм нащадкам через казку своє бачення світу: «*Була жива бабуся – на печі спала. Мені діти коло неї: слухали казок, поки і заснули. Часом скаженіла хуртовина і, виючи, влітала в комин. А на печі так тепло від нагрітого зерна, що ним присипаний черінь. Бабуся оповідала про сіроманця і вкрадену королівну. Прикручена лампа або каганчик залишали примарний сутінок, в якому живо творилися події для настрахованої уяви*» [1: 122].

В образ-бабусі Харитини письменник втілює стійку модель етнічної родинної педагогіки, адже саме вона виховала у дітях та внуках шанобливе ставлення до старших за віком. Це також свідчить про передачу необхідного колективного досвіду, що забезпечує стійку систему етнічно-етичних стереотипів у родині. Один з таких стереотипів виражається через концепт любові, що проявляється у ставленні дітей до бабусі у передсмертну годину: «*...Бабуся занедужала... Діти, забувши про свою біду, припадають до її плеча; беруть її зморщені стемнілі руки в свої долоні і до обличчя собі тулять. Бояться говорити голосно, щоб не хвилювати її*» [1: 94].

Символ жінки-матері у В. Барки функціонально призначений для відтворення механізму колективної пам'яті. Адже найчастіше у письменника мати є організатором ритуальної сфери діяльності родини (у «Жовтому князі» мати залучає дітей до поховального обряду, пояснює їм усі необхідні деталі, відповідно виховує в них поважне ставлення

до покійників (тут маємо ототожнення з давнім традиційним «культотом предків»)). Прикметно, що у В. Барки матері здійснюють ритуальні дії, які навіть на рівні підсвідомості впливають на характер власних дітей. Мати формує у них стійкі цінності крізь призму власних страждань та терпіння. У цьому, очевидно, письменник вбачає один із механізмів збереження родової пам'яті, де найчеснішим мірилом виступає етнічно-родинний зв'язок матері й дитини. Зустрічаємо у прозових творах письменника кілька епізодів прощання матері й сина, що мають виразні ритуальні ознаки та фольклорні характеристики. Зокрема, у романі «Жовтий князь» персонаж Мирон Катранник згадує: *«ще коли був юнаком, їхав до цукроварні на заробітки. Мати прощалась коло порога; вийшла вслід йому і спитала: «Хто ж тобі їсти зварить?» Тих слів материних не міг ніколи забути»* [1: 98]. У романі «Рай» герой Антон Никандрович пам'ятає, як *«поцілував руку матері і кинувся в двір, мов там стояли осідлані коні, готові мчати тайно повінчаних»* [3: 131].

У символі жінки-матері виокремлюється інший додатковий смисловий відтінок, втілений у символічній конструкції **«мати – праця – хліб – земля»**. Концепт матері у зазначеній символічній структурі доповнюється концептами батько і сім'я взагалі. Це пояснюється тим, що усі ці образи можна означити однією лексемою «зерноносія». Письменник реалізує в своїх прозових творах міфо-символічні характеристики образу землі, пов'язані передусім з материнською функцією: «Універсальна для всіх слов'янських традицій жіноча символіка землі розкривається через метафору материнства. Приймаючи в себе насіння, земля – за народними віруваннями – вагітніє і дає новий врожай; вона всезагальна Мати-годувальниця: живих годує, а мертвих до себе приймає» [4: 316].

Неодноразово автор підкреслює значущість селянсько-хліборобської праці у системі народнорелігійної моралі. Втрату можливості працювати на власній землі та вирощувати хліб письменник розцінює як втрату механізму родинно-колективної пам'яті, адже, передаючи технологічні прийоми обробки землі своїм дітям, селяни зберігають основи хліборобсько-селянської етики, яка є складовою традиційної народної моделі світосприйняття. Так, персонаж роману «Жовтий князь» Мирон Катранник роздумує: *«...Ти, хлібороб від старих предків, мусиш гинути з родиною, бо кувачі гріха звелили кожному виконавцеві своєму: «Вбий душі!». А так мало ти хотів – дрібного місця під небом; трудячись на клаччику землі, кормиш дітей і одягати»* [1: 166]; *«...Він (партієць. – М. В.), пикастий, що ковзає в вікні, розбрехався, коли платять; він до землі ні за якого чорта не підійде робити хліб, як ми і наші сім'ї з пращадів»* [1: 188]. Відбувається деформація символічної конструкції «хлібороб – земля», а саме спотворюється реальність – селянин без плуга й землі. Звідси походить деструкція архетипу матері-селянки. На нашу думку, зображуючи традиційні етноархетипи в деструктивному вимірі, автор моделює тимчасовий хаос у суспільному просторі, цим самим підсилюючи смислове навантаження опозиційної структури «Космос (або мікрокосм) – хаос».

Смислові варіанти етноархетипу жінки-матері у В. Барки реалізуються через символічну конструкцію **«мати – дитина»**. У контексті цієї структури автор відтворює модель етнічного родинного виховання, що вибудовується крізь призму усталених догм народнорелігійної моралі. У романі «Спокутник і ключі землі» персонаж Веніамін «проголошує» основні засади української етнопедагогіки: *«Змалку чути люблячу мову старших, строгих до провини, але справедливих. Тому діти стають спокійні і слухняні, з гідністю...»* [2: 245]; а також священник пояснює порушення родинно-колективної пам'яті через неправильне виховання батьками своїх дітей: *«...Від батьків каліцтво переходить до нащадків і заражує їх...»* [2: 340].

В основі української моделі родинного виховання покладений принцип любові через самопожертву. В. Барка часто зосереджується на ньому: *«Дарія Олександрівна, хоч найменше їсть, – усе дітям віддає! – але тримається, мов чудом...»* [1: 81]. Також концепт материнської любові у письменника можна розглядати крізь призму традиційної ментальної ознаки – «філософії серця», де виразно проступає «життя за серцем» типу: *«Лежить на печі мати з дітьми: Горнутья до неї, вона ж, тримаючи їхні руки, ніяк не опритомніє, не вирвється від горя, що калічить серце»* [1: 123].

Діти у В. Барки оперують категоріями дорослої людини. Сприймавши сімейні цінності крізь призму народнорелігійної моралі, яку втілюють матері й батьки, вони стали носіями колективної пам'яті. Окремі дослідники помітили, що діти у письменника сприймають світ через традиційно опозиційну структуру «свій – чужий». «Свій» світ, втілений передусім в образі матері, у письменника передається через запах м'яги та сприйняття краси природи: *«Одного ранку хлопець (Андрійко. – М. В.) ворушився між бур'янами в садібі... Серед зарості, серед гичі – потворної і жорстокої – побачив квіти: з білими промінцями вкруг і охристими очками посередині. Вирываючи бадилля, він захопив також листочки м'яги, – вміть пронісся могутній і таємничий пахоць: такий милій!... Мама завжди збирала м'ягу, і від того хустка її проймалася чародійним духом, незабутнім довіку»* [1: 254].

Одним із домінуючих смислових виявів образу матері у В. Барки є символічна конструкція **«жінка – чоловік»**. Матір у нього передусім зосереджує традиційні для української ментальності ознаки жіночності, а з нею глибокої сентиментальності, здатності кохати та виявляти жертвність. Ця проблема, втілена у творчому доробку письменника, зацікавила багатьох дослідників. Зокрема, М. Кульчицька відзначає: «для В. Барки важливі не любовна інтрига чи еротичний конфлікт..., а глибина і висока цінність кохання як вищого духовно-емоційного зв'язку між людьми, найміцнішої природної основи для створення сім'ї, відтак – як прямої асоціації з родиною та акумулятивним джерелом родинної злагоди й порозуміння» [7: 6-7]. У романі «Жовтий князь» маємо виразне підтвердження концепту кохання як основи родинних зв'язків: *«Мати питає, журачись: «Де це наш тато? І листів довго нема. Він, може, і таких мушель не бачить». В неї покотилися сльози: одна по одній, аж ніби димучі з гіркоти, від душевного терпіння її»* [1: 406]. Цей епізод підтверджує домінуючі тенденції міфу українського кохання, символом якого «завше була душа, точніше – серце» [10: 11], а звідси походить яскраво виражена позитивна чи негативна експресивність, глибока сентиментальність національного жіночого характеру.

Письменник реалізує у своїх прозових творах теорію «кохання від серця» або «кохання за серцем». Але відбувається це через вибудовування культу матері-жінки з усіма її визначальними для українського ментального характеру рисами. Зокрема, В. Барка зосереджується на такій рисі етнічного жіноцтва, як здатність на самопожертву – це є власне критерієм істинності кохання-любові й основою національного «любовного» міфу. У романі «Спокутник і ключі землі» Мар'яна Кіндратівна, звертаючись до Таїси, вибудовує принцип жертвності у любові: *«...Ви любили себе в ньому, коли по-справжньому треба його в собі любити... Ви, люблячи, хочете, аби вам було добре і, крім того, також йому; а треба навпаки: щоб добре було йому і також вам, навіть коли вам – зле, а йому добре, та навіть життя своє віддати за його добру долю...»* [2: 111].

В. Барка також зосереджується на проблемі співіснування духовного й тілесного у міфі українського кохання-любові і віддає перевагу етнопсихологічній домінанті, де

«тіло, на відміну від культур деяких інших народів, ніколи не було ідолом обожнювання» [10: 11]. Прозі властива тенденція підкреслення важливості саме духовного зв'язку між закоханими (на цьому, власне, й тримаються родинні первні, як у сім'ї Катранників з «Жовтого князя»), а тому фізична зрада розцінюється як деструкція духовно-емоційних основ інтимного світу двох людей. Зокрема, у романі «Спокутник і ключі землі» священник пояснює наслідки фізичної зради Таїсою свого коханого Олега, спроектуючи їх на глобальне, загальнолюдське тіло: «...Відчула (Таїса. – **М. В.**) адський плід від зради любови: найсвітлішої цінності відносин, – зради особливо чорної при безлюбних зв'язках, просто брудних... Дано мужчини і жінці стати однією плоттю і однією вищою одиницею – в чуттях... Чудесна загадка в блаженність сімейного кола. І зрадлива зміна лежача тут переступна – страшною катастрофою супроти такого дару з висот неба...» [2: 338]. В. Барка розглядає традиційну етнічну модель «любов – кохання» як характеристику мікрокосмосу українця, але в окремих випадках створює макросвіт інтимності й тоді апелює до «вищого», «небесного» рівня Дерева Життя.

Пояснення письменником любові через материнське сприйняття на макрокосмічному рівні дає підставу говорити про авторську символічну конструкцію «**мати – суспільство**». У межах цієї єдності можна виокремити два домінуючі моменти: *материнський закон* і *материнське серце*. Ці символічні словосполучення мають традиційне походження і входять у загальну структуру традиційних народнорелігійних уявлень українців. У романі «Рай» студент Олександр вважає що, «*матері повинні продиктувати закон про виховання*», а з ним погоджується Ольга: «*Я переконана, що без жіночих порад ніхто не перевиховає людство. Материнське серце мудріше, ніж комсомольська програма*» [3: 244]. Материнське слово у письменника має магично-містичний характер, воно наділене ознаками стійкого механізму родинної пам'яті та відтворює роль материнської функції у суспільстві: «*На суді стара мати сказала коротеньке, але сильне слово – як материнський прокурор, поставлений глядіти родинного права: «Поки небо стоїть над землею, ні вельможний, ні неможний не сміє ламати закону, на якому стоїть сім'я; ніхто не сміє зрікатися обов'язку – помагати матері, як вона носить дитя під серцем»*» [3: 280]. Таким чином, автор створює унікальний міф про материнський закон та материнське серце, що має політично-суспільний контекст та ґрунтується на усталених етично-релігійних засадах етносу.

Усі символічні вияви образу жінки-матері у В. Барки зосереджуються на архетипному його походженні, втілені в архетипі **Аніми** – жіночому першопочатку. «В онтологічно-міфологічній площині архетип Аніми переріс в образ Великої праматері, а потім і ціле гроно образів українського фольклору» [12: 19]. У В. Барки усі символічні конструкції, центральним концептом яких є жінка-мати, ґрунтуються на архетипі Аніми. Його доповнює релігійний вияв – образ Богородиці. У народній системі світопорядку «культ Богоматері зближується і зливається з культом матері-землі» [9: 218]. Отже, наявна ще одна міфологічно-символічна конструкція, яка зосереджує традиційно-етнічні та релігійно-містичні ознаки матері, «**Аніма – мати – Богородиця**»: «*У нього (у персонажа твору «Спокутник і ключі землі» Олега Паладюка. – М. В.) – виміряний образ якоїсь вселенної, що komponується складами співзвучності від незаних обширів. Її відповідає цілковитий взір відносин в родині: з досмертною вірністю, як велів апостол Павло...»*» [3: 305].

Отже, автохтонні морально-естетичні засади української родини втілюються у В. Барки в образі жінки-матері. Наділяючи її функціями збереження сімейних традицій, передавання народнорелігійних уявлень, автор пояснює механізми усталеності колектив-

но-родової пам'яті. Кризь призму стійких народнорелігійних уявлень письменник відтворює національні ментальні ознаки жіноцтва, виражені у етично-естетичних категоріях: лагідність, сентиментальність, емоційність, здатність до самопожертви у ставленні до коханого, власних дітей та батьків. «Жіночо-родинна» символіка у творах письменника відображає загальнонаціональну модель світосприйняття та тождна з народнорелігійними уявленнями про родинні функції, зокрема про необхідність збереження колективної та національної пам'яті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барка В. Жовтий князь: Роман / Передм. М Жулинського. – К.: Дніпро, 1991. – 266 с.
2. Барка В. Спокutnik і ключі землі: Роман-притча. – К.: Орій, 1992. – 426 с.
3. Барка В. Рай: Роман. – Нью-Йорк: «Свобода», 1953. – 309 с.
4. Белова О. В., Виноградова Л. Н., Топорков А. Л. Земля // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н.И. Толстого. – Т.2: Д-К (Крошки). – М.: Междунар. отношения, 1995. – 704 с. – (Институт славяноведения и балканистики РАН – С. 315-321).
5. Гура А. В., Кабакова Г. И. Вдовство // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н.И. Толстого. – Т.1: А-Г. – М.: Междунар. отношения, 1995. – 584 с. – (Институт славяноведения и балканистики РАН – С. 293-297).
6. Кабакова Г. И. Женщина // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н. И. Толстого. – Т.2: Д-К (Крошки). – М.: Междунар. отношения, 1995. – 704 с. – (Институт славяноведения и балканистики РАН – С. 205-208).
7. Кульчицька М. О. Романи Василя Барки «Рай» та «Жовтий князь»: художня візія тоталітарної дійсності // Автореф. дис. канд. філ. наук: 10.01.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2002. – 20 с.
8. Мовчан Р. «Жовтий князь» Василя Барки // Слово і час. – 1998. – № 12. – С. 14-19.
9. Толстой Н. И. Богородица // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под ред. Н. И. Толстого. – Т.1: А-Г. – М.: Междунар. отношения, 1995. – 584 с. – (Институт славяноведения и балканистики РАН – С. 217-219).
10. Томенко М. В. Теорія українського кохання. – Київ, 2002. – 128 с.
11. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов. Пер. с англ. – К.: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
12. Ятченко В. Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби. – К., 1998. – 200 с.

УДК 398. 34 (477)

*Шкляєва Н. В.
(Луцьк, Україна)*

МОТИВИ НАЙДАВНІШИХ ПРОМИСЛІВ В НАРОДНІЙ ТОПОНІМІЧНІЙ ПРОЗІ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

В статтє рассказывается о мотивах охоты и рыболовства в народной топонимической прозе Западного Полесья, которое является самыми распространенными и самыми давними среди хозяйственных мотивов региона.

In the article told about reasons of hunt and fishing in folk toponymy prose of Western Polissya which is most widespread and oldest among economic reasons of region.

Народна топонімічна проза Західного Полісся визначається багатством мотивів. Одним із них є розвиток мисливства і рибальства у цьому регіоні протягом усієї історії Західного Полісся: від прадавніх часів і до початку ХХ століття.

Велика кількість лісів були «доброю базою для полювання, яке давало чимало м'яса» [14: 135]. Так, ще у Галицько-Волинському літописі під 1254 роком згадується полювання на чолі з князем Данилом Романовичем для забезпечення м'ясом воїнів під час походу. «Коли ж він їхав до города Грубешова, то убив шість вепрів, а три – отроки його, і дав він м'яса воям на дорогу» [8: 68].

Причини появи певного соціального процесу приховані від народного розуміння. Його корені сягають економічних зрушень не тільки Західного Полісся, а почасти і Європи. Еволюція суспільного життя часто вимагала від населення підкорятися змінам, адаптуватися до нових умов життя з метою виживання. Тому зміст інформації топонімічної прози з економічними мотивами реальний, носить констатуючий характер. Розміри переказів залежать від обсягу фактичної наповнюваності повідомлень.

Економіка цього регіону була об'єктом наукових спостережень таких дослідників, як Я. Контрим, Ю. Крашевський, Т. Стецький, Й. Небжицький та інші [12: 154].

Так, Й. Небжицький у праці «Полісся – опис військово-географічний і дослідження місцевості» показав, що на початок 20-х років ХХ століття на Поліссі сформувались основні та допоміжні заняття. До основних він відносить землеробство, до допоміжних – рибальство, мисливство, збиральництво, бджільництво [16: 26].

Топонімічна проза Західного Полісся містить інформацію про розвиток мисливства і рибальства. Польський дослідник Т. Стецький теж стверджує про наявність цих промислів. На його думку, мисливство «становило єдине заняття перших слов'янських племен у цих краях, було єдиною розвагою литовських князів і давніх волинських панів» [18: 43]. Ю. Крашевський зауважував, що «найуживанішими видами полювання було полювання з гончими і облави» [15: 18]. Підтвердженням цих думок є такий переказ: «Колісь, ше за панів, тут жило небагато людей, то там хати, то там. І от тії пани, коли їхали на вхоту, то екраз на цьому місці стрічались. Вони тут гуляли, веселились і чириз те так і назвали село Погулянка (с. Погулянка Любешівського району) [5: 2].

Описуючи мисливську фауну, Т. Стецький зазначив, що «ще в середині ХІХ тут було багато диких кіз, вовків, лисиць, зайців, борсуків, тхорів, їжаків та ін. Траплялися рисі, видри, бобри, лосі і навіть куниці» [18: 30].

Про ці ж реалії ми дізнаємося і з топонімічних повідомлень. «Урочище Козера: тут були дикі кози» [6: 3] (с. Самійличі Любомльського району), «Урочище Дике: одна дичина родилась» [1: 2] (с. Видраниця, Ратнівського району), Олешне – ліс, водились олені. (с. Видраниця Ратнівський район) [1: 2]. «Лисуха – там лиси водились» [2: 1] (с. Годовичі Турійського району).

Умови для мисливства були досить сприятливими. На це вказував і Т. Стецький: «Птахів на Поліссі не перерахувати, можна натрапити на орла і сокола» [18: 30]. Із топонімічних переказів отримуємо інформацію про те, що «Ліс Урлово: був ліс і багато орлів водилось» [1: 1] (с. Видраниця, Ратнівського району), «Урочище Качинник: урочище, де було багато качок-селихів» (с. Видраниця Ратнівського району) [1: 3]. «Тетеруки – там пташки такі водилися» (с. Згорани Любомльського району) [9].

За твердженням Т. Стецького «традиційне полювання до кінця XIX ст., початку XX ст. «збереглося повсюди, особливо в селянському середовищі» [18: 31]. Так, «Урочище Кузятина – урочище, де полюють на диких кіз» [4: 2] (с. Зарудче Любешівського району), «Качок багато було, от охотники і назвали це місце Качин» [2: 3] (с. Качин, Камінь-Каширського району).

Й. Небжицький зазначає, що ще на початку XX ст. на Західному Поліссі відбувалося полювання на ведмеда [16: 10]. Цей факт фіксує й переказ про село Облапи Ковельського району «Коли жив тут пан, то до нього приїзжали на охоту. І один раз кинувся на нього ведмідь. Він йому нічого ні зробив, тико облапав лапами. Того й село зветься Облапи» [3: 3].

Своєрідність мисливських мотивів полягає в тому, що особа мисливця, процес полювання на другому плані, а домінуючим є образ тварини або птаха, що стає причиною появи топоніма.

Рибальство, як і полювання, було одним із провідних промислів на Західному Поліссі. Історики стверджують, що у регіоні здавна «помітну роль у господарстві населення відіграло рибальство, що засвідчують знахідки кісток і луски риби» [13: 28]. У народній топонімічній прозі Західного Полісся рибальські мотиви поєднуються, в основному, з мотивами першопоселенництва. «Рибальські» перекази побудовані таким чином: біля ріки оселяється рибалка, потім у цьому місці розростається поселення: «Кажут, що перший поселився якийсь рибак Соколов, що побудував свою хату над рікою, а за ім уже й другі почали стрітись» [4: 1] (с. Ветли Любешівського району).

Деколи рибалка-першопоселенець подовгу живе сам, і лише з приєднанням до нього ще однієї людини селище починає розбудовуватись: «Жив рибак якийсь, село вмарніло, то як центр бур'ян був, а якийсь дід посилювався, то й почали розбудовувати» [1: 3] (с. Річиця Ратнівського району).

Польський дослідник Я. Контрим вважає, що рибальство – один з найдавніших промислів Західного Полісся. Особливого поширення воно, за його словами, набуло на початку XX століття. Великою популярністю «користувалися сушені в'юни, нанизані по десять штук на гіллячку, так звані стерлети» [17: 35].

На думку іншого польського дослідника Ю. І. Крашевського, «Стир для місцевих мешканців є тим, що Ніл для Єгипту. Тут з-поміж іншої риби траплялись білуги триліктової довжини. Багата іхтіофауна сприяла значному розвитку риболовного промислу» [15: 40]. Дослідник Й. Небжицький відзначав, що «рибальством займалися майже в кожному польському селі. Місцеві озера добре зариблені. Великого господарського значення мали щука, лящ, лин, карась. У великих річках зустрічалися судаки, соми» [16: 24]. Народна топонімічна проза підтверджує дані дослідження. «Було колись за селом озеро, зара там болото, там було багато карасів, їздили на карасі, того й Карасин» [10] (с. Карасин Маневницького району). «Тут колись якусь рибу ловили, того й Карасин» [11] (с. Карасин Маневницького району). «Розказують, ек колись на Мацовой горі жило поселення людей. Біля теї гори було озеро велике, більше, ек тепер, а в ньому було багато риби, особливо багато було сомів. От люде ловили тих сомів і продавали. Так і стали тих людей називати сомарами. А ек тее поселення стало розростатись і стало село, то село назвали Сомарами, а потім Самари» [7: 3] (с. Самари Ратнівського району).

Зауважимо, що у зразках топонімічної прози з «рибальськими» мотивами наявний своєрідний спосіб утворення топоніма. Спочатку лексема на означення назви виду риб антропонімізується (за назвою риби сома ціле поселення називають сомарами), а потім

антропонімізована назва стає топонімом. Розглянемо ще один із варіантів цього переказу. «Люде ловили сомів і носили на базар на продаж. На базарі сех продавців називали самарянами. Потом так почали називати село – Сомаряни, потом – Самаряни, а дальше пушла назва Самари» [7: 2] (с. Самари Ратнівського району). Із другого варіанту переказу про Самари бачимо, що самарянами жителів села називали лише у певному середовищі – на ярмарку, де вони продавали сомів. Як наслідок, усе поселення отримало назву Самари.

Мотиви зайнятості поліщуків полюванням переважають у Любомльському, Ратнівському, Любешівському, Ковельському районах, в той час, як у Маневицькому та Турійському вони відсутні. У районі Маневич зосереджено найбільше скотарських мотивів, в той час, як у Ковельському, Турійському, Любомльському їх набагато менше. Можливо, це можна пояснити тим, що населення поблизу Шацьких озер не було таким активним у зайнятості скотарством. У цій місцевості переважають мотиви рибальства. «Рибальські» мотиви домінують і біля річок Прип'яті та Вижівки.

У зв'язку із невеликою кількістю полів та орних земель сільське господарство Західного Полісся відзначалося низьким агрономічним рівнем та низькою культурою ведення господарства. Тому можна зробити висновки про те, що найпоширенішими серед господарських мотивів народної топонімічної прохи Західного Полісся були, все ж, мотиви мисливства та рибальства, оскільки вони є найдавнішими серед селян регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів ПВНЦ. – Ф.1. – Од. зб. 23
2. Архів ПВНЦ. – Ф.1. – Од. зб. 25
3. Архів ПВНЦ. – Ф.1. – Од. зб. 76.
4. Архів ПВНЦ. – Ф.1. – Од. зб. 85.
5. Архів ПВНЦ. – Ф.1. – Од. зб. 98.
6. Архів ПВНЦ. – Ф.1. – Од. зб. 119А.
7. Архів ПВНЦ. – Ф.1. – Од. зб. 168.
8. Галицько-Волинська держава XII-XIV ст.: Зб. наук. Праць / Упор. О. Кучерук. – Кн. 1. – Львів, 2002. – С. 68.
9. Записано в селі Згоранах Любомльського району від Валентини Вигури 1955 р.н.
10. Записано в селі Карасині Маневицького району від Івана Ре мінського, 1921 р. н.
11. Записано в селі Карасині Маневицького району від Парасковії Ре мінської, 1930 р.н.
12. Костриця М. Ю., Костриця Н. С., З історії етнографічного дослідження Полісся: історіографія, джерела, постаті // Велика Волинь: Минуле і сучасне. – Житомир, 1993. – С. 154 – 158.
13. Кучінко М. Волинська земля X – середини XIV ст. Луцьк, 2002. – С. 78.
14. Кучінко М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.). – Луцьк, 1994. – С. 135.
15. Kraszewski I. I. Wspomnienia Wołyni, Polesia i Litwy. – W-wa., 1930. – 120 s.
16. Niezbzycki I. Polesie: opis wojskowo-geograficzny i studium terenu. – W-wa, 1985.
17. Podróż Kontryma urzędnika banku polskiego, jaka była w roku 1829 do Polesia. – Poznań, 1839. – 89 s.
18. Steski T. I. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T. 1. – Lwow, 1864. – 118 s.

**АРХІТЕКТОНІКА ПРИТЧОВИХ ПОВІСТЕЙ
В ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ
(«Повість про санаторійну зону» М. Хвильового
та «Повесть непогашенной луны» Б. Пільняка)**

Статтю присвячено дослідженню особливостей архітекtonіки притчових повістей М. Хвильового та Б. Пільняка. Шляхом порівняльного аналізу з'ясовуються основні засоби, що забезпечують організацію художнього цілого творів: поділ тексту на архітекtonічні складники, роль паратекстуальних елементів, включення в оповідь чужого слова.

Ключові слова: архітекtonіка, притчева повість, заголовок, посвята, передмова, лейтмотив.

Статья посвящена исследованию особенностей архитектоники притчевых повестей М. Хвильового и Б. Пильняка. Путем сравнительного анализа исследуются основные средства, которые обеспечивают организацию художественного целого произведений: деление текста на архитектурные составляющие, роль паратекстуальных элементов, включение в повествование чужого слова.

Ключевые слова: архитекtonика, притчевая повесть, заглавие, посвящение, предисловие, лейтмотив.

The annotation is devoted to the investigation of peculiarities of architectonics of the parable story by M. Khvylovyy and B. Pilnyak. By means of comparative analysis it has been made the investigation of tools that organize the artistic whole of texts: division on to architectonic elements, inclusion of the paratext elements and the quotation into the text.

Key words: architectonics, parable story, title preface, dedication, foreword, leading motive.

Імена двох талановитих письменників 20-30 років ХХ ст. М. Хвильового (1893-1933) і Б. Пільняка (1894-1937) старанно замовчувались в радянському літературознавстві протягом багатьох десятиліть. Актуальність компаративного дослідження творчого доробку цих авторів викликана спільністю тем, що їх розкривали письменники у творах та схожістю формальних засобів, що використовувались митцями. Підтвердженням цьому є іронічне зізнання М. Хвильового у «Вступній новелі»: «Я погоджуюся з тими вельмишановними критиками, що не бачать у моїх творах нічого оригінального. Вони мають рацію: весь я в лабетах пільняківщини та інших серапіонових братів» [1: 123]. Така самохарактеристика не була випадковою, оскільки тогочасна критика, звинувачуючи обох митців у відступі від лінії партії, образливо нарекла творчість Хвильового «безсюжетною бузою», «огидливою бурдою пільняківщини», «пільняківським болотом» [2: 27-31]. Мета критики полягала в тому, щоб зобразити Хвильового пересічним епігоном підозрілого, ворожого пролетарської ідеології Б. Пільняка. «Ворожим» Пільняка почали вважати після спроби публікації його «Повести непогашенной луны» (1926), в якій сучасники легко розпізнали історичні постаті.

Реабілітація Хвильового і Пільняка спричинила надзвичайну активність літературознавчої думки в переосмисленні багатогранної спадщини митців. Виявляється, що «політична зашореність критики не давала змоги побачити, що Хвильовий і Пільняк, розробляючи новітню поетику прози, заглиблюючись у психіку не тільки свідомого, а й несвідомого, самобутньо розкрили неординарні характери людей своєї доби» [3: 2]. Письменників об'єднувало прагнення до експерименту, що виражалось в пошуку нових форм та розробці принципів орнаментальної прози. Зважаючи на це, мета нашої статті полягає в дослідженні архітектоніки притчових повістей «Повість про санаторійну зону» (1924) М. Хвильового та «Повесть непогашенной луны» (1926) Б. Пільняка.

Обидві повісті – це «істинні художні твори, що занурюючись у сучасне, передбачали майбутнє. Головне в них – засудження культу безмежної влади в тоталітарній системі» [3: 10]. Не викликає сумніву притчовий характер цих повістей, адже повість-притча відзначається «... модельованістю ситуацій та абстрагованістю просторово-часової організації, рішення висунутих проблем здійснюються в алегоричному ключі, нечисленні персонажі частіш за все позбавлені індивідуально-особистісних рис і уособлюють окремі сторони людського характеру» [4: 54-55]. В «Повісті про санаторійну зону» та в «Повесті непогашенной луны», спостерігається прагнення авторів змоделювати певні ситуації й трансформувати розвиток подій в умовну картину життя. Характерним для повістей є абстрагування хронотопу, адже події «Повісті про санаторійну зону» відбуваються у санаторії, місце розташування якого залишається невідомим, а події «Повесті непогашенной луны» розвиваються у місті, назва якого є невідомою для читача.

В обох творах є персонажі, які символізують жорстокість тоталітарного суспільства: метранпаж Карно з «повісті про санаторійну зону» та «негорблящийся человек» – з «Повесті непогашенной луны». Є також образи, що застерігають читача: санаторійний дурень уособлює хворобу суспільства, дівчинка Наташа, яка хоче загасити «луну», уособлює небажання підкорятися механічній гармонії тоталітарної системи.

В сучасному літературознавстві існує тенденція до ототожнення поняття «архітектоніка» з поняттям «композиція» твору або взагалі ігнорувати його наявність. Вагомий внесок у розробку теоретичних засад і практичного втілення архітектоніки зробили А. Харитонов [5], А. Волков [6], І. Качуровський [7], Н. Ніколіна [8], О. Мірошникова [9] та інші. Враховуючи думки щодо сутності цього терміну, доцільним вважаємо тлумачити його в широкому і вузькому значеннях. Під архітектонікою, в широкому значенні, розуміємо загально-естетичну організацію твору як художнього цілого; у вузькому – сукупність формально-змістових та графічних засобів, що забезпечують цінність та зв'язність твору як естетичного об'єкту. До таких засобів належать: «...поділ твору на архітектонічні складники; поєднання кількох творів у певну сукупність; наявність таких паратекстуальних елементів, як заголовки, епіграф, авторська передмова, післямова, посвята, коментарі; чергування у тексті твору різноманітного, різножанрового матеріалу...» [див. 6: 47-48]. Ці засоби виділяють значущі для розуміння твору моменти, що візуально активізують увагу адресата.

Важливим архітектонічним компонентом, що запрошує адресата до художнього світу твору, є заголовок, адже саме він – це «компресований, нерозкритий зміст тексту. Його можна метафорично зобразити у вигляді закрученої пружини, що розкриває свої можливості в процесі розгортання» [10: 133]. Заголовок в конденсованій формі виражає тему твору, основну сюжетну лінію, конфлікти тощо.

Заголовок «Повісті про санаторійну зону» забезпечує когезію твору і вказує на худож-

ній простір розгортання подій. «Санаторійна зона» – це відділений, ізольований від решти світу простір, де мешкають психічно хворі пацієнти. Знаком замкнутості в творі стають стіна і стеля, в які часто впираються погляди головних героїв: «Анарх теж не виходив з палати і годинами дивився то на одну, то на другу з чотирьох **стіл**. Але частіше він спирався поглядом **у стелю**...» [1: 452]. Ізольованість санаторійної зони від решти зовнішнього світу виявляється за допомогою функціонування в тексті лейтмотивів проїжджаючого повз зону потягу, пролітаючого над зоною аероплана, лунаючих за межами зони пострілів мисливців і криків тюремного наглядача: «...глухої ночі **повз санаторій будуть пролітати**... червоні очі потяга» [1: 435]; «... **над санаторійною зоною перелітали аероплани**...» [1: 435]; «**Десять ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер**...» [1: 409]; «... **зрідка з десяти миської в'язниці долітав волохатий гомін**: то кричав глухим напруженим криком тюремний наглядач» [1: 382]. Загалом, перебування санаторійців на лікуванні радше нагадує перебування у в'язниці: «О восьмій годині – дзвоник, потім сніданок, другий сніданок, обід, чай, вечеря. Між ними – лежанки, з яких одна – мертва» [1: 399]. Ці аналогії посилюються, коли анарх усвідомлює, що ніколи не вийде з зони: «**десь в глибоких тайниках ховалася йому думка, що відсіля він ніколи не вийде, що відсіля нема повороту, як із того світу**» [1: 416]. У так званому санаторії панує не тільки жорсткий режим, а й зароджується своєрідна модель механізованого суспільства. Тут зібрано «всесоюзний вінегрет»: революціонерів і пристосуванців, інтелігентів і пролетарів, дії та вчинки яких вказують на автоматичність процесів всередині зони: «На зоні все **автоматично робиться**» [1: 399]; «**Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижачками, не то хижими машинами**» [1: 470]. Передбачаючи бурхливий розвиток технократичної цивілізації, автор вдало розкрив її недоліки, що криються у втраті людського спілкування й душевності. Замкнений простір, в якому перебувають санаторійці, – поширений в літературі ХХ ст. топос. Хвилюючого він привабив можливість валучити своїх героїв з нормального життя і поставити їх у своєрідні «лабораторні умови», де ніщо не заважає санаторійцям заглиблюватись у нетрі власної психіки та будувати стосунки з іншими хворими.

Заголовок «Повести непогашенной луны» акцентує увагу на важливому лейтмотивному образі «луны», що виступає своєрідним символом механізованого суспільства, адже вона в творі супроводжує «головну машину», «негорблящегося человека»: «...неподвижными стали, идущими рядом, стали – только луна за облаками, да эта машина, да человек покойно сидячий в машине» [11: 106]. «Холодный взор», яким «негорбящийся человек» дивиться з гори на місто, такий же бездушний, як і «тающая ледяная глышка луны» [11: 106]. Образ «луны» поступово набуває все більш негативної конотації: якщо на початку твору автор співчуває («... не нужной городу луне» [11: 91], яка «торопится, бежит, прыгает, чтобы поспеть, куда-то не опоздать...» [11: 91], то після смерті командарма «луна» вже владарює над світом: «В окно лезла белая луна, уставшая спешить» [11: 106], «Полная луна купчихой пыла за облаками, уставала торопиться» [11: 107]. Показовим є бажання маленької доньки Попова Наташі загасити луну: «Наташа стояла на подоконнике, и Попов увидел: она надувала щеки, трубкой складывала губы, смотрела на луну, целилась в луну, дула в неё: – Что ты делаешь, Наташа? – спросил отец. – Я хочу погасить луну, – ответила Наташа» [11: 107]. Дитяча сутність не бажає коритись механічній гармонії, що втілюється в триєдиній паралелі «луна – машина – негорбящийся человек». Але в заголовок винесена повість саме «непогашенной луны», тому «...гудками воеет городская душа, замороженная ныне луной» [11:106] і «луна» продовжує осювати своїм холодним світлом механічні стосунки всередині тоталітарного суспільства.

В ході дослідження думок з приводу зв'язків «Повісті про санаторійну зону» з іншими творами Хвильового з'ясувалося, що одні вчені (Ю. Безхутрий, Г. Грабович) вважають, що повість складає диптих з новелою «Я (Романтика)» (1924), інші (М. Жулинський, І. Цюп'як, Р. Мовчан) – з романом «Вальдшнепи» (1926). Ми припускаємо, що «Санаторійна зона» є частиною триптиху, де новела «Я (Романтика)» є першою частиною, «Вальдшнепи» – другою. В «Повісті про санаторійну зону» розповідається про заключний етап постреволюційного життя безіменного «я» з «Я (Романтики)», який у «Вальдшнепах» фігурує під іменем Дмитрій Карамазов і хворіє на незрозумілу хворобу, та як наслідок, іде на лікування до «санаторійної зони» під прізвиськом анарх. На відміну від повісті Хвильового повість Пільняка є самодостатньою і не має зв'язків з іншими творами письменника.

В обох повістях присутній такий важливий архітектонічний компонент, як посвята. «Повість про санаторійну зону» Хвильовий присвятив своєму головному опоненту з літературної дискусії 1925-1928 рр. «Сергію Пилипенкові» [11: 379], який очолював спілку селянських письменників «Плуг» і був директором Держвидаву України. Опоненти дискутували з приводу шляхів подальшого розвитку українського мистецтва, зокрема літератури. Пилипенко був упевнений, що митцем може стати кожен: «Пролетарський письменник утворить свої «ливи-переливи» душевні – навколо машин і тракторів» [11: 424]. На що Хвильовий відповідав: «Митцем взагалі може бути тільки виключно яскрава індивідуальність, яка має не тільки чималий життєвий досвід, але й в силу деяких фрейдівських передумов зрегулювала свою творчу діяльність по призначенні їй сліпою природою путі» [12: 411]. Очевидно, бажаючи показати своїм опонентам, якими мають бути справжні натхненні твори, Хвильовий присвятив свою повість одному з «безграмотних «ців» та «енків» [11: 401] – С. Пилипенкові.

Свою «Повість непогашеної луни» Пільняк присвятив головному редакторові журналу «Красная новь» О. Воронському, який після конфіскації 5-го номера журналу з повістю, в 6-му номері публікує листа: «Повість присвячена мені. З огляду на те, що така посвята для мене, як для комуніста, є образливою і могла б накинути тінь на моє партійне ім'я, заявляю, що я з обуренням відкидаю цю посвяту» [13: 15]. Пільняк у своєму покажовому листі зауважує: «Повість була прослухана порівняно великою кількістю людей, схвалена і одразу взята до друку в «Новом мире», – редактором же було запропоновано мені написати і передмову, якої в початковому варіанті не було» [11: 592]. Передмова до «Повести непогашеної луни» виявилась неоднозначною за своїм функціональним призначенням. «Наївність» автора, який просить, «*чтобы читатель не искал... подлинных фактов и живых лиц*» [11: 78] і не сприймав фабулу як натяк на смерть М. В. Фрунзе призвела до досягнення зворотного ефекту. Ця передмова буквально налаштує читача саме на документально-художнє прочитання. Однак таке однобоке розуміння збідне багатогранність повісті, яка наповнена глибокою символікою і філософськими роздумами.

Розглянувши паратекстуальні компоненти архітекtonіки творів (заголовки, посвята, передмова) переходимо до аналізу основного тексту. «Повість про санаторійну зону» складається зі вступу і двадцяти глав. У вступі можна виділити три частини: записи «*із щоденника хворої*» [1: 379], яка знайомить читача з головними героями, означає місце дії, коротко анонсує основні сюжетні лінії; лейтмотив «*... тихого осіннього суму*» [1: 379], що задає відповідний емоційний тон, пронизує всю повість і закінчує її, створюючи своєрідне композиційне кільце; іронічний опис «*сірого санаторійного будня*» [1: 381], з обов'язковим «*крутінням пуговки*» (кохання) в «*диких малинниках*» [1: 380].

Саме у третій частині вступу розповідається про появу в санаторії метранпажа Карно і його таємничого приятеля, з яким вони «... поговорили конспіративно (в цьому всі певні) з пігодини. Потім фігура зникла в бур'янах. Наш метранпаж, – сміявся хтось, – пахне «нат-пінкертоном» [1: 381]. Таким чином, вступ відіграє роль експозиції, в якій намічаються основні сюжетні лінії та зав'язується інтрига, що пов'язана з метранпажем Карно.

Таку ж експозиційну роль в «Повести непогашенной луны» відіграє перша глава, в якій намічається основний конфлікт твору, що ґрунтується на хворобі командарма Гаврилова: «... по улицам рассыпались мальчишки с газетными китами; один-другой из них на пустых перекрестках выкрикивал...: – Революция в Китае! К приезду командарма Гаврилова! Болезнь командарма!» [11: 78]. Зустріч двох старих приятелів Попова і Гаврилова, який щойно повернувся з півдня країни, проливає світло на події: «Командарм помолчал... – Кровя я много видел... а операции боюсь, как мальчишка, не хочу, зарежут» [11: 83]. Виконуючи роль головнокомандуючого, Гаврилов зник до смерті: «Это был человек, который имел право и волю посылать людей убивать себе подобных и умирать» [11: 80], але його лякає дотик до тієї механічної логіки, за якою він має лягти на стіл хірурга. Півість складається з чотирьох глав, з яких третя носить назву «Смерть Гаврилова», а четверта – «Глава последняя».

Обидва твори описують невелике коло подій. Герої Хвильового більше розмовляють, аніж діють. Розвиток подій будується на стосунках анарха й Карно. Образи цих героїв змальовані за принципом контрасту: «величезний, волохатий анарх» [11: 382], хворий на неврастенію, відчуває розгубленість і страх перед маленьким чоловічком – метранпажем Карно, який саркастично зауважує: «така махина, а боїтесь такої маленької людини» [11: 432]. Метранпаж завжди з'являється перед анархом в найбільш драматичні моменти його самопочуття: після розмови анарха з сестрою Катрею про життя і смерть, під час конфлікту через вирізане на Майїному столі нецензурне слово, після невдалої спроби анарха покинути зону, і, нарешті, в останні хвилини життя анарх бачить на протилежному боці ріки саме Карно. Якщо в «Повести непогашенной луны» сучасники Пільняка легко розпізнали історичні постаті Сталіна й Фрунзе, то «Повість про санаторійну зону», на думку Ю. Безхутрого, також має деякі перегуки з історичним подіями, адже «Карно – це прізвище президента Франції, вбитого 1894 року анархістом. Таким чином, пара анарх – Карно становить собою дзеркальне, «перевернуте» відбиття відповідної пари в реальному соціумі» [14: 442]. Паралельне розгортання характеристик анарха і метранпажа Карно набуває посутнішого, міфологічного звучання. Розташований між санаторійною зоною і командною висотою яблуневий сад викликає асоціації з Біблійним «райським садом», місцем пізнання добра і зла. В цьому плані показовим є епізод з яблуками: анарх «проходячи повз загороджений молодяк, ... зірвав три яблука, що їх хотів дати Хлоні» [1: 394], але Карно, звернувши увагу на кишені анарха, зауважує: «яблука ж заборонено рвати» [1: 394]. Стає зрозумілим, що Карно не хоче, щоб мешканці зони, зокрема анарх, знали правду. Невипадково Майя сама себе називає «еластичною гадючкою» [1: 389], яка в «надто прозорому капоті» [1: 384], демонструє «тугі грудні яблука» [1: 391]. Показовим є той факт, що Майя викликає в свідомості анарха думки про Карно: «Анарх згадав Майїн тихий негарний смішок, і цей смішок викликав ні з того ні з сього – образ метранпажа» [1: 422]. Складається враження, що Майя і метранпаж Карно давні знайомі, які займаються однією справою і мають спільну мету. Взагалі в повісті виділяються дві протилежні групи персонажів. З однієї сторони: анарх, Хлоня, сестра

Катря, з іншої – Карно, Майя, «миршавий дідок», «санаторійний дурень». Між цими групами виникають складні стосунки: Карно та його свита (Майя, «миршавий дідок», «санаторійний дурень») спостерігають за опонентами (анархом, Хлонею, Катрею), які прагнуть залишити санаторій, але єдиним виходом з цього замкненого кола для анарха й Хлони стає самогубство.

Такі ж паралелі можна провести і в «Повести непогашенной луны»: командарм Гаврилов, Попов і його дочка Наташа протиставлені «негорблящемуся человеку», образ якого набуває ознак бездушності й механічності. За принципом контрасту зображує Пільняк командарма Гаврилова і «першого з трійки». Хоч вони і роблять одну справу, мета якої побудова нового світу, однак в моральному плані герої зовсім різні. Викриваючи ці відмінності, автор починає із опису житла: в Гаврилова – це салон-вагон, де *«пахло хорошим благословеньем полуденных стран»* [11: 79], у «негорблящегося человека» – це будинок, де *«улеглась бесцумная тишина, глухо звонили телефоны, не шумели счеты, бесцумно ходили люди...»* [11: 86]. Якщо Гаврилов постає емоційною людиною зі своїм минулим, планами на майбутнє, то «негорблящийся человек» зображений як робот без обличчя (його не видно в світлі лампи), який невтомно працює, сидючи на дерев'яному стільці. Аргументи, що їх приводить «негорблящийся человек» на користь операції, радше нагадують механічний набір фраз, але певна логіка в них є: «перший з трійки» правильно відреагував на збій в організмі потрібного революції командарма. Розмова між «негорблящимся человеком» і Гавриловим графічно нагадує діалог у драмі: «негорблящийся человек» іменуються «первым», а Гаврилов – «вторым», що підкреслює розстановку ролей між старими знайомими, які мали спільну мету: *«Первый – негорблящийся человек: – Историческое колесо – ... движется смертью и кровью... Второй, командарм: – Эк, как ты тут обставился, совсем министр, – у тебя здесь курить можно? – Я окурков не вижусь»* [11: 86]. Неможливо не помітити алогічність аргументів, що висуваються «першим»: *«Первый: – Я тебя позвал потому, что тебе надо сделать операцию. Я уже отдал приказ... ты помнишь, как мы обсуждали, послать или не послать четыре тысячи людей на верную смерть. Ты приказал послать. Правильно сделал. – Через три недели ты будешь на ногах. Ты изгини меня, я уже отдал приказ»* [11: 87]. Складається враження, що, командарм мусить пройти перевірку на машиноподібність, але він тільки людина, яку вбиває надлишок хлороформу під час операції. Так само як Хлоня й анарх, які йдуть на самогубство, щоб покинути межі ненависної зони, на свідому смерть йде Гаврилов. Показовими є слова командарма: *«... а операции боюсь, как мальчишка, не хочу, зарежут...»* [11: 83] та три листи, що їх написав Гаврилов і підписав: *«Вскрыть после моей смерти»* [11: 94]. Загалом листи відіграють важливу архітектонічну функцію і в творі Хвильового, і в творі Пільняка. В «Повести непогашенной луны» в основну оповідь включено одного передсмертного листа, в якому Гаврилов пише: *«Алеша, брат! Я ведь знал, что умру... Жена у меня тоже старушка... И поселитесь вы жить вместе, женитесь, что ли. Детисшек растите!..»* [11: 106]. Наявно перед знаючи фінал операції, командарм благословляє Попова на майбутнє, в якому Гаврилова вже не буде. В «Повісті про санаторійну зону» спостерігаємо наявність трьох листів. Анарх звертається з розпачливим листом-сповіддю до своєї сестри Клавдії, в якому зазначає, що *«уперто і неухильно з терновим вінком на голові»* він *«йде на Голгофу»* [1: 446]. Відповідь сестри, яка закликає анарха до соціальної активності, ще більше заганняє його до глухого кутка. А лист від метранпажа, в якому Карно радить анарху: *«ніколи не згадуйте свого минулого, в противнім разі ви щось надумаете. Що ви надумаете, я, звичайно, знаю»* [1: 461], остаточно збентежує анарха і деякою мірою штовхає до самогубства..

Окрім листів Пільняк у повісті використовує «документальний» матеріал. Справедливою щодо цього є думка В. Шкловського: «Факт для окремого уривка Пільняку потрібен «газетний» – значущий» [15: 262]. Таким вагомим, «документальним» фактом в «Повести непогашенной луны» виступає «Протокол консилиума» лікарів, які обстежують командарма і рекомендують «*больного оперировать профессору Анатолию Кузьмичу Лозовскому*» [11: 90]. Загалом, зображення лікарів займає значне місце в обох повістях. Зовні складається враження, що професор Лозовський, яким керують з «дома номер первый» ладен мало не зарізати Гаврилова, але юридично звинувачувати лікарів нема в чому. Проте безперечно є їхня моральна провина, адже вони бачать перед собою не людину, а «*командира армии, формулу*» [11: 89], тому і сприймають холоднокривність героя як байдужість до власного життя: «*А страшная фигура этот Гаврилов, ни эмоции, ни полутона*» [11: 91], «*большевик, ничего не поделаешь*» [11: 91]. Пільняк не бажав змалювати на сторінках повісті образи вбивць у білих халатах, але спорокував, що медицина теж буде втягнута в механічні взаємини всередині тоталітарної системи. Схожі стосунки складаються між лікарями й пацієнтами в «Повісті про санаторійну зону»: «*Знову лікарський смотр? – говорит Унікум. «Тову лікаткий тмот», – подає дідок. – I тоді ж вияснилося: це просто комедія! Головный лікар запише заранні, кого треба виписати, а консилиум лікарів просто так, для блізіру*» [1: 451]. В обох повістях відчувається вплив керівного механізму на дії медиків, адже не лікарі вирішують долю хворого, а люди, які медицину роблять зняряддям розправ.

Таким чином, аналіз архітектонічної організації та сюжетне розгортання «Повісті про санаторійну зону» та «Повести непогашенной луны» вказують на очевидну типологічну схожість. Це свідчить про прагнення М. Хвильового і Б. Пільняка створити особливий тип притчової оповіді, в якій розкриваються не тільки філософські, але й соціально-історичні колізії. Паралелі між двома творами простежуються в активному використанні паратекстуальних елементів (заголовки, посвята, передмова), лейтмотивів, що забезпечують художню цілісність та включенні в архітектоніку оповідних частин формально різнорідного матеріалу: листів, щоденникових записів хворої, протоколу консилиуму лікарів. Твір Хвильового постає як притча про прозоріння і каяття особистості в хворому суспільстві, а повість Пільняка попереджає про небезпеку культу особистості в тоталітарній системі. Архітектонічна організація, насичена оповідь, полісемантичність і символічність роблять ці твори Хвильового і Пільняка оригінальними зразками жанру сучасної притчі. З огляду на це, перспективним вбачаємо подальше порівняльне дослідження творчості цих митців у контексті літературного процесу 1920-30 років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хвильовий М. Твори у 2 т. – Т. 1: Поезія. Оповідання. Новели. Повісті. / Упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майданченка. – К.: Дніпро, 1990. – 650 с.
2. Поліщук В. Пульс епохи. – К., 1927. – С. 26-33.
3. Вечірко О. Л. Психологія характерів у прозі М. Хвильового і Б. Пільняка. Автореф. дис. канд. філолог. наук. – Одеса, 1993. – 17 с.
4. Ильина М.Е. Эволюция притчи и композиционные изменения ее текста// Стиль и жанр художественного произведения. – Львов: Вища школа, 1987. – 127 с.
5. Харитонов А. А. Архитектоника повести А. Платонова «Котлован» // Творчество Андрея Платонова: Исследование и материалы. Библиография / РАН Инст. рус. лит. – СПб, 1995. – С. 70-90.

6. Волков А. Архітектоніка // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 47-48.
7. Качуровський І. Генерика і архітектоніка. Кн.1 Література європейського середньовіччя. – К.: Києво-Могилянська академія – 2005. – 382 с.
8. Николина Н. А. Филологический анализ текста. – М.: Академия, 2003. – 256 с.
9. Мірошникова О.В. Лирическая книга: архитектоника и поэтика. – Омск: Омск, госуниверситет, 2002. – 140 с.
10. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
11. Пильняк Б. Расплеснутое время. Рассказы, повести, романы. – М.: Советский писатель, 1990. – 608 с.
12. Хвильовий М. Твори у 2 т. – Т. 2: Повість. Оповідання. Незакінчені твори. Нариси. Памфлети. Листи / Упоряд. М. Г. Жулинського, П. І. Майданченка. – К.: Дніпро, 1990. – 925 с.
13. Латынина А. «Я уже отдал приказ...». «Повесть непогашенной луны» Б. Пильняка как явление социальной прогностики // Литературное обозрение. – 1988. – № 5. – С. 13-15.
14. Безхутрий Ю. М. М. Хвильовий: Проблеми інтерпретації / Художн. оформлювач Б. П. Бублик. – Харків: Фоліо, 2003. – 495 с.
15. Шкловский В. Б. Гамбургский счёт: Статьи – воспоминания – эссе (1914 – 1933). – М.: Советский писатель, 1990. – 544 с.

УДК 81'225

Коломієць Л. В.
(Київ, Україна)

ПАРАЛЕЛІ МІЖ НЕОРОМАНТИЧНОЮ КОНЦЕПЦІЄЮ ПЕРЕКЛАДУ ВАЛЬТЕРА БЕНЬЯМИНА І ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЮ ТВОРЧИСТЮ ВАСИЛЯ БАРКИ

В статтє вистраивається параллель между неоромантической концепцией поэтического перевода, начертанной в 1920-е годы Вальтером Беньямином в программной статье «Задача переводчика», и переводческим творчеством украинского поэта, прозаика, религиозного мыслителя Василя Барки, в частности, анализируется язык его перевода поэтической драмы «Король Лир» В. Шекспира.

Ключевые слова: *неоромантическая концепция поэтического перевода, сюрреалистическая техника, языкоцентрический подход к переводу.*

The article draws a cross-cultural parallel between the neoromantic conception of poetic translation, outlined by Walter Benjamin in his seminal article «The Task of the Translator» in the 1920s, and the poetic translations by Vasyl Barka, a prominent Ukrainian poet, prose writer and religious thinker, whose translation of Shakespeare's poetic drama «King Lear» (1969) is being analyzed in particular.

Key words: *neoromantic conception of poetic translation, surrealist technique, language-centered approach to translation.*

Неоромантичний напрям об'єднує західноєвропейських поетів-перекладачів, солідарних з концепцією поетичного перекладу, викладеною Вальтером Беньяміном у його програмній статті «Завдання перекладача» («The Task of the Translator», 1923). Це концепція буквалістичної довірливості, спрямованої на розкриття поетичного потенціалу в мові перекладу. Стаття є передмовою до власного перекладу Беньяміном поетичного циклу Шарля Бодлера «Парижські картини». Вона надовго стала одним із ключових текстів у розвитку сучасних уявлень про природу й завдання перекладу.

В. Беньямін (1892-1940) – німецько-єврейський письменник, літературний критик, перекладач, який став широко відомим лише по смерті, коли в Німеччині 1955 року вийшов двотомник його літературно-критичних статей та есе, а 1966 року – двотомник листування. У передмові до англomовного видання вибраних літературно-критичних статей В. Беньяміна всесвітньовідомий соціолог і культуролог Ганна Арендт [1] називає його письменником з унікальною здатністю *мислити поетично* в царині літературно-критичного жанру (вважаючи найважливішим літературним критиком свого часу): мається на увазі висока метафоричність літературно-критичних висловлювань Беньяміна, який ставився до метафор як до найбільшого подарунку мови, адже метафори є засобом поетичного ствердження єдності світу.

Перекладацька творчість українського поета, прозаїка, релігійного мислителя Василя

Барки (1908-2003) в своїх методологічних засадах виявляється спорідненою з неоромантичним проектом, накресленим В. Беньяміном.

1969 року в серії «Світовий театр» українського еміграційного видавництва «На горі» (Мюнхен) вийшов друком переклад Шекспірової поетичної драми «Король Лір», виконаний Василем Баркою. В анонімній редакційній передмові до цього видання («Від видавництва») зазначалося: «Переклад Барки не являє собою поліпшень чи вдосконалень супроти праці своїх видатних попередників. Він увесь складається з нового слова – нового в розумінні не тільки винаходу, а й переосмислення (курсив наш. – Л. К.)» [2: 6]. Василь Барка перекладає так, немовби він заповзвся повернути кожному слову оригіналу його первинну новизну, піднести поетичну цінність кожної окремої деталі, а це, своєю чергою, дозволяє по-новому оцінити й можливості самої української мови, її могутній поетичний потенціал.

Окрім «Короля Ліра» В. Шекспіра, йому належить переклад «Апокаліпсису» для нового видання Біблії в Римі (1963), а також «Божественної комедії» (в фрагментах) Данте (1978), про стиль якої він свого часу захистив кандидатську дисертацію («Божественная комедия» Данте (Политическая теория, гуманизм, черты стиля). – М., 1940).

Василь Барка, якого нерідко називають «найбільшим поетом нашого часу» (Богдан Бойчук), – людина справді титанічної працездатності й митець глобального масштабу. Поезія посідає центральне місце в його багатожанровій та багатоаспектній творчості, наскрізно опоетизований, просякнутий «символічним розумінням сутності поезії» [3: 23]. Мова В. Барки інтимна, чуттєва, позначена унікально широкою культурною знання поетом народної мови, його безмежним пієтетом до народної творчості. Вона не може бути конвенційною мовою для широкого читацького загалу. Так, Барчин переклад «Короля Ліра» – це, передусім, літературний, а не сценічний твір, який вимагає уважного і повільного читання. З редакційної передмови: «Барка не тільки цурається будь-якого звужуючого узагальнення, а, навпаки, у кожному найнезначнішому випадкові утворює ніби додаткове силове поле, щоб виштовхнути назверх незвичне, незвичайне, одноразово-неповторне. Його неочіненна заслуга полягає в тому, що він ... демонструє ... називання речі в Шекспіра, яке відбувається не прямою дорогою, а якомога більше звивистою, де насолода спізнання зумовлюється саме в цьому *неймовірному нагромадженні словообразів*. ... Модерними засобами він розкриває структуру шекспірівського мовного бароко (курсив наш. – Л. К.)» [цит. за: 2: 8-9].

У зацитованому вище фрагменті редакційної передмови до Барчиного перекладу безпомилково вгадується літературознавчий почерк Ігоря Костецького, а в ключових акцентах передмови – концепція шекспірівського бароко Костецького, який пропагував його адекватне відтворення засобами національного (українського) бароко як у своїх теоретичних міркуваннях, так і у власній перекладацькій творчості. За І. Костецьким, для Шекспіра важлива не так індивідуалізація, як динамізація сценічної мови, зіткнення високого і зниженого стилів, комбінування каскадів свіжих, незатертих словосполучень.

Водночас, переклад Шекспірового «Короля Ліра» Василем Баркою значною мірою відображає естетичні орієнтири неоромантизму з його програмною статтею Вальтера Беньяміна «Завдання перекладача», в якій В. Беньямін називає «адекватним перекладачем» того, хто здатний виявити присутність глибинного поетичного потенціалу в мові першотвору й зробити його приховане значення видимим, подавши його *в глибинно-зародковій, неужитковій, одивненій формі*. А справжній переклад, за Беньяміном, повинен бути прозорим, але не в тому розумінні, що його смисли мають бути загальноприйнятними, легко доступними й цілком «прозорими», а в плані його відкритості для «світла поетичної

чистоти» першотвору: поетичної свіжості, неповторності, здатності вражати [4].

Ми не беремося стверджувати, що В. Барка безпосередньо був ознайомлений з ідеями В. Беньяміна, але й не виключаємо цієї можливості, оскільки обидва (і В. Беньямін, і В. Барка) – поети з містичним мово- і світовідчуттям, яких зближує світло інтуїтивного символізму, перейнятого досвідом ідеалістичної філософії й християнської богословської мислі. Завдяки цій духовній спорідненості між двома поетами-мислителями типологічно (хоч і не генетично) спорідненими виявляються їхні позиції щодо мети й завдань поетичного перекладу. Тож вельми слушно видається міжлітературна паралель: неоромантична концепція перекладу, «засіяна» в європейську інтелектуальну ниву на початку 1920-х років Вальтером Беньяміном, і її розвій у мовоцентричній перекладацькій творчості Василя Барки наприкінці 1960-х.

Беньяміна і Барку можна також порівняти між собою за їх винятковою особною – завдяки радикальному новаторству – позицією в літературі: не будучи виразно чиймсь учнем, кожен з них сам став фундатором нового письма (Беньямін – більшою мірою в літературознавстві, бо перекладацька практика давалася йому важче, ніж теорія; а Барка, якому не бракувало поетичного дару, – і в оригінальних творах, і в перекладацькій діяльності). Їх дивним чином об'єднує прагнення до «найбожевільнішої мозаїчної техніки, яку тільки можна уявити» (вислів Беньяміна щодо власної амбіції по виробленню літературно-критичного стилю, який мав би органічно складатися головно з самих цитат). Мозаїчно-колажно виглядає і техніка перекладацького письма Барки, в основу якої потємно покладалося його уявлення про слово як синкретику ідеї і звукового виразу, відтак акцентувалося самостійне значення першослова в оригіналі й трансформованого слова в поетичному перекладі. Зокрема, в перекладі Дантової «Божественної Комедії» «поет послідовно змінює гранично чіткі дантівські рими на своєрідні асонанси, де важить уже не система потрійних співзвуч, а самостійне значення кожного слова, що завершує рядок» [5: 121].

Г. Арендт [1] відзначає вагомий вплив сюрреалізму на літературознавчу і культурологічну методологію Беньяміна з його намаганням вловити образ історії в найдрібніших скалках реальності, неприкрашених «вирізках» із неї (сюрреалістський рух напрацьовував досвід, яким, за твердженням Беньяміна, займався він сам). Барчина творчість (як оригінальна, так і перекладна) також мала точки перетину з сюрреалізмом. У перекладацькій практиці В. Барки сюрреалістська техніка проявилася в зосередженості на самостійному значенні слова як мікрообразу, в намаганні відкрити скарби і донести до читача щерь поетичних деталей образної семантики оригіналу.

Чи не з сюрреалістської пристрасті до малих, навіть «мізерних», речей (вміння побачити значимість об'єкта в зворотній пропорційності до його розмірів) походить і Беньямінова апологія ідеального підрядника, в якому читачеві вдається привідкрити мікротекстуальну синкретику першотвору? І чи не з подібної сюрреалістської настанови походить Барчина відданість словообразам? Так, цих поетів-митців, розділених часою й географічною відстанню, зближувало захоплення нагромадженням словообразів. Проте методологічна подібність між теоретизуваннями Беньяміна і перекладами Барки має значно глибші корені, що сягають доби романтизму, а у випадку Беньяміна – німецького романтизму, зособна переконаності Й. В. Гете (найбільшого духовного авторитету для Беньяміна) в фактичному існуванні «першоявищ», чи «справжніх феноменів» (нім. *Urphänomene*), – архетипових явищ (конкретних речей), які можна відкрити у світі явленостей. У такому феномені *значення* і *явленість*, тобто, слово і річ, ідея і досвід, співпадатимуть як суть одне. Беньямін розвивав теорію малого об'єкта в мистецтві, яка

фактично поширювалась і на його перекладознавчі погляди: що дрібніший об'єкт (для перекладу – це рівень слова), то з більшою вірогідністю він здатен буде вмістити в собі в найконцентрованішій формі все інше.

Феномен, диво *явлення* – ось що, за Г. Арендт, глибоко зачарувало Вальтера Беньяміна як філософа й поета мови і – додамо від себе – як спадкоємця романтичної школи перекладу та теоретика неоромантичної концепції в новій історичній реальності 1920-30-х рр. XX ст.

Василь Барка, який з невтомністю генія шукав способів *явити слово*, не будучи теоретиком перекладу, також зробив своїми перекладами чималий внесок у подальшу розбудову неоромантичного напрямку. Адже поетика його перекладів суголосна з Беньяміновим розумінням мови як сутнісно поетичного феномена та з відповідними до цього розуміння завданнями, що їх Беньямін висував до поетичного перекладу.

Так, для Беньяміна мова є передусім не даром мовлення, що відрізняє людину від інших живих істот, а «сутність світу... з якої походить мовлення» [цит. за: 1: 9]. Розуміння мови як поетичного феномена визначило характер літературно-критичного методу Беньяміна: не досліджувати утилітарні та комунікативні функції мовних творінь, а зрозуміти їх у їхній кристалізованій формі як ненавмисні, не спрямовані на комунікацію словесні вираження «сутності світу» (звичайно, мовні творіння містять повідомлення, що легко самі себе передають або можуть бути передані читачеві, проте їх комунікативну функцію цей мислитель розглядає як безсумнівно вторинну по відношенню до номінативно-когнітивної функції).

Уявлення Беньяміна про завдання перекладу невіддільні від його літературно-критичного методу, дослідницька мета якого – «вимірювати глибини мови і думки... швидше у спосіб свердління, ніж копання» [цит. за: 1: 48]. Метод свердління націлений на видобуток істотного в формі цитат (щоб не зруйнувати все твориво поясненнями, які прагнуть встановити причиновий, системний зв'язок). Виривання фрагментів з їхнього контексту й групування їх по-новому таким чином, щоб вони ілюстрували один одного й могли самі довести свій смисл в такому плаваючому стані, – безсумнівно, це був різновид сюрреалістського монтажу. І якби не сучасні Беньяміну сюрреалістські експерименти, спричинені аналогічними до його власних творчими імпульсами, то Беньямінова ідея створення літературної праці, що цілком складалась би з цитат, так майстерно припасованих одна до одної, що будь-який супровідний текст ставав зайвим, повинна була б видати більш ніж чудернацькою й саморуйнівою для письменника.

«Для Беньяміна, – роз'яснює Г. Арендт, – цитувати означає називати, і *радіше називання, ніж говоріння, радіше слово, ніж речення*, розкриває правду (курсив і переклад наш. – Л.К.)» [1: 49]. Методологічне експериментаторство Беньяміна, його пошуки адекватного способу вислову опиняються в безпосередній близькості до пізніших (1940-1950-х рр.) лінгвістичних поглядів Мартіна Гайдеггера, а отже, – до філософії онтології мови. На що і вказує Г. Арендт, відзначаючи близькість Беньямінового відчуття мови до відчуття і тлумачення мови Гайдеггером. Щоб переконатись у цій спорідненості, досить лише розкрити зміст Беньямінової концептуальної метафори *свердління в глибини мови і думки* (яка асоціюється в уяві Г. Арендт зі спорідненою метафорою: пірнанням до морського дна минулого, де можна знайти «коралі й перлини», які були колись «живими кістками» й «живими очима», якщо, за Г. Арендт, послугуватися Шекспірівською метафорою з пісні Арієля у романтичній драмі «Буря» (друга сцена першої дії): *Full fathom five thy father lies, / Of his bones are coral made, / Those are pearls that were his eyes. / Nothing of him that doth fade / But doth suffer a sea-change / Into something rich and strange*

[6: 1563-1564]. (Переклад Ю. Клена: *Батько твій на дні морському згинув. / Із кісток його ростуть коралі, / із очей зробилися перлини, / і ніщо від нього не пропало: / все морські солоні хвилі / в дивний скарб перетворили...* [7: 278]).

Цей «дивний скарб», ці «багатства й дива» – колись живі словесні творіння, трансформовані в коралі й перлини під вагою водних глибин віків, – можуть бути врятовані й підняті на поверхню сучасності тільки якщо їх грубо вирвати з їхнього контексту, піддавши інтерпретації під «нешадним впливом» нових думок, як цього і прагнув Вальтер Беньямін.

Метафора пірнальника до глибин першотвору за «коралями і перлинами», його «дивним скарбом», напрочуд вдало освітлює неоромантичний ідеал перекладача, маніфестований Вальтером Беньяміном не лише в програмній статті, присвяченій завданням перекладу, а й опосередковано – всією його літературно-критичною творчістю, особливо ж, напрацюваннями з філософії мови.

Перекладач Беньямінового типу сягає семантичних глибин першотвору, але не для того, щоб розкопувати морське дно, а для того, щоб із великими труднощами діставати з цих глибин «коралі й перлини», щось прекрасне й дивне, і підносити ці скарби на поверхню сьогодення. Він не ставить собі за мету оживити в перекладі минуле, оновити зниклі епохи, але він переконаний, що хоч живе й піддається руйнуванню часом (а мовне творіння теж є живим, бо живим у ньому є дух його часу), однак процес розпаду може виявитись одночасно й процесом кристалізації окремих його елементів, «фрагментів думки», які не розчиняються у водах минувшини, а лише зазнають під їх впливом змін і виживають у нових кристалізованих формах та образах, які залишаються непіддатними стихіям, немовби чекаючи на свого пірнальника, що колись зуміє сягнути цих мовних глибин і піднесе нагору до світу живих цей «дивний скарб», прекрасний, як безсмертні Гетевські «першоювища», чи «справжні феномени».

Саме таким самотнім і відважним пірнальником постає перед читачами Василь Барка з його незграбно-прекрасних, нечувано-дивних перекладацьких творінь, семантична пластика яких неначе всвердлюється в глибини синкретики мови і думки першотвору, сягаючи того *поетичного протодна, де над говорінням панує називання, над реченням – слово*, й де відбуваються «магічні перетворення» найвартісніших елементів мовного тіла першотвору в «коралі й перлини» нового словесного вираження, покликаного явити авторське слово в його первозданній сяючій красі, зворушливості й правдивості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Arendt, Hannah. Introduction / Benjamin W. Illuminations: Essays and Reflections. Edited and with an Introduction by Hannah Arendt. – New York: Schocken Books, 1988. – P. 1–55.
2. Шекспір, Вільям. Король Лір: Пер. з англ. Василя Барки. – Штутгарт – Нью Йорк – Оттава: На горі, 1969. – 300 с.
3. Фізер І. Василь Барка / Поза традиції. Антологія української модерної поезії в діаспорі: Упор. Богдан Бойчук. – К. – Торонто – Едмонтон – Оттава: Вид-во КІУС; Альбертський університет, 1993. – С. 21-24.
4. Benjamin, Walter. The Task of the Translator: An Introduction to the Translation of Baudelaire's *Tableaux parisiens* / Benjamin W. Illuminations: Essays and Reflections: Edited and with an Introduction by Hannah Arendt; Translated by Harry Zohn. – New York: Schocken Books, 1969 (reprinted 1988). – P. 69-82.
5. Стріха М. В. Данте й українська література: досвід рецепції на тлі «запізнілого націєтворення». – К.: Критика, 2003. – 163 с.

6. The Complete Works of Shakespeare. Edited by Irving Ribner and George Lyman Kittredge. – Waltham, Massachusetts – Toronto: Ginn and Company, 1971. – 1743 p.
7. Шекспір, Вільям. Буря: Пер. з англ. Ю. Клена / Клен, Юрій. Твори: В 4 т. – Торонто: Фундація імені Юрія Клена, 1960. – Т. 4. – С. 247-387.

УДК [811.161.2+811.162.4]’25

*Кредатусова Ярміла
(Пряшів, Словаччина)*

ГРАМАТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СИНТАКСИЧНА ЯК ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ ПРИЙОМ (на словацько-українському матеріалі)

У статті приділена увага граматичній трансформації синтаксичній – досить регулярному перекладацькому прийому. Авторка статті наводить сім типів граматичної трансформації синтаксичної, які можна вважати загальними принципами перекладу фахових текстів з словацької мови українською мовою і навпаки.

Ключові слова: словацька мова, українська мова, граматична трансформація синтаксична, типи синтаксичної трансформації.

In the article attention of the author is focused on quite regular translation method – on syntactical grammatical transformation. She mentions seven patterns of grammatical transformation, which can be considered as general principles of non-literary translation of texts from Slovak language to Ukrainian language and vice versa.

Key words: Slovak language, Ukrainian language, syntactical grammatical transformation, patterns of syntactical transformation.

Нещодавно ми мали змогу перекласти зі словацької мови українською мовою текст, метою якого було представити на українському ринку новий сільськогосподарський продукт – органо-мінеральне добриво.

Йшлося про текст реклами, тому нашим завданням було перекласти його так, щоб перекладений текст був для українського споживача легкозрозумілим та щоб звучав природно.

Крім спеціальних понять та професіоналізмів, які було потрібно замінити (субститувати) правильними українськими відповідниками, дуже важливим завданням було знайдення у тексті мовних кліше, якими відрізняються словацька і українська мови.

Кожна інформація у різних мовах відображена по-різному, тобто, і текст перекладу може бути у цільовій мові трансформований по-різному. Однак, усі варіанти повинні зберігати однаковий загальний зміст – інваріант оригіналу.

На прикладі показуємо різні можливості реалізації інваріанту інформації словацького речення українською мовою.

Приклад:

(С): *Hnojivo obsahuje tiež mikroelementy, viazané na humínové látky, vo forme ľahko prístupnej pre rastliny.*

(У1): *До складу добрива входять також мікроелементи, які сполучаються з гуміновими речовинами, у легкодоступній для рослини формі.*

(У2): *Добриво містить також мікроелементи, які сполучаються з гуміновими речовинами, та легко засвоюються рослиною.*

© Кредатусова Ярміла, 2008

Текст оригіналу, який нам довелося перекласти, був написаний з наміром вплинути на українського споживача. Перекладач повинен усі функції тексту-оригіналу зберегти у тексті-перекладі. Текст-переклад повинен бути функційним перекладом, тому перекладач обов'язково має враховувати різні зсуви (втрати, пропуски, перестановки), які компенсуються у процесі перекладу. Отже, у процесі перекладу перекладач має справу з низкою трансформацій.

Перекладаючи наш текст, виявилось, що найбільш вдалою буде граматична трансформація синтаксична, як один з перекладацьких прийомів, яка полягає в заміні синтаксичної конструкції оригіналу синтаксичною конструкцією цільової мови, причому доходить до заміни мовних (виразових) категорій, але лексичне значення (смысл) не міняється [1: 53].

У нашій статті наводимо **7 типів граматичної трансформації синтаксичної**. Їх можна вважати загальними принципами, діючими у процесі перекладу будь-якого фахового тексту-оригіналу з словацької мови на українську і навпаки. Йдеться про такі типи:

1. Заміна форми присудка іншою формою.
2. Заміна другорядного члена речення підрядним реченням.
3. Заміна односкладного речення двоскладним реченням і навпаки.
4. Заміна універсальних слів мультиверсальними сполученнями і навпаки.
5. Заміна узгодженого означення неузгодженим і навпаки.
6. Заміна порядку слів у реченні (перестановка слів).
7. Пропуски (еліпси) та вставки (парентези).

1. Заміна форми присудка іншою формою

У словацьких наукових текстах досить часто виступає у реченнях складений іменний присудок. В українських перекладах такий тип присудка замінюється досить часто іншим типом, як-от:

а) простим дієслівним присудком, причому дієслово виражено формою пасивного стану (за допомогою постфікса -ся(-сь)), напр.:

(С): *Preto **je dôležité**, napriek nízkemu podielu dusíka a zdravotnej nezávadnosti prípravku, dôsledne dodržiavať predpísanú koncentráciu v roztoku s vodou.*

(У): *Тому **наперекір** низькій концентрації азоту у продукті та його нешкідливості для здоров'я, **рекомендується** дуже строго дотримуватися призначеної концентрації у розчині з водою.*

(С): *...**je dôležité** nikdy neprekročiť koncentráciu 1,5%.*

(У): *...**призначається** максимальна концентрація 1,5%.*

(С): *...**je možné** zvýšiť množstvo dodaného roztoku vzhľadom na zvýšenie plochy listov.*

(У): *...**допускається** збільшити кількість внесення розчину, у зв'язку із збільшенням листків під час вегетації.*

б) простим дієслівним присудком, причому дієслово виражено формою активного стану, напр.:

(С): *Počas skúšok na tejto plodine **bol zistený** vitalizačný účinok najmä pri aplikácii v ranných štádiách rastu, a to aj za nepriaznivých poveternostných podmienok, napr. nedostatok vlhky, presolenie, nepriaznivý parameter pH a absencia stopových prvkov, mikroelementov v pôde, prípadne nížky stav humusu.*

(У): *Лабораторні проби **довели** сильний ефект життєздатності рослини при застосуванні цього продукту протягом раних стадій росту, хоча й за невисхідних кліматичних умов, як, напр., **недостаток** вологи, **пересолення**, **поганий фактор окислення (pH)**,*

нестача розсіяних елементів, мікроелементів у ґрунті, а також слабого вмісту гумусу.

(С): Pri aplikácii prípravku v ročiatočnej fáze **je jeho účinok charakterizovaný** vitálnym rastom a zvýšenou odolnosťou ošetrovaných rastlín voči chorobám i voči nepriazni počasia.

(У): Під час застосування продукт ефективно **впливає** на життєздатний ріст рослини і посилює її захисну здатність перед хворобами та несприятливою погодою, особливо на початковій фазі вегетації рослини.

(С): V prípade zeleniny **bol zaznamenaný** mimoriadne priaznivý účinok prípravku u hlbovín, plodovej zeleniny, strukovín, ale i maku.

(У): Щодо городини, надзвичайно сприятливо **діє** на капустяні, плодови, бобові культури, а також мак.

(С): Rastline **je tak dostupná** celá škála zložiek hnojiva, ktorá je nevyhnutná pre dosiahnutie maximálneho efektu.

(У): Таким чином, рослина **отримує** досить велику шкалу складових, які необхідні для досягнення максимального ефекту росту.

2. Заміна другорядного члена речення підрядним реченням.

2.1. Бувають випадки, коли **другорядний член речення (неузгоджене означення) та дієприкметниковий зворот** у словацькому реченні замінюються у перекладі українською мовою підрядним реченням.

Напр., **неузгоджене означення** у словацькому тексті замінено **підрядним реченням** в українському тексті.

(С): *Príčiny enormných výnosov sú zatiaľ predmetom skúmania výrobcu a spolupracovníkov z oblasti výživy rastlín.*

(У): **Причини надзвичайно високих врожаїв поки що є предметом дослідження виробників і співробітників, які займаються питанням живлення рослин.**

2.2. Також **дієприкметниковий зворот** перекладається українською мовою як **підрядне речення**.

(С): *Obsahuje tiež mikroelementy, viazané na humínové látky, vo forme ľahko prístupnej pre rastlinu.*

(У): До складу цього продукту входять також мікроелементи, **які сполучаються з гуміновими речовинами**, у легкодоступній для рослини формі.

(С): *Rovnomerný vývoj rastliny vyvolaný dostatkom všetkých nevyhnutných zložiek výživy je podmienkou dosiahnutia výborných pestovateľských výsledkov.*

(У): Рівномірний ріст рослини, **який досягається завдяки достатній кількості усіх необхідних складових частин живлення**, виявляється основною умовою для отримання високих врожаїв.

(С): *Za závađu sa považuje vytváranie klkov a zrazeniny znetoŕňujúcej bezchybnú funkciu postrekovača.*

(У): Недоліком вважається випадання осаду, **який завважає безпомилковому функціонуванню оприскувача**.

2.3. Замінюватися може й сполучник, або сполучникове слово оригіналу сполучником, або сполучниковим словом цільової мови з іншим лексичним значенням, напр.:

(С): *Vitalizácia rastu rastlín umoŕňuje tiež znížiť potrebu použitia pesticídov, čo tiež prispieva k zlepšeniu kvality produkovaných potravín.*

(У): **Покращення умов живлення рослин надає можливість знижувати застосування пестицидів, у результаті чого покращується якість харчових продуктів.**

3. Заміна односкладного речення двоскладним реченням і навпаки

Питання односкладності і двоскладності речення в українському та словацькому мовознавстві розглядається по-різному. За усі трактування односкладності у словацькому мовознавстві наводимо цитату словацького вченого Й. Ніжнікової: «*Medzi hlavnými vetnými členmi – podmetom a prísudkom – jestvuje vetotvorný vzťah. Je to aktuálne vzťahnutie príznaku na jeho nositeľa. Pod pojmom aktuálne rozumieme zaradené v čase a slovesnom spôsobe [2: 6]. ... Ak sa príznak vzťahuje na svojho nositeľa, je gramatické jadro rozčlenené na prísudok a podmet a veta je dvojčlenná. Ak sa aktualizovaný príznak vzťahuje priamo na mimojazykovú skutočnosť, je gramatické jadro vety nerozčlenené a veta je štruktúrne jednočlenná*» [2: 13].

Українські мовознавці спираються на такому трактуванні: «Односкладні речення – речення з одним наявним головним членом, що не потребують поповнення другим головним членом» [3:113].

В академічному синтаксисі української мови використано усталену класифікацію односкладних речень, за якою виділяють односкладні означено-особові речення, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні та номінативні речення. «Проте і нині спостерігаються спроби удосконалити існуючу класифікацію односкладних речень. І. Слинько, Н. Гуйванок, М. Кобилянська навіть замінюють термін «односкладні речення» на «однаядерні речення»... Найбільше дискусій з приводу означено-особових, неозначено-особових і узагальнено-особових речень, які деякі вчені залишають поза межами односкладних речень, напр. А. Загнітко, В. Сімович, Ю. Шерех, І. Вихованець, Н. Шведова, Г. Золотова [3: 113]. Сумнівів не викликають безособові речення, які входять повністю до односкладних речень. «Односкладні речення безособові – речення, головний член яких називає дію чи стан, незалежні від активного діяча» [3: 120]. Таке розуміння безособових речень в українському мовознавстві відповідає і словацькому трактуванню односкладності.

У перекладі зі словацької мови на українську двоскладні словацькі речення досить часто замінюються українськими безособовими односкладними реченнями, напр.:

(С): *Použitím pripravkov Hakofyt plus sa spotrebiteľ vyhne riziku jednostrannej výživy rastlín so všetkými s tým spojenými nepriaznivými dôsledkami na kvalitu a kvantitu produkcie.*

(У): *Застосуванням продуктів Гакофіт плюс уникається однобічне підживлювання рослини разом з іншими несприятливими наслідками, які впливають на якість та кількість продукції.*

(С): *Ця ефект досягає а навіть фатальну рівень в випадках, кедь част порасту на одній парцеле була оштрена Гакофітом...*

(У): *Надзвичайний ефект було видно на тій половині ґрунту, де застосовувалося це добриво...*

4. Заміна універбальних слів мультивербальними сполученнями і навпаки

Під мультивербальними сполученнями розуміємо багатослівні найменування, які виникли трансформацією однослівних найменувань, що стали вихідними для мультивербальних сполучень. Напр., надати допомоги ← допомогти, надати можливість ← уможливити і т. п.

Наукові дослідження доводять, що українську мову можна вважати більш мультивербальною, ніж словацьку мову [4: 62]. Приклади, які наводимо нижче, доводять, що словацькі однослівні найменування замінюються в українських перекладах багатослівними більш часто, ніж навпаки.

4.1. Приклади універбізації в українській мові

(C): *U rastlín s mäkkou štruktúrou listov je **dôležité** nikdy **neprekročiť** koncentráciu 1,5%.*

(У): *У рослин з м'якою структурою листків **призначається** максимальна концентрація 1,5%.*

(C): *Hakofyt svojimi účinkami môže výrazne **prispiet' k zlepšeniu** látkovej výmeny a celkovej vitalizácii rastliny.*

(У): *Застосовуючи ГАКОФІТ, можна **покращити** обмін речовин рослини та її загальну життєздатність.*

(C): *Prípravok rovnako **umožňuje optimalizovať** množstvo nevyhnutných základných živín v pôde.*

(У): *Продукт **оптимізує** кількість необхідних поживних речовин у ґрунті.*

(C): *K dosiahnutiu maximálneho hospodárskeho efektu a komplexného posúdenia podmienok pestovania jednotlivých plodín sú pripravení **poskytnúť pomoc** a prípadnú radu naši predajcovia, ktorí poznajú podmienky pestovania v jednotlivých regiónoch a majú Vašu dôveru.*

(У): *Щоб досягти максимального сільськогосподарського ефекту та комплексної оцінки умов вирощування окремих культурних рослин, наші працівники-продавці, які добре знають умови вирощування в окремих регіонах, готові вам **допомогти**, і сподіваються на Вашу довіру!*

4.2. Приклади мультивербізації в українській мові

(C): *Jeho zloženie **harmonizuje** so schopnosťami rastliny prijímať živiny cez povrch listov.*

(У): *Його склад **гармонійно поєднується** із здатністю рослини отримувати поживні речовини крізь поверхню листків.*

(C): *Deficit akejkoľvek zložky výživy **zabraňuje** zdravému vývoju rastliny aj za stavu prírodného prebytku všetkých ostatných zložiek.*

(У): *Нестача будь-якої складової частини для підживлювання рослини **робить неможливим** розвиток рослини, навіть і тоді, коли усі інші складові стають надлишковими.*

(C): *Rovnomerný vývoj rastliny vyvolaný **dostatkom** všetkých nevyhnutných zložiek výživy je podmienkou dosiahnutia výborných pestovateľských výsledkov.*

(У): *Рівномірний ріст рослини, який досягається **завдяки достатній кількості** усіх необхідних складових частин живлення, виявляється основною умовою для досягнення високих результатів при вирощуванні.*

(C): *Výsledky sú dosiahnuté využitím prirodzených genetických daností rastliny a **kvality** prírodného prostredia.*

(У): *Результати досягаються завдяки використанню природних генетичних здібностей рослини та **сприятливих умов** навколишнього середовища.*

(C): *Široké spektrum účinných zložiek absorbované listom **umožňuje** prípravku komplexné pôsobenie na vývoj rastliny.*

(У): *Широкий спектр ефективних складових елементів, поглинених листками, **надає можливість** комплексно впливати на розвиток рослини.*

(C): *Využitie daností prírodného prostredia na úrovni genetického **maxima** rastlín je ekologicky a zdravotne bezpečné.*

(У): *Використання даних навколишнього середовища та рівня генетичних **максимальних можливостей** рослини є екологічно безпечним для здоров'я.*

5. Заміна узгодженого означення неузгодженим і навпаки

Досить регулярно у перекладах українською мовою словацьке узгоджене означення замінюється українським неузгодженим означенням.

Напр.:

(С): *Počas skúšok na tejto plodine bol zistený **vitalizačný účinok** najmä pri aplikácii v ranných štádiách rastu...*

(У): *Лабораторні проби довели сильний **ефект життєздатності** рослини при застосуванні цього продукту протягом раних стадій росту...*

(С): *Prípravok má predovšetkým **preventívny protipliesňový účinok**.*

(У): *Продукт має **профілактичну дію** щодо **грибкових захворювань**.*

6. Заміна порядку слів у реченні (перестановка слів)

В українській і словацькій мовах порядок слів у реченні є вільним. Заміну порядку слів у реченні вимагають функція слова у реченні, смисл речення та експресивно-стилістичне забарвлення вислову. Тобто, місце будь-якого слова (члена) у реченні зумовлено змістом і синтаксичною будовою речення, способом вираження члена речення, синтаксичним зв'язком з іншими членами. Кожен член речення у прямому порядку займає своє місце і певну позицію. Зворотний, або інверсійний порядок слів, – це відхилення від найбільш поширеного розміщення членів речення. І наперекір тому, певні розбіжності між обома мовами стосовно порядку слів існують. Покажемо це на наступних прикладах.

У словацькому реченні означення, представлене дієприкметником *prístupnej*, стоїть у постпозиції до іменника, на який він вказує (*vo forme*). У словацькій мові це узгоджене означення не може стояти перед означуваним іменником. В українській мові такий порядок слів є можливим (порівняйте *легкодоступній для рослини формі*).

(С): *Obsahuje tiež mikroelementy, viazané na humínové látky, **vo forme** ľahko **prístupnej** pre rastliny.*

(У): *До складу цього продукту входять також мікроелементи, які сполучуються з гуміновими речовинами, у **легкодоступній** для рослини **формі**.*

На другому прикладі видно, що інколи ті самі слова виконують у словацькому та українському реченнях неоднакові синтаксичні функції. У словацькому реченні виступає підметом слово *schopnosť*, а присудком слово *prejavila sa*. В українському реченні виступає підметом слово *Гакофіт*, а присудком слово *підвищив*. Слово *здатність* (по-словацьки *schopnosť*) тут у функції додатка. Увагу звертаємо і на лексичну трансформацію (укр. *підвищити здатність* і слов. *prejaviť schopnosť*).

(С): *U zemiakov **sa** najvýraznejšie **prejavila schopnosť** **Hakofytu zvyšovať** obranyschopnosť rastliny voči škodcom.*

(У): *Картоплі **Гакофіт** значно **підвищив** захисну **здатність** протистояти шкідникам.*

На третьому прикладі проілюстровано факт, що в українській мові при прямому порядку слів підмет перебуває у препозиції до присудка. Зворотний порядок є природним тільки в словах автора при прямій мові, або в різних описах, коли присудок виражає буття, існування, перебування і т. ін. На прикладі словацького речення бачимо, що підмет є у постпозиції до присудка. В українському перекладі такий випадок неможливий. Порядок слів залишився прямим (наші працівники-продавці готові вам допомогти).

(С): *K dosiahnutiu maximálneho hospodárskeho efektu a komplexného posúdenia podmienok pestovania jednotlivých plodín **sú** **prípravení poskytnúť pomoc** a **prípadnú radu** **naši predajcovia, ktorí poznajú podmienky pestovania v jednotlivých regiónoch** a **majú Vašu dôveru**.*

(У): *Для досягнення максимального сільськогосподарського ефекту та комплексної оцінки умов вирощування окремих культурних рослин, **наші працівники-продавці, які добре знають умови вирощування в окремих регіонах, готові вам допомогти, і сподіваються на Вашу довіру!***

7. Пропуски (еліпси) та вставки (парентези)

У процесі перекладу виникають випадки, коли побудова речення, дотримання смислу та стилістичне оформлення вимагають того, щоб пропустити деякі слова (бо вони виявилися зайвими), або, навпаки, доповнити для уточнення чи пояснення. Тоді вставки є необхідними. Наводимо декілька прикладів.

7.1. Пропуски (еліпси)

(C): *Počas skúšok **na tejto plodine** bol zistený vitalizačný účinok najmä pri aplikácii v ranných štádiách rastu, a to aj za nepriaznivých poveternostných podmienok, napr. nedostatok vlahy, presolenie, nepriaznivý parameter pH a absencia stopových prvkov, mikroelementov v pôde, prípadne nízky stav humusu.*

(У): *Лабораторні проби довели сильний ефект життєздатності рослини при застосуванні цього продукту протягом раних стадій росту, хоча й за невідомих кліматичних умов, як, напр., нестача вологи, пересолення, поганий фактор окислення (рН), нестача розсіяних елементів, мікроелементів у ґрунті, а також слабого вмісту гумусу.*

(C): *Aplikácia prípravkov radu Hakoфit vylučuje **riziko** stresovania rastliny, stagnácie rastu po uskutočnení postreku a obmedzenia účinku jednotlivých zložiek z dôvodu agresívneho účinku koncentrovaných živín na povrch listovej plochy.*

(У): *Застосування продуктів ряду Гакофит виключає стрес для рослини, стагнавання її росту після обрізкування та обмежує дію окремих складових у зв'язку з агресивною дією концентрованих поживних речовин на поверхні листка.*

(C): *Široké spektrum účinných zložiek absorbované listom umožňuje **prípravku** komplexné pôsobenie na vývoj rastliny.*

(У): *Широкий спектр ефективних складових елементів, поглинених листками, надає можливість комплексно впливати на розвиток рослини.*

(C): *Použitím prípravkov Hakoфit plus sa spotrebiteľ vyhne **riziku** jednostrannej výživy rastlín so všetkými s tým spojenými nepriaznivými dôsledkami na kvalitu a kvantitu produkcie.*

(У): *Застосуванням продуктів Гакофит плюс уникається однобічне підживлювання рослини разом з іншими несприятливими наслідками, які впливають на якість та кількість продукції.*

7.2. Вставки (парентези)

(C): *Použitím prípravkov Hakoфit plus sa spotrebiteľ vyhne riziku jednostrannej výživy rastlín so všetkými s tým spojenými nepriaznivými dôsledkami na kvalitu a kvantitu produkcie.*

(У): *Застосуванням продуктів Гакофит плюс уникається однобічне підживлювання рослини разом з іншими несприятливими наслідками, **які впливають на** якість та кількість продукції.*

(C): *Rastline je tak dostupná celá škála zložiek hnojiva, ktorá je nevyhnutná pre dosiahnutie maximálneho efektu.*

(У): *Таким чином рослина отримує досить велику шкалу складових, які необхідні для досягнення максимального ефекту **росту**.*

Метою статті було розкрити можливості підбору таких еквівалентів, які у повному обсязі зберігають смисл і природний характер вираження оригіналу. Найбільш вдалим методом виявилася граматична трансформація синтаксична. Наводимо 7 типів синтаксичної трансформації, які можна вважати загальними принципами перекладу фахових текстів із словацької мови українською і навпаки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Man, O. Otázky ekvivalence v odborném překladu // Preklad spoločensko-vedných textov. – Bratislava: Slovenský literárny fond, 1978. – S. 39-50.
2. Nižníková, J. Praktická příručka slovenskej skladby. - Prešov: Slovacontact, 1994. – 79 s.
3. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.
4. Kredátusová, J. Motivačná nasýtenosť textov rôznej štýlovej príslušnosti (na materiáli slovensko-ukrajinskom) // Перспективи розвитку словакістики в Україні: Studia slovakistica.2. / Упорядник і відп. ред. С. М. Медвідь-Пахомова. –Ужгород, 2003. – С. 56-63.

УДК 75 (02) - 81

Мамрак А. В.
(Днепропетровск, Украина)

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СИСТЕМЫ ОБУЧАЮЩИХ ПРОГРАММ ПО ТЕОРИИ ПЕРЕВОДА

Рассматриваются проблемы создания электронного учебника по теории перевода: структурирование, объем, содержанию учебника, интерпретация гипертекста и его отношение с синтагматикой, принципы тестирования.

Ключевые слова: *электронный учебник, гипертекст, динамическая графика, мультимедийное изображение, гиперссылки, тесты, глоссарий, библиография, хрестоматия.*

Традиционная проблема совершенствования учебной деятельности, стоящая перед высшей школой, в последнее время связывается прежде всего с разработкой электронных учебников, представляющих собой оптимальный способ реализации идеи перехода от книжно-пассивных форм усвоения материала к активным формам обучения. Волна интереса к использованию компьютеров в учебном процессе была вызвана прежде всего расширением функциональных действий персонального компьютера (структурирование гипертекста, использование мультимедиа, INTERNET и т. п.). Появилась возможность автоматизировать не только легко поддающиеся формализации стороны учебной деятельности (ср. составление словарей, размножение документов и т. п.), но также решать сложные вопросы усвоения знаний.

В последние годы повсеместно внедряется в учебный процесс теория перевода (введение в теорию перевода) как лингвистическая дисциплина в области специального филологического образования. Построенное на общедидактических принципах обучение теоретическим основам и методам теории перевода должно дополняться (а возможно, и заменяться) на современном этапе применением электронных учебников, создающихся с учетом алгоритмических основ познания.

Глобальные аспекты теории перевода вырисовывают сложную картину дидактических проблем перевода: понятие модели перевода, параметры единицы перевода, сфера переводческой деятельности, границы структурно-се-мантических соответствий высказывания языка источника и языка перевода, типология перевода, технологические аспекты создания и внедрения электронного учебника по теории и введению в теорию перевода.

© Мамрак А. В., 2008

Практика создания электронного учебника по введению в теорию перевода в соответствии с ГОСТом 7. 83 – 2001 подтвердила широкие возможности углубления знаний в области теории перевода, интеллектуального развития личности студента.

Отличительной особенностью электронного учебника по введению в теорию перевода является системный характер дидактического материала, комплексная завершенность, непрерывность процесса обучения, модульный принцип построения с открытой архитектурой, ориентация на самостоятельное изучение курса или отдельного модуля в диалоговом режиме.

Электронный учебник по введению в теорию перевода включает: информационно-демонстрационную часть, представленную в виде анимационного графического материала, видео- и аудиосредств и (минимально) в вербализованной форме; тестовые задания для закрепления полученных знаний в режиме самостоятельной работы, построенные в соответствии с таксономией целей; диагностирующую часть, содержащую тесты для контроля знаний; гиперссылки; глоссарий; библиографию по материалу курса; программу с указанием целевой установки («знать», «уметь»); содержание модулей, хрестоматию.

Невербальная сторона информационной части по сложившемуся негласному стандарту электронного учебника имеет гипертекстовую структуру с анимированной динамической графикой и мультимедийными изображениями, сопровождаемыми музыкальными тонами и шумами.

В основе структуры тестов электронного учебника по введению в теорию перевода лежат установки на формирование у студента логики умственных действий, теоретического лингвистического мышления, проблемного решения задач по теории перевода, технологии критического анализа переводных текстов, усвоение полного объема знаний по изучаемой дисциплине, ориентация на групповую и индивидуальную работу.

Электронный учебник по введению в теорию перевода представляется достаточно эффективным средством выработки умений и навыков теоретического осмысления процесса перевода.

Теоретическая часть, обладающая характеристиками связности и цельности, воспринимается как единый текст с акцентом на невербальную динамическую графику [1: 2].

В качестве опорных зон информационной части теории перевода предстают ключевые слова, анимированные рисунки, таблицы, схемы. Каждая порция имеет характер катехизации – состоит из пропозиционального вопроса (тезиса) и ответа на поставленный вопрос.

Текстовая часть лекций по теории перевода дублируется голосом диктора. При отсутствии телезаписи лекций преподавателя целесообразно приобрести бумажную копию статических разделов информационной и практической части. Компьютерная программа обеспечивает реализацию потребности копирования выбранной информации в личный электронный конспект студента, а следовательно, возможность расширения, редактирования, распечатки содержащейся в лекции информации.

Ключевые слова, являющиеся опорными точками информации по теории перевода, получают лингвистическую интерпретацию в глоссарии переводческих терминов, а также путем приписывания им дефиниций, отражающих позицию автора, в интерпретационной части.

Работа с терминологическим переводческим словарем осуществляется в режиме «лупы», оптимизирующем процесс поиска справочной информации, что не исключает возможности получения сведений путем обращения к бегущим строкам – подсказкам. Гиперссылки, определяющие место нахождения материала по изучаемому вопросу пе-

ревода, являются своего рода «маячком» в навигационной карте студента, отправляющегося в страну знаний.

Потребность в углубленном изучении вопроса удовлетворяется обращением к хрестоматии – электронному варианту первоисточников по теории перевода, а также к рекомендуемой к каждой теме литературе, представленной дифференцированно как основной и дополнительный учебный и научный материал.

Тестовые задания для самостоятельной работы соответствуют задаче усвоения порционного теоретического материала с учетом логики его распределения, определяющей степень сложности по нарастающей [2]:

1) **уровень знакомств** (общая характеристика, интегральные и дифференциальные признаки, дефиниция лингвистического понятия, связанного с переводческой деятельностью);

2) **уровень репродукции** (соотнесение признакового пространства с явлением);

3) **уровень умений и навыков** (решение [анализ] конкретного материала по аналогии, алгоритму, схеме):

4) **уровень творческой деятельности.**

Уровневая дифференциация усвоения знаний представлена в каждой порции информации, точкой отсчета которой является заголовок.

Задания **первого уровня** сложности строятся с учетом требования на узнавание:

1) выбор альтернативы «один из двух»;

2) выбор одного объекта из нескольких;

3) сопоставление (общие / различительные признаки);

4) классификация по единому основанию.

Чтобы найти правильные решения, студент должен с помощью гиперссылок обратиться к информационной части, ключевым словам и глоссарию.

Задания **второго уровня** основаны на воспроизведении в памяти соответствующей информации. Поэтому требованию уровневой квалификации отвечают: а) тесты на дополнение (подстановку) и б) задания со свободно конструируемым ответом.

Задания **третьего уровня** – решение типовых задач по готовому образцу (соотносительные связи – перевод из одной системы в другую: замена одних параметров другими при изменении условия; умозаключение).

Задания **четвертого уровня** рассчитаны на творческое решение вопроса (использование уже апробированной методики исследования проблем, решение проблемы по новой предложенной методике).

Основу тестов составляют задания, рассчитанные на глубокую мыслительную деятельность и прочные знания предмета изучения, ср.:

Справедливо ли утверждение, что в основе коммуникативной модели синхронного перевода лежит понимание языка как кода?

1. Да, так как схема перевода основывается на положениях теории связи.

2. Да, так как составляющие процесса перевода – сообщение, отправитель, получатель, код (язык) и канал связи (устная, письменная речь с учетом ее жанровых характеристик).

3. Нет, так как переводчик должен выбирать оптимальный вариант перевода.

4. Нет, так как переводчик является участником процесса коммуникации, выполняющим функцию получателя и отправителя.

5. Нет, так как не только семантика, но также ситуация и прагматика составляют предмет перевода.

Содержательный вектор контрольных тестовых заданий, объединяемых дисциплинарной общностью, ориентирован на следующие формальные структуры:

1) **закрыва́тая форма** – выбор одного или нескольких альтернативных ответов, ср.:

Что составляет инвариантную основу высказывания в синхронном переводе?

- а) семантика единиц предложения;
- б) объективная семантика предложения;
- в) ситуативная семантика предложения;
- г) прагматика высказывания.

2) **откры́тая форма** – дополнение фразы конечным словом или словосочетанием, ср.:

Допишите синонимические термины к наименованиям видов перевода – а) дословный и б) свободный.

3) **форма соотносительности**, основанная на функциональных (одно-однофункциональных, одно-многофункциональных, много-многофункциональных) отношениях, ср.:

Какие направления в переводоведении находятся в отношении соподчинения?

- а) лингвистическое направление;
- б) литературоведческое направление;
- в) машинное направление;
- г) инженерное направление;
- д) прикладное направление;
- е) филологическое направление.

А. 1: 2 6;

Б. 2 1;

В. 3: 4 5;

Г. 1: 2: 5 6;

Д. 1: 2: 3: 4: 5 6.

4) **матричная форма** вычислительных заданий, ср.:

Установите соответствия между дефинициями перевода и соответствующими терминами.

А. Перевод, представляющий собой передачу данного содержания средствами другого языка.

Б. Перевод, представляющий собой передачу данного содержания невербальными средствами.

В. Перевод, представляющий собой передачу данного содержания с одного языка на другой язык вербальными средствами.

- 1) интервербальный перевод;
- 2) интерлингвистический перевод;
- 3) интерсемиотический перевод.

А: А: 1; А: 2; А: 3;

Б: Б: 1; Б: 2; Б: 3;

В: В: 1; В: 2; В: 3;

Ограниченные возможности доступа к средствам дистанционного интерактивного обучения, которые могли бы стать базой создания игровых заданий по принципу имитационного моделирования учебной деятельности по переводу – локальных (один студент) и сетевых (соревнующиеся группы) – оказались препятствием к реализации такого рода заданий.

Составление тестовых заданий по теории перевода ориентировано на задачу формализации учебного материала. База знаний о предметных областях перевода представлена

заданиями, соответствующими двум моделям данных – иерархической и реляционной. Первой модели соответствует, в частности, задание на определение инвариантной основы перевода, ср.:

Что является основанием выделения интерсемиотического и машинного перевода?

- 1) степень эквивалентности;
- 2) средства перевода;
- 3) функциональное назначение
или

Укажите терминологические синонимы в порядке их следования.

- 1) интервербальный;
- 2) интерлингвистический;
- 3) интравербальный;
- 4) интралингвистический;
- 5) интерсемиотический;
- 6) машинный.

В то же время основная часть тестовых заданий направлена на выявление глубинных характеристик, находящих выражение во внутренней интерпретируемости, структурированности и связности.

Интерпретируемость соответствует концептуальный уровень анализа, ср.:

Почему синхронный перевод соответствует коммуникативной модели перевода?

- 1) Синхронный перевод – средство двуязычного общения.
- 2) При значительной специфике синхронного перевода учет только лингвистических данных оказывается недостаточным для объяснения процесса перевода – необходим смысловой инвариант (основа коммуникации).
- 3) В синхронном переводе из-за темпорального сдвига практически неосуществим выбор оптимального варианта путем перебора нескольких возможных вариантов – перевод осуществляется с ориентацией на смысловой инвариант, соответствующий коммуникативной установке высказывания.
- 4) Синхронный перевод – это форма устного общения, ограниченного темпоральными рамками речи оратора.

Структурированность предполагает отражение сети отношений на логическом уровне, ср.:

Чем отличается понятие перевода и двуязычной коммуникации?

1. Наличием / отсутствием посредника.
2. Целевой установкой – направленностью / ненаправленностью процесса перевода на передачу информации.
3. Характером восприятия иноязычного текста – с помощью перевода, вплоть до максимального редуцирования текста – автоматического переключения на другой язык.
4. Перевод – одна из форм двуязычной коммуникации.
5. Формами речевого общения – непосредственное / опосредованное общение, переписка, телефонный разговор без переводчика.

Связность, отражающая закономерность функционирования системы языка, находит воплощение прежде всего в отношениях идентификации, дифференциации, категоризации, трансформации, обнаруживающихся в процессе перевода, ср.:

Подберите синонимы к термину интервербальный перевод.

- 1) интравербальный перевод;

- 2) интерлингвистический перевод;
- 3) интерсемиотический перевод;
- 4) интралингвистический перевод;
- 5) машинный перевод.

В основу конструирования тестовых заданий по введению в теорию перевода положены традиционно выделяемые принципы отражения реляционных отношений объектов: принцип классификации, принцип кумуляции, принцип субституции, принцип коммутации, принцип цикличности, принцип ассоциативных связей, принцип сравнения, принцип операционального поиска.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балькина Е. Н.. Образовательные электронные издания третьего поколения (на примере социально-гуманитарных дисциплин). – Проблемы и перспективы // 7-я научно-методическая конференция. – Минск: РИВШ, 2004. – С. 3.
2. Беспалько В. П. Программированное обучение: дидактические основы. – М.: Высш. шк., 1970. – 300 с.

УДК 811.111'36

Мазур Т. С.
(Хмельницкий, Украина)

К ВОПРОСУ ГРАММАТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ ПРИ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

У статті мова йде про деякі питання граматичних трансформацій під час перекладу іноземного тексту. Проводиться теза про нетотожність структури двох мов, що неминуче викликає необхідність у граматичних трансформаціях. Розглядається морфологічна трансформація категорії числа.

Ключові слова: граматична трансформація, процес перекладу, еквівалент, категорія числа, іменник.

The article deals with some aspects of grammar transformations in the course of translation the foreign text. It is stated that grammar of one language does not correspond to that of another one. It causes necessity in grammar transformations of various types in order to receive a proper translation. A special attention is paid to category of noun.

Key words: grammar transformation, process of translation, category of number, noun, equivalent.

Интерес к проблеме переводческих трансформаций со стороны лингвистов и их всестороннее изучение являются в курсе теории и практики перевода уже традиционными. Такие широко известные лингвисты, как Швейцер А. Д., Рецкер Я. И., Бархударов Л. С., Комиссаров В. Н., Федоров А. В. и многие другие посвятили исследованию переводческих трансформаций свои многочисленные статьи и монографии. Тем не менее, проблема межъязыковых преобразований вообще, и грамматических в частности, продолжает оставаться актуальной. Целью данной статьи является изучить причины, вызывающие грамматические трансформации, установить их характер.

© Мазур Т. С., 2008

Согласно данному Комиссаровым В. Н. определению, художественным переводом именуется вид переводческой деятельности, основная задача которого заключается в порождении на переводном языке речевого произведения, способного оказывать художественно-эстетическое воздействие. В связи с этим некоторые литературные критики настаивают на том, что художественный перевод – это искусство, которое под силу только художникам слова, опирающимся при переводе главным образом на эстетические критерии [1: 95].

Из всего вышеизложенного ясно, что художественный перевод в равной степени факт и языковой, и литературный; для такого перевода типичны отклонения от максимально возможной смысловой точности с целью обеспечения большей художественности текста перевода.

Проблема заключается в том, что в большинстве случаев иностранный язык и переводной язык оказываются значительно различными по внутренней структуре. Несовпадения в строе двух языков неизменно вызывают необходимость в грамматических трансформациях. Эти несовпадения бывают либо полными, либо частичными. Полное несовпадение наблюдается в тех случаях, когда в русском языке отсутствует грамматическая форма, которая есть в английском языке. В некоторых случаях грамматическая категория одного языка является более широкой, чем грамматическая категория другого. Следует выделить также случаи частичного совпадения, когда данная грамматическая категория существует в обоих языках, но совпадает не во всех своих формах.

Достижение переводческой эквивалентности («адекватности перевода»), вопреки расхождениям в формальных семантических системах двух языков, требует от переводчика, прежде всего, умения произвести многочисленные и качественно разнообразные межъязыковые преобразования – так называемые переводческие трансформации – с тем, чтобы текст перевода с максимально возможной полнотой передавал всю информацию, заключенную в исходном тексте, при строгом соблюдении норм переводного языка.

Однако термин «преобразование» нельзя понимать буквально – сам исходный текст или текст оригинала не преобразуется, в том смысле, что он не изменяется сам по себе. Этот текст сам остается неизменным, но наряду с ним и на основе его создается другой текст на ином языке, который мы называем «переводом». Таким образом, перевод можно считать определенным видом преобразования, а именно, межъязыковой трансформацией [2: 6].

Исходя из определения «грамматика», мы определяем виды грамматических трансформаций. Так как основными разделами грамматики являются синтаксис, морфология и словообразование, то мы выделяем синтаксические, морфологические и словообразовательные трансформации. Все виды преобразований или трансформаций, осуществляемых в процессе перевода, можно свести к четырем элементарным типам, а именно: перестановка, замена, добавление, опущение.

В результате расхождения морфологического строя английского и русского языков перед переводчиком возникают объективные трудности, преодоление которых порой осуществляется путем морфологических трансформаций. Морфологические трансформации включают в себя замену частей речи, особенности передачи при переводе значения артикля, видовременных категорий, морфологических категорий числа и рода и др. На морфологической трансформации категории числа остановимся подробнее.

Категория числа существительных имеется как в английском, так и в русском языках. Однако в употреблении существительных в единственном и множественном числе наблюдаются довольно значительные расхождения как в отношении исчисляемых, так и

неисчисляемых существительных. Данный факт приводит к грамматическим трансформациям при переводе, в частности – замены множественного числа английского существительного единственным числом русского, и наоборот. Существует немало случаев, когда форме единственного числа в русском языке соответствует форма множественного числа в английском языке, сравним: *овес – oats, лук – onions, картофель – potatoes, окраина (города) – outskirts* и др.; и наоборот, русской форме множественного числа нередко соответствует английская форма единственного числа, например: *деньги – money, чернила – ink, новости – news, сведения – information* и др. Отсюда необходимость замены форм числа [2: 144]. Например: ...**Вишню** сушили, мочили, мариновали, варенье варили... (А. Чехов. Вишневый сад). *They used to dry the cherries and soak them and pickle them and make jam of them...*

Ичисляемые существительные имеют аналогичные формы единственного и множественного числа в обоих языках, но в ряде случаев их употребление бывает различно. Так, например, в английском языке существительные, обозначающие части тела (*eye, lip, ear, cheek, hand, foot* и др.) иногда употребляются в единственном числе для большей выразительности. Такое употребление вызвано стилистическими соображениями. Например: «*Her cheek blanched*». Глагол «to blanch» выражает большую интенсивность заключенного в нем понятия по сравнению с глаголом «to pale». В приведенном выше примере наблюдается некоторое стилистическое соответствие: глагол «to blanch» более выразительный, чем «to pale», и требует существительного «cheek» в единственном числе, что является менее обычным. И наоборот, существительное «cheek», употребленное в единственном числе, требует выбора соответствующего глагола. Такое явление можно было бы назвать «стилистическим согласованием» [3: 43]. Например: *Young Jolion's eye twinkled. (J. Galsworthy) В глазах молодого Джолiona вспыхнул огонек.*

Аналогичное явление наблюдается, когда лексическое значение словоформы в единственном числе имеет обобщающий характер. Например:

We got the doctor to forbid to read the paper when the war broke out. (J. Galsworthy) А когда началась война, мы попросили доктора запретить ему читать газеты.

Таким образом, при переводе определенных словоформ в единственном или множественном числе переводчик вынужден прибегать к такому виду морфологической трансформации как замена формы слова.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод о том, что в процессе перевода любого текста, тем более, художественного, при котором важной задачей является не только сохранение своеобразия стиля автора, но и максимально адекватная передача средствами переводного языка художественного образа, созданного в оригинале, переводчик вынужден постоянно прибегать к переводческим, а в частности, к *грамматическим трансформациям* [4].

Следует также добавить, что перечисленные выше переводческие трансформации в «чистом виде» встречаются редко. Как правило, разного рода трансформации осуществляются одновременно, т. е. сочетаются друг с другом – перестановка сопровождается заменой, грамматическое преобразование сопровождается лексическим и т. д. Именно такой сложный, комплексный характер переводческих трансформаций делает перевод столь непростым делом. Благодаря переводческим трансформациям достигается адекватность перевода.

ЛИТЕРАТУРА

1. Комиссаров В. Н. Теория перевода. – М.: Высш.шк., 1990. – 253 с.
2. Бархударов Л. С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975. – 238 с.
3. Левицкая Т. Р., Фитерман А. М. Пособие по переводу с английского языка на русский. – М.: Высш.шк., 1973. – 135 с.
4. Латышев Л. К. Межъязыковые трансформации как средство достижения переводческой эквивалентности. // Семантико-синтаксические проблемы теории языка и перевода. – М., 1986. – С. 90-107.

УДК 81'255.2:6

Орел М. В.
(Дніпропетровськ, Україна)

ТРУДНОЩІ ПЕРЕКЛАДУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ТЕРМІНІВ

У статті мова йде про особливості протікання семантичних процесів у мові науки і техніки та проблеми перекладу науково-технічних термінів. Розглядаються способи перекладу термінів. Стаття рекомендується для всіх, хто бажає досконало оволодіти технікою перекладу науково-технічної літератури.

Ключові слова: «семантика», значення мовних одиниць; «полісемія», здатність слова мати одночасно декілька значень; «омонімія», різні, але однакові за звучанням та написанням одиниці мови; «антонімія», слова з протилежним значенням; «синонімія», слова, що різні за звучанням, але тотожні або близькі за значенням; «метонімія», заміна одного слова іншим на основі зв'язку їх значень за суміжністю; «синекдоха», вид метонімії, назва частини (меншого) замість цілого (більшого), або навпаки.

Науково-технічні терміни, що передають поняття тієї чи іншої галузі науки або техніки, становлять суттєву складову науково-технічних текстів і одну з головних труднощів їх перекладу. Це пояснюється їх неоднозначністю, відсутністю перекладання відповідників (у випадку термінів-неологізмів) та національною варіативністю (наявністю різних термінів в американському, британському, канадському та інших варіантах англійської мови) [1: 315].

Значні труднощі для перекладача викликає неоднозначність слова, тобто, існування кількох перекладних відповідників (можливих варіантів перекладу терміна), що тісно пов'язано з протіканням у мові таких семантичних процесів, як полісемія, омонімія, антонімія і синонімія. Для правильного перекладу терміна важливо знати його семантичні відмінності від загальнолітературних слів. Розглянемо їх на прикладі гірничої термінології.

Полісемія (від полі і sema – знак) – наявність різних значень і (або) значень у одного і того ж слова (словосполучення, фрази), різних інтерпретацій у одного і того ж знака або сполучення знаків [2: 1029]. Іншими словами, полісемія – це здатність слова мати одночасно декілька значень, тобто, позначати різні класи предметів, явищ, ознак і відносин.

Протікання явищ полісемії в термінології відрізняється від аналогічних явищ у загальнолітературній мові. Відмінність полягає в тому, що полісемія в термінології не порушує семантичної визначеності терміну і її реалізація йде не по всіх можливих каналах.

Зокрема, термінологія позбавлена можливості розвитку значення метафоричного перенесення на основі схожості за формою, кольором тощо. Проте самі терміни можуть бути утворені шляхом метафоричного перенесення значень загальноживаного слова (*черешк, лебідка, підошва*).

Термінологічна багатозначність є результатом перенесення значення на основі метонімії і синекдохи. Метонімія (*metonymia* – перейменування) – заміна одного слова іншим на основі зв'язку їх значень за суміжністю («*театр аплодував*» – замість «*публіка аплодувала*») [2: 798]. Синекдоха (*synekdoche*) – вид метонімії, назва частини (меншого) замість цілого (більшого), або навпаки («*пропала моя голівонька*» замість «*я пропав*») [2: 1211].

Різновид термінологічної багатозначності на основі метонімії і синекдохи реалізується у віддіслівних іменах іменників, що позначають процес дії: *розробка* (в гірській справі) – термін, що має різні значення: спосіб видобутку корисних копалин, місце видобутку корисних копалин; *сортування* – класифікація, розбраковування, сортувальна станція; *установка* – пристрій, механізм.

Інший різновид термінологічної багатозначності (категоріальна багатозначність) полягає в тому, що зміст поняття складається з ознак, що належать одночасно декільком категоріям. Частіше за все це наголошується, коли між собою зв'язана властивість і величина: (гірський) *тиск* – сила, процес і величина, *потужність* – робота, фізична величина; *вогкість* – характеристика (явища), величина. Перекладач повинен мати все це на увазі, щоб уникнути неправильного вибору варіанта перекладу багатозначного терміна.

При перекладі значні труднощі виникають через існування омонімічних термінів – лексичних одиниць, тотожних за формою, але досить відмінних за значенням. Омонімія (від *homos* – однаковий і *onyma* – ім'я) – різні, але однакові біг з звучанням та написанням одиниці мови (слова, морфемі і ін.), наприклад: «*рись*» – біг і «*рись*» – тварина [2: 928].

Омонімія в межах термінологічної лексики відрізняється від аналогічного процесу в лексичній загальнолітературній мові тим, що в термінології вона представлена не всіма своїми різновидами. Для термінологічної омонімії характерні дві ознаки: 1) за терміном закріплені різні дефініції і 2) терміни функціонують в різних термінологічних системах.

Перша ознака припускає різновид омонімії, яка є результатом семантичного розвитку слова, його багатозначності. Наприклад: *кар'єр* – сукупність гірських виробіток, утворених при добуванні корисних копалин відкритим способом, і гірське виробництво по добуванню корисних копалин відкритим способом; *шахта* – гірничопромислове підприємство з видобутку корисних копалин і рудник; *розробка* – спосіб видобутку корисних копалин і місце їх добування;

Друга ознака вказує на різновид, при якому терміни функціонують в різних термінологічних системах і через це виникають значні труднощі для перекладача: перекладацькі помилки можуть виникати в зв'язку з неправильним вибором значення омонімічного терміну із суміжної галузі науки або техніки. Наприклад: *розріз 1*) в гірничій справі – сукупність відкритих гірничих виробіток, утворених при розробці вугільного або розсипного родовища; 2) в геології – графічне зображення геологічної будови ділянки земної кори на площині; 3) в архітектурі – фронтальна проекція будівлі або архітектурної деталі, умовно розсічених площиною або системою площин. *Масив 1*) сукупність безлічі однорідних за якими-небудь ознаками предметів, даних і т. п., наприклад, масив житловий, лісовий, інформаційний тощо; 2) в гірничій справі – могутній, суцільний масив, наприклад, вугілля; 3) в гідротехнічному будівництві – штучний камінь правильної форми.

Омонімія у багатьох випадках є логічним продовженням полісемії. Наприклад, деякі

слова загальнолітературної мови використовуються в переносному значенні як терміни: *рукав* – зарядна камера при вибухових роботах, *лебідка* – машина для підйому або переміщення вантажів канатом, навіваним на барабан, *черевик* – технічне пристосування, *хвост* – відходи збагачення корисних копалин, *підшова* – підшова свердловини, *гусениця* – пристосування в транспортній машині і т. п. В одних випадках їх відносять до явища метафоричного перенесення значень, в інших випадках – до омонімів.

Крім зазначених видів омонімії термінів, існує також омонімія термінів-аббревіатур та скорочень. У міжгалузевій омонімії є ймовірність співпадання їх форм у різних галузях науки і техніки. Наприклад, англійський термін-аббревіатура *DP* у комп'ютерній терміносистемі позначає обробку даних (*data processing*), в хімічній термінології – ступінь полімеризації (*degree of polymerization*), у програмуванні – динамічне програмування (*dynamic programming*), в електротехніці – диференціальна фаза (*differential phase*), а в фізиці – перепад тиску (*difference of potentials*). Англійське термінологічне сполучення *cal* в обчислювальній техніці позначає обчислення (*calculation*), у фізиці – градування (*calibration*) та калорію (*calorie*) тощо. У внутрішньогалузевій омонімії один і той же набір літер позначає зовсім різні поняття. Наприклад, у фізиці аббревіатура *CF* позначає катодний повторювач (*cathode follower*), відцентрову силу (*centrifugal force*), незмінну частоту (*constant frequency*) та поправочний коефіцієнт (*correction factor*).

Явище антонімії властиве лексиці науки і техніки в такій же мірі, як і загальнолітературній лексиці, але воно не викликає особливих труднощів для перекладача. Антоніми (від анти і опута – ім'я) – слова з протилежним значенням. Наприклад: *правда* – *брехня*, *бідний* – *багатий* [2: 65]. В термінологічній лексиці реалізуються два типи антонімії: лексичний і словотворчий. Лексичний тип антонімії може бути представлений наступними прикладами: *крупні* – *дрібні* (шматки корисної копалини), *легка* – *важка* (вибуховість свердловинних зарядів), *високий* – *низький* (гірничий тиск), *позитивний* – *негативний* (кисневий баланс) і т. п. Словотворчий тип антонімії виражається за допомогою регулярного використання префіксів: *однобічні* – *багатобічні* (вруби), *стаціонарне* – *нестационарне* (горіння вибухової речовини), *запобіжні* – *незапобіжні* (вибухові речовини), *мінімальний* – *максимальний* (струм), *детонатор* – *антидетонатор*, *рельсф* – *макрорельсф*, *сфера* – *мікросфера* і т. д.

Синоніми (від *synonymos* – однойменний) – слова, різні за звучанням, але тотожні або близькі за значенням, а також синтаксичні і граматичні конструкції, співпадаючі за значенням. Для загальнолітературної мови більш характерні стилістичні синоніми, які називають ту ж річ, але співвідносять її з різними поняттями: *лоб* – *чоло* [2: 1212]. Синонімія в мові науки і техніки особливо активна на початковому етапі формування галузевих термінологій і має іншу природу й інші функції в термінології. Синоніми співвідносяться з одним і тим же поняттям і об'єктом, але не характеризують різні його властивості. Причинами виникнення синонімів в термінології частіше за все є різні джерела формування термінів. Розглянемо приклади різновидів синонімів у гірничій термінології:

- 1) запозичення з різних мов: *драглайн* (англ.) – *екскаватор* (лат.);
- 2) іншомовні слова – і рівнозначні їм українські слова: *терикон* (фр.) – *відвал*, *шахта* (нім.) – *рудник*, *кар'єр* (фр.) – *розріз* (гірничий);
- 3) неологізми – їх українські еквіваленти: *фрикція* – *тертя*;
- 4) існування двох варіантів найменувань (повного і короткого): *електричний бур* – *електробур*, *гідролічне забиття* – *гідрозабиття*, *пневматичний зарядчик* – *пневозарядчик*;

5) існування абревіатур і їх варіантів: *ККД* – коефіцієнт корисної дії, *ГЗК* – гірничо-багачувальний комбінат, *НТР* – науково-технічна революція [4: 696];

6) подвійне позначення понять (словесні та символічні найменування фізичних величин): паскаль – Па, температура – Т, джоуль – Дж, кулон – Кл;

7) утворення термінів за прізвищами та їх варіантів на основі класифікаційної ознаки поняття: *джонсон-ефект* – тепловий ефект, *площина чепмена-жуге* – точка жуге, *закон гесса* – сумарний тепловий ефект.

Варіантні відповідники можуть бути зафіксовані в перекладних словниках і тоді вони називаються словниковими варіантними відповідниками. Але трапляється так, що словники не містять деяких відповідників неоднозначного слова або ж словникові варіанти взагалі не зафіксовані в словниках. У такому випадку перекладач спочатку повинен точно визначити, в якому значенні вжито багатозначне слово, а потім вже перекласти його одним із способів перекладу термінів, наприклад, шляхом:

1) запозичення терміна без перекладу (термін вихідної мови переноситься без змін у мову перекладу), наприклад, *Windows application* – прикладна програма *Windows*, *Web server* – сервер системи *World Wide Web*, *MAC address* – *MAC-адреса*;

2) транскодування або транслітерації терміна в вихідній мові, з використанням алфавіту мови перекладу, наприклад, *notebook* – ноутбук, *server* – сервер, *file* – файл, *hash code* – хеш-код;

3) калькування терміна (семантичні компоненти терміна точно перекладаються на їх еквіваленти в мові перекладу), наприклад, *системний принтер* – *system printer*, *cable segment* – кабельний сегмент, *intelligent agent* – інтелектуальний агент;

4) описового перекладу терміна, наприклад, *hardware* – апаратне забезпечення, *cooperative processing* – спільна обробка даних, *hut* – фон змінного струму.

Кожен із зазначених способів перекладу передбачає можливість використання при перекладі додаткового пояснення, якщо значення перекладного елемента незрозуміле з контексту речення [5: 19].

На практиці процес перекладу з однієї мови на іншу передбачає вирішення перекладачем цілої низки задач. Наприклад, потрібно перекласти термін *circuit* у наступному реченні: *Firing circuit is a combination of initiators composed of unconfined, blasthole, or chamber charges in a certain pattern.* Цей термін має такі словникові варіантні відповідники: 1) схема; ланцюг; контур 2) ел. мережа 3) звз. канал; лінія; тракт 4) тлф. шлейф 5) ксм. орбітальний рух. Для правильного перекладу терміна слід визначити, в якому із зазначених значень він вжитий. Аналізуємо тематику тексту та зміст речення. Тематика тексту стосується гірництва, а зміст речення – гірничо-вибухової справи. Спираючись на даний аналіз, приходимо до висновку, що термін *circuit* має значення *мережа*, і тоді переклад речення буде таким: *Вибухова мережа* – це з'єднання за визначеною схемою ініціаторів зовнішніх, шпурових, свердловинних та камерних зарядів.

Знання особливостей протікання семантичних процесів у мові науки і техніки та способів перекладу науково-технічних термінів має велике значення для всіх тих, хто бажає досконало оволодіти технікою перекладу науково-технічної літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карабан В. Переклад англійської наукової і технічної літератури. – Вінниця: Нова книга, 2002. – С. 315-316.

2. Прохоров А. М. Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – С. 1191.
3. Бурак А. Л. Перевод и межкультурная коммуникация. – М.: Р. Валент, 2002. С. 88-94.
4. Большой англо-русский политехнический словарь. – М.: Русский язык, 1991. – С. 642-696.
5. Карабан В. Теорія і практика перекладу з української мови на англійську мову. – Вінниця: Нова книга, 2003. – С. 13-15.

УДК 821.111.09 – 1(73) «19»

*Дубенко О. Ю.
(Київ, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ СВІТЛОВИХ ОБРАЗІВ В АМЕРИКАНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ

Статья посвящена месту и роли метафор и символов, построенных на использовании понятия «свет», в образной системе американского искусства, прежде всего, в текстах художественной прозы и поэзии. Исследуются количественные и качественные характеристики метафоризации и символизации света и световых явлений в широком искусствоведческом контексте, с анализом соответствующих тенденций в американской поэзии и художественной прозе XX века, рассматриваются особенности функционирования светового образа и степень его вовлеченности в глубинную семантическую структуру художественного произведения.

Ключевые слова: *световой образ, парадигма образов, система образов в национальном искусстве/литературе.*

The paper is devoted to the role of metaphors and symbols of light in the system of images characteristic of American art. It focuses on American literary texts of the XXth century providing a wide artistic context for their analysis which includes the investigation of «light» images in American painting. The author of the paper considers the makeup of the paradigm of «light» images in American literature and poetry, peculiarities of their functioning and their correlation with the in-depth semantic structure of literary works.

Key words: *«light» images, paradigm of images, system of images in national art/literature.*

Частотність та якість використання такого архетипічного образу як світло в національному мистецтві обумовлюється багатьма чинниками. Серед них: вплив найвідоміших джерел світової культури, своєрідність відображення філософських та релігійних доктрин епохи в індивідуальній картині світу певного автора, самобутність авторського світобачення. Проте важливою складовою, що визначає функціонування образу світла в національній культурі, а відтак і в національній поезії, є географічний, або, радше, кліматичний фактор. Незважаючи на те, що образи світла та темряви є первинними, такими, що виникли ще за часів тотемного магічного мислення, подальший розвиток світлового образу в літературі та мистецтві окремих країн був не в останню чергу пов'язаний з реальними кліматичними умовами життя на певній території. І тут провідну роль відіграє ступінь присутності фізичного світла у щоденному житті народу, інтенсивність цього

світла, його колірна насиченість. Не випадково в країнах, де світло є невід'ємною частиною національного ландшафту, його образ набуває особливого значення в національній культурі, піддається численним метафізичним переосмисленням та семантичним розширенням.

Рельєфний приклад такої органічної домінантності образу в національному мистецтві становить інтерпретація світла генієм епохи Відродження Леонардо да Вінчі. Запропонована ним світлоносна атмосфера полотна є не просто художнім прийомом, але фундаментальним розумінням фізичного Всесвіту. Це розуміння полягає в тому, що основоположну природу, первинне ество фізичного Всесвіту являє собою світло та його корелят темрява. Відтак було б неправомірним розглядати окремо фізичний матеріал, що застосовує художник, та здатність цього матеріалу виразити певний художній смисл. На полотнах Леонардо світло якби виникає безпосередньо у картині як її фізична властивість, створюючи особливу ясність, котру навіть не можна ототожнити з емоцією, що з'являється в душі глядачів. Саме так проявляє себе світло в «Останній вечері» пензлю Леонардо, де суцільно променистим є все оточення Христа, а Спаситель виступає центром осайності. Створюється враження, що ця світлозарна атмосфера, частиною якої є й ми, потенційно несе в собі усі можливі образи і що все, що ми бачимо, вже існує в цьому осайному просторі як наслідок гри світла та темряви [1: 34, 39]. Градація поступового переходу від світла до тьми та від тьми до світла слугувала основою для створення славногозвісного методу Леонардо *sfumato* «димчастість». Пізніше це особливе ставлення до світла було успадковано Караваджіо, Ла Туром, Зубараном. Адже ці художники не лише втілюють глибоко усвідомлені ними усталені метафоричні імплікації світла, викладені у святому письмі та закріплені традиціями християнського мистецтва, але перетворюють світло на інструмент народження художнього змісту, окремий художній прийом. Так, в картині Караваджіо «Погребання» світловим потоком підкреслено смертельну блідість Христа і вагу його тіла, насуپлені брови та напружені м'язи святих, котрі опускають бездиханне тіло, відчай на обличчі матері Ісуса та інших жінок-плакальниць. Завдяки досконалому володінню технікою світла художник змалює не лише трагедію розп'яття, але й разуче переконливо відтворює стан людської душі [2: 8].

Неабияку роль відіграв феномен природного світла і у становленні образної системи американського мистецтва. У особливо наочний спосіб це простежується на прикладі американського живопису, який є чи не найбільш наближеним до тематики світла з усіх інших видів мистецтва.

Творчість двох перших видатних американських художників, Джона Синглетона Коплі (1738-1815) та Бенджаміна Уеста (1738-1820), тяжіла до стилістики британського живопису і тому, незважаючи на безперечні художні досягнення обох митців, їхні здобутки не мають відбитка американської самотності.

Як відомо, виникнення насправді американського живопису пов'язано з появою у 1820-х роках пейзажної Гудзонівської школи (the Hudson River School). Засновник першої свідомо національної школи американського живопису Томас Коул, який провів свої юнацькі роки в одвічних лісах штату Огайо, був надзвичайно романтичною та релігійною людиною з яскраво вираженими літературними здібностями. Оскільки культурний клімат тієї доби визначався казками Вашингтона Ірвінга про долину річки Гудзон, романами Фенімора Купера та урочистими віршами Вільяма К. Брайента, присвяченими природі Америки, Коул першим із живописців зобразив дикі куточки Нового Світу з пристрасною справжнього поета. Грандіозні романтичні полотна Томаса Коула, Ашера Б. Дюрана та

інших представників Гудзонівської школи були занадто театральними, голлівудськими за своїм духом, розрахованими на те, щоб вразити глядача, але ці художники вперше передали красу рідних краєвидів. В їхніх кращих пейзажах відтворено своєрідність американської природи, а відтак, сяйво її світла та кришталеву ясність повітря. Недарма твори художників Гудзонівської школи називають візуальним дослідженням світла та природних див Америки.

Цікаво, що художники реалістичної школи пейзажного живопису (Фітц Хью Лейн, Мартин Джонсон Хead), які притримувалися протилежної художньої концепції, також відносили світло до найбільш вагомих елементів своїх композицій. Вони всіляко підкреслювали ефект гри світла на водній поверхні, створювали проникливу інтенсивність відчуття самотності за рахунок майстерного володіння світловою технікою.

У подальшому видатні американські художники XIX століття так чи інакше відчували першоплановість світлової тематики у відтворенні колориту рідної природи. Достатньо пригадати роботи найвпливовіших живописців цієї епохи Вінслоу Гомера та Томаса Ікінса. Незважаючи на всю розбіжність їхніх художніх принципів (романтичне бачення реальності В. Гомера та безкомпромісна реалістичність Ікінса), обидва досягли вершин суто американського жанру завдяки достовірності у передачі світла та колірної палітри американського ландшафту у плернерних полотнах.

У 1920-х роках обличчя американських міст та сіл стає предметом зображення іншої групи національно свідомих художників-регіоналістів, зокрема, Томаса Гарта Бентона, Гранта Вуда, Едварда Хоппера. Останній з перелічених живописців, творець «економічної версії об'єктивного реалізму», втіленого у прості монолітні форми у різкому ясному світлі, робить світлотехніку головним засобом передачі художнього смислу. У цьому зв'язку цікавою є ось така характеристика творчої манери Е. Хоппера: «Американські імпресіоністи імпортували м'яке повітря та світло Франції, але Хопперу до вподоби різке сонячне світло, ясне повітря та високе холодне небо північних штатів Америки. Він полюбає гру сонячного світла та тіні на пофарбованих у біле будинках, точне зображення спекотного полуденного сонця на дереві, камені, цеглі, стримане світло ясного післяполудення, що моделює форми землі та будівель. Часто його картини наділені кришталеву ясністю, вони справляють враження спокою, очікування та самотності, щемливої і водночас втихомиреної» [3:87]. Світлотехніка картини Е. Хоппера «Нью-Йоркське кіно» («*New York Movie*») стає засобом втілення емоційної тональності життєвого епізоду: характер світла, яке окреслює фігуру дівчини міцно заглиблену у свої думки серед захоплених кінокартиною глядачів, рельєфно виявляє самотність героїні, створює враження мовчазної драми.

Отже, дія суто географічного чинника призводить до семантичного розгортання образу світла в американському живописі. З одного боку, він актуалізується тут у якості художнього прийому, з іншого, набуває численні іпостасі, образні парадигми, побудовані на диференціації світлових ефектів. Подібним чином для американської художньої картини світу типовими є образні характеристики світла, що будуються за такою ознакою цього природного феномена як різкість (інтенсивність) та за географічною диференціалізацією якості світла.

Зазначена маркованість образів світла є, можна сказати, типовим явищем в американській літературі, адже вона притаманна багатьом авторам як сучасної доби, так і попередніх епох. Одне з красномовних підтверджень цього надає словник художніх порівнянь Еліз та Майка Зоммерів [4]. З 392 наведених цитат зі світової літератури, що містять художні порівняння, ключовим елементом яких виступає сонячне світло, саме

у цитатах з творів американських авторів найбільш яскраво проявляються мотиви палючості, жаркості світла, його небезпечної інтенсивності, люгості: *The heat from the scorching [California] sun hit them like a knock-out punch (Jilly Cooper)*; *A sharp-as-needle sun sat high over Virginia... like a heathen god, sure of itself (Thomas Kenally)*; *The [Montana] sunset lay between two mountains like a gigantic bruise from which dark arteries spread themselves over a poisoned sky (F. Scott Fitzgerald)*; *A huge sunset that drained away in the west like blood (William Styron)*; *The sunlight hit her like a boxing glove (Jilly Cooper)*. Загалом сонячне світло є настільки важливим елементом американського ландшафту, що не тільки його різкість, а й просто вагомість, як правило, знаходить своє втілення у відповідних епітетах. Достатньо навести декілька цитат лише з одного оповідання Ф. Фіцджеральда: *Morning. As he awoke he perceived drowsily that the room had at the same moment become dense with sunlight* [5: 40]. *John walked out into the brisk sunshine of his living-room ...* [5: 42]. *John stood facing Mr. Braddock Washington in the full sunlight* [5: 49] («*The Rich Boy*»).

Окрім очевидного домінування ознаки «інтенсивність світлового потоку», вищенаведені приклади зі словника художніх порівнянь актуалізують ще одну ознаку світла, характерну для американської художньої свідомості – його географічну належність: *the scorching California sun, A sharp-as-needle sun ... over Virginia, the Montana sunset*. Ця географічна специфічність світла досить широко використовується в американській літературі, яскравим прикладом чого може слугувати відома розповідь Ф. Фіцджеральда «*The Ice Palace*».

Відчуття юної мешканки Півдня Саллі Керрол, яка залишила рідні краї, щоб оселитись на Півночі Сполучених Штатів, її усвідомлення власної чужеродності, неприйняття нового середовища передано через контрастний опис південного і північного сонячного світла. Розповідь починається з розгорнутої метафори, яка змальовує осяяний світлом ранок в рідному містечку Саллі і знаходить своє органічне продовження у спогадах дівчини про ласкаве, золоте сонце Півдня. Їй протистоїть опис скудного північного світла та зауваження Саллі про те, що вона не впізнала сонця під час однієї з прогулянок у чужому краю. Схожий образ сонця-помилки з'являється в кульмінаційному епізоді розповіді, коли, до свого невимовного жаху, Саллі заблукала в лабіринтах крижаного палацу. Вихід, що його нарешті побачила перелякана дівчина, спочатку здається їй освітленим сонячним сяйвом, і тільки підійшовши ближче, вона розуміє, що це світло смолоскипів в руках її друзів, які вже протягом двох годин шукали її в цій крижаній пастиці. Цікаво, що це помилкове сонце наділено в інтерпретації Саллі тим самим епітетом, що й північне сонце: *pale yellow*.

Розповідь про повернення Саллі додому починається з метафоричного опису яскравого південного сонця, який разом з початковою метафорою оповідання утворює стилістично значимий кільцевий повтор. Таким чином, класичні опозиції *тепло*:: *холод*, *світло*:: *темрява*, знаходять в творі Фіцджеральда додаткове специфічне розгортання в антонімію південного та північного світла. Тому, незважаючи на провідну роль, що їй відіграє в оповіданні контраст яскравого південного сонця та крижаного темного неба, важливим чинником для створення особливої пронизливості, гостроти основної колізії твору є інше лейтмотивне протиставлення. Адже сонце, яке так любить Саллі, є й на Півночі, але тут їй болісно дивитись на нього, оскільки воно настільки чуже і нерідне, що тільки примушує сильніше сумувати за втраченим. Як саме окреслено цей контраст в тексті оповідання можна судити зіставивши таку добірку цитат з нього:

Південне світло	Північне світло
<p><i>The sunlight dripped over the house like golden paint over an art jar, and the freckling shadows here and there <u>only</u> intensified the rigor of the bath of light. The Butterworth and Larkin houses flanking were entrenched behind great stodgy trees; only the Happer house <u>took the full sun</u>, and all day long faced the dusty road-street with a tolerant kindly patience. This was the city of Tarleton in southernmost Georgia, September afternoon [5: 72].</i></p> <p><i>... even the shops seemed only yawning their doors and <u>blinking their windows in the sunshine</u> before retiring into a state of utter and finite coma [5: 74].</i></p> <p><i>Farther out were lazy cotton-fields, where even the workers seemed intangible shadows <u>lent by the sun to the earth</u>, not for toil, but to while away some age-old tradition in the <u>golden September fields</u> [5: 76].</i></p> <p><i>On his last afternoon they walked, and she found their steps tending half-unconsciously toward one of her favorite haunts, the cemetery. When it came in sight, gray-white and <u>golden-green under the cheerful late sun</u>, she paused ... [5: 77].</i></p> <p><i>The wealth of golden sunlight poured a quite enervating <u>yet oddly comforting heat</u> over the house where day long it faced the dusty stretch of road [5: 96].</i></p>	<p><i>She liked all the winter sports, except an afternoon spent snow-shoeing over a glaring plain under <u>pale yellow sunshine</u> [5: 87].</i></p> <p><i>They had been walking homeward between mounds of high-piled snow and <u>under a sun which Sally Carrol scarcely recognized</u> [5: 88].</i></p> <p><i>Then after a succession of moments that went fast and then slow, but seemed to be ultimately resolving themselves into a <u>multitude of blurred rays</u> covering toward a <u>pale-yellow sun</u>, she heard a great crackling noise break her new-found stillness. It was the sun, it was a light; a torch, and a torch beyond that, and another one, and voices ... [5: 95].</i></p>

З огляду на настільки помітну роль світла в американській художній картині світу, образи, побудовані на використанні цього поняття, вирізняються градацією не лише географічного характеру, але й іншими диференційними ознаками. Такий розподіл досить часто трапляється в прозаїчних художніх творах. Скажімо, вищенаведений приклад з розповіді Ф. Фіцджеральда «*The Ice Palace*» містить подібне метафоричне посилання – *In the golden September fields*. Проте чи у не найяскравіший спосіб це проявляється у поетичному мовленні. Тут, з одного боку, спостерігаються географічні визначення якості сонячного світла:

*Let's go – much as that dog goes,
intently haphazard. The
Mexican light on a day that
'smells like autumn in Connecticut'
makes iris ripples on his
black gleaming fur – and that too
is as one would desire – a radiance
consorting with the dance ...
Denise Levertov [6: 100]
*I popped with sweat as I thought
I heard Doris Holbrook scrape
Like a mouse in the southern-state sun
That was eating the paint in blisters
From a hundred car tops and hoods.**

James Dickey [7: 69]

З іншого боку, трапляється й сезонна градація світла, пов'язування особливостей світлового потоку і настрою, що його створює природне світло, з певними порами року, місяцями:

*In 1939 the skylark had nothing to say to me
As the June sunset splashed rose light on the broad sidewalks
And prophesied no war after the end of that August ...*

John Hollander [6: 121]

*... The rabbits
will bare their teeth at
the spring moon ...*

Denise Levertov [6: 101]

Досить часто сезонне визначення світла сполучається з добовим, що дозволяє максимально конкретизувати якість природного світла, точніше задати характеристики його інтенсивності та кольору:

*There is a hornet in the room
and one of us will have to go
out the window into the late
August mid-afternoon sun.*

James Schuyler [7: 274]

January

*Morning: blue, cold and still.
Eyes that have stared too long
Stare at the wedge of light
At the end of the frozen room
Where snow on a windowsill,
Packed and cold as a life,
Winters the sense of wrong
And emptiness and loss
That is my awakening ...*

Weldon Kees [7: 159]

November Sunday Morning

*And the light a wakened heyday of air
Tuned low and clear and wide,
A radiance now that would emblaze
And veil the most golden horn
Or any entering of a sudden clearing
To a standing, astonished, revealed ...*

...

*As now through the park, and across
The chill nailed colors of the roofs,
And on near trees stripped bare,
Corrected in the scant remaining leaf
To their severe essential elegance,
Light is the all-exacting good.
That dry, forever virile stream*

*That wipes each thing to what it is,
The whole, collage and stone, cleansed
To its proper pastoral ...
Alvin Feinman [7: 77]*

Звичайно, не у всіх наведених поетичних прикладах конкретизація місця, сезону та часу доби відіграє однакову роль у створенні стилістичного тону вірша. Якщо у перших трьох уривках з віршів Деніз Левертов, Джеймса Діккі та Джона Холландера це один з важливих елементів створення загального настрою поезії, то в останніх чотирьох прикладах часові визначення безпосередньо пов'язані з центральною смисловою віссю вірша. Так, весняний місяць у Деніз Левертов є органічною образною домінантою твору під назвою «*Springtime*», присвяченого духу весни. Серпнєве сонце полудня з'являється в перших рядках поезії Джеймса Шайлера у зв'язку з роздумами автора про роковини смерті дорогої людини. Наведений далі перелік речей, що змінилися у містечку з того часу, коли тут жив покійний друг Шайлера Френк, контрастує із початковим образом вже майже осіннього сонця. Він додає особливого щему всій поетичній розповіді – адже серпнєве світло це чи не єдине, що залишилось таким самим як і багато років тому, ще за життя Френка.

В уривку з вірша Велтона Кіза «*January*» тоненька смуга світла на протилежному кінці замерзлої кімнати – центральний акцент загальної картини холодного січневого ранку, який метафорично ототожнюється із безрадісним, спустошеним життям. Нарешті, в останньому з наведених прикладів конкретизований у часі образ світла має ключовий семантичний статус, оскільки саме він визначає загальний настрій поезії Альвіна Файммана.

Таким чином, ступінь вписаності світла та світлових явищ у природний ландшафт країни, їх першоплановість, типовість для певної географічної зони зумовлюють роль та місце відповідних понять в національній художній свідомості, потужність їх образного потенціалу в літературі та поезії. Ця закономірність знайшла вираження у розширенні семантики світлових образів (у порівнянні з творами британського мистецтва), розростанні їх парадигм, спричиненому виділенням специфічних для американського художнього світовідчуття диференційних ознак світла.

ЛІТЕРАТУРА

1. D. Stephen Pepper. Leonardo da Vinci and the Perspective of Light // FIDELLO; Journal of Poetry, Science and Statecraft. – 2001. – V.10. – № 1. – p. 33-35.
2. Roderick Conway Morris. Caravaggio, and the Light of Truth // International Herald Tribune. November 25-26, 2000. – p.8.
3. The Art of the USA. Painting. Sculpture. –М: Просвещение, 1986. – 160 p.
4. Elyse Sommer, Myke Sommer. Similes Dictionary. Gale Research Company, Detroit, Michigan, 1988. – 950 p.
5. F. Scott Fitzgerald. Selected Short Stories. M.: Progress Publishers, 1979. – 357 p.
6. Contemporary American Poetry / Ed. by Donald Hall. Second Edition. – Penguin Books, 1986. – 280 p.
7. The Contemporary American Poets. American Poetry since 1940 / Ed. by Mark Strand. – Median Books, 1969. – 390 p.

УДК 821.161.2'271'26(477)

*Онуфрієнко Г. С., Хваткова С. О.
(Запоріжжя, Україна)*

МОВНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ ЯК СОЦІОЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМА

Освещаются в сопоставительном аспекте актуальные в современном украинском социуме понятия: государственный язык, официальный язык и региональный язык, комментируется украинский перевод термина региональный язык, излагаются результаты социолингвистического анкетирования выпускников школ и студентов.

Ключевые слова: *государственный язык, миноритарный язык, официальный язык, региональный язык, социолингвистическое анкетирование, социолингвистическая проблема, украинский язык, языковой режим.*

Such actual in the modern Ukrainian society terms as the government language, the official language and the regional language are described in the comparative aspect. The results of the social-linguistic questionnaire design of the graduates and students are stated.

Key words: *the government language, language regime, the minority language, the official language, the regional language, social-linguistic questionnaire design, social-linguistic problem, the Ukrainian language.*

За всіх часів не втрачають своєї актуальності і практичної цінності такі глобальні проблеми, як мова і нація, мова і держава, мова і культура, мова і регіон, національна мова і її варіанти. Проблема мовного режиму в багатонаціональній державі завжди досліджується і висвітлюється в контексті цілої низки взаємопов'язаних актуальних понять соціолінгвістики: мовна політика, мовна ситуація, державна мова, офіційна мова, мовний плюралізм, мовна лояльність, суспільні функції мови тощо. Зрозуміло, що науковці при цьому намагаються віднайти національно специфічне у наукових картинах світу. Серед українських дослідників цієї проблеми є і філологи (А. Поповський, В. Іванишин, В. Русанівський, Г. Онуфрієнко, М. Кочерган, О. Юрчук, Р. Пащук, С. Караванський, Ю. Зайцев, Ю. Прадід, Я. Радевич-Винницький), і юристи (М. Леоненко, А. Медвідь, Г. Забарний, Л. Тихомирова, М. Антонович, М. Тихомиров, О. Копиленко, Т. Демченко, Ф. Медвідь та ін.).

У попередніх наукових студіюваннях нами досліджено, зокрема, проблему походження й періодизації української мови в концепціях і гіпотезах XIX та XX століть [10; 11], функціонування української мови як мови навчання [11] і науки [7; 8], філологічну парадигму сучасної юридичної освіти [9]. **Мета** цієї статті – висвітлити сутність актуальних соціолінгвістичних понять *державна мова, офіційна мова* та *регіональна мова* за різними науковими джерелами, визначити логіко-поняттєвий зв'язок між ними, проаналізувати спектр бачення цієї проблеми українською студентською та учнівською молоддю.

Національна мова як обов'язковий параметр поняття *нація* може по-різному функціонувати в соціумі (державі). Дослідниками соціолінгвістики [21] виокремлено три різ-

© Онуфрієнко Г. С., Хваткова С. О., 2008

ні моделі мовного режиму в державі. Модель № 1 є найпоширенішою і найтиповішою в світі, її умовно можна записати так: *одна мова = один соціум (державна)*. Модель № 2, варіант А: *одна мова = різні соціуми (держави)*, тобто, одна і та ж мова обслуговує різні національні держави, у тому числі в національному варіанті цієї мови (наприклад, американський варіант англійської мови). Модель № 2, варіант Б: *одна мова обслуговує не різні соціуми (держави), а своїми варіантами співіснує в одному соціумі*, тобто, це так звані регіональні варіанти національної чи літературної мови. Наприклад, у Швейцарії функціонують 6 варіантів національної ретороманської мови. Модель № 3: *різні мови = один соціум*. Наприклад, в Іспанії і Швейцарії співіснують по 4 мови. При цьому юридична рівнозначність мов може супроводжуватися фактичним пріоритетом однієї з них, як це, наприклад, є в Канаді (англійська домінує над французькою).

В українському державотворенні мовна проблема була і залишається однією з найскладніших, найактуальніших у світлі таких понять, як *мовний плюралізм*, *мовна лояльність* у багатонаціональному соціумі.

Доленосного значення набула проблема державної мови як могутнього засобу самозбереження нації, її цивілізованого існування в час активної розбудови української держави. Україна творить своє майбутнє через усебічний розвиток особистості, ґрунтовну професійну орієнтацію молоді та активне сприяння нарощенню її духовно-інтелектуального потенціалу. Держава, дбаючи про освіченість своїх громадян як джерело їхнього ж блага, утверджує і забезпечує через їх освіту свою державність у сучасному й майбутньому [7]. У мові зафіксовано історичний досвід попередніх поколінь, неповторний менталітет етносу, його духовні надбання. Мова виконує низку важливих функцій, без яких неможливе існування самого народу та його культури. «Держава і суспільство мусять пам'ятати і враховувати не тільки націотворчу, але й людинотворчу роль рідної мови, бо від мовного нігілізму до морального виродження – один крок» [4: 165]. Плекаючи мову, держава тим самим зміцнює моральне здоров'я народу. Впродовж багатьох століть до Конституції 1996 року українська мова не мала чітко означеного конституційного статусу.

Коли йдеться про багатомовні країни, доречно згадати дві тенденції, перша з яких – «*феномен Мітрідата*», понтійського царя, що володів двадцятьма двома мовами і спілкувався ними зі своїми підлеглими, урівнявши їх таким чином у правах, а друга – «*римська*», яка базується на факті, що у Римській імперії панувала єдина мова – державна, всі інші вважалися варварськими, а виняток було зроблено з часом тільки для грецької мови [4: 153]. Україна впродовж довгого історичного періоду перебувала у складі держав, котрі в мовній політиці керувалися далеко не «*феноменом Мітрідата*».

Відтак, зрозуміло, що «німих» держав не існує. Історією доведено, що одним із найголовніших виявів самоутвердження нації є статус її мови, який законодавчо забезпечує її функціонування в усіх сферах суспільного життя. В Основному законі України не наведено визначення поняття *державна мова*, проте в «Коментарі до Конституції України» [5] читаємо: «*Державною мовою прийнято називати визнану Конституцією або законом основну мову держави, обов'язкову для використання у законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні тощо*».

Як же розтлумачено це поняття у лексикографічних виданнях? Чи є різниця між поняттями *державна мова* та *офіційна мова*? Автори української юридичної енциклопедії [20] під *державною мовою* розуміють: «1) мову офіційного спілкування громадян певної держави; 2) офіційну мову діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування; 3) мову, обов'язкову для вивчення у закладах освіти, що існують на території»

певної держави; 4) мову державних ЗМІ; 5) основну мову в діяльності політичних партій та інших громадських об'єднань; 6) офіційну мову політичних, освітянських, наукових та інших форумів (зборів, зібрань, з'їздів, конференцій тощо)». Автори російської юридичної енциклопедії [16: 505] наводять таку дефініцію: «Язык государственный – язык большинства или значительной части населения государства, который конституирован в данном государстве в качестве государственного языка. Язык государственный является официальным языком».

Як у зазначених юридичних джерелах, так і в більшості словників, енциклопедій [2; 17; 18; 20] поняття *державна мова* та *офіційна мова* ототожнюються: державна (офіційна) мова – це визнана Конституцією або законом основна мова держави, обов'язкова для використання в офіційній сфері, справочинстві. Під *національною мовою* розуміють соціально-історичну категорію, що визначає мову, яка є засобом усного й писемного спілкування нації [18; 17; 14]. Зрозуміло, що національна мова не може складатися з кількох мов, бо її головна функція – об'єднати всіх людей, для яких ця мова є рідною.

У більшості країн з багатонаціональним населенням (наприклад, в *Індії, Канаді, Швейцарії*) в конституціях визначається, яка мова (мови) є офіційною. Закріплення та наявність офіційної мови не виключає використання іншої мови як у повсякденному житті, так і офіційно в окремих територіальних одиницях цієї держави, більшість населення якої використовує мову, що не є офіційною. Наприклад, в Конституції *Іспанії* 1978 р. (ст. 3), яка визнала кастильський діалект офіційною мовою, також зазначено, що всі інші діалекти іспанської мови виступають офіційними мовами в певних автономних одиницях.

Аналогічна тенденція спостерігається, за енциклопедичними даними [20], і в ряді інших країн. Так, за Конституцією *Індії* 1950 р. діалект гуджараті – це офіційна мова штату Гуджарат, махатрі – офіційна мова індійського штату Махараштра, а орія – штату Орісса [6]. У деяких країнах поряд із місцевими національними мовами офіційною мовою вважається мова колишньої метрополії [1: 29, 38-39, 22, 34-36, 47] (наприклад, у *Білорусі, Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані*, крім білоруської, казахської, киргизької, таджицької, туркменської та узбецької, державний статус має й російська; в *Індії, Ірландії, Новій Зеландії, Пакистані, ПАР, на Філіппінах*, крім гінді, ірландської, маорі, урду, африкаанс, філіппінської, державний статус має й англійська). У більшості країн поняття державна мова та офіційна мова співпадають, лише в окремих розрізняють статус *офіційної мови* та *державної мови*: у цьому випадку закріплення останньої в конституції має виключно символічний характер (наприклад, у *Швейцарії*, згідно з Конституцією, офіційними мовами є німецька, французька, італійська, а державними – німецька, французька, італійська та ретороманська, яка майже не використовується у державному та суспільному житті країни) [2].

В *Україні* державною мовою є українська. Статус української мови як державної закріплено 10 статтею Конституції України (1996 р.). Таке конституційно-правове закріплення мови як державної (офіційної) виступає важливим чинником утвердження національної державності, стає її державним атрибутом.

Упродовж багатьох століть в Україні існує багатомовність. Білінгвізм – досить поширене явище в багатьох країнах світу, а в деяких країнах двомовність (навіть багатомовність) легітимізовано [4: 126, 127]. Так, за енциклопедичними даними [6], в *Андоррі* функціонують три державні мови (іспанська, французька, каталонська), в Афганістані – дві (дарі, пушту), у *Великому Герцогстві Люксембург* – дві (німецька, французька), в *Греції* – дві (новогрецька, турецька), в *Ізраїлі* – дві (іврит, арабська), в *Канаді* – дві (англійська,

французька), у *Фінляндії* – дві (фінська, шведська). У нашій державі й сьогодні триває боротьба за право бути державною між українською та російською мовами. За даними перепису 1998 року [16] в Україні проживає близько 136 національностей, серед яких українців – 70%. Громадяни України спілкуються 47 мовами. Врахування цих даних не дає підстав порушувати питання про другу державну мову, бо ж воно постає тоді, коли населення, мова якого претендує на статус державної, складає не менше 40-45%. У свою чергу, росіяни становлять приблизно 17% населення України. Крім того, в Україні ніколи не стояло питання неофіційності російської або іншої мови.

Останнім часом в обіг увійшов термін *регіональна мова*, у зв'язку з чим і актуалізувалося питання перекладу та тлумачення «*Європейської хартії регіональних мов або мов меншин*» [3]. Хартію було підписано 5 листопада 1992 року у Страсбурзі державами-членами Ради Європи для досягнення більшого єднання між країнами та охорони й розвитку регіональних мов або мов меншин (український варіант перекладу терміна) в різних частинах Європи. Порівняймо англійський [22] та український [3] варіанти фрагмента «Європейської хартії регіональних мов або меншин», де розтлумачено термін *регіональні мови*.

Англійський варіант	Український варіант перекладу
The term « <i>regional or minority languages</i> » means languages that are traditionally used within a given territory of a State by nationals of that State who form a group numerically smaller than the rest of the State's population and that are different from the official language(s); the term doesn't include either dialects or the languages of migrants.	Термін « <i>регіональні мови або мови меншин</i> » означає мови, які традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави, та відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави; термін не включає діалекти офіційної мови (мов) держави або мови меншин.

Як очевидно, цей український варіант перекладу є буквальним (переклад «слово в слово») і неточним на рівні понять. Це протиріччя усунене заміною невдалого в цьому контексті терміна «*регіональні мови або мови меншин*» на міжнародний термін «*міноритарні мови*». Так, в оксфордському тлумачному словнику знаходимо лінгвістичне пояснення терміна *minority* – «a relatively small group of people differing from others in the society of which they are a part in race, religion, language, political persuasion etc» [23].

Проте часто-густо спостерігається отожднення міноритарної мови з територіальним діалектом, під яким, за словником лінгвістичних термінів [15], розуміється «різновид національної мови, одна з форм її існування поряд з літературною мовою, яка виступає засобом спілкування в мовних колективах, пов'язаних географічно та соціальною спільністю». Але, згідно з «Європейською хартією національних мов або меншин», міноритарні мови не включають діалекти офіційної мови.

Цим соціолінгвістичним дослідженням поняттєвого змісту термінів *державна мова*, *офіційна мова*, *регіональна мова* було передбачене також анкетування. Респондентам за їх бажанням було запропоновано дати впродовж 10-15 хвилин відповіді на п'ять запитань: 1. *Як ви розумієте термін державна мова?* 2. *Чи вважаєте ви поняття державна мова та офіційна мова рівнозначними?* 3. *Скільки, на вашу думку, може і має бути державних мов в Україні?* 4. *Яку мову можна вибрати державною в межах багатонаціонального суспільства?* 5. *Що означає термін «регіональна мова»?*

Вибір респондентів для дослідження було обрано з урахуванням біологічних та соціальних факторів (зокрема, *вік*, *стать*, *спеціальність*). Місце народження було задане

(м. Запоріжжя). Соціальний фактор виявляє у нашому експерименті три градації: *гуманітарний, економічний і технічний* напрями освіти та слухачі підготовчих курсів університету. Респондентами з *гуманітарним* напрямом освіти були студенти-першокурсники двох спеціальностей («Переклад» та «Міжнародні економічні відносини»). Групу респондентів з *економічним* напрямом освіти репрезентували студенти теж першого курсу спеціальності «Менеджмент». Група з *технічним* напрямом освіти представлена студентами першого – п'ятого курсів (спеціальності: «Технологія машинобудування», «Ливарне виробництво чорних та кольорових металів», «Організація перевезень»), а також учнями випускних класів. Об'єкт дослідження – усвідомлення респондентами окресленого кола соціолінгвістичних проблем. Вікова границя респондентів – від 15 до 22 років.

У добровільному опитуванні взяло участь 165 осіб (із них чоловічої статі – 74, жіночої статі – 91). Дані було зібрано методом анкетування.

Проаналізуємо результати опитування. Більшість респондентів (понад 85%) розуміють під терміном *державна мова* «основну мову держави, яка використовується в законодавстві, навчанні, засобах масової комунікації, в офіційному спілкуванні громадян країни» і разом із тим ототожнюють поняття *державна мова* та *офіційна мова*. Близько чверті респондентів вважають, що поняття *офіційна мова* є ширшим, проте аргументувати таке твердження майже нікому не вдалося. Переважна більшість респондентів усіх напрямів освіти (гуманітарний – понад 70%, економічний – близько 70%, технічний – понад 60%) переконані, що виключно українська мова може бути державною в нашій країні. Серед респондентів гуманітарного та економічного напрямів освіти найсуттєвішими виявилися фактори *спеціальність* та *стать*. Так, серед респондентів спеціальності «Міжнародні економічні відносини» понад 70% студенток та близько 50% студентів виступають за єдину державну мову – українську. Близько 15% усіх респондентів упевнені, що в Україні мають бути дві державні мови – українська й російська. Серед респондентів, які отримують спеціальність «Переклад», різниця у відповідях студентів і студенток не виявилася суттєвою: державну українську мову підтримують понад 70%, а пропонує дві державні мови менше чверті респондентів. Серед респондентів спеціальності «Менеджмент» гендерна різниця у відповідях є помітнішою: понад 70% респондентів жіночої та лише половина респондентів чоловічої статі вбачають державною в Україні виключно українську мову, за дві державні мови виступають близько 20% респондентів. Серед респондентів, які отримують технічні спеціальності, найсуттєвішими виявилися фактори *стать* та *вік*. Близько 50% респондентів жіночої та понад 60% респондентів чоловічої статі вважають, що тільки українська мова може бути державною, але більшість респондентів п'ятого курсу (понад 70%) впевнена, що в Україні повинно бути дві державні мови – українська та російська. Серед опитаних слухачів підготовчих курсів менше половини вважає, що тільки українська мова має бути державною в Україні (для порівняння – вже понад 70% опитаних студентів перших курсів підтримують державний статус української мови). Треба врахувати, що у відповідях студентів простежується тенденція, за якою у багатонаціональному суспільстві державною може бути мова корінного населення країни. Менше чверті респондентів виступають за кілька мов, які переважають у спілкуванні всього населення країни, а понад 10% респондентів впевнені, що в багатонаціональному суспільстві державних мов має бути дві – мова корінного населення та міжнародна англійська мова. Близько половини респондентів розуміють під *регіональною мовою* «мову, яка переважає у спілкуванні людей певного регіону країни і яка не є державною». Майже чверть респондентів відносять до регіональної мови діалекти. Понад 20% респондентів ототожнюють регіональну мову з мовою національних меншин.

Отже, здійснене соціолінгвістичне дослідження дозволило зробити такі важливі **висновки**:

1. У більшості словників, енциклопедій, довідників актуальні поняття *державна мова* та *офіційна мова* ототожнюються і позначають *основну мову держави, що використовується в законодавстві, офіційному справочництві, судочинстві, навчанні тощо*. Пропонує не розрізняти ці поняття і Конституційний Суд України, пояснюючи, що «під державною (офіційною) мовою розуміється мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя» [13]. 2. У більшості держав світу допускається паралельне використання термінів *державна мова* і *офіційна мова*, оскільки повністю збігаються позначувані ними поняття. 3. Двомовність і багатомовність – це у відомих аспектах позитивні явища, однак ніколи чужа мова не повинна застосовуватися там, де має і може звучати рідна мова населення. 4. Згідно з останнім перекладом українською мовою «Європейської хартії регіональних мов або меншин» рекомендовано використовувати замість терміна *регіональні мови* або *мови меншин* міжнародний термін *міноритарні мови*. 5. Здійснене соціолінгвістичне дослідження з урахуванням різних параметрів виявило не тільки очікувану строкатість відповідей, але й дозволило переконатися в позитивних тенденціях у поглядах сучасної студентської молоді на проблему державної мови в Україні. 6. Актуалізація в українському соціумі проблеми державної мови зобов'язує вчителів максимально сприяти соціолінгвістичній компетентності випускників. 7. Активне вживання в українському соціумі термінів *державна мова* та *офіційна мова* скерує науковців до максимально точного розтлумачення номінованих цими термінами понять в ім'я порозуміння, злагоди, гармонізації та прогресу в розвитку українського суспільства і конструктивного розв'язання соціолінгвістичної проблеми мовної політики й мовного режиму в Україні.

Мовна проблема впродовж багатьох століть лишається нерозв'язаною в нашій державі. «Хто якою мовою думає, той до того народу належить» (В. Даль), тому головне – навчити українців мислити українською, і науковцям напрацювати конструктивну концепцію мовного розвитку України задля гармонізації соціомовного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас. Економічна і соціальна географія світу. – К., 2000. – 49 с.
2. Большой юридический словарь. / Под ред. А. Я. Сухарёва, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М.: ИНФРА – М, 1999. – VI. – С.468.
3. Європейська хартія регіональних мов або меншин. / <http://www.Europolicy.com.ua>.
4. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 218 с.
5. Коментар до Конституції України. – 2-е вид., виправл. і доп. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – С. 42.
6. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей ВНЗ. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 368 с.
7. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови: Навч. пос. – К.: «Центр навчальної літератури», 2006. – 312 с.
8. Онуфрієнко Г. С. Українська наукова мова в термінологічному вимірі і в контексті вимог Болонського процесу. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Вид. центр «Фоліант», 2006. – Том X. – С.175-186.
9. Онуфрієнко Г. С. Філологічна парадигма сучасної юридичної освіти в Україні. //

- Право і лінгвістика: Матеріали II Міжн. наук. – практ. Конф. – У 2-х част. – Сімферополь: Доля, 2004. – Ч. 1. – С. 111-118.
10. Онуфрієнко Г. С., Хваткова С. О. Проблема походження й періодизації української мови в концепціях і гіпотезах ХХ століття. // Збірник наукових праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Державна етнопонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України». – Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. – С. 274-277.
 11. Онуфрієнко Г. С., Хваткова С. О. Генеза української мови: гіпотези у сучасному й минулому. // Збірник наукових праць XV Міжнародної конференції «Мова і культура». – К., 2007.
 12. Онуфрієнко Г. С., Хваткова С. О. Українська мова як обов'язкова навчальна дисципліна у ВНЗ. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XIII. – С. 280-287.
 13. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. (справа про застосування української мови). // Конституційне законодавство України: Законодавчі акти, коментар, офіційне тлумачення. – К.: Атіка, 2000. – С. 860.
 14. Столярова Л. П., Пристайко Т. С., Попко Л. П. Базовый словарь лингвистических терминов. – К.: Издательство Государственной академии руководящих кадров культуры и искусств, 2003. – 192 с.
 15. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия. / Под ред. М. Ю. Тихомирова. – М., 1997. – С. 505.
 16. Україна: Людський розвиток: Звіт. 1998. – К., 1999. – 94 с.
 17. Юридичний словник-довідник. / За ред: Ю. С. Шемшученка. – К.: Феміна, 1996. – С.135.
 18. Юридичні терміни. Тлумачний словник. / В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. Б. Базова та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка. – К.: Либідь, 2003. – С. 75, 184.
 19. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Українська енциклопедія», 1998. – С. 96.
 20. Энциклопедический юридический словарь. / Под общ. ред. В. Е. Крутских. – 2-е изд. – М.: ИНФРА – М, 1998. – С. 238.
 21. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. / Гл. ред. В. Н. Яриева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 325-326.
 22. European Charter for Regional Languages or for Languages of Minorities. / <http://www.Europepolicy.com.ua>.
 23. The Oxford Dictionary and Thesaurus. / Edited by Sara Tulloch. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – P. 969.

УДК 81'276.6

*Колесникова І. А.
(Київ, Україна)*

СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ ПРОФЕСІЙНОГО ДИСКУРСУ («ФУТЛЯРНИЙ» ТА ЛЕКСИЧНИЙ АСПЕКТИ)

В статтю аналізуються вербальні та невербальні засоби комунікації, особливості їх використання в професійному дискурсі («футлярний» та лексический уровни).

© Колесникова І. А., 2008

Ключевые слова: профессиональный дискурс; вербальные и невербальные средства коммуникации; «футлярный» и лексический уровни. The article analyzes verbal and non-verbal means of communication, peculiarities of their functioning in professional discourses («case's» and vocabulary's standards).

Key words: professional discourses; verbal and non-verbal means of communication; «case's» and vocabulary's standards.

Дослідження професійного дискурсу доводить неможливість зведення його до єдиної універсальної моделі. Його інваріант скоріше можна представити як віртуальний, оскільки не існує жодної сфери, в якій би він був реалізований ідеально. Відхилення від інваріанта формують специфічні ознаки цього дискурсу, знання яких якраз і дозволяє ідентифікувати його учасників як фахівців.

Професійний дискурс, як і будь-який інший, вимагає від комунікантів певної нормативної дисципліни, порушення якої і формує відповідні тенденції, спричинені як лінгвістичними, так і екстралінгвістичними чинниками. Ці тенденції не мають характеру тотальних. Вони спрацьовують, як правило, лише в окремих секторах і навіть в окремих рівнях професійного дискурсу.

По-перше, це стосується вибору мови або мов, якими оформлена фахова інформація. Так, іноді спостерігаємо заміну однієї професійної міжнародної мови іншою, хоча при цьому в більшості сфер таких зсувів не зафіксовано. Наприклад, традиційно міжнародною мовою професійного спілкування в мистецькій, музичній галузях зберігається італійська, наприклад: «в искусстве ослабеваеt maesfa – спокойное, степенное величие и усиливается vaghezza» [1: 257]. Проте у новітніх галузях медичної сфери, в якій традиційно панувала латинська мова, спостерігаємо експансію англійської. Це, перш за все, стосується таких наук, як імунологія, алергологія та ін. Так, кількість англійських відповідників, представлених до російських термінів у словнику з імунології [2], становить 14,5% на 100 прикладів, тоді як в оригінальному виданні (Immunologic. Von Dr. rer. nat. Karl Drobler, Leipzig, 1982) терміни подано у двох паралельних варіантах (німецькому та англійському). Таким чином, у даному випадку узус впливає на формування професійної норми. Слід зазначити, що в російському перекладі професійні медичні штампи представлені у латинській графіці: «а также с помощью различных методов in vitro» [2]. Ця тенденція збережена і по відношенню до класичних медичних та біологічних термінів: «волчанка красная (Lupus erythemafusus)» [2: 59]. З другого боку, ряд імунологічних термінів подано в англійській графіці без російських відповідників: «responders (to respond – отвечать, реагировать); high responders, low responders» [2: 160]. До окремих російських термінів поданий не англійський відповідник, а лише етимологічна довідка: «бустер-эffект (англ. to boost – усиливать)» [2: 54]. Є приклади посилення на використанні даного варіанта в англійському професійному просторі: «В трудах английских и американских ученых метод описан как tanned red call test (тест таннизированных эритроцитов)» [2: 53]. Така тенденція спрацьовує і у сфері фіксації, й у сфері функціонування. Так, в окремих виданнях англійська мова як базова переважає навіть у класифікаціях, коли до національних відповідників подано англійські терміни, причому у декількох варіантах (повна форма та акронім): «лимфоидная ткань, ассоциированная с желудком и кишечником (BALT – gut associated lymphoid tissue)» [3: 144].

Використання подібних варіантів свідчить про неусталеність професійної норми, оскільки діє подвійний стандарт у вживанні навіть одних і тих самих лексем: «распознавание

иммунологически своего» и «чужеродного» [2: 99]; «толерантность к «своему»» («- термін, що має російський відповідник «толерантность иммунологическая», поданий без англійського варіанта [2: 179]; «различать «своё»- self от «чужого» – non-self» [3: 129] – авторська трансформація кодифікованого англійського терміна «not self», порівн.: «Not self – термін, введений Беретом на позначення антигенних субстанцій, які, потрапляючи до організму, кваліфікуються як «чужі» («чужорідні») і викликають імунну реакцію» [2: 145]. Цікаво, що у виданнях до 2000 року обидва терміни подані у варіанті рідної мови автора тексту: «Основным морфолого-функциональным субстратом иммунного ответа является лимфоцит, в основе иммунных реакций лежит способность распознавать «свое» и «чужое», т. е. макромолекулы, созданные и не созданные самим организмом» [4: 7].

Більш активний прорив англійської мови фіксуємо в економічному дискурсі на різних його рівнях: «**футлярному**» (оформлення наукової статті, монографії тощо), **структурному** (композиційному), **термінологічному** та **змістовому**. Це свідчить про визнання мовцями професійної ваги англійської мови, що підтверджує й аналіз видань, що враховані ВАК України як фахові: а) наявність, подвійних назв наукових робіт – українською та англійською [5]; [6]; б) оформлення найбільш вагомої інформації як цитат, поданих англійською мовою у різнокольоровій гамі [5]; в) дублювання англійською мовою назв організацій, представлених українською [6: 19]; [7: 28]; г) презентація назв законів інших держав мовою оригіналу [7: 28]. Про відсутність стандартів у професійному дискурсі навіть у межах однієї галузі говорить ненормативне використання мовних засобів, що належать різним мовам. Так, в окремих виданнях цитати зафіксовано в оригіналі, а не мовою статті: «Думается, замедление экономического роста в последние годы объясняется... (М. С. Горбачев)» [8: 7] – російський екзотизм в українському тексті.

У текстах медичної сфери назви фірм нерідко подають мовою оригіналу або в англійській транскрипції: «рефракторы японских фирм «Canon», NIDEC и «Торсон» [9: 39]. У радіотехнічній галузі у виданнях за часів радянської влади [10; 11] іншомовні дублети до питомих термінів зафіксовані тільки в алфавітних покажчиках, у тексті статті чужомовні відповідники відсутні. Так, у видання 1960 року англійські дублети до російських термінів введені лише у «Любительском радиокоде для коротковолновиков, применяемом при радиотелеграфной связи с иностранными и советскими радиолюбителями» [10]. Подібна дублетність є нормою у лінгвістичних текстах, причому коло мов, якими оформлені дублети, є необмеженим (це залежить виключно від компетенції адресанта): «В основном мецанские говоры (в немецкой терминологии Halbmundart: «полудиялект») [12: 10].

На оформлення професійних повідомлень впливає багато чинників, зокрема: 1) фахова приналежність адресанта; 2) характер сфери спілкування (гуманітарна, природнича, точні науки і т. ін.); 3) характер і напрямок професійної діяльності (дослідник-теоретик; практик тощо); 4) мовна особистість автора (ідіостиль, манера спілкування тощо); 5) «футлярні», композиційні та жанрові параметри у конкретній професійній сфері; 6) специфіка оформлення інформації за допомогою невербальних засобів тощо.

Другою важливою тенденцією можна вважати інтервенцію позажанрових та іностраних елементів у професійній сфері. Аналіз тексту свідчить про такі особливості реалізації даної тенденції у гуманітарних науках, зокрема мистецтві, мистецтвознавстві, археології та ін.: 1) наявність у тексті наукового повідомлення змістово порожніх частин, що не містять професійно важливої інформації. Вони набувають різних форм: а) ліричні відступи: «Спнує Закон Любові. Можливо, тому, що ми, аж занадто говорючи про любов, говоримо про неї все якось нездро?» – наукова стаття закінчується не висновками, а

риторичними питаннями [13: 9]. Подібні елементи композиції є характерними для художнього, а не наукового текстів, оскільки вони презентують враження чи емоційні роздуми автора; б) міні-есе або наближених до нього форм: «*Проходишь мимо них почти равнодушно – и вдруг останавливаешься перед какой-нибудь головой с отбитым носом, попорченным (розм. стиль!) глазом: это греческий подлинник!*» [14: 76]. Окремі асоціативні фрагменти відірвані від базового тексту: «*Если вслушаться в мелодии... русских художников нового времени пристально, как всматриваются в воды глубокого озера, то где-то на дне почувятся зарево пожаров и звон колоколов, алый стяг Георгия и тихие взоры ангелов Рублёва. И как бы потом ни углублялось и ни размывалось виширь озеро, это всегда останется в глубине*» [1: 214]; в) емоційні застереження, заклики, що є характерними для публіцистики, ораторського стилю і т. ін. Наприклад, у мистецтвознавчій сфері зустрічаємо категоричні заяви адресантів: «*К концу XIV-XV ст. Новгородская школа перестает быть фольклорным «примитивом» (не надо смешивать это понятие с «примитивностью»!*)» [1: 194]. Коментар, поданий у дужках, можна кваліфікувати як неетичний, оскільки адресат є фахівцем у даній галузі знань; «*Многие высокохудожественные произведения старой русской скульптуры и иконописи... свалены в гряду где-нибудь на заброшенных чердаках или портытся... Не допускайте этого, когда столкнётесь с чем-нибудь подобным!*» [1: 21] – останнє риторичне звертання не відповідає професійній етиці; г) афористичність, що наближає текст до художнього, ораторського та публіцистичного стилів: «*Работать много не значит работать умно*» [15: 15], хоча умовно цей вислів можна кваліфікувати як мотто; г) заміна професійного описання та оцінки художнім текстом, що використовують у мистецькій сфері при передачі змісту картини: «*Девятый век нашей эры. Гребец в одежде из меховых шкур бесшумно направляет долбленный челн к поселению...*» [14: 9] – автор використовує прислівник на позначення звуку, тобто, дає власну оцінку подіям; д) зниження рангу наукової професійної продукції за рахунок переведення її у розряд текстів науково-популярного чи розмовного стилів. Прикладом може бути вживання заголовків частин повідомлення в економічному дискурсі, представленому у фахових виданнях: «*Чи багато втратила Україна?*»; а також вкраплення елементів низького стилю як у політичному (маніполювання власними іменами), так і економічному професійному спілкуванні: «*Не треба дуриги виборців, старі ціни вже не повернути*» [5: 25-26]; е) елементи канцеляриту, хоча в цілому спостерігаємо тенденцію його уникнення у професійному дискурсі: «*Должно заметить, что стихи Рериха – не плод любительского увлечения...*» [14: 138]; е) вкраплення цитат з іншого стилю, що наближає текст до публіцистичного чи ораторського: «*...уже пройдено й останні кроки, як завжди найважчі («последний бой – он трудный самый»!*)» [16: 10].

Чим можна пояснити появу подібних жанрових та стильових чужорідних елементів у професійному спілкуванні? Їх загальними ознаками є такі: 1) виходять за межі професійного інформаційного поля; 2) належать до абстрактного теоретизування або аксіологічної сфери; 3) є частиною наукової доповіді, композиційно розміщені в її фіналі. Якщо розглянути цей процес у діакронії, можна зазначити, що ліричні відступи мали місце в окремих виданнях, проте розміщували їх у виносках: «*Не могу не сделать здесь лирического отступления и не посетовать на своих соотечественников, которые признают иде, лишь снабженные заграничной маркой*» [17: 42].

Професійні «дрібниці» є важливим кодом фахової компетенції учасників комунікації. Це доводить і аналіз невербальних засобів. Навіть такий універсальний знак, як цифра (число) несе неоднакове семантичне навантаження і не має стабільного графічного

оформлення. Інваріантом у цьому випадку можна вважати стандарт оформлення цифрової інформації, прийнятий у науковому стилі. Його графічні варіанти пов'язані або з неусталеністю відповідної норми, коли, наприклад, порядкові числівники записують цифрами чи словами, або з особливою роллю цих цифрових знаків у конкретній професійній сфері: «*На 7-й тижні ембріогенеза*»; «*на 10-15-м році*» (ненормативне оформлення скорочень) [9: 7]. Такі коливання норми спостерігають у багатьох сферах професійної комунікації, які можна пояснити і недостатністю редакційного контролю: «*з трьох кварталів періоду*»; «*в 1,3 рази*»; «*на 4 етапі, на 2 етапі*» [18: 41; 42; 49], тоді, як в іншому виданні порядкові числівники записують за літературною нормою: «*на першій стадії*»; «*на другій*» [6: 40] – економічна сфера.

Серед специфічних прикладів фіксації цифрової інформації у медичному професійному дискурсі виділимо такі: 1) цифра як елемент професійного коду, що має обов'язковий графічний стандарт. Так, в іридології прийнято схематично позначити око як циферблат: «*смещение левого зрачка к «9.00»*» [4: 62]; «*правой доли печени «7.30 – 8.20» на правой радужной оболочке*» [4: 68]. За нормою у цій галузі медичних досліджень цифровий код записують у лапках у вигляді офіційного позначення часу; 2) специфіка використання неverbальних знаків (двокрапка, тире). Так, у фармакології пропорції розведення препаратів позначають у такий спосіб: 1:100 000; 1:10 000; 1:100; тоді як відповідні дози записують у формі десяткового дробу: 0,1; 0,8 (мл). Невиправданим є вживання дво – або трикрапки замість дефіса при позначенні невизначеної кількості: «*коливається в межах 1:2;» 1:3*» [18: 11]; «*на глибині 4.....5см*» [18: 61]; «*в 60-95% випадків*» [18: 143], тим більше, що в інших професійних медичних виданнях ця графічна норма збережена: «*75-90% випадків*» [18: 158]; «*передніх 2/3 язика*» [19: 164]; «*з перших днів хвороби*» [19, с.169]; 3) графічне вираження розмірів об'єкта чи його сегментів співпадає зі стандартами, прийнятими у технічних науках: «*о радужной оболочке глаза форматом не менее 512 × 512 × 6*» [9: 40].

Використання інших невербальних засобів у професійному дискурсі так само не регульовано єдиною нормою. Специфічними універсальними параметрами в оформленні малюнків у текстах медичної сфери можна вважати такі: 1) обов'язкові посилання на джерело інформації: «*рис. 4. Схема проекционных зон тела человека на радужной глаза (по А.Кастро, 1978. – Цит. по: [83])*» [3: 21]. Як бачимо, адресант – ремарку використовує два типи дужок. Для оформлення такого посилання професійний стандарт відсутній, оскільки є декілька варіантів: а) вказують автора винаходу, рік відкриття, у дужках – номер публікації за списком літератури: «*Рис. 5 (по Г. Жоза, 1987. – [178])*» [3: 178], проте посилання «*Цит.по:*» відсутнє; б) у дужках подано посилання на автора (прізвище реєструють мовою оригіналу або транслітерують) з указанням року видання роботи. Усе це записано в квадратних дужках: «*Рис.2. Основные функции Т- и В – лимфоцитов [Sa Kale, 1997]*» [4: 9]; в) у деяких виданнях адресант додає до малюнка компонент – ремарку «посилання у тексті»: «*Рис.17. Нейроиммуногормональные взаимодействия (по Playfair, 1998 в нашей модификации); Таблица 11. Рекомендуемое лечение при различных субтипах СХУ(по G. Bradley, G. Mc Cluskey, 1997 в нашей модификации)*» [3: 187; 200]; «*Рис. 3...объяснение в тексте*» [20: 37], що є характерним для літератури довідкового чи навчального жанрів. Як додаток до малюнка іноді фіксують адресу організації, що отримала ці результати: «*по данным АГК МНИИГБ*» [4: 25]; або, вміщуючи малюнок, адресант указує в дужках кількість пацієнтів, що брали участь в обстеженні: «*Рис.18 (426 случаев)*» [4: 84].

До таблиць, вміщених у тексті, додають і виноску за автором (прізвище подають мо-

вою оригіналу або мовою адресанта) [2: 19; 37; 40; 80; 87; 89]; г) пояснення, наведені до таблиць, оформлюють як примітки: «Примечание. В скобках указаны результаты применения качественного иммунофлюоресцентного метода» [4: 17]; «Примечание. ВСД – высшая суточная доза» [4: 49].

Таким чином, констатуємо неусталеність професійної норми, яку не регламентує і літературна норма конкретної мови. В інформаційному професійному полі існує значна кількість варіантів оформлення професійних повідомлень, що зумовлено в значній мірі впливом традиції їх фіксації у текстах даної галузі. Специфічність інформаційного поля спричиняє і нестандартність у використанні мовних засобів, їх комбінації та функціонування. Це реалізують на лексичному, синтаксичному рівнях різними шляхами: а) використання термінів інших наук у конкретній галузі, що свідчить про своєрідність впливу тенденції інтелектуалізації мови на професійну сферу: порівн.: «*Боязь самоотравления*» (*horror autotoxicus*)» [2: 53] та «*Рельефы поздних римских саркафагов обнаруживают такой показательный симптом композиционного упадка, как «боязь пустоты»*» [1: 104]. Іноді адресант моделює комунікативну ситуацію, типову для іншої професійної сфери, і «вструмлює» у неї, як у своєрідний «футляр», свій текстовий варіант, створюючи при цьому ефект «нового погляду» на проблему: «*И вот тогда приходится пользоваться не услугами «терапевта» на начальной стадии болезни компании, а «хирурга», чтобы ее спасти. И если уже есть ощущение, что предприятие «заболело», то самое важное, – как и в любой другой болезни, – поставить правильный диагноз*» [21: 25]. Сфера менеджменту зафіксована у традиційній схемі медичного тексту, причому майже всі ключові чужодискурсні лексеми подані у лапках, що і створює ефект «свіжості» у викладі інформації [21: 25]. Трапляються випадки, коли некоректне вживання термінів інших наук призводить до гумористичного ефекту або непрофесійності ситуації: «*В этот переходный период, а затем и на стадии становления реалистического искусства Перих явился активным ферментом процесса обновления художественной жизни Индии*» [14: 223].

Спостерігаємо активне використання в академічному науковому тексті елементів професійних сленгів, що значно зближує писемну і усну форми комунікації. У різних сферах спеціального спілкування це реалізовано неоднаково. Так, у мистецькій (мистецтвознавчій) сфері відзначаємо такі особливості: 1) народний відповідник з однієї галузі набуває параметрів терміна у даній: «*Так называемый нарышкинский стиль... в основании квадрат, «четверик», на который становится меньший по объему «восьмерик»*» [1: 213]; 2) історизм переходить до разряду професійного сленгу: «*Среди аналогичных произведений итальянского кватроченто венецианские «истории» (так называли итальянцы свои картины, прообраз всей будущей европейской исторической живописи)*» [1: 290]; 3) активізація оказіональних варіантів лексем та словосполучень професійної комунікації: «*Это традиции позднеантичной живописи (стиль, который иногда условно называют «античным импрессионизмом»)»* [1: 120]; 4) розмовні варіанти у професійному тексті: «*уцелели только немногие – грузные плосколицые «каменные бабы»*» [1: 174]; 5) детермінологізовані фразеологічні звороти, генетично пов'язані з професійною сферою: «*деревянные церкви, рубленные без единого гвоздя*» [1: 175]; 6) образ із яскраво вираженою експресією: «*в новгородских иконах и близких им иконах «северных писем»; «прообразы» назидательного лубка*» [1: 198]; 7) елементи професійних жаргонів: «*Вместо условных пробелов и оживок Ушаков вводит светотень...*» [1: 209]; 8) поширені поетичні образи та звороти: «*середній ярус з величезним круглим вікном – «розою». Під ним – «галереї королів», як називають ряд скульптурних зображень біблійних царів в арках*

колончастого фриза» [22: 31]; 9) редукція базового спеціального гіпероніма, збереження тільки елементів гіпоніма: «внутреннее пространства Василия Блаженного тесно, темно и неудобно» (собор) [1: 202]. Замість назви пам'ятки іноді подана яскрава цитата на рівні імені: «багатоголова мечеть» (Наполеон про вищезгаданий собор) [22: 32]; 10) транслітерація іншомовних власних назв архітектурних чи мистецьких пам'яток, власних імен поряд з варіантом – перекладом: «храм Нікі Антерос, «безкрилої Перемоги» [22: 10], порівн. з іншим виданням: «маленьким изящным храмиком Ники Антерос, то есть «Бескрылой победы» [1: 78] – неусталеність графічної норми; «Знаменитый ваятель Фидий, которого называли «колонс демиургос» (прекрасный ремесленник)» [1: 74]; 11) інкрустація іншомовних транслітерованих слів для фіксації негативної оцінки з боку адресанта: «В поздних портретах, на жестких, «брутальных» лицах римских императоров вдруг появляются странно расширенные глаза, глядящие неподвижным взором (см. портрет Константина, портрет Максимиана Дазы)» [1: 108]. У даному прикладі негативну «місію» виконує українізм «брутальный». Слід зазначити, що прикметник «брутальный» має два протилежних з аксіологічної точки зору значення. Крім того, у наведеному контексті він може бути вживаним у кожному з них, що значно змінює компонент оцінки від негативного до позитивного: *брутальный* а) грубий, жорстокий (про вдачу, поведження і т. ін.); б) великий, сильний (захід) [23].

Отже, професійний дискурс є специфічною сферою спілкування, яка регламентована певними лінгвістичними, інформаційними, фаховими та іншими правилами, що реалізовані на лексичному, «фулярному» та невербальному рівнях. Дотримання цих правил є обов'язковою умовою для всіх учасників фахової комунікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитриева Н. А. Краткая история искусств. – Вып.1: От древнейших времен по XVI век. – 4-е изд., стереот. – М.: Иск-во, 1985. – 319 с.
2. Дреслер К. Иммунология: Словарь/ Перев. с нем. – К.: Вища шк., 1988. – 224 с.
3. Дранник Г. Н. Клиническая иммунология и аллергология. – М.: Мед. информ. Агентство, 2003. – 604 с.
4. Майчук Ю. Ф. Аллергические заболевания глаз. – М.: Медицина, 1983. – 224 с.
5. Дем'янчук І. Газова війна і мир// Економіст. – 2006. – № 1. – С. 24-26.
6. Економіка і прогнозування: Науково – аналіт. журнал. – 2005. – № 1.
7. Маркетинг в Україні: Видання Української асоціації маркетингу, 2004, № 1.
8. Формування ринкових відносин в Україні. – 2005. – № 12.
9. Потєбня Г. Т., Лисовенко Г. С., Кривенко В. В. Клиническая и экспериментальная иридология. – К.: Наук. думка, 1995. – 261 с.
10. Хайкин С. Э. Словарь радиолобителя. – М. – Л.: Госуд. энерг. изд-е, 1960. – 607 с.
11. Словарь радиолобителя. – М., 1980. – 430 с.
12. Жирмудский В. Национальный язык и социальные диалекты. – Л., 1936.
13. Вострова О. Ю. Зона формування деструктивних метафор: з досліджень лінгвокогнітивної парадигми концепту «любов»// Мова і культура. – Вып.6. – Т. III/1: Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – К.: Видавничий Дім Дм. Бураго, 2003. – С. 367-374.
14. Рерих Н. К.: Жизнь и творчество: Сборник статей. – М.: Изобразит. и ис-во, 1978. – 378 с.
15. Сбитнев А. Клиника компании// Менеджмент и менеджер. – 2006. – № 1. – С. 14-16.

16. Лукінова Т. Б. Етимологічний словник української мови: історія створення та принципи укладання// Мова і культура. – Вип. 6. – Т. III/ 1: Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. – К.: Видавничий Дім Дм. Бураго, 2003. – С. 5-11.
17. Щерба Л. В. Очередные проблемы языковедения// Щерба Л. В. – Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 39-59.
18. Онкологія / За ред. Білінського Б. Т. і Стернюка Ю. М. – Львів: Світ, 1992. – 288 с.
19. Інфекційні хвороби / За ред. М. Б. Тітова. – К.: Вища шк., 1995. – 567 с.
20. Тейлор Р. Б. Трудный диагноз: В 2-х томах/ Перев. с англ. – Т. 1 – М.: Медицина, 1992. – 639 с.
21. Кущик И. Главное – понять где!// Менеджмент и менеджер. – 2006. – № 1. – С. 24-26.
22. Асеев Ю. С. Шедевры світової архітектури. – К.: Рад. школа, 1982. – 87 с.
23. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
24. Підприємство, господарство і право: Наук.-практ. госп.-правовий журнал. – 2005. – № 1.

УДК 81.161.2*23

Кушмар Л. В.
(Житомир, Україна)

ПРО ПОБУДОВУ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦЯ

Статья посвящена попытке создания фрагмента языковой картины мира украинца. Анализируются ассоциаты и ассоциативные значения слов экономической сферы употребления, полученные в ходе проведения свободного ассоциативного эксперимента.

Ключевые слова: стимул, реакция, ассоциативное значение, свободный ассоциативный эксперимент.

This article is about the vocabulary of the economic sphere in the construction of the linguistic picture of the world. The associative meanings are analysed which were received in the realization of the free associative experiment.

Key words: the stimulus, the reaction, the associative meaning, the free associative experiment.

Мова як форма існування мисленнєвої діяльності людини охоплює всі сфери її індивідуального та суспільного життя і є невід'ємною частиною людської природи. Вивчаючи та аналізуючи певні мовні та мовленнєві процеси, що відбуваються у людській психіці, можна отримати матеріал для аналізу окремих явищ. Так, вивчення асоціацій та встановлення асоціативних зв'язків між поняттями свідомості респондентів дає змогу виявити індивідуальне сприйняття ними оточуючого світу, з'ясувати семантичну структуру слів. Одним із продуктивних способів отримання асоціацій є вільний асоціативний експеримент.

Різні аспекти семантичної характеристики слова, серед них з'ясування семантичної структури слів, відрізняються різним ступенем дослідження. Більшість робіт у вітчизняному мовознавстві і за кордоном стосується, як правило, неспоріднених мов. Але в останні десятиріччя завдяки зусиллям українських мовознавців (дослідження Г. П. Іжакевич, М. П. Кочергана, Н. Г. Озерової, В. М. Манакіна та ін.) почали з'являтися

дослідження, присвячені контрастивному вивченню систем близькоспоріднених мов [9: 21].

Одним з перших у вітчизняному мовознавстві, хто почав досліджувати психологічний аспект значення слова, був О. О. Потебня. Він вважав, що слово являє собою нечіткий зв'язок звукової оболонки із закріпленим за ним значенням як узагальненим відображенням об'єктивної дійсності. Це є достатньо динамічне утворення, у якому знаходиться уявлення (внутрішня форма) як ознака, яка лежить в основі знаку як спосіб означення. Внутрішня форма є відношенням думки до пізнання [2: 34].

Вивчення асоціативного значення слова стало популярним в останні роки і має більш як тридцятилітню історію. Вагомою у цьому напрямку стала праця «Структура асоціації у мові та мисленні» Джеймса Діза – автор теоретично узагальнив дані експериментальних досліджень асоціативного значення слова.

Що стосується асоціативного значення, то його розглядають як таке розглядала асоціативне значення слова як таке, що належить не тільки слову, а й свідомості комуніканта, у силу того, що воно має лінгвістичну основу та екстралінгвістичну зумовленість [1: 16].

У дослідженнях М. Л. Коритної, М. М. Нечасової велике значення надавалося зв'язку слів в індивідуальній свідомості. Слово для носія мови існує як єдність всіх зв'язків, які взаємоперетинаються і за допомогою яких відбувається перехід на індивідуальну картину світу, що забезпечує взаєморозуміння у процесі спілкування.

Проте виникає необхідність аналізу тих аспектів, які залишаються поза увагою лінгвістів або мало досліджені. До таких відноситься проблема встановлення семантичної структури групи слів економічної сфери використання. І оскільки мова детермінує сприйняття людиною світу та тісно пов'язана з усіма сферами буття людини, а економічна серед них, особливо на сучасному етапі розвитку людської цивілізації, посідає вагомe місце, то використання вільного асоціативного експерименту для встановлення змін у семантичній структурі українських слів економічної сфери використання зумовлює актуальність дослідження.

Мета цієї статті – частково відтворити фрагмент мовної картини світу носія української мови на основі аналізу асоціацій отриманих в ході вільного асоціативного експерименту.

Для організації вільного асоціативного експерименту однією з найважливіших проблем є формування стимульного списку.

Зазначимо, що у відомій нам літературі практично не знаходимо детального пояснення того, як відбувається відбір стимулів. Процедура відбору матеріалу частіш за все зводиться до: «Для дослідження були відібрані дієслова...», «...були розглянуті назви домашніх тварин в англійській мові» [9: 19]. Очевидно, що у більшості випадків автори мають власну думку щодо того, скільки саме і яких слів потрібно вивчати.

У нашому дослідженні список стимульних слів було отримано під час письмового опитування. Так, групі людей (11 осіб) різного віку (від 14 до 65 років) та різної сфери діяльності (навчальної: учні (2), вчителі (3); позанавчальної: економіст (1), фінансист (1), приватний підприємець (1), водій (1), пенсіонер (1)) було запропоновано зафіксувати економічні терміни, що, на їх думку, становлять інтерес. Кожен із інформантів записував слова протягом тижня, переважно із інформаційних програм. Письмова робота кожного досліджуваного складалася із 50 слів. У процесі обробки письмових робіт, було помічено, що певні слова зустрічаються у всіх опитуваних, відповідно, саме ці слова становлять

важливість для інформантів. Із найбільш частотних слів відібрано 30, що виражають актуальні поняття сьогодення, якими оперує суб'єкт у своєму житті, наприклад, альянс, криза, пеня, акція, банк, інфляція, брокер та ін. Відібрані слова склали стимульний список.

У ході вільного асоціативного експерименту було опитано 104 інформанти, серед яких вчителі загальноосвітньої школи (25), учні 11 класів середньої школи (31) – вони здобувають знання у галузі економіки; працівники акціонерної страхової компанії «Інго Україна» (11), які безпосередньо оперують економічними термінами та люди, які зайняті трудовою діяльністю в різних сферах (37) і, на нашу думку, їм необхідно орієнтуватися в економічній галузі. Усіх опитуваних умовно було поділено на дві сфери:

– навчальна (вчителі та учні) – надалі НС;

– позанавчальна (всі інші) – надалі ПС, з метою визначення загальних і специфічних особливостей, які відбиваються у мовній свідомості інформантів.

У процентному співвідношенні це виглядає так: НС – 54%, ПС – 46%.

У відповідь на одне з більш загальних і досить частотних слів-стимулів реципієнти повинні були записати слова, які, на їх думку, пов'язані з цим словом. В результаті експерименту ми отримали майже 3000 асоціативних зв'язків, які складають понад 600 асоціативних пар.

Вільність вибору, що була надана реципієнтам у цьому експерименті, дозволяє виявити різноманітність асоціацій, які виникли у них у зв'язку зі словом-стимулом.

Подібні реакції на один і той самий стимул зазвичай узагальнюються (наприклад, асоціати *будинок, побудова, будівля* на стимул НЕРУХОМІСТЬ зводяться до слова *будівля*, а їх частотність додається), а одиничні асоціати не враховуються. У нашому дослідженні подібні асоціати не узагальнювались з метою уникнення нівелювання не зовсім однакових відтінків смислів, що відображаються респондентом у підсвідомому асоціюванні. До того ж, очевидно, такі асоціативні кореляти як, наприклад, *облігація* – документ і *облігація* – цінний документ, відображають різні ціннісні реалії. Так, у першому випадку, облігація являє собою простий документ, а у другому ж – це вже цінний документ, що має певну вагу в економічній сфері і володіння яким приносить власникові прибуток.

Враховання подібних прикладів дозволяє глибше проаналізувати картину світу носіїв мови та їх місце в ній (що певним чином відображається і на поведінці суб'єкта), а також більш чітко описати семантичні компоненти досліджуваних слів.

Семантичний аналіз слів-стимулів було проведено на основі семантики отриманих реакцій, оскільки семантичні ознаки слів знаходяться у межах асоціацій і найбільш суттєві з них звичайно відображаються у ядерних асоціатах, тобто, в тих, у яких ступінь семантичної близькості стимулу найвищий.

Отримані під час проведення вільного асоціативного експерименту реакції було розподілено на декілька типів за класифікацією Д. І. Терехової [9: 62-63].

Синтагматичні асоціації

Значна кількість асоціацій у представників двох сфер (навчальній і позанавчальній) відноситься до синтагматичного типу – 28%.

Серед них виділяються такі групи: 1) нейтральні асоціації; 2) емоційно-оцінні характеристики; 3) функціональні характеристики; 4) соціально-рольові асоціації; 5) асоціації за суміжністю з професією або видом діяльності.

Нейтральні синтагматичні асоціації спостерігаються у всіх групах досліджуваних. Наприклад, різні слова-стимули викликають реакцію – *економічний*. У навчальній сфері

це слова-стимули: ТЕНДЕР, МОНОПОЛІЯ, МАРКЕТИНГ; у позанавчальній сфері: ДЕМПІНГ. Такі реакції не мають емоційно-оцінного забарвлення, а ніби констатують факт, явище.

Асоціації, які містять у собі емоційно-оцінну характеристику, представлені досить різноманітно, бо стабільна картина світу, яка в першу чергу ввібрала в себе досвідно-практичні, життєві та культурні стереотипи, наскрізь пронизана емоціями. Дія еталонного механізму оцінки вражень настільки тісно переплітається з практикою у широкому розумінні – природними, кліматичними умовами, культурою, мовою, що повністю виключає існування в людині «чистої чутливості» [9: 81]. Емоційно-оцінні реакції зустрічаються дуже часто, наприклад: КРИЗА – *фінансова, економічна*. До цієї групи належать асоціації, які точно характеризують стимул і відповідають основному значенню, наприклад, КРЕДИТ – *безвідсотковий* (НС), БЮДЖЕТ – *державний* (НС), ВЛАСНІСТЬ – *державна* (НС та ПС).

У групі функціональних характеристик, засвідчено лише декілька реакцій, у значенні яких є вказівка на функцію або дію. Наприклад: БЮДЖЕТ – *діючий* (НС), ПОДАТКИ – *сплачувані* (ПС).

Серед цих асоціацій, спостерігаємо лише одну реакцію, яку відносимо до соціально-рольової: ВЛАСНІСТЬ – *особиста, приватна* (НС), *державна* (НС та ПС).

До асоціацій за суміжністю з професією відносимо реакції: *експертний* до слова-стимула БРОКЕР (ПС), *державний* – ДЕФІЦИТ (ПС).

Синтагматичні асоціації другого підтипу представлені переважно дієсловами. Значна їх частина утворює групу функціональних асоціацій, наприклад, ЛОМБАРД – *закладати* (НС), *обмінювати* (ПС), ЗАСТАВА – *випустити, повернути* (НС).

Більшість з таких асоціацій можемо об'єднати у групу за суміжністю з професією або видом діяльності, бо майже всі з них пов'язані із економічною сферою діяльності. Аналіз синтагматичних синтаксичних асоціацій засвідчує універсальний характер більшості з них [9: 81].

Парадигматичні асоціації

У дослідженні їх найбільша кількість – 41%. Перший підтип за класифікацією – категоріальні парадигматичні асоціації – належать до нейтральних реакцій, наприклад: ДЕФІЦИТ – *нестача* (НС,ПС), ПРИБУТОК – *гроші* (НС, ПС).

Як характерну рису категоріальних парадигматичних асоціацій, що виявлялася у двох досліджуваних сферах, слід виділити так звані «дзеркальні асоціації» [9: 84]. Асоціативні пари такого типу називають ще двоспрямованими або взаємними імплікаціями [4: 63], тобто, це випадки, коли обидва компоненти асоціативної пари слів досить часто викликають взаємні асоціати. Наприклад, на стимул ЗАСТАВА зустрічається реакція *ломбард* у двох сферах дослідження, і навпаки. Таке ж явище спостерігаємо і зі стимулами БАНК (*кредит*) та КРЕДИТ (*банк*).

Парадигматичні реакції, що належать зі стимулом до одного семантичного поля і є його синонімами, поділяються на дві групи: нейтральні асоціації, наприклад, АЛЬЯНС – *союз, договір* (НС), *союз, об'єднання* (ПС), ВЕКСЕЛЬ – *знецінення* (НС, ПС) та емоційно-оцінні, які містять переважно негативну оцінку, наприклад, БРОКЕР – *хитрун* (НС), *спекулянт, хижак* (ПС).

Такі реакції представлені словами з кола розмовної лексики.

Парадигматичні асоціації-властивості поділяються на декілька груп. Частина з них

належить до нейтральних реакцій. Наприклад, стимул ІНФЛЯЦІЯ викликав асоціації: *криза* (вказує на загальний стан розвитку держави); *зростання* (збільшення цін) – (НС); *нестабільність* (немає чіткого плану розвитку), *стан* (період в економіці) – (НС).

Парадигматичні асоціації, що складають емоційно-оцінну групу, передають оцінку якостей, наприклад, ОБЛІГАЦІЯ – *цінний папір* (НС та ПС).

До групи функціональних асоціацій увійшли парадигматичні асоціації-властивості, наприклад, МОНОПОЛІЯ – об'єднання (НС), володіння (ПС).

Серед асоціацій, у яких стимул є показником або однією із характерних ознак реакції, виділяються асоціації за суміжністю з професією або видом діяльності, наприклад, ВЛАДА – *президент* (НС та ПС).

Останній підтип парадигматичних асоціацій – реакції-порівняння. Фактично всі вони відносяться до групи емоційно-оцінних асоціацій. Порівняння відбувається за окремою ознакою, найбільш характерною для тієї чи іншої сфери діяльності, наприклад, стимул БРОКЕР викликав такі асоціації: *кідало*¹ (НС), *спекулянт* (ПС).

У ході обробки результатів, було зафіксовано асоціації, які свідчать про втягнення в асоціативні поля економічної термінології інших значень, не пов'язаних з економічною сферою. В обох досліджуваних сферах такі парадигматичні асоціації *розіграш*, *розпродаж* на стимул АКЦІЯ вказують на актуалізацію у свідомості реципієнтів значення «акція – як захід з продажу». У позанавчальній сфері на стимул АЛЬЯНС було дано асоціації – *заправка ТНК*. Причина криється у семантиці слів «альянс», «акція». З цього приводу О. О. Залевська зазначає «При сприйнятті лексичних одиниць під час слухання мовлення слово розпізнається лише в одному його значенні, і зв'язок між різними лексико-семантичними варіантами полісемантичного слова може актуалізуватися тільки за наявності певних мисленневих зусиль... З цієї точки зору для носія мови різниця між омонімами і лексико-семантичними варіантами полісемантичного слова не є суттєвою» [9: 37].

Тематичні асоціації

Ці асоціації представлені невеликою групою і становлять 14,5%.

Зв'язок між стимулом і реакцією індивідуальний, контекстуальний і загальні риси виявити не завжди вдається, наприклад, ВЛАСНІСТЬ – *приватизація* (НС), *інтелект* (ПС), ТЕНДЕР – *вигода* (НС), *конкурс* (ПС).

Ці асоціації у результаті граматичних змін можуть скласти зі стимулом словосполучення, а також можуть бути використані у рамках тематично обмеженого контексту (речення).

Фонетичні асоціації

Фонетичні асоціації, у яких є співзвучність зі стимулом, складають 8,3%. Найбільше їх зустрічається у інформантів навчальної сфери, а саме в учнів одинадцятих класів. Припускаємо, що це є наслідком незнання лексичного значення слів-стимулів. Наприклад, ДЕМПІНГ – *допінг*, ДЕФЦИТ – *діабет*.

Словотвірні реакції

Їх кількість дорівнює 1,1%. З двох підтипів, комбіаторного, серед отриманих асоціацій, не зустрічаємо, морфемно-словотвірний серед аналізованих асоціацій зустрічається лише один раз: на стимул БІЗНЕС – *бізнесмен* (НС).

Граматичні асоціації

Граматичні реакції являють собою граматичну форму стимулу і займають 5,1%. Вони

¹ Збережено орфографію інформантів.

представлені таким чином: ПРИБУТОК – *прибутки* (НС), ОБЛІГАЦІЯ – *облігації* (НС). **Ремінісцентних та фразеологічних** реакцій не отримано.

Проте у двох групах досліджуваних виявлено **асоціацій-персоналії** – 2%: ІНФЛЯЦІЯ – *Кравчук* (НС), КРИЗА – *Янукович* (НС).

Такі реакції є одиничними і пов'язані з індивідуальними уявленнями інформантів про суспільну інформацію.

Попри різноманітність реакцій, очевидна спільність уявлень, яка пояснюється об'єктивністю існування навколишнього світу й людини у ньому, оскільки найвідоміші факти реальної дійсності у свідомості людини закріплені найбільш стереотипними вербальними асоціаціями [9:199].

У складі таких асоціацій найчастотнішими виявилися синтаксичні та парадигматичні реакції, які складають ядро асоціативних полів. Вони є стереотипними й універсальними.

Специфічні риси кожної зі сфер виявляються у низькочастотних реакціях, які відносяться до периферії асоціативного поля. До таких відносимо реакції-персоналії, граматичні та фонетичні типи асоціацій.

Аналіз психологічних домінант дає можливість сконструювати реальні, існуючі у свідомості носіїв мови в умовах визначених просторово-часових координат денотативні значення лексем, які, як показує наше дослідження, можуть суттєво відрізнитися від лексичних значень, зафіксованих тлумачними та економічними словниками. Цей факт, з одного боку, підтверджує тезу про невідповідність наївної та наукової картини світу, а з іншого – дає можливість простежити характер змін осмислення тих чи інших понять в умовах змін часових координат. Зазначимо, у повсякденній діяльності об'єкт оперує не словниковими значеннями, а своїми життєвими уявленнями про предмет чи явище, зумовленими, крім особистого чуттєвого досвіду, ще й соціально-історичним досвідом тієї лінгвокультурної спільності, у якій існує суб'єкт. Тому і позначення дійсності відбувається не за допомогою загальноприйнятих, у деякій мірі статичних лексичних значень, зафіксованих словниками відповідної мови, а за допомогою постійно змінюваних, практичних, чуттєвих і культурних уявлень суб'єктів про певні реалії оточуючого середовища; а понятійні системи респондентів, співвідношення системи понять у них та характер їх осмислення носіями мови може не співпадати із систематичними описами лексичних одиниць у межах семасіології [6: 122].

Отже, з метою відтворення фрагменту мовної картини світу українця було проведено вільний асоціативний експеримент:

– анкети склалися із 30 українських слів економічної сфери, що є актуальними у наш час;

– вільний асоціативний експеримент дав матеріал для класифікації типів асоціацій. Під час кількісного та якісного аналізу отриманих реакцій на слова-стимули було виділено такі типи асоціацій: – синтагматичні (28%); – парадигматичні (41%); – тематичні (14,5%); – фонетичні (8,3%); – словотвірні (1,1%); – граматичні (5,1%); – реакції-персоналії (2%) у двох групах досліджуваних (навчальний та позанавчальний сферах);

– у сконструйованому фрагменті мовної картини світу українця ядро асоціативного значення представляють парадигматичні типи реакцій (АЛБЯНС – союз, договір), до периферії належать реакції-персоналії, тематичні, фонетичні, словотвірні, граматичні (ПРИБУТОК – прибутки). Синтаксичні ж реакції знаходяться на межі між ядром та периферією, тяжіючи до ядра.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болотнова Н. С. Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте. – Томск: Том. гос. пед. ин-т., 1994. – 210 с.
2. Горошко Е. И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. – Х.; М.: Издательская группа «РА – Каравелла», 2001. – 316 с.
3. Дмитрюк Н. В. Национально-культурная специфика вербальных ассоциаций / Автореф. дисс. канд. филол. наук. – М., 1985. – 22 с.
4. Залевская А. А. К проблеме экспериментального исследования структуры ассоциативного поля / Материалы рабочего совещания по теме: Человек как носитель языка. – Калинин: Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1975. – С.27–77.
5. Корытная М. Л., Нечаева М. Н. Экспериментальное исследование связей между словами // Проблемы семантики: психолингвистические исследования. – Тверь: ТГУ, 1991. – С. 99–107.
6. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики – К.: Наукова думка, 1990. – 183 с.
7. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143 с.
8. Терехова Д. І. Асоціативний портрет українця та росіянина // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 43–50.
9. Терехова Д. І. Особливості сприйняття лексичної семантики слів: Психолінгвістичний аспект. – К.: КДЛУ, 2000. – 244 с.

УДК 001.3: [81:39]+81'0=161.2

*Цицалюк Н. М.
(Харків, Україна)*

ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В АСПЕКТІ ВІДОБРАЖЕННЯ У НІЙ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ

В статті йдеться про принципи етнолінгвістичної методології, яка виникла в першій третині ХХ ст. і стала широко використовуватись у вивченні мов і соціумів з безписьменною традицією культури. Основним матеріалом етнолінгвістичних досліджень є лексична система усної мови. За відсутністю писемної традиції етнолінгвістична методологія визнає репрезентативність духовної культури, втіленої в усній традиції. Така методологія вплинула на подальший розвиток порівняльно-історичних досліджень в індоєвропейстиці та в балто-славистиці. Це дає можливість шляхом дослідження архаїчної української лексики, ономастики та топоніміки через лексичну реконструкцію визначити хронологію формування від індоєвропейських витоків української мови.

Ключові слова: етнолінгвістика, індоєвропейські дослідження, історія мовної реконструкції.

В статье речь идет о принципах этнолингвистической методологии, которая возникла в первой трети ХХ в. и стала широко использоваться в изучении языков и социумов с бесписьменной традицией культуры. Основным материалом этнолингвистических исследований является лексическая система устного языка. При отсутствии письменной

традиции этнолингвистическая методология ведет к признанию репрезентативности духовной культуры, воплощенной в устной традиции. Такая методология повлияла на дальнейшее развитие сравнительно-исторических исследований и в индоевропеистике, и в балто-славистике. Это дает возможность путем исследования архаичной украинской лексики, ономастики и топонимики через лексическую реконструкцию определить хронологию формирования из индоевропейских истоков украинского языка.

Ключевые слова: этнолингвистика, индоевропейские исследования, история языковой реконструкции.

The paper is concerned with methodological principles of Ethnolinguistics – a discipline that emerged in the first half of the 20th century and has been widely used for studying languages and societies with undeveloped traditions of written communication. The main material for ethnolinguistic research is the lexical system of oral speech. In the absence of the written form of language, ethnolinguistics recognizes relevance of a society's spiritual culture as it is manifested in its oral tradition. Ethnolinguistic methodology contributed into the further development of Indo-European and Baltic-Slavic comparative studies. It is also effective in establishing, through lexical reconstruction of ancient Ukrainian lexis, history of personal and geographic names, the chronology of the development and the Indo-European roots of the Ukrainian language.

Key words: ethnolinguistics, Indo-European studies, historical language reconstruction.

Українська мова сьогодні має статус національної мови. Сам статус української мови як національної мови становить складне культурологічне і політики-ідеологічне явище, бо сучасна мовна ситуація в різних регіонах України відрізняється по характеру ціннісних орієнтацій особистості, що панують у суспільній свідомості. Це зумовлено білінгвізмом, який панує у суспільстві. Можна зазначити з цього приводу, що мовне уявлення щодо української мови, а отже, україномовне мислення в різних регіонах України різне. Пояснити ці обставини можна залучаючи психологічні закономірності. Уявлення про світ – це інтерпретація, яка здійснюється в термінах тієї мови, якою оперує її носій. Отже, саме мовна ментальність визначає інтерпретацію дійсності у свідомості, бо її відображення не дзеркальний відбиток, не фотографія, а картина світу у термінах мовних ментальних структур носія мови. Він може володіти декількома мовами, але мовна ментальність саме провідної мови визначає його мовне мислення. Мовна ментальність особи визначається приналежністю до певної соціокультурної групи, а саме за рівнем освіти, за професією, за віком, за статтю. мовна ментальність визначається соціокультурним середовищем, а саме, культурними традиціями, історією, політичним устроєм та ін. Але в той же час культурні, історичні, релігійні та інші фактори формуються в системі певної мовної ментальності, що нерозривно пов'язана із самосвідомістю кожної особи. Таким чином, самосвідомість особи, сформована у термінах певної етнічної мовної ментальності, має декілька рівнів: рівень етнічної культури, регіональної чи соціокультурної групи.

Таким чином, мовна проблема на Україні вимагає вивчення психічного складу або особливостей менталітету носіїв певної мови, а отже, культури. Бо мова – невід'ємна частина культури кожного народу. Вона водночас є конденсованим виразом культурного досвіду нації і знаряддям творення культурної реальності певного етносу. Але в умовах білінгвізму неминуче виникає явище мовної інтерференції. **Мовна інтерференція** – це відхилення від норм однієї мови під впливом норм іншої мови. Такі відхилення від норм мови мають місце як в усному мовленні, так і на письмі. Духовна культура, будучи

зовнішньою детермінантою розвитку національної мови, впливає на мову у сфері лексики, семантики, фразеологічних конструкцій та ін. В той же час національна мова є матерією духовної культури, становить мовну форму відображення дійсності, парадигми мислення, характерні історичні риси комунікації в діахронічному та синхронічному плані. Таким чином, *статус національної мови визначається тим, що її розвиток формує специфічні якості національної культури і сприяє тому, що народ не втрачає своєї самоідентифікації.*

У нас часто переводять проблему статусу української мови на політико-ідеологічний рівень державної мови, що привілено у неї виборують носії російської мови та культури. Це відбувається через підміну поняття «етнічної нації» на «політичну націю», «національної мови» на «державну мову», а відповідно заміни розуміння рівня етнічної мовної ментальності явищами іншого рівня регіональної чи соціальної культурної групи. На цьому нижчому рівні усвідомлення сутності національної мови в Україні базуються і основні засади філологічної освіти та принципи викладання української мови в школах та вузах. Таке деформоване ставлення до національної української мови знаходить вияв у тому, що в навчальному процесі звертається увага в основному на принципи унормування писемної мови, на засвоєння норм літературної, а не розмовної, повсякденної мови, на виправлення відхилення в усному мовленні і на письмі від норми. При цьому мало звертається, або й зовсім не звертається увага на причини і передумови таких відхилень від норми, на з'ясування характеру таких відхилень. А справа в тому, що у мовленні білінгвів за відсутності активної мовної практики спостерігається інтенсивна інтерференція при переході на українську мову на всіх мовних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному і синтаксичному. Людина може грамотно писати, розуміти українську мову, тобто, пасивно володіти нею, але активне практичне оволодіння мовою при цьому відсутнє. Ось чому так важливо переходити на україномовне викладання всіх навчальних дисциплін і в школі і в вузах. А для цього треба змінити докорінно підходи до викладання української мови на всіх рівнях навчання, акцентуючи увагу на практиці мовлення, культурі мовлення, посиливши риторичні аспекти у викладанні. На жаль, сьогодні в ході процесу вступу України до Болонського процесу в українських вищих навчальних закладах не лише в технічних, а й гуманітарних, з року в рік робиться все можливе, щоб звести викладання історії України, культурології, філософії та інших гуманітарних дисциплін до мінімуму, а то й прибрати з навчальних планів взагалі. Так, економлячи на викладанні цих дисциплін, позбавляють розвитку національної свідомості молодого покоління, що неминуче веде до інтелектуального і морального виродження нації. Що вже казати про розвиток національної української мови. Викладання в вищих навчальних закладах курсу «Ділової української мови» зараз розраховане на засвоєння діловодства та мови ділових паперів на 1 семестр. Вважається, що шкільне знання граматики, яке абітурієнти демонструють на вступних іспитах, достатньо засвідчує володіння українською мовою. Не в усіх вищих навчальних закладах проводять державні іспити з української мови при отриманні ступеню бакалавра, що хоча б формально привертало увагу до необхідності удосконалюватись у володінні українською мовою в стінах ВНЗ.

Всі ці обставини не підвищують статус української мови як державної, таким чином без вирішення цієї проблеми на рівні вивчення і викладання української мови не може бути вона вирішена й у політичному аспекті, та взагалі не можна досягти подальшого розвитку української культури, бо тільки позитивне вирішення питання про статус української мови, як єдиної державної, може цьому сприяти. Інакше українська мова урівнюється

з регіональними мовами, або мовами нацменшин і перестає бути визначальним компонентом розвитку української культури. Адже українська мова може бути замінена на будь-яку іншу мовну матерію культури. Але вже тоді засобами тієї іншої мови духовні ідеали відповідно іншої нації стають феноменом духовної культури особи, мовою якої ця особа здійснює процеси комунікації. Як бачимо, проблема мови і мовного менталітету має не лише культурологічний та політико-ідеологічний аспект, але й **націотворчий**. Мова – визначальний компонент у розвитку національної культури, остання, в свою чергу, активно впливає на розвиток і функціонування тієї мови, яка становить її мовну матерію. Яскравим прикладом цієї закономірності є таке явище української культури, як фольклор. Фольклор – основа і першоджерело українського лінгвокультурологічного синтезу, тому знання національної мови не можливе без засвоєння скарбів фольклорної культури, як і розуміння українських фольклорних реалій не можливе без знання національної мови. В естетичних якостях фольклорної мови виявляється неповторна краса української мови, саме в звучанні фольклорних текстів виявляється багатство співучої і дзвінкої української мови, її музикальність. Феномен української національної культури ми знаходимо в численних текстах, які фіксують прислів'я і приказки. Саме тому вони активно живляються і сьогодні, звичайно носіями української духовної культури. Наприклад: «Засватана дівка всім гарна»; «Що було бачили, що буде побачимо»; «Перемелеться – мука буде»; «Не тепер, так в четвер»; «Коли наше не в лад, ми з своїм назад»; «Охота гірше неволі»; «Нехай буде гречка»; «З богом, Парасю, коли люди трапляються». Прислів'я і приказки засвідчують своїм змістом, що виникли у сиву давнину, ще у дохристиянські часи, коли існувало багатобожжя: «Кланятися чужим богам, мавши свої!»; «Чужих богів шукає, а своїх дома має»; «Нашо ти другого бога взиваєш, коли свого маєш?»; «Що тому богу молитися, котрий не милує».

Отже, проблема вивчення української мови, як державної – це не лише знання лексики і граматики, стилістики та фразеології ділового мовлення, а вивчення мовної культури, культури думок, почуттів українців, а отже загальної культури української нації. Це засвоєння мовної культури на духовному рівні вимагає активної мовної практики та засвоєння національної літератури, знання і розуміння звичаїв, вірувань, традицій. Вивчення мови повинно мати не лише навчальну, але й культурну спрямованість. На сьогодні процес вивчення української мови і в школі, і в ВНЗ зорієнтовано на ознайомлення з певним комплексом граматичних матеріалів і вправ та ознайомлення з окремими видами мовної діяльності з відповідною професійно-комунікативною орієнтацією. Але ця методика відповідає меті навчання іноземних студентів, що відповідно до своєї спеціальності намагаються засвоїти українську мову на певному рівні від ознайомлення з граматикою до оволодіння розмовною мовою. На такому рівні засвоєння української мови часто можна спостерігати і у російськомовних студентів та учнів шкіл. Вони не диференціюють споріднені українську і російську мови саме тому, що не відчувають специфіки української мови на відміну від російської, бо не знають української історії, культури, традицій і звичаїв. Близькість мови та культур без знання їх специфіки не дозволяє відчувати культурологічних та лінгвістичних розходжень. Саме ці обставини стають бар'єром на шляху формування позитивної установки до практичного застосування української мови у російськомовному оточенні. Установка – це складне психологічне звище, яке складається з таких компонентів: рівень засвоєння мови, дидактичні і культурні орієнтації, сформовані у минулому досвіді особистості, негативні стереотипи і породжені ними реакції, які формують певне ставлення до подальшого процесу практичного оволодіння мовою.

Саме тому вивчення української мови і в школі і в ВНЗ повинно ефективно стимулю-